

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет
технологій та дизайну

Р. В. Множинська

**Українські мислителі ХІХ-ХХ ст.
Хрестоматія**

Київ
КНУТД
2015

УДК 141(477)(092)''18/19''
ББК 87.3(4Укр)я7
М73

Рекомендовано Вченою радою Київського національного університету технологій та дизайну (протокол №3 від 25 листопада 2015 р.)

Рецензенти:

Я. М. Любивий, д-р філософ. наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (відділ Історії філософії).

М. М. Кисельов, д-р філософ. наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (відділ Історії філософії).

Множинська Р. В.

М73 Українські мислителі XIX-XX ст. Хрестоматія : навчальний посібник / Р. В. Множинська. – К. : КНУТД, 2015. – 336 с.

ISBN

Хрестоматія, як навчальний посібник, охоплює коло українських мислителів XIX – 30-х років XX ст. і хронологічно є продовженням попередньої Хрестоматії, що побачила світ у видавництві КНУТД 2011 року. До нинішньої книги системно залучено великий масив української філософської думки, представники якої хоч здебільшого і не були «чистими» професіоналами, проте зробили значний внесок у формування самобутньої української філософської культури. При цьому знайшли висвітлення явища і постаті української філософської думки, які довгий час тенденційно замовчувалися.

Хрестоматія призначена для студентів, а також широкого кола читачів, що вивчають філософію і цікавляться нею.

УДК 141(477)(092)''18/19''
ББК 87.3(4Укр)я7

ISBN

© Р. В. Множинська, 2015
© КНУТД, 2015

ПЕРЕДМОВА

Ця Хрестоматія є своєрідним літописом української філософської і суспільно-політичної думки ХІХ – 30-х років ХХ ст. Тут зібрані найяскравіші і найхарактерніші для філософії України тексти, що мають слугувати джерелом аналізу й оцінок різних етапів її розвитку. Кожний текст супроводжується біографічною довідкою про його автора. Добір прізвищ українських філософів до Хрестоматії ґрунтується на важливості порушуваних ними філософських проблем та висунутих ідей, реальному внеску в розвиток філософії та освіти на теренах України. При цьому упорядкування прізвищ мислителів здійснено не за алфавітним принципом, а за хронологічним. Це дає змогу прослідкувати поступальний розвиток суспільно-політичної і філософської думки на теренах України у вигляді окремих угруповань, які діяли у задекларований період. Найвідомішими серед них були:

Кирило-Мефодіївське братство (Україно-слов'янське товариство) – українська таємна політична організація, що виникла в Києві наприкінці 1845 – на початку 1846 року в Києві. Ініціаторами створення братства і його засновниками виступили Василь Білозерський, Микола Гулак, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Опанас Маркевич. Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства полягає у тому, що воно було першою спробою політичної боротьби української інтелігенції.

У програмі товариства проголошувалась боротьба за соціальне і національне визволення слов'янських народів, в їх числі й українського. В прокламації кирило-мефодіївців «До братів українців» підкреслювалось: «Ми приймаємо, що всі слов'яни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгари». Члени товариства одним з головних напрямів своєї діяльності вбачали боротьбу проти кріпацтва. Цій меті вони мали намір підпорядкувати широку просвітницьку діяльність як серед дворянства, так і широких верств народу.

Члени товариства були фундаторами теоретичних розробок того, що ми називаємо сьогодні українською ментальністю, себто всією сукупністю ідей, пов'язаних з історичним становленням і розвитком національних особливостей українського народу, його матеріальної та духовної культури, його державності. Стрижневою була ідея національного будівництва, національного відродження України, розбудови її суверенної державності. Започаткована кирило-мефодіївцями розробка філософії української ідеї одержує свій розвиток в подальшому, істотно визначаючи зміст філософської думки України впродовж наступних десятиліть ХІХ й початку ХХ ст. у творчості Михайла Грушевського та Дмитра Чижевського.

Стара громада – організація української інтелігенції у Києві, займалася громадською, культурною та просвітницькою діяльністю і діяла від 1859 до 1876 року, коли була заборонена Емським указом. Серед членів «Старої громади» були Володимир Антонович, Тадей Рильський, Павло Житецький, Микола Лисенко, Михайло Старицький, Павло Чубинський, Володимир Страшкевич та ін.

Громада постала внаслідок певної лібералізації усіх сторін суспільного життя в Російській імперії та Україні в ХІХ с. Незабаром центр українського руху перемістився з Петербурга до Києва. «Громадяни» здійснюють обґрунтування погляду на Україну як суб'єкт історичного процесу з відповідно суверенними культурними запитами.

У 1870-ті рр. український рух набрав, на думку І. Лисяка-Рудницького, «виразно політичного забарвлення.» Ідеологічним підґрунтям українського руху в цей час було народництво – у специфічній українській формі українофільства. Ідейно-організаційним центром українського руху виступала Київська громада, яка на відміну від студентської відкритої організації 60-х рр., перетворилася на таємну організацію, вступ до якої був досить жорстко регламентований. До цієї організації приймали тих, хто вже здобув вищу освіту, хто мав рекомендації та підтримку усіх членів Громади: кандидатура обиралася відкритим голосуванням, і якщо хтось один був проти, кандидат не приймався.

До складу Громади входили не лише українці, а також росіяни, поляки, євреї, та представники інших національностей, наприклад: Рубінштейн Всеволод, брат директора Московської консерваторії, директор банку; Беренштам Вільям Людвігович, учитель Кадетського корпусу; Зібер Микола Іванович, доцент політичної економії, популяризатор ідей Маркса Карла. Надалі Громада має свій розвиток у творчості представників “старої Громади” 70-х рр. та першої української політичної еміграції (М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський).

«Молода Україна» – українська напівлегальна молодіжна організація в Австро-Угорській імперії (в основному в Галичині та Буковині), яка діяла протягом 1899–1903 рр. Її очільником був Іван Франко. До неї входили студенти вищих навчальних закладів Австро-Угорської імперії (Львівського університету, Львівської вищої політехнічної школи, Чернівецького університету, Віденського університету та ін.), а також учні старших класів гімназій Галичини та Буковини. Друкованим органом організації був однойменний журнал «Молода Україна», у виданні якого брали участь О. Грабовський, В. Старосольський, А. Крушельницький, В. Темницький та ін. Поступальний етап у розробці товариства репрезентують молодші спільники на чолі з Іваном Франком. Представники цієї організації чітко усвідомлюють, що утвердження України як самостійного

суб'єкта історії неможливе лише на ниві культурницької діяльності. Відтак зміст національної ідеї набирає виразно політичного спрямування.

Цей період в історії української філософської культури позначений не лише інтенсифікацією творчих пошуків в колі представників академічної філософії. «Суттєву роль відіграє початок розробки філософії української національної ідеї, що знаменує настання нового етапу в історії становлення національної філософської культури. В колі проблем, до осмислення яких звертається філософська рефлексія, як самостійна стверджується тема нації, її специфіки, що визначає місце й покликання українського народу в загальнолюдському єднанні».*(В.С.Горський.)*

«Розстріляне Відродження» – духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління 20-30-х рр. ХХ ст. в Україні, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, філософії, живопису, музики, театру і, яке винищив тоталітарний сталінський режим. Прогрес у філософському осмисленні національної ідеї здійснили такі представники цього покоління, як Микола Хвильовий, Дмитро Донцов, Дмитро Чижевський, В'ячеслав Липинський та ін. Зокрема, коло історико-філософських зацікавлень Чижевського було досить широке. Воно охоплює теми, починаючи з античної філософії й аж до німецької класичної філософії й німецької містики. Але тим осередком, навколо якого завжди центрувались історико-філософські дослідження вченого, безумовно, була історія філософії України. Саме в цю галузь історико-філософської науки зроблено чи не найвизначніший внесок Дм. Чижевським, завдяки чому він справедливо може вважатись фундатором наукового історико-філософського українознавства.

Український народ, писав мислитель, як і інші слов'янські народи відносно пізно (у межах західної філософської традиції) почали викладати філософські ідеї у такий спосіб. Це не означає, що вони не ставили перед собою філософських проблем або не формулювали філософські ідеї, але робили це в стилістично різноманітних (релігійних, літературних тощо) текстах, які також мають бути предметом розгляду історика української філософії. Оскільки історик філософії навіть дуже систематизовані виклади філософських ідей переважно розглядає в суспільно-культурному контексті, то він змушений залучати до свого дослідження характеристику не лише суспільно-політичного, а й культурного (літературного та мистецького) життя. Адже нерідко автори поєднували написання філософських творів із літературними або писали твори, які можна оцінювати як написані на межі філософії і літератури (починаючи від Платона).

Разом з тим Становище української нації серед інших європейських національних держав не було тотожним: українцям протягом століть доводилося захищати свою самобутність і право на життя, а їхня національна культура піддавалась жорстокому переслідуванню. Але, усупереч таким несприятливим іс-

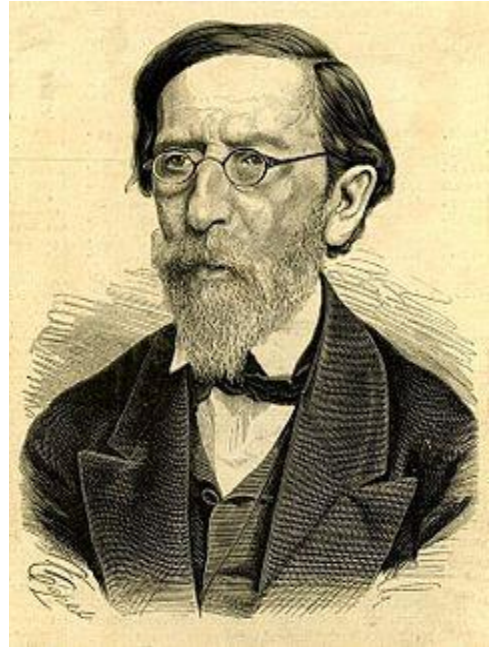
торичним обставинам, українська освіта, наука та філософія розвивалася. Історія української філософії є органічним складником історії всесвітньої філософії. Вона виявляє закономірності розвитку філософської думки українського народу. Завдання, яке вона реалізує, – це відтворення цілісного образу філософії як складової частини української культури.

Особливість націостановлення українців полягала в тому, що державницька та культурна еліта, яка відігравала провідну роль у формуванні багатьох націй, в Україні періодично асимілювалася чи знищувалася. Це дало підставу І. Лисяку-Рудницькому стверджувати про демократичний, а не елітарний спосіб формування української нації (називати її "неісторичною"). Добре розвинена українська етнокультура, носієм якої виступав народ, давала змогу протистояти асиміляції тоді, коли культурна еліта значною мірою піддавалась асиміляції. Однак це не означає, що становлення української нації відбувалося без провідної ролі культурницької еліти, адже без неї цей процес був би неможливим.

Спільним для діячів українського відродження у цей час було прагнення творити у характерному для української національної ментальності софійно-екзистенціальному «ключі». Ми помічаємо у літературно-художньої інтелігенції – передусім у М. Хвильового, М. Зерова та ін. – надзвичайно серйозний потяг до філософської постановки проблем і узагальнень; з боку ж філософів – зустрічний порив працювати в екзистенціально-романтичній манері «есе».

Разом з тим Микола Хвильовий висунув концепцію «азіатського ренесансу», згідно з якою західноєвропейське суспільство йде до духовної імпотенції, хоча ще й сповнене творчої сили. Тому потрібна творча енергія Сходу, щоб заново «збудити Європу». Україна (Хвильовий називає її «наша Євразія»), звільнившись від колоніального гніту, перестає бути «неісторичною» (у гегелівському розумінні) країною, вона орієнтується на західний ідеал «громадянської людини» як людини діяльної всупереч пасивно-страждальному ідеалу культури російської (у цьому, до речі, сенс відомого гасла Хвильового, за яке він отримав ярлик не тільки «націоналіста», але й «соціал-фашиста», – «Геть від Москви!»). Художньо-філософські погляди М. Хвильового викладено у його памфлетах «Камо грядеши», «Думки проти течії», «Апологети писаризму», «Україна чи Малоросія?» та ін. Цікавий аналіз української літератури у її зв'язку зі світовим літературним процесом, підтримку Хвильового у його орієнтаціях на гуманістичні традиції європейської культури знаходимо у творчості М. Зерова, зокрема у працях «Українське письменство XIX ст.», «Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства», «Ad Fontes» та ін. Широковідомою в Україні аж до початку 30-х років була творчість В. Винниченка. Сказане стосувалося і сфери професійної філософії.

Максимович Михайло Олександрович (1804 – 1873) – український вчений-енциклопедист, історик, філолог, етнограф, ботанік, поет зі старшинського козацького роду на Полтавщині, перший ректор Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Максимович – фундатор наукового українознавства. Автор піонерських праць з історії літератури України-Русі, порівняльного аналізу "південно-російської мови" з іншими слов'янськими мовами, один із перших дослідників і перекладачів на українську мову "Слова о полку Ігоревім", речник концепції самобутності і самостійності української мови, тяглості і неперервності (починаючи з Києво-княжої доби) української історії.

Мислитель-романтик, що орієнтувався у культурознавстві на народні основи культури; свій час усвідомлював як "час народності". Один із перших у Росії (і Європі) дослідників народної поезії. Видав три збірки українських народних пісень (1827, 1834, 1849), перша з яких стала подією не тільки в літературному, а й світоглядному вимірах культурного життя тогочасної Росії. Філософія Максимовича відзначається виразним ухилом в кордоцентризм. Природу Максимович сприймав не як засіб для задоволення утилітарно-матеріальних людських потреб, а як храм, єдність речовинного і духовного, як життя, що "бере свій початок від Бога". Бог, у розумінні Максимовича, не Годинникар, а Художник. Тому природа – це не годинниковий механізм, а вражаючий красою художній витвір, в якому немає дрібниць, бо кожна частинка відображає Ціле. За Максимовичем, кожна наука має бути і філософією – єдністю розуму і серця.

Осн. тв.: "Головні засади зоології, або науки про тварин" (1824); "Про системи рослинного царства" (1827); "Основи ботаніки". У 2 кн. (1828, 1831); "Роздуми про природу" (1833); "Лист про філософію" (1833) та ін.

ПЕРЕДМОВА ДО ЗБІРНИКА «УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ»

Подано за виданням: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001 – Т. V, кн. 1, с.230-234. (Уривки)

Прийшов, здається, той час, коли пізнають істинну ціну народності; починає вже збуватися бажання – нехай народиться поезія дійсно руська! Кращі наші поети вже не за основу і приклад своїх творінь беруть твори іноземні; а тільки засобом для повнішого розвитку самобутньої поезії, котра зародилася на рідному ґрунті, довго була приглушена пересадками іноземними і тільки зрідка крізь них пробивалася.

У цьому відношенні на значну увагу заслуговують пам'ятки, в яких повніше б виражалася народність: це суть пісні – де звучить душа, що рухає почуттям, і казки – де віддзеркалюється душа народна. У них часто бачимо байки, повір'я,

звичаї, традиції й нерідко події дійсні, котрі в інших пам'ятках не збереглися: казка – складка, і пісня – бувальщина, говорить прислів'я. У цьому розумінні досить значимі, а тому варті уваги і поваги були б дослідження слідів народної міфології, звичаїв, зібрання пісень, прислів'їв і т. п. Особливо мова удосконалюється вивченням залишків минулого, в яких вона ближче до свого коріння, отже й чистіша за складом і міцніша за силою. Це особливо можна віднести до пісень слов'янських, які, очевидно, відрізняються своєю вишуканістю. Ця вишуканість їх може стати яскравим доказом того, що поезія є природжена якістю духу людського, що істинна поезія може бути його власним витвором.

Мислячи таким чином, я звернув увагу на ці предмети в Малоросії і на перший раз видаю вибір пісень цієї країни, вважаючи, що вони будуть цікавими і навіть у багатьох відношеннях корисними для нашої словесності – будучи цілком упевненим, що вони мають незаперечне достоїнство і поміж піснями племен слов'янських займають одне із перших місць.

Переклад з російської

ПРО ПРАВОПИС МАЛОРОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Лист до Основ'яненка

(Уривки)

Давно вже я збираюся, за вашим викликом, викласти вам свої думки про правопис нашої малоросійської мови... і ось я відповідаю вам, на друковане друкованим. До речі, тепер я маю під рукою багато старовинних рукописів із різних куточків Південної Русі, з різних віків. І тепер іще рябить у мене перед очима від цієї строкатої, побляклої старовини; проте свіжий у пам'яті правопис наших предків. Помічаю його у власноручному універсалі гетьманському, і в писаннях духовних осіб, і в папері судійському, і в грамотці ледь грамотного простолюдина, я мав можливість запитися знову свідченнями про те, як писали у нас у старовину, перевірити знову і в дечому поліпшити правопис, який я почав використовувати ще з першого мого видання малоросійських пісень, у Москві, 1827 року. У той час не було ще повістей Основ'яненка; головним і майже єдиним друкованим кодексом малоросійської мови була *Енеїда* Котляревського; українські думи, видані князем Цертелєвим, не знаходили співчуття у наших панів-земляків, які звикли бачити у своєму народові тільки робочого мужика чи гіркого п'яницю, не вбачали і в піснях народних нічого вартого уваги. Правда, була вже тоді й граматики Павловського; але у ній запропоновано якийсь не малоросійський правопис, що краще б його зовсім не було. Протягом останніх років видано багато прозових і віршованих книжок і брошур малоросійською мовою у нас, і в Росії, і в Австрії; але, на жаль, всі вони навмисне і довільно відрізняються правописом, і тому всі вони за своїм правописом одна гірша за іншу. Проте жодна з них цією якістю не перевершила ще граматики Павловського, який почав вживати російські букви для малоросійської мови так довільно, нібито до нього не було грамоти на нашій православної Українській Русі.

Правопис кожної мови, хоч і значною мірою залежить від особистої свавільності, але все одно передбачає у своїй основі попереднє письмо свого народу і

повинен зберегти у собі те, що освячено вже звичним, столітнім вживанням. Ця історична стихія письма народного не дозволяє видумувати правопис знову; і в результаті цієї історичної стихії – яким би не був простим, зручним і, очевидно, навіть народним нововинайдений правопис, він не сприйметься. ... Таким чином і наш малоросійський правопис не повинен, та й не може вже бути простим, зовнішнім копіюванням звуків мови буквами. Він повинен, крім історичної своєї стихії, виражати більшою чи меншою мірою внутрішні, етимологічні закони і властивості нашої мови. Без цього не може бути правопису нашої мови, що повинен поширюватися на всі її видозміни, що існують в устах народу, що розмовляє нею – від Карпатських гір до степів задонських і берегів Кубані.

Переклад із російської

ПРО ВІРШІ ЧЕРВОНОРУСЬКІ

З легкої руки Котляревського – автора перелицьованої «Енеїди», «Наталки Полтавки» і чарівної пісні: «Віють вітри, віють буйні», що давно стала народною, – наша малоросійська чи південноруська мова пішла успішно у літературну справу; а князь Цертелєв у добрий час проклав перший шлях малоросійським народним пісням для їх подальшого ходу по слов'янському світові. У нас протягом минулого століття з'явилася значна кількість літературних творів віршованих і прозових малоросійською мовою. Поміж них перше місце займають повісті Грицька Основ'яненка, пречудові за своїм складом і вираженням своїм живим, цілком народним.

З часом ми представимо нашим читачам огляд усього, що вийшло у нас, в основному із Харкова, мовою малоросійською; а тепер повідомимо їх про початки літературної діяльності тією ж мовою, але які виникли на іншому, протилежному кінці Південної Русі, відділеному від нас розлучним Дністром. Я маю на думці вірші, написані впродовж останніх п'яти років (1835–1839) галицькими русинами і надрукованими у Львові, Перемишлі, Відні та Будимі (Будапешті).

Червона чи Галицька Русь, попри її п'ятивікове політичне відчуження від великого руського світу, все ж близька руському серцю й особливо Києву. Вона близька Києву не тільки історичними спогадами про той тісний державний зв'язок, що єднав їх п'ять віків, коли Карпатські гори підперті ще були залізними полками руських князів... Але й тепер вона близька Києву за їхньою народною, кровною єдністю: адже корінний народ Червоної Русі і тепер той же самий, що був і перше; та ж сама руська говірка звучить за Дністром, що й на Дніпрі; тією ж мовою народна пісня лунає над Карпатськими горами і чується в українських степах та берегах чорноморських... Тому для Києва особливо приємне відновлення й літературної діяльності руською мовою у наших задністрянських братів. Віршові спроби їхні ще не такого достоїнства, щоб піддава-

ти їх строгому суду критики. ... Проте ці першоцвіти червоноруської музи також радують собою киянина, як весняні мурашки на проталинах, як перші підсніжники, коли засиніють на горах київських.

...Бажаючи Лисенецькому [2] і всім товаришам його всіляких успіхів на терені віршування, ми відзначимо одне: чому на його «Воззрінні» написано, нібито воно виконане мовою малоруською? Жоден малоросіянин не назве цієї мови своєю, але це і не великоруська, і не білоруська мова: це штучне словеноруське словоскладання, яким років сто тому писали наші руські віршотворці, й від того їх твори застаріли завчасно; від того у наш час не читаються чи важко читаються навіть такі письменники, як Сумароков [3] і Кантемір. Цікаво поглянути у цьому відношенні на «Пісенник», виданий Новіковим [5]. Кожна його частина починається сучасними романсами, закінчується народними руськими піснями: тепер тих штучних романсів і читати не можна; а нештучні, прості вирази народних пісень і тепер прекрасні. Якась пісня живе в народі два, три і більше століття; але її вислови не застаріли і цвітуть такою свіжістю, ніби пісня складена у наш час кимось із кращих поетів. Достоїнство народних пісень цілком визнане тільки у наші часи, коли і літературна, і письменна мова наша так удосконалилася через наближення до живої, природної народної мови руської, до якої так тулилася книжна мова руських письменників минулого століття. Тредіаковський [6], вірші якого настільки негарні, народні пісні називав нищими; між тим як Пушкін [7] найкращим досягненням у своїх незрівнянних віршах вважав народний вираз, і дуже любив свої п'єси, написані у народному стилі; а Мерзляков і барон Дельвіг здобули собі славу, наслідуючи народні пісні у своїх віршах, із яких деякі стали народними.

Столітній досвід нашого руського віршування повинен стати уроком для письменників червоноруських. Нехай вони уникають штучного словоскладання і віршування! Жива література у них може розквітнути тільки їх народною, живою мовою: нехай вони всі вивчають її з народних прислів'їв, приказок, казок і ще більше з пісень малоросійських, особливо українських, де народне самовираження розквітло з найбільшою силою і красою. Тим паче це відповідає червоноруській музі, котра відроджується у середовищі слов'янського світу, і саме у той час, коли майже всі слов'яни усвідомили цінну своєї народності і так гаряче нею захопилися.

Серед віршів червоноруських цим загальнослов'янським прямуюванням до самонародності відрізняються особливо: «Русалка Дністрова». Відомий у Москві І. В. Попов, який колись писав про перше моє видання малоросійських пісень, висловився так: «якщо вітчизни й дим для нас солодкий і приємний, то ще солодшим для нас є пахощі квітів вітчизняних!». Ці слова можна застосувати і до «Русалки Дністрової», яка і дише, і пахне самонародністю, і пред-

ставляє собою вже не брошуру, а цілу книгу віршів і прози мовою південно-руською. Складалась «Русалка» завдяки зусиллям, з їхніми статтями, трьох галичан: Далибора Вагилевича, Ярослава Головацького і Руслана Шашкевича...

Щоб показати, як Дністрова Русалка визвучує прозою, випишемо з неї частину передмови:

«Не журися, Русалочко з-над Дністра, щось неприбрана, в наряді, який від природи і простодушого і простосердного народа твого приймилась,— стаєш перед твоїми сестрицями. Они добрі, віддячать ти, приймуть тя і прикрасят».

На цей чарівний вираз Дністрової Русалки можна відповісти тільки віршем нашого земляка Богдановича [8]:

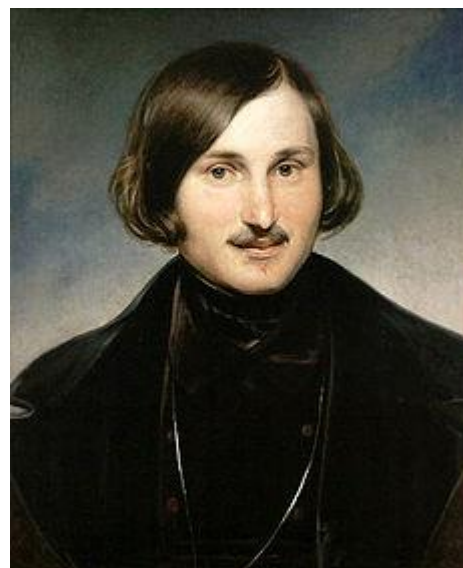
«В усіх ти, душенька, убраннях чарівна!»

Переклад з російської

PS. У своїй роботі «Про вживання назв Росія і Малоросія в Західній Русі» Максимович пише:

«Не дуже давно було тлумачення про те, ніби Київська і вся західна Русь не називалася Росією до її з'єднання зі східною Руссю; ніби й назва Мала Росія або Малоросія надано Київській Русі вже після з'єднання її з Руссю Великою Московською. Щоб знищити назавжди цей несправедливий і неросійський толк, треба звернутись до історії: коли в Києві і в інших західно-російських областях самонародні імена Русь, Руський почали замінювати за грецькою вимовою їх іменами Росія, Російський? Відповідь: з 90-х років XVI століття... Підставою такої відповіді є письмові акти того часу і книги, друковані в різних областях Росії... Наведу свідчення тих і інших. Ось перша книга, надрукована у Києві в друкарні Печерської Лаври – «Часослов» 1617 року. У передмові до неї ієродиякона Захарія Копистенського сказано: «Се, правовірний християнина і всяк благовірний читачеві, від нарочитих місць в Росії Київській, сиріч Лаврі Печерській»... Засновниця Київського Богоявленського братства Ганна Гулевична Лозина у своєму запису про те 1615 року говорить, що вона засновує його – «правовірним і благочестивим християнам народу руського в повітах воєводств Київського, Волинського і Брацлавського будучим...» Окружна грамота 1629 року, надрукована в Києві, починається так: «Іов Борецький, милістю Божою архієпископ Київський і Галицький Всієї Росії...».

ГОГОЛЬ Мико́ла Васи́льович / рос. Николай Васи́льевич Гоголь (1809 – 1852) – визнаний класик російської та української літератури. Витоки його художньої культури, зв'язки з українським культурним середовищем, вплив на долю України зробили його невіддільним від укр. духовної історії. В літературу Гоголь увійшов "Вечорами на хуторі біля Диканьки" (1831 – 1832), де повною мірою виявилось його глибоке проникнення в образність укр. мітології. Світ "Вечорів", забарвлений оптимізмом і радістю життя, є контрастною паралеллю до понурого буття Петербурга. Образ Дніпра розростається у Гоголя до символу світової ріки, що поєднує "наш світ" із "тим, нижнім",

заглянути в який так само недозволено, як в очі зла. Ця тема посилюється в збірці "Миргород", де Хома Брут здійснює "шаманський політ", заглядаючи в середину вод Дніпра з "млосно-страшною насолодою" і зрештою гине від погляду Вія. Образ зустрічі поглядом зі світовим злом зустрічаємо і в Петербурзьких повістях ("Портрет"). Тут провідною темою стає імперська столиця; Гоголь створює соціологічно точні реалістичні картини і своєрідну "петербурзьку мітологію". Місто набуває рис нереального простору - антисвіту, в якому сіра безкольоровість дня-буденності не протистоїть примарності ночі.

Вершина творчості Гоголя – "Мертві душі" (перший том). Твір названо поемою, що навіювало аналогії з Данте: подорож Чичикова повторювала ідею оцінки людських пороків через розміщення їхніх носіїв у колах пекла. Образи поеми Гоголя – це ніби двійники нормальних і навіть позитивних людей "середнього світу", тільки спущені в "нижній світ" і тому мають карнавальні, сміхові, сюрреалістичні риси. Захищаючи самодержавство, Гоголь хоче бачити функцію царя в державі саме в любові до підлеглих. Але вчити кожного його власній майстерності ніхто не може, бо кожен є "майстер своєї майстерності". Гоголь формулює ідеї, від яких відштовхувалися пізніше спроби реформувати філософію російського православ'я.

Микола Гоголь любив Україну. Про це засвідчують рядки листа, які він писав до М. Максимовича: "Бросьте в самом деле эту кацапию да поезжайте в гетьманщину. Туда, туда в Киев! В древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их, не правда ли? Там или вокруг него деялись дела старины нашей... Дурни мы право, как разсудить хорошенько... Для кого и кому мы жертвуем всем? Идем в Киев". Гоголь тужив за Україною і це видно з його листів, де є такі вислови: "ради всего нашего", "ради нашей Украйны", "душа сильно тоскует за Украйной". В своїх творах він описував "упоительные и роскошные летние дни в Малороссии". Любив він по-своєму і Великоросію: "Пустынны, грустны и безлюдны наши пространства, так же неприютно и неприветливо все вокруг нас, точно как будто мы не у себя дома, не под родной нашей крышей, но где то остановились неприютно на проезжей дороге, и дышит нам от России не радушным родным приемом братьев, но какою-то холодной, занесенною вьюгой поч-

товой станцией, где видится один к всему равнодушный станционный смотритель с черствым ответом "нет лошадей..." (т.VIII, с.289).

Осн. тв.: цикл повістей "Вечори на хуторі біля Диканьки" (1831 - 1832) - "Со-рочинський ярмарок", "Ніч перед Різдвом" та ін.; "Тарас Бульба", "Старосвітські поміщики", "Вій" та ін.; повісті "Ніс" (1836), "Портрет" (1835), "Шинель" (1842), комедія "Ревізор" (1836), поема "Мертві душі" (1842) та ін.

Микола Гоголь.

Вій

Подаємо за виданням: . <http://ilibrary.ru/text/1070/p.15/index.html>

Как только ударял в Киеве поутру довольно звонкой семинарской колокол, висевший у ворот Братского монастыря, то уже со всего города спешили толпами школьники и бурсаки. Грамматики, риторы, философы и богословы, с тетрадами под мышкой, брели в класс. Грамматики были еще очень малы; идя, толкали друг друга и бранились между собою самым тоненьким дискантом; они были все почти в изодранных или запачканных платьях, и карманы их вечно были наполнены всякою дрянью, как-то: бабками, свистелками, сделанными из перышек, недоеденным пирогом, а иногда даже и маленькими воробьянками, из которых один, вдруг чиликнув среди необыкновенной тишины в классе, доставлял своему патрону порядочные пали в обе руки, а иногда и вишневые розги. Риторы шли солиднее: платья у них были часто совершенно целы, но зато на лице всегда почти бывало какое-нибудь украшение в виде риторического тропа: или один глаз уходил под самый лоб, или вместо губы целый пузырь, или какая-нибудь другая примета; эти говорили и божились между собою тенором. Философы целою октавою брали ниже; в карманах их, кроме крепких табачных корешков, ничего не было. Запасов они не делали никаких и все, что попадалось, съедали тогда же, от них слышалась трубка и горелка иногда так далеко, что проходивший мимо ремесленник долго еще, остановившись, нюхал, как гончая собака, воздух.

Рынок в это время обыкновенно только что начинал шевелиться, и торговки с бубликами, булками, арбузными семечками и маковниками дергали наподхват за полы тех, у которых полы были из тонкого сукна или какой-нибудь бумажной материи.

– Паничи! паничи! сюды! сюды! – говорили они со всех сторон. – Ось бублики, маковники, вертычки, буханци хороши! ей-Богу, хороши! на меду! сама пекла! Другая, подняв что-то длинное, скрученное из теста, кричала:

– Ось сусулька! паничи, купите сусульку!

– Не покупайте у этой ничего: смотрите, какая она скверная – и нос нехороший, и руки нечистые...

Но философов и богословов они боялись задевать, потому что философы и богословы всегда любили брать только на пробу и притом целою горстью.

По приходе в семинарию вся толпа размещалась по классам, находившимся в низеньких, довольно, однако же, просторных комнатах с небольшими окнами, с широкими дверьми и запачканными скамьями. Класс наполнялся вдруг разно-

голосными жужжаниями: аудиторы выслушивали своих учеников; звонкий дискант грамматика попадал как раз в звон стекла, вставленного в маленькие окна, и стекло отвечало почти тем же звуком; в углу гудел ритор, которого рот и толстые губы должны бы принадлежать, по крайней мере, философии. Он гудел басом, и только слышно было издали: бу, бу, бу, бу... Аудиторы, слушая урок, смотрели одним глазом под скамью, где из кармана подчиненного бурсака выглядывала булка, или вареник, или семена из тыкв.

Когда вся эта ученая толпа успевала приходиться несколько ранее или когда знали, что профессора будут позже обыкновенного, тогда, со всеобщего согласия, замыслили бой, и в этом бою должны были участвовать все, даже цензора, обязанные смотреть за порядком и нравственностью всего учащегося сообщества. Два богослова обыкновенно решали, как происходить битве: каждый ли класс должен стоять за себя особенно или все должны разделиться на две половины: на бурсу и семинарию. Во всяком случае, грамматика начинали прежде всех, и как только вмешивались риторы, они уже бежали прочь и становились на возвышениях наблюдать битву. Потом вступала философия с черными длинными усами, а наконец и богословия, в ужасных шароварах и с претолстыми шеями. Обыкновенно оканчивалось тем, что богословия побивала всех, и философия, почесывая бока, была теснима в класс и помещалась отдыхать на скамьях. Профессор, входивший в класс и участвовавший когда-то сам в подобных боях, в одну минуту, по разгоревшимся лицам своих слушателей, узнавал, что бой был недурен, и в то время, когда он сек розгами по пальцам риторику, в другом классе другой профессор отделявал деревянными лопатками по рукам философию. С богословами же было поступаемо совершенно другим образом: им, по выражению профессора богословия, отсыпалось по мерке *крупного гороху*, что состояло в коротеньких кожаных канчуках.

В торжественные дни и праздники семинаристы и бурсаки отправлялись по домам с вертепами. Иногда разыгрывали комедию, и в таком случае всегда отличался какой-нибудь богослов, ростом мало чем пониже киевской колокольни, представлявший Иродиаду или Пентефрию, супругу египетского царедворца. В награду получали они кусок полотна, или мешок проса, или половину вареного гуся и тому подобное.

Весь этот ученый народ, как семинария, так и бурса, которые питали какую-то наследственную неприязнь между собою, был чрезвычайно беден на средства к прокормлению и притом необыкновенно прожорлив; так что сосчитать, сколько каждый из них уписывал за вечерю галушек, было бы совершенно невозможное дело; и потому dobroхотные пожертвования зажиточных владельцев не могли быть достаточны. Тогда сенат, состоявший из философов и богословов, отправлял грамматиков и риторов под предводительством одного философа, — а иногда присоединялся и сам, — с мешками на плечах опустошать чужие огороды. И в бурсе появлялась каша из тыкв. Сенаторы столько объедались арбузов и дынь, что на другой день аудиторы слышали от них вместо одного два урока: один происходил из уст, другой ворчал в сенаторском желудке. Бурса и семинария носили какие-то длинные подобия сюртуков, стирававшихся *по сие время*: слово техническое, означавшее — далее пяток.

Самое торжественное для семинарии событие было вакансии – время с июня месяца, когда обыкновенно бурса распускалась по домам. Тогда всю большую дорогу усеивали грамматики, философы и богословы. Кто не имел своего приюта, тот отправлялся к кому-нибудь из товарищей. Философы и богословы отправлялись *на кондиции*, то есть брались учить или готовить детей людей зажиточных, и получали за то в год новые сапоги, а иногда и на сюртук. Вся ватага эта тянулась вместе целым табором; варила себе кашу и ночевала в поле. Каждый тащил за собою мешок, в котором находилась одна рубашка и пара онуч. Богословы особенно были бережливы и аккуратны: для того чтобы не износить сапогов, они скидали их, вешали на палки и несли на плечах, особенно когда была грязь. Тогда они, засучив шаровары по колени, бесстрашно разбрызгивали своими ногами лужи. Как только завидывали в стороне хутор, тотчас сворачали с большой дороги и, приблизившись в хате, выстроенной поопрятнее других, становились перед окнами в ряд и во весь рот начинали петь кант. Хозяин хаты, какой-нибудь старый козак-поселянин, долго их слушал, подпершись обеими руками, потом рыдал прегорько и говорил, обращаясь к своей жене: «Жинко! то, что поют школяры, должно быть очень разумное; вынеси им сала и чего-нибудь такого, что у нас есть!» И целая миска вареников валилась в мешок. Порядочный кус сала, несколько паляниц, а иногда и связанная курица помещались вместе. Подкрепившись таким запасом, грамматики, риторы, философы и богословы опять продолжали путь. Чем далее, однако же, шли они, тем более уменьшалась толпа их. Все почти разбродились по домам, и оставались те, которые имели родительские гнезда далее других.

Один раз во время подобного странствования три бурсака свортели с большой дороги в сторону, с тем чтобы в первом попавшемся хуторе запастись провиантом, потому что мешок у них давно уже был пуст. Это были: богослов Халява, философ Хома Брут и ритор Тиберий Горобець.

Богослов был рослый, плечистый мужчина и имел чрезвычайно странный нрав: все, что ни лежало, бывало, возле него, он непременно украдет. В другом случае характер его был чрезвычайно мрачен, и когда напивался он пьян, то прятался в бурьяне, и семинарии стоило большого труда его сыскать там. Философ Хома Брут был нрава веселого. Любил очень лежать и курить люльку. Если же пил, то непременно нанимал музыкантов и отплясывал тропака. Он часто пробовал *крупного гороху*, но совершенно с философическим равнодушием, – говоря, что чему быть, того не миновать.

Ритор Тиберий Горобець еще не имел права носить усов, пить горелки и курить люльки. Он носил только оселедец, и потому характер его в то время еще мало развился; но, судя по большим шишкам на лбу, с которыми он часто являлся в класс, можно было предположить, что из него будет хороший воин. Богослов Халява и философ Хома часто дирали его за чуб в знак своего покровительства и употребляли в качестве депутата.

Был уже вечер, когда они свортели с большой дороги. Солнце только что село, и дневная теплота оставалась еще в воздухе. Богослов и философ шли молча, куря люльки; ритор Тиберий Горобець сбивал палкою головки с буряков, росших по краям дороги. Дорога шла между разбросанными группами ду-

бов и орешника, покрывавшими луг. Отлогости и небольшие горы, зеленые и круглые, как куполы, иногда перемежевывали равнину. Показавшаяся в двух местах нива с вызревающим житом давала знать, что скоро должна появиться какая-нибудь деревня. Но уже более часу, как они минули хлебные полосы, а между тем им не попадалось никакого жилья. Сумерки уже совсем омрачили небо, и только на западе бледнел остаток алого сияния.

– Что за черт! – сказал философ Хома Брут, – сдавалось совершенно, как будто сейчас будет хутор.

Богослов помолчал, поглядел по окрестностям, потом опять взял в рот свою люльку, и все продолжали путь.

– Ей-Богу! – сказал, опять остановившись, философ. – Ни чертова кулака не видно.

– А может быть, далее и попадетсЯ какой-нибудь хутор, – сказал богослов, не выпуская люльки.

Но между тем уже была ночь, и ночь довольно темная. Небольшие тучи усилили мрачность, и, судя по всем приметам, нельзя было ожидать ни звезд, ни месяца. Бурсаки заметили, что они сбились с пути и давно шли не по дороге. Философ, пошаривши ногами во все стороны, сказал наконец отрывисто:

– А где же дорога?

Богослов помолчал и, надумавшись, примолвил:

– Да, ночь темная.

Ритор отошел в сторону и старался ползком нащупать дорогу, но руки его попадали только в лисьи норы. Везде была одна степь, по которой, казалось, никто не ездил. Путешественники еще сделали усилие пройти несколько вперед, но везде была та же дичь. Философ попробовал перекликнуться, но голос его совершенно заглох по сторонам и не встретил никакого ответа. Несколько спустя только послышалось слабое стенание, похожее на волчий вой.

– Вишь, что тут делать? – сказал философ.

– А что? оставаться и заночевать в поле! – сказал богослов и полез в карман достать огниво и закурить снова свою люльку. Но философ не мог согласиться на это. Он всегда имел обыкновение упрятать на ночь полпудовую краюху хлеба и фунта четыре сала и чувствовал на этот раз в желудке своем какое-то несносное одиночество. Притом, несмотря на веселый нрав свой, философ боялся несколько волков.

– Нет, Халява, не можно, – сказал он. – Как же, не подкрепив себя ничем, растянуться и лечь так, как собаке? Попробуем еще; может быть, набредем на какое-нибудь жилье и хоть чарку горелки удастся выпить на ночь.

При слове «горелка» богослов сплюнул в сторону и примолвил:

– Оно конечно, в поле оставаться нечего.

Бурсаки пошли вперед, и, к величайшей радости их, в отдалении почудился лай. Прислушавшись, с которой стороны, они отправились бодрее и, немного пройдя, увидели огонек.

– Хутор! ей-Богу, хутор! – сказал философ.

Предположения его не обманули: через несколько времени они увидели, точно, небольшой хуторок, состоявший из двух только хат, находившихся в од-

ном и том же дворе. В окнах светился огонь. Десяток сливных деревьев торчало под тыном. Взглянувши в сквозные дощатые ворота, бурсаки увидели двор, установленный чумацкими возами. Звезды кое-где глянули в это время на небе.

– Смотрите же, братцы, не отставать! во что бы то ни было, а добыть ночлега!

Три ученые мужа дружно ударили в ворота и закричали:

– Отвори!

Дверь в одной хате заскрипела, и минуту спустя бурсаки увидели перед собою старуху в нагольном тулупе.

– Кто там? – закричала она, глухо кашляя.

– Пусти, бабуся, переночевать. Сбились с дороги. Так в поле скверно, как в голодном брюхе.

– А что вы за народ?

– Да народ необидчивый: богослов Халява, философ Брут и ритор Горобець.

– Не можно, – проворчала старуха, – у меня народу полон двор, и все углы в хате заняты. Куды я вас дену? Да еще всё какой рослый и здоровый народ! Да у меня и хата развалится, когда помешу таких. Я знаю этих философов и богословов. Если таких пьяниц начнешь принимать, то и двора скоро не будет. Пошли! пошли! Тут вам нет места.

– Умилосердись, бабуся! Как же можно, чтобы христианские души пропали ни за что ни про что? Где хочешь помести нас. И если мы что-нибудь, как-нибудь того или какое другое что сделаем, – то пусть нам и руки отсохнут, и такое будет, что Бог один знает. Вот что!

Старуха, казалось, немного смягчилась.

– Хорошо, – сказала она, как бы размышляя, – я впущу вас; только положу всех в разных местах: а то у меня не будет спокойно на сердце, когда будете лежать вместе.

– На то твоя воля; не будем прекословить, – отвечали бурсаки.

Ворота заскрипели, и они вошли на двор.

– А что, бабуся, – сказал философ, идя за старухой, – если бы так, как говорят... ей-Богу, в животе как будто кто колесами стал ездить. С самого утра вот хоть бы щепка была во рту.

– Вишь, чего захотел! – сказала старуха. – Нет у меня, нет ничего такого, и печь не топилась сегодня.

– А мы бы уже за все это, – продолжал философ, – расплатились бы завтра как следует – чистоганом. Да, – продолжал он тихо, – черта с два получишь ты что-нибудь!

– Ступайте, ступайте! и будьте довольны тем, что дают вам. Вот черт принес каких нежных паничей!

Философ Хома пришел в совершенное уныние от таких слов. Но вдруг нос его почувствовал запах сушеной рыбы. Он глянул на шаровары богослова, шедшего с ним рядом, и увидел, что из кармана его торчал преогромный рыбий хвост: богослов уже успел подтибрить с воза целого карася. И так как он это производил не из какой-нибудь корысти, но единственно по привычке, и позабывши совершенно о своем карасе, уже разглядывал, что бы такое стянуть дру-

гое, не имея намерения пропустить даже изломанного колеса, – то философ Хома запустил руку в его карман, как в свой собственный, и вытащил карася. Старуха разместила бурсаков: риторю положила в хате, богослова заперла в пустую комору, философу отвела тоже пустой овечий хлев.

Философ, оставшись один, в одну минуту съел карася, осмотрел плетеные стены хлева, толкнул ногою в морду просунувшуюся из другого хлева любопытную свинью и повернулся на другой бок, чтобы заснуть мертвецки. Вдруг низенькая дверь отворилась, и старуха, нагнувшись, вошла в хлев.

– А что, бабуся, чего тебе нужно? – сказал философ.

Но старуха шла прямо к нему с распростертыми руками.

«Эге-ге! – подумал философ. – Только нет, голубушка! устарела». Он отодвинулся немного подальше, но старуха, без церемонии, опять подошла к нему.

– Слушай, бабуся! – сказал философ, – теперь пост; а я такой человек, что и за тысячу золотых не захочу оскоромиться.

Но старуха раздвигала руки и ловила его, не говоря ни слова.

Философу сделалось страшно, особенно когда он заметил, что глаза ее сверкнули каким-то необыкновенным блеском.

– Бабуся! что ты? Ступай, ступай себе с Богом! – закричал он.

Но старуха не говорила ни слова и хватала его руками.

Он вскочил на ноги, с намерением бежать, но старуха стала в дверях и вперила на него сверкающие глаза и снова начала подходить к нему.

Философ хотел оттолкнуть ее руками, но, к удивлению, заметил, что руки его не могут приподняться, ноги не двигались; и он с ужасом увидел, что даже голос не звучал из уст его: слова без звука шевелились на губах. Он слышал только, как билось его сердце; он видел, как старуха подошла к нему, сложила ему руки, нагнула ему голову, вскочила с быстротою кошки к нему на спину, ударила его метлой по боку, и он, подпрыгивая, как верховой конь, понес ее на плечах своих. Все это случилось так быстро, что философ едва мог опомниться и схватил обеими руками себя за колени, желая удержать ноги; но они, к величайшему изумлению его, подымались против воли и производили скачки быстрее черкесского бегуна. Когда уже минули они хутор и перед ними открылась ровная лощина, а в стороне потянулся черный, как уголь, лес, тогда только сказал он сам в себе: «Эге, да это ведьма».

Обращенный месячный серп светлел на небе. Робкое полночное сияние, как сквозное покрывало, ложилось легко и дымилось на земле. Леса, луга, небо, долины – все, казалось, как будто спало с открытыми глазами. Ветер хоть бы раз вспорхнул где-нибудь. В ночной свежести было что-то влажно-теплое. Тени от деревьев и кустов, как кометы, острыми клинами падали на отлогую равнину. Такая была ночь, когда философ Хома Брут скакал с непонятным всадником на спине. Он чувствовал какое-то томительное, неприятное и вместе сладкое чувство, подступавшее к его сердцу. Он опустил голову вниз и видел, что трава, бывшая почти под ногами его, казалось, росла глубоко и далеко и что сверх ее находилась прозрачная, как горный ключ, вода, и трава казалась дном какого-то светлого, прозрачного до самой глубины моря; по крайней мере, он видел ясно, как он отражался в нем вместе с сидевшею на спине старухою. Он видел, как

вместо месяца светило там какое-то солнце; он слышал, как голубые колокольчики, наклоняя свои головки, звенели. Он видел, как из-за осоки выплывала русалка, мелькала спина и нога, выпуклая, упругая, вся созданная из блеска и трепета. Она оборотилась к нему – и вот ее лицо, с глазами светлыми, сверкающими, острыми, с пеньем вторгавшимися в душу, уже приближалось к нему, уже было на поверхности и, задрожав сверкающим смехом, удалялось, – и вот она опрокинулась на спину, и облачные перси ее, матовые, как фарфор, не покрытый глазурью, просвечивали пред солнцем по краям своей белой, эластически-нежной округности. Вода в виде маленьких пузырьков, как бисер, обсыпала их. Она вся дрожит и смеется в воде...

Видит ли он это, или не видит? Наяву ли это, или снится? Но там что? Ветер или музыка: звенит, звенит, и вьется, и подступает, и вонзается в душу какою-то нестерпимую трелью...

«Что это?» – думал философ Хома Брут, глядя вниз, несясь во всю прыть. Пот катился с него градом. Он чувствовал бесовски сладкое чувство, он чувствовал какое-то пронзающее, какое-то томительно-страшное наслаждение. Ему часто казалось, как будто сердца уже вовсе не было у него, и он со страхом хватался за него рукою. Изнеможенный, растерянный, он начал припоминать все, какие только знал, молитвы. Он перебирал все заклęcia против духов – и вдруг почувствовал какое-то освежение; чувствовал, что шаг его начинал становиться ленивее, ведьма как-то слабее держалась на спине его. Густая трава касалась его, и уже он не видел в ней ничего необыкновенного. Светлый серп светил на небе.

«Хорошо же!» – подумал про себя философ Хома и начал почти вслух произносить заклęcia. Наконец с быстротою молнии выпрыгнул из-под старухи и вскочил, в свою очередь, к ней на спину. Старуха мелким, дробным шагом побежала так быстро, что всадник едва мог переводить дух свой. Земля чуть мелькала под ним. Все было ясно при лунном, хотя и неполном свете. Долины были гладки, но все от быстроты мелькало неясно и сбивчиво в его глазах. Он схватил лежавшее на дороге полено и начал им со всех сил колотить старуху. Дикая вопли издала она; сначала были они сердиты и угрожающи, потом становились слабее, приятнее, чище, и потом уже тихо, едва звенели, как тонкие серебряные колокольчики, и заронялись ему в душу; и невольно мелькнула в голове мысль: точно ли это старуха? «Ох, не могу больше!» – произнесла она в изнеможении и упала на землю.

Он стал на ноги и посмотрел ей в очи: рассвет загорался, и блестели золотые главы вдали киевских церквей. Перед ним лежала красавица, с растрепанною роскошною косою, с длинными, как стрелы, ресницами. Бесчувственно отбросила она на обе стороны белые нагие руки и стонала, возведя кверху очи, полные слез.

Затрепетал, как древесный лист, Хома: жалость и какое-то странное волнение и робость, неведомые ему самому, овладели им; он пустился бежать во весь дух. Дорогой билось беспокойно его сердце, и никак не мог он истолковать себе, что за странное, новое чувство им овладело. Он уже не хотел более идти

на хутора и спешил в Киев, раздумывая всю дорогу о таком непонятном происшествии.

Бурсаков почти никого не было в городе: все разбрелись по хуторам, или на кондиции, или просто без всяких кондиций, потому что по хуторам мало-российским можно есть галушки, сыр, сметану и вареники величиною в шляпу, не заплатив гроша денег. Большая разъехавшаяся хата, в которой помещалась бурса, была решительно пуста, и сколько философ ни шарил во всех углах и даже ощупал все дыры и западни в крыше, но нигде не отыскал ни куска сала или, по крайней мере, старого книша, что, по обыкновению, запрятываемо было бурсаками.

Однако же философ скоро сыскался, как поправить своему горю: он прошел, посвистывая раза три по рынку, перемигнулся на самом конце с какою-то молодою вдовою в желтом очипке, продававшею ленты, ружейную дробь и колеса, – и был того же дня накормлен пшеничными варениками, курицею... и, словом, перечесть нельзя, что у него было за столом, накрытым в маленьком глиняном домике среди вишневого садика. Того же самого вечера видели философа в корчме: он лежал на лавке, покуривая, по обыкновению своему, люльку, и при всех бросил жиду-корчмарю ползолотой. Перед ним стояла кружка. Он глядел на приходивших и уходивших хладнокровно-довольными глазами и вовсе уже не думал о своем необыкновенном происшествии.

Между тем распространились везде слухи, что дочь одного из богатейших сотников, которого хутор находился в пятидесяти верстах от Киева, возвратилась в один день с прогулки вся избитая, едва имевшая силы добресть до отцовского дома, находится при смерти и перед смертным часом изъявила желание, чтобы отходную по ней и молитвы в продолжение трех дней после смерти читал один из киевских семинаристов: Хома Брут. Об этом философ узнал от самого ректора, который нарочно призывал его в свою комнату и объявил, чтобы он без всякого отлагательства спешил в дорогу, что именитый сотник прислал за ним нарочно людей и возок.

Философ вздрогнул по какому-то безотчетному чувству, которого он сам не мог растолковать себе. Темное предчувствие говорило ему, что ждет его что-то недоброе. Сам не зная почему, объявил он напрямик, что не поедет.

– Послушай, domine Хома! – сказал ректор (он в некоторых случаях объяснялся очень вежливо с своими подчиненными), – тебя никакой черт и не спрашивает о том, хочешь ли ты ехать, или не хочешь. Я тебе скажу только то, что если ты еще будешь показывать свою рысь да мудрствовать, то прикажу тебя по спине и по прочему так отстегать молодым березняком, что и в баню не нужно будет ходить.

Философ, почесывая слегка за ухом, вышел, не говоря ни слова, располагая при первом удобном случае возложить надежду на свои ноги. В раздумье сходил он с крутой лестницы, приводившей на двор, обсаженный тополями и на минуту остановился, услышавши довольно явственно голос ректора, дававшего приказание своему ключнику и еще кому-то, вероятно, одному из посланных за ним от сотника.

– Благодарю пана за крупу и яйца, – говорил ректор, – и скажи, что как только будут готовы те книги, о которых он пишет, то я тотчас пришло. Я отдал их уже переписывать писцу. Да не забудь, мой голубе, прибавить пану, что на хуторе у них, я знаю, водится хорошая рыба, и особенно осетрина, то при случае прислал бы: здесь на базарах и нехороша, и дорога. А ты, Явтух, дай молодцам по чарке горелки. Да философа привязать, а не то как раз удерет.

«Вишь, чертов сын! – подумал про себя философ, – пронюхал, длинноногий вьюн!»

Он сошел вниз и увидел кибитку, которую принял было сначала за хлебный овин на колесах. В самом деле, она была так же глубока, как печь, в которой обжигают кирпичи. Это был обыкновенный краковский экипаж, в каком жиды полсотнею отправляются вместе с товарами во все города, где только слышит их нос ярмарку. Его ожидало человек шесть здоровых и крепких козаков, уже несколько пожилых. Свитки из тонкого сукна с кистями показывали, что они принадлежали довольно значительному и богатому владельцу. Небольшие рубцы говорили, что они бывали когда-то на войне не без славы.

«Что ж делать? Чему быть, тому не миновать!» – подумал про себя философ и, обратившись к козакам, произнес громко:

– Здравствуйте, братья-товарищи!

– Будь здоров, пан философ! – отвечали некоторые из козаков.

– Так вот это мне приходится сидеть вместе с вами? А брика знатная! – продолжал он, влезая. – Тут бы только нанять музыкантов, то и танцевать можно.

– Да, соразмерный экипаж! – сказал один из козаков, садясь на облучок самодруг с кучером, завязавшим голову тряпицею вместо шапки, которую он успел оставить в шинке. Другие пять вместе с философом полезли в углубление и расположились на мешках, наполненных разною закупкою, сделанною в городе.

– Любопытно бы знать, – сказал философ, – если бы, примером, эту брику нагрузить каким-нибудь товаром – положим, солью или железными клинами: сколько потребовалось бы тогда коней?

– Да, – сказал, помолчав, сидевший на облучке козак, – достаточное бы число потребовалось коней.

После такого удовлетворительного ответа козак почитал себя вправе молчать во всю дорогу.

Философу чрезвычайно хотелось узнать обстоятельнее: кто такой был этот сотник, каков его нрав, что слышно о его дочке, которая таким необыкновенным образом возвратилась домой и находилась при смерти и которой история связалась теперь с его собственною, как у них и что делается в доме? Он обращался к ним с вопросами; но козаки, верно, были тоже философы, потому что в ответ на это молчали и курили люльки, лежа на мешках. Один только из них обратился к сидевшему на козлах вознице с коротеньким приказанием: «Смотри, Оверко, ты старый разиня; как будешь подъезжать к шинку, что на Чухрайловской дороге, то не забудь остановиться и разбудить меня и других молодцов, если кому случится заснуть». После этого он заснул довольно громко. Впрочем, эти наставления были совершенно напрасны, потому что едва то-

лько приблизилась исполинская брика к шинку на Чухрайловской дороге, как все в один голос закричали: «Стой!» Притом лошади Оверка были так уже приучены, что останавливались сами перед каждым шинком. Несмотря на жаркий июльский день, все вышли из брики, отправились в низенькую запачканную комнату, где жид-корчмарь с знаками радости бросился принимать своих старых знакомых. Жид принес под полою несколько колбас из свинины и, положивши на стол, тотчас отворотился от этого запрещенного талмудом плода. Все уселись вокруг стола. Глиняные кружки показались пред каждым из гостей. Философ Хома должен был участвовать в общей пирушке. И так как малороссияне, когда подгуляют, непременно начнут целоваться или плакать, то скоро вся изба наполнилась лобызаниями: «А ну, Спирид, почеломкаемся!» – «Иди сюда, Дорош, я обниму тебя!»

Один козак, бывший постарее всех других, с седыми усами, подставивши руку под щеку, начал рыдать от души о том, что у него нет ни отца, ни матери, и что он остался одним-один на свете. Другой был большой резонер и беспрестанно утешал его, говоря: «Не плачь, ей-Богу, не плачь! что ж тут... уж Бог знает как и что такое». Один, по имени Дорош, сделался чрезвычайно любопытен и, оборотившись к философу Хоме, беспрестанно спрашивал его:

– Я хотел бы знать, чему у вас в бурсе учат: тому ли самому, что и дьяк читает в церкви, или чему другому?

– Не спрашивай! – говорил протяжно резонер, – пусть его там будет, как было. Бог уже знает, как нужно; Бог все знает.

– Нет, я хочу знать, – говорил Дорош, – что там написано в тех книжках. Может быть, совсем другое, чем у дьяка.

– О, Боже мой, Боже мой! – говорил этот почтенный наставник. – И на что такое говорить? Так уж воля Божия положила. Уже что Бог дал, того не можно переменить.

– Я хочу знать все, что ни написано. Я пойду в бурсу, ей-Богу, пойду! Что ты думаешь, я не выучусь? Всему выучусь, всему!

– О, Боже ж мой, Боже мой!.. – говорил утешитель и спустил свою голову на стол, потому что совершенно был не в силах держать ее долее на плечах.

Прочие козаки толковали о панах и о том, отчего на небе светит месяц. Философ Хома, увидя такое расположение голов, решился воспользоваться и улизнуть. Он сначала обратился к седовласому козаку, грустившему об отце и матери:

– Что ж ты, дядько, расплакался, – сказал он, – я сам сирота! Отпустите меня, ребята, на волю! На что я вам!

– Пустим его на волю! – отозвались некоторые. – Ведь он сирота. Пусть себе идет, куда хочет.

– О, Боже ж мой, Боже мой! – произнес утешитель, подняв свою голову. – Отпустите его! Пусть идет себе!

И козаки уже хотели сами вывести его в чистое поле, но тот, который показал свое любопытство, остановил их, сказавши:

– Не трогайте: я хочу с ним поговорить о бурсе. Я сам пойду в бурсу...

Впрочем, вряд ли бы этот побег мог совершиться, потому что когда философ вздумал подняться из-за стола, то ноги его сделались как будто деревянными и дверей в комнате начало представляться ему такое множество, что вряд ли бы он отыскал настоящую.

Только ввечеру вся эта компания вспомнила, что нужно отправляться далее в дорогу. Взмостившись в брику, они потянулись, погоняя лошадей и напевая песню, которой слова и смысл вряд ли бы кто разобрал. Проколесивши большую половину ночи, беспрестанно сбиваясь с дороги, выученной наизусть, они наконец спустились с крутой горы в долину, и философ заметил по сторонам тянувшийся частокол, или плетень, с низенькими деревьями и выказывавшимися из-за них крышами. Это было большое селение, принадлежавшее сотнику. Уже было далеко за полночь; небеса были темны, и маленькие звездочки мелькали кое-где. Ни в одной хате не видно было огня. Они въехали, в сопровождении собачьего лая, на двор. С обеих сторон были заметны крытые соломою сараи и домики. Один из них, находившийся как раз посередине против ворот, был более других и служил, как казалось, пребыванием сотника. Брика остановилась перед небольшим подобием сарая, и путешественники наши отправились спать. Философ хотел, однако же, несколько обсмотреть снаружи панские хоромы; но как он ни пялил свои глаза, ничто не могло означиться в ясном виде: вместо дома представлялся ему медведь; из трубы делался ректор. Философ махнул рукою и пошел спать.

Когда проснулся философ, то весь дом был в движении: в ночь умерла панночка. Слуги бегали впопыхах взад и вперед. Старухи некоторые плакали. Толпа любопытных глядела сквозь забор на панский двор, как будто бы могла что-нибудь увидеть.

Философ начал на досуге осматривать те места, которые он не мог разглядеть ночью. Панский дом был низенькое небольшое строение, какие обыкновенно строились в старину в Малороссии. Он был покрыт соломою. Маленький, острый и высокий фронтон с окошком, похожим на поднятый кверху глаз, был весь измалеван голубыми и желтыми цветами и красными полумесяцами. Он был утвержден на дубовых столбиках, до половины круглых и снизу шестигранных, с вычурною обточкою сверху. Под этим фронтоном находилось небольшое крылечко со скамейками по обеим сторонам. С боков дома были навесы на таких же столбиках, инде витых. Высокая груша с пирамидальною верхушкою и трепещущими листьями зеленела перед домом. Несколько амбаров в два ряда стояли среди двора, образуя род широкой улицы, ведущей к дому. За амбарами, к самым воротам, стояли треугольниками два погреба, один напротив другого, крытые также соломою. Треугольная стена каждого из них была снабжена низенькою дверью и размалевана разными изображениями. На одной из них нарисован был сидящий на бочке козак, державший над головою кружку с надписью: «Все выпью». На другой фляжка, сулеи и по сторонам, для красоты, лошадь, стоявшая вверх ногами, трубка, бубны и надпись: «Вино — козацкая потеха». Из чердака одного из сараев выглядывал сквозь огромное слуховое окно барабан и медные трубы. У ворот стояли две пушки. Все показывало, что хозяин дома любил повеселиться и двор часто оглашали пиршес-

твенные клики. За воротами находились две ветряные мельницы. Позади дома шли сады; и сквозь верхушки деревьев видны были одни только темные шляпки труб скрывавшихся в зеленой гуще хат. Все селение помещалось на широком и ровном уступе горы. С северной стороны все заслоняла крутая гора и подошвою своею оканчивалась у самого двора. При взгляде на нее снизу она казалась еще круче, и на высокой верхушке ее торчали кое-где неправильные стебли тощего бурьяна и чернели на светлом небе. Обнаженный глинистый вид ее навевал какое-то уныние. Она была вся изрыта дождевыми промоинами и проточинами. На крутом косогоре ее в двух местах торчали две хаты; над одною из них раскидывала ветви широкая яблоня, подпертая у корня небольшими кольями с насыпною землей. Яблоки, сбиваемые ветром, скатывались в самый панский двор. С вершины вилась по всей горе дорога и, опустившись, шла мимо двора в селенье. Когда философ измерил страшную круть ее и вспомнил вчерашнее путешествие, то решил, что или у пана были слишком умные лошади, или у козачков слишком крепкие головы, когда и в хмельном чаду умели не полететь вверх ногами вместе с неизмеримой брикою и багажом. Философ стоял на высшем в дворе месте, и, когда оборотился и глянул в противоположную сторону, ему представился совершенно другой вид. Селение вместе с отлогостью скатывалось на равнину. Необозримые луга открывались на далекое пространство; яркая зелень их темнела по мере отдаления, и целые ряды селений синели вдали, хотя расстояние их было более нежели на двадцать верст. С правой стороны этих лугов тянулись горы, и чуть заметно вдали полоскою горел и темнел Днепр.

– Эх, славное место! – сказал философ. – Вот тут бы жить, ловить рыбу в Днепре и в прудах, охотиться с тенетами или с ружьем за стрепетами и крольчипнепами! Впрочем, я думаю, и дроф немало в этих лугах. Фруктов же можно насытить и продать в город множество или, еще лучше, выкурить из них водку; потому что водка из фруктов ни с каким пенником не сравнится. Да не мешает подумать и о том, как бы улизнуть отсюда.

Он заметил за плетнем маленькую дорожку, совершенно закрытую разросшимся бурьяном. Он поставил машинально на нее ногу, думая наперед только прогуляться, а потом тихомолком, промеж хат, да и махнуть в поле, как внезапно почувствовал на своем плече довольно крепкую руку.

Позади его стоял тот самый старый козак, который вчера так горько соболезновал о смерти отца и матери и о своем одиночестве.

– Напрасно ты думаешь, пан философ, улепетнуть из хутора! – говорил он. – Тут не такое заведение, чтобы можно было убежать; да и дороги для пешехода плохи. А ступай лучше к пану: он ожидает тебя давно в светлице.

– Пойдем! Что ж... Я с удовольствием, – сказал философ и отправился вслед за козаком.

Сотник, уже престарелый, с седыми усами и с выражением мрачной грусти, сидел перед столом в светлице, подперши обеими руками голову. Ему было около пятидесяти лет; но глубокое уныние на лице и какой-то бледно-тощий цвет показывали, что душа его была убита и разрушена вдруг, в одну минуту, и вся прежняя веселость и шумная жизнь исчезли навеки. Когда взошел Хома

вместе с старым козаком, он отнял одну руку и слегка кивнул головою на низкий их поклон.

Хома и козак почтительно остановились у дверей.

– Кто ты, и откуда, и какого звания, добрый человек? – сказал сотник ни ласково, ни сурово.

– Из бурсаков, философ Хома Брут.

– А кто был твой отец?

– Не знаю, вельможный пан.

– А мать твоя?

– И матери не знаю. По здравому рассуждению, конечно, была мать; но кто она, и откуда, и когда жила – ей-Богу, добродию, не знаю.

Сотник помолчал и, казалось, минуту оставался в задумчивости.

– Как же ты познакомился с моею дочкою?

– Не знакомился, вельможный пан, ей-Богу, не знакомился. Еще никакого дела с панночками не имел, сколько ни живу на свете. Цур им, чтобы не сказать непристойного.

– Отчего же она не другому кому, а тебе именно назначила читать?

Философ пожал плечами:

– Бог его знает, как это растолковать. Известное уже дело, что панам подчас захочется такого, чего и самый наиграмотнейший человек не разберет; и пословица говорит: «Скачи, враже, як пан каже!»

– Да не врешь ли ты, пан философ?

– Вот на этом самом месте пусть громом так и хлопнет, если лгу.

– Если бы только минуточкой долее прожила ты, – грустно сказал сотник, – то верно бы, я узнал все. «Никому не давай читать по мне, но пошли, тату, сей же час в Киевскую семинарию и привези бурсака Хому Брута. Пусть три ночи молится по грешной душе моей. Он знает...» А что такое знает, я уже не услышал. Она, голубонька, только и могла сказать, и умерла. Ты, добрый человек, верно, известен святою жизнью своею и богоугодными делами, и она, может быть, наслышалась о тебе.

– Кто? я? – сказал бурсак, отступивши от изумления. – Я святой жизни? – произнес он, посмотрев прямо в глаза сотнику. – Бог с вами, пан! Что вы это говорите! да я, хоть оно непристойно сказать, ходил к булочнице против самого страстного четверга.

– Ну... верно, уже недаром так назначено. Ты должен с сего же дня начать свое дело.

– Я бы сказал на это вашей милости... оно, конечно, всякий человек, вразумленный Святому Писанию, может по соразмерности... только сюда приличнее бы требовалось дьякона или, по крайней мере, дьяка. Они народ толковый и знают, как все это уже делается, а я... Да у меня и голос не такой, и сам я – черт знает что. Никакого виду с меня нет.

– Уж как ты себе хочешь, только я все, что завещала мне моя голубка, исполню, ничего не пожалея. И когда ты с сего дня три ночи совершишь, как следует, над нею молитвы, то я награжу тебя; а не то – и самому черту не советую рассердить меня.

Последние слова произнесены были сотником так крепко, что философ понял вполне их значение.

– Ступай за мною! – сказал сотник.

Они вышли в сени. Сотник отворил дверь в другую светлицу, бывшую насупротив первой. Философ остановился на минуту в сенях высморкаться и с каким-то безотчетным страхом переступил через порог. Весь пол был устлан красною китайкой. В углу, под образами, на высоком столе лежало тело умершей, на одеяле из синего бархата, убранном золотою бахромою и кистями. Высокие восковые свечи, увитые калиною, стояли в ногах и в головах, изливая свой мутный, терявшийся в дневном сиянии свет. Лицо умершей было заслонено от него неутешным отцом, который сидел перед нею, обращенный спиною к дверям. Философа поразили слова, которые он услышал:

– Я не о том жалею, моя наимилейшая мне дочь, что ты во цвете лет своих, не дожив положенного века, на печаль и горесть мне, оставила землю. Я о том жалею, моя голубонька, что не знаю того, кто был, лютый враг мой, причиною твоей смерти. И если бы я знал, кто мог подумать только оскорбить тебя или хоть бы сказал что-нибудь неприятное о тебе, то клянусь Богом, не увидел бы он больше своих детей, если только он так же стар, как и я; ни своего отца и матери, если только он еще на поре лет, и тело его было бы выброшено на съедение птицам и зверям степным. Но горе мне, моя полевая нагидочка, моя перепеличка, моя ясочка, что проживу я остальной век свой без потехи, утирая полою дробные слезы, текущие из старых очей моих, тогда как враг мой будет веселиться и втайне посмеиваться над хилым старцем...

Он остановился, и причиною этого была разрывающая горесть, разрешившаяся целым потоком слез.

Философ был тронут такою безутешною печалью. Он закашлял и издал глухое крехтание, желая очистить им немного свой голос.

Сотник оборотился и указал ему место в головах умершей, перед небольшим налоем, на котором лежали книги.

«Три ночи как-нибудь отработаю, – подумал философ, – зато пан набьет мне оба кармана чистыми червонцами».

Он приблизился и, еще раз откашлявшись, принялся читать, не обращая никакого внимания на сторону и не решаясь взглянуть в лицо умершей. Глубокая тишина воцарилась. Он заметил, что сотник вышел. Медленно поворотил он голову, чтобы взглянуть на умершую и...

Трепет пробежал по его жилам: пред ним лежала красавица, какая когда-либо бывала на земле. Казалось, никогда еще черты лица не были образованы в такой резкой и вместе гармонической красоте. Она лежала как живая. Чело, прекрасное, нежное, как снег, как серебро, казалось, мыслило; брови – ночь среди солнечного дня, тонкие, ровные, горделиво приподнялись над закрытыми глазами, а ресницы, упавшие стрелами на щеки, пылавшие жаром тайных желаний; уста – рубины, готовые усмехнуться... Но в них же, в тех же самых чертах, он видел что-то страшно пронзительное. Он чувствовал, что душа его начинала как-то болезненно ныть, как будто бы вдруг среди вихря веселья и закружившейся толпы запел кто-нибудь песню об угнетенном народе. Рубины уст

ее, казалось, прикипали кровию к самому сердцу. Вдруг что-то страшно знакомое показалось в лице ее.

– Ведьма! – вскрикнул он не своим голосом, отвел глаза в сторону, побледнел весь и стал читать свои молитвы.

Это была та самая ведьма, которую убил он.

Когда солнце стало садиться, мертвую понесли в церковь. Философ одним плечом своим поддерживал черный траурный гроб и чувствовал на плече своем что-то холодное, как лед. Сотник сам шел впереди, неся рукою правую сторону тесного дома умершей. Церковь деревянная, почерневшая, убранная зеленым мохом, с тремя конусообразными куполами, уныло стояла почти на краю села. Заметно было, что в ней давно уже не отправлялось никакого служения. Свечи были зажжены почти перед каждым образом. Гроб поставили посередине, против самого алтаря. Старый сотник поцеловал еще раз умершую, повергнулся ниц и вышел вместе с носильщиками вон, дав повеление хорошенько накормить философа и после ужина проводить его в церковь. Пришедши в кухню, все несшие гроб начали прикладывать руки к печи, что обыкновенно делают малороссияне, увидевши мертвеца.

Голод, который в это время начал чувствовать философ, заставил его на несколько минут позабыть вовсе об умершей. Скоро вся дворня мало-помалу начала сходиться в кухню. Кухня в сотниковом доме была что-то похожее на клуб, куда стекалось все, что ни обитало во дворе, считая в это число и собак, приходивших с машущими хвостами к самым дверям за костями и помоями. Куда бы кто ни был посылаем и по какой бы то ни было надобности, он всегда прежде заходил на кухню, чтобы отдохнуть хоть минуту на лавке и выкурить люльку. Все холостяки, жившие в доме, щеголявшие в козацких свитках, лежали здесь почти целый день на лавке, под лавкою, на печке – одним словом, где только можно было сыскать удобное место для лежанья. Притом всякий вечно позабывал в кухне или шапку, или кнут для чужих собак, или что-нибудь подобное. Но самое многочисленное собрание бывало во время ужина, когда приходил и табунщик, успевший загнать своих лошадей в загон, и погонщик, приводивший коров для дойки, и все те, которых в течение дня нельзя было увидеть. За ужином болтовня овладевала самыми неговорливыми языками. Тут обыкновенно говорилось обо всем: и о том, кто пошил себе новые шаровары, и что находится внутри земли, и кто видел волка. Тут было множество бонмотистов, в которых между малороссиянами нет недостатка.

Философ уселся вместе с другими в обширный кружок на вольном воздухе перед порогом кухни. Скоро баба в красном очипке высунулась из дверей, держа в обеих руках горячий горшок с галушками, и поставила его посреди готовившихся ужинать. Каждый вынул из кармана своего деревянную ложку, иные, за неимением, деревянную спичку. Как только уста стали двигаться немного медленнее и волчий голод всего этого собрания немного утишился, многие начали заговаривать. Разговор, натурально, должен был обратиться к умершей. – Правда ли, – сказал один молодой овчар, который насадил на свою кожаную перевязь для люльки столько пуговиц и медных блях, что был похож на лавку

мелкой торговли, – правда ли, что панночка, не тем будь помянута, зналась с нечистым?

– Кто? панночка? – сказал Дорош, уже знакомый прежде нашему философу. – Да она была целая ведьма! Я присягну, что ведьма!

– Полно, полно, Дорош! – сказал другой, который во время дороги изъяснял большую готовность утешать. – Это не наше дело; Бог с ним. Нечего об этом толковать.

Но Дорош вовсе не был расположен молчать. Он только что перед тем сходил в погреб вместе с ключником по какому-то нужному делу и, наклонившись раза два к двум или трем бочкам, вышел оттуда чрезвычайно веселый и говорил без умолку.

– Что ты хочешь? Чтобы я молчал? – сказал он. – Да она на мне самом ездил! Ей-Богу, ездил!

– А что, дядько, – сказала молодой овчар с пуговицами, – можно ли узнать по каким-нибудь приметам ведьму?

– Нельзя, – отвечал Дорош. – Никак не узнаешь; хоть все псалтыри перечитай, то не узнаешь.

– Можно, можно, Дорош. Не говори этого, – произнес прежний утешитель. – Уже Бог недаром дал всякому особый обычай. Люди, знающие науку, говорят, что у ведьмы есть маленький хвостик.

– Когда стара баба, то и ведьма, – сказал хладнокровно седой козак.

– О, уж хороши и вы! – подхватила баба, которая подливала в то время свежих галушек в очистившийся горшок, – настоящие толстые кабаны.

Старый козак, которого имя было Явтух, а прозвание Ковтун, выразил на губах своих улыбку удовольствия, заметив, что слова его задели за живое старуху; а погонщик скотины пустил такой густой смех, как будто бы два быка, ставши одни против другого, замычали разом.

Начавшийся разговор возбудил непреодолимое желание и любопытство философа узнать обстоятельнее про умершую сотникову дочь. И потому, желая опять навести его на прежнюю материю, обратился к соседу своему с такими словами:

– Я хотел спросить, почему все это сословие, что сидит за ужином, считает панночку ведьмою? Что ж, разве она кому-нибудь причинила зло или извела кого-нибудь?

– Было всякого, – отвечал один из сидевших, с лицом гладким, чрезвычайно похожим на лопату.

– А кто не припомнит псаря Микиту, или того...

– А что ж такое псарь Микита? – сказал философ.

– Стой! я расскажу про псаря Микиту, – сказал Дорош.

– Я расскажу про Микиту, – отвечал табунщик, – потому что он был мой кум.

– Я расскажу про Микиту, – сказал Спирид.

– Пускай, пускай Спирид расскажет! – закричала толпа.

Спирид начал:

– Ты, пан философ Хома, не знал Микиты. Эх, какой редкий был человек! Собаку каждую он, бывало, так знает, как родного отца. Теперешний псарь Мико-

ла, что сидит третьим за мною, и в подметки ему не годится. Хотя он тоже разумеет свое дело, но он против него – дрянь, помои.

– Ты хорошо рассказываешь, хорошо! – сказал Дорош, одобрительно кивнув головою.

Спирид продолжал:

– Зайца увидит скорее, чем табак утрешь из носу. Бывало, свистнет: «А ну, Разбой! а ну, Быстрая!» – а сам на коне во всю прыть, – и уже рассказать нельзя, кто кого скорее обгонит: он ли собаку или собака его. Сивухи кварту свистнет вдруг, как бы не бывало. Славный был псарь! Только с недавнего времени начал он заглядываться беспрестанно на панночку. Вклепался ли он точно в нее или уже она так его околдовала, только пропал человек, обабился совсем; сделался черт знает что; пфу! непристойно и сказать.

– Хорошо, – сказал Дорош.

– Как только панночка, бывало, взглянет на него, то и повода из рук пускает, Разбоя зовет Бровком, спотыкается и невесть что делает. Один раз панночка пришла на конюшню, где он чистил коня. Дай, говорит, Микитка, я положу на тебя свою ножку. А он, дурень, и рад тому: говорит, что не только ножку, но и сама садись на меня. Панночка подняла свою ножку, и как увидел он ее нагую, полную и белую ножку, то, говорит, чара так и ошеломила его. Он, дурень, нагнул спину и, схвативши обеими руками за нагие ее ножки, пошел скакать, как конь, по всему полю, и куда они ездили, он ничего не мог сказать; только воротился едва живой, и с той поры иссохнул весь, как щепка; и когда раз пришли на конюшню, то вместо его лежала только куча золы да пустое ведро: сгорел совсем; сгорел сам собою. А такой был псарь, какого на всем свете не можно найти.

Когда Спирид окончил рассказ свой, со всех сторон пошли толки о достоинствах бывшего псаря.

– А про Шепчиху ты не слышал? – сказал Дорош, обращаясь к Хоме.

– Нет.

– Эге-ге-ге! Так у вас, в бурсе, видно, не слишком большому разуму учат. Ну, слушай! У нас есть на селе козак Шептун. Хороший козак! Он любит иногда украсть и соврать без всякой нужды, но... хороший козак. Его хата не так далеко отсюда. В такую самую пору, как мы теперь сели вечерять, Шептун с жинкою, окончивши вечерю, легли спать, а так как время было хорошее, то Шепчиха легла на дворе, а Шептун в хате на лавке; или нет: Шепчиха в хате на лавке, а Шептун на дворе...

– И не на лавке, а на полу легла Шепчиха, – подхватила баба, стоя у порога и подперши рукою щеку.

Дорош поглядел на нее, потом поглядел вниз, потом опять на нее, и, немного помолчав, сказал:

– Когда скину с тебя при всех исподницу, то нехорошо будет.

Это предостережение имело свое действие. Старуха замолчала и уже ни разу не перебила речи.

Дорош продолжал:

– А в люльке, висевшей среди хаты, лежало годовое дитя – не знаю, мужеского или женского пола. Шепчиха лежала, а потом слышит, что за дверью скребется собака и воеет так, хоть из хаты беги. Она испугалась: ибо бабы такой глупый народ, что высунь ей под вечер из-за дверей язык, то и душа войдет в пятки. Однако ж думает, дай-ка я ударю по морде проклятую собаку, авось-либо перестанет выть, – и, взявши кочергу, вышла отворить дверь. Не успела она немного отворить, как собака кинулась промеж ног ее и прямо к детской люльке. Шепчиха видит, что это уже не собака, а панночка. Да притом пускай бы уже панночка в таком виде, как она ее знала, – это бы еще ничего; но вот вещь и обстоятельство: что она была вся синяя, и глаза горели, как уголь. Она схватила дитя, прокусила ему горло и начала пить из него кровь. Шепчиха только закричала: «Ох, лишечко!» – да из хаты. Только видит, что в сенях двери заперты. Она на чердак; сидит и дрожит, глупая баба, а потом видит, что панночка к ней идет и на чердак; кинулась на нее и начала глупую бабу кусать. Уже Шептун поутру вытащил оттуда свою жинку, всю искусанную и посиневшую. А на другой день и умерла глупая баба. Так вот какие устройства и обольщения бывают! Оно хоть и панского помету, да все когда ведьма, то ведьма.

После такого рассказа Дорош самодовольно оглянулся и засунул палец в свою трубку, приготавливая ее к набивке табаком. Материя о ведьме сделалась неисчерпаемой. К тому ведьма в виде скирды сена приехала к самым дверям хаты; у другого украла шапку или трубку; у многих девок на селе отрезала косу; у других выпила по несколько ведер крови.

Наконец, вся компания опомнилась и увидела, что заболталась уже чересчур, потому что уже на дворе была совершенная ночь. Все начали разбродиться по ночлегам, находившимся или на кухне, или в сараях, или среди двора.

– А ну, пан Хома! теперь и нам пора идти к покойнице, – сказал седой козак, обратившись к философу, и все четверо, в том числе Спирид и Дорош, отправились в церковь, стегая кнутами собак, которых на улице было великое множество и которые со злости грызли их палки.

Философ, несмотря на то, что успел подкрепить себя доброю кружкою горелки, чувствовал втайне подступавшую робость по мере того, как они приближались к освещенной церкви. Рассказы и странные истории, слышанные им, помогали еще более действовать его воображению. Мрак под тыном и деревьями начинал редеть; место становилось обнаженнее. Они вступили наконец за ветхую церковную ограду в небольшой дворик, за которым не было ни деревца и открывалось одно пустое поле да поглощенные ночным мраком луга. Три козака взошли вместе с Хомою по крутой лестнице на крыльцо и вступили в церковь. Здесь они оставили философа, пожелав ему благополучно отправить свою обязанность, и заперли за ним дверь, по приказанию пана.

Философ остался один. Сначала он зевнул, потом потянулся, потом фукнул в обе руки и наконец уже обсмотрелся. Посредине стоял черный гроб. Свечи теплились пред темными образами. Свет от них освещал только иконостас и слегка середину церкви. Отдаленные углы притвора были закутаны мраком. Высокий старинный иконостас уже показывал глубокую ветхость; сквозная резьба его, покрытая золотом, еще блестела одними только искрами. Позолота в

одном месте опала, в другом вовсе почернела; лики святых, совершенно потемневшие, глядели как-то мрачно. Философ еще раз обсмотрелся.

– Что ж, – сказал он, – чего тут бояться? Человек прийти сюда не может, а от мертвецов и выходцев из того света есть у меня молитвы такие, что как прочитаю, то они меня и пальцем не тронут. Ничего! – повторил он, махнув рукою, – будем читать.

Подходя к крылосу, увидел он несколько связок свечей.

«Это хорошо, – подумал философ, – нужно осветить всю церковь так, чтобы видно было, как днем. Эх, жаль, что во храме Божиим не можно люльки выкурить!»

И он принялся прилепливать восковые свечи ко всем карнизам, наоям и образам, не жалея их нимало, и скоро вся церковь наполнилась светом. Вверху только мрак сделался как будто сильнее, и мрачные образа глядели угрюмей из старинных резных рам, кое-где сверкавших позолотой. Он подошел ко гробу, с робостию посмотрел в лицо умершей и не мог не зажмурить, несколько вздрогнувши, своих глаз.

Такая страшная, сверкающая красота!

Он отворотился и хотел отойти; но по странному любопытству, по странному попереживающему себе чувству, не оставляющему человека особенно во время страха, он не утерпел, уходя, не взглянуть на нее и потом, ощутивши тот же трепет, взглянул еще раз. В самом деле, резкая красота усопшей казалась страшною. Может быть, даже она не поразила бы таким паническим ужасом, если бы была несколько безобразнее. Но в ее чертах ничего не было тусклого, мутного, умершего. Оно было живо, и философу казалось, как будто бы она глядит на него закрытыми глазами. Ему даже показалось, как будто из-под ресницы правого глаза ее покатились слеза, и когда она остановилась на щеке, то он различил ясно, что это была капля крови.

Он поспешно отошел к крылосу, развернул книгу и, чтобы более ободрить себя, начал читать самым громким голосом. Голос его поразил церковные деревянные стены, давно молчаливые и оглохлые. Одиноко, без эха, сыпался он густым басом в совершенно мертвой тишине и казался несколько диким даже самому чтецу.

«Чего бояться? – думал он между тем сам про себя. – Ведь она не встанет из своего гроба, потому что побоится Божьего слова. Пусть лежит! Да и что я за козак, когда бы утратился? Ну, выпил лишнее – оттого и показывается страшно. А понюхать табаку: эх, добрый табак! Славный табак! Хороший табак!»

Однако же, перелистывая каждую страницу, он посматривал искоса на гроб, и невольное чувство, казалось, шептало ему: «Вот, вот встанет! вот поднимется, вот выглянет из гроба!»

Но тишина была мертвая. Гроб стоял неподвижно. Свечи лили целый потоп света. Страшна освещенная церковь ночью, с мертвым телом и без души людей!

Возвыся голос, он начал петь на разные голоса, желая заглушить остатки боязни. Но через каждую минуту обращал глаза свои на гроб, как будто бы задавая невольный вопрос: «Что, если подымет, если встанет она?»

Но гроб не шелохнулся. Хоть бы какой-нибудь звук, какое-нибудь живое существо, даже сверчок отозвался в углу! Чуть только слышался легкий треск какой-нибудь отдаленной свечки или слабый, слегка хлопнувший звук восковой капли, падавшей на пол.

«Ну, если подыметесь?..»

Она приподняла голову...

Он дико взглянул и протер глаза. Но она точно уже не лежит, а сидит в своем гробе. Он отвел глаза свои и опять с ужасом обратил на гроб. Она встала... идет по церкви с закрытыми глазами, беспрестанно расправляя руки, как бы желая поймать кого-нибудь.

Она идет прямо к нему. В страхе очертил он около себя круг. С усилием начал читать молитвы и произносить заклинания, которым научил его один монах, видевший всю жизнь свою ведьм и нечистых духов.

Она стала почти на самой черте; но видно было, что не имела сил переступить ее, и вся посинела, как человек, уже несколько дней умерший. Хома не имел духа взглянуть на нее. Она была страшна. Она ударила зубами в зубы и открыла мертвые глаза свои. Но, не видя ничего, с бешенством – что выразило ее задрожавшее лицо – обратилась в другую сторону и, распростерши руки, обхватывала ими каждый столп и угол, стараясь поймать Хому. Наконец, остановилась, погрозив пальцем, и легла в свой гроб.

Философ все еще не мог прийти в себя и со страхом поглядывал на это тесное жилище ведьмы. Наконец гроб вдруг сорвался с своего места и со свистом начал летать по всей церкви, крестя во всех направлениях воздух. Философ видел его почти над головою, но вместе с тем видел, что он не мог зацепить круга, им очерченного, и усилил свои заклинания. Гроб грянулся на середине церкви и остался неподвижным. Труп опять поднялся из него, синий, позеленевший. Но в то время послышался отдаленный крик петуха. Труп опустился в гроб и захлопнулся гробовою крышкою.

Сердце у философа билось, и пот катился градом; но, ободренный петушьим криком, он дочитывал быстрее листы, которые должен был прочесть прежде. При первой заре пришли сменить его дьячок и седой Явтух, который на тот раз отправлял должность церковного старосты.

Пришедши на отдаленный ночлег, философ долго не мог заснуть, но усталость одолела, и он проспал до обеда. Когда он проснулся, все ночное событие казалось ему происходившим во сне. Ему дали для подкрепления сил квартиру горелки. За обедом он скоро развязался, присовокупил кое к чему замечания и съел почти один довольно старого поросенка; но, однако же, о своем событии в церкви он не решался говорить по какому-то безотчетному для него самому чувству и на вопросы любопытных отвечал: «Да, были всякие чудеса». Философ был одним из числа тех людей, которых если накормят, то у них пробуждается необыкновенная филантропия. Он, лежа с своей трубкой в зубах, глядел на всех необыкновенно сладкими глазами и беспрерывно поплевывал в сторону.

После обеда философ был совершенно в духе. Он успел обходить все селение, перезнакомился почти со всеми; из двух хат его даже выгнали; одна сма-

зливая молодкахватила его порядочно лопатой по спине, когда он вздумал было пощупать и полюбопытствовать, из какой материи у нее была сорочка и плахта. Но чем более время близилось к вечеру, тем задумчивее становился философ. За час до ужина вся почти дворня собиралась играть в кашу или в крагли – род кеглей, где вместо шаров употребляются длинные палки, и выигравший имел право проезжаться на другом верхом. Эта игра становилась очень интересною для зрителей: часто погонщик, широкий, как блин, взлезал верхом на свиного пастуха, тщедушного, низенького, всего состоявшего из морщин. В другой раз погонщик подставлял свою спину, и Дорош, вскочивши на нее, всегда говорил: «Экой здоровый бык!» У порога кухни сидели те, которые были посolidнее. Они глядели чрезвычайно сурьезно, куря люльки, даже и тогда, когда молодежь от души смеялась какому-нибудь острому слову погонщика или Спирида. Хома напрасно старался вмешаться в эту игру: какая-то темная мысль, как гвоздь, сидела в его голове. За вечерей сколько ни старался он развеселить себя, но страх загорался в кем вместе с тьмою, распростиравшеюся по небу.

– А ну, пора нам, пан бурсак! – сказал ему знакомый седой козак, подымаясь с места вместе с Дорошем. – Пойдем на работу.

Хому опять таким же самым образом отвели в церковь; опять оставили его одного и заперли за ним дверь. Как только он остался один, робость начала внедряться снова в его грудь. Он опять увидел темные образа, блестящие рамы и знакомый черный гроб, стоявший в угрожающей тишине и неподвижности среди церкви.

– Что же, – произнес он, – теперь ведь мне не в диковинку это диво. Оно с первого разу только страшно. Да! оно только с первого разу немного страшно, а там оно уже не страшно; оно уже совсем не страшно.

Он поспешно стал на крылос, очертил около себя круг, произнес несколько заклинаний и начал читать громко, решаясь не подымать с книги своих глаз и не обращать внимания ни на что. Уже около часу читал он и начинал несколько уставать и покашливать. Он вынул из кармана рожок и, прежде нежели поднес табак к носу, робко повел глазами на гроб. Сердце его захолонуло.

Труп уже стоял перед ним на самой черте и вперил на него мертвые, позеленевшие глаза. Бурсак содрогнулся, и холод чувствительно пробежал по всем его жилам. Потупив очи в книгу, стал он читать громче свои молитвы и заклатья и слышал, как труп опять ударил зубами и замахал руками, желая схватить его. Но, покосивши слегка одним глазом, увидел он, что труп не там ловил его, где стоял он, и, как видно, не мог видеть его. Глухо стала ворчать она и начала выговаривать мертвыми устами страшные слова; хрипло всхлипывали они, как клокотанье кипящей смолы. Что значили они, того не мог бы сказать он, но что-то страшное в них заключалось. Философ в страхе понял, что она творила заклинания.

Ветер пошел по церкви от слов, и слышался шум, как бы от множества летящих крыл. Он слышал, как бились крыльями в стекла церковных окон и в железные рамы, как царапали с визгом когтями по железу и как несметная сила громила в двери и хотела вломиться. Сильно у него билось во все время сердце; зажмурив глаза, всё читал он заклатья и молитвы. Наконец вдруг что-то засвис-

тало вдали: это был отдаленный крик петуха. Изнуренный философ остановился и отдохнул духом.

Вошедшие сменить философа нашли его едва жива. Он оперся спиной в стену и, выпучив глаза, глядел неподвижно на толкавших его козаков. Его почти вывели и должны были поддерживать во всю дорогу. Пришедши на панский двор, он встряхнулся и велел себе подать кварту горелки. Выпивши ее, он пригладил на голове своей волосы и сказал:

– Много на свете всякой дряни водится! А страхи такие случаются – ну... – При этом философ махнул рукою.

Собравшийся возле него кружок потупил голову, услышав такие слова. Даже небольшой мальчишка, которого вся дворня почитала вправе уполномочивать вместо себя, когда дело шло к тому, чтобы чистить конюшню или таскать воду, даже этот бедный мальчишка тоже разинул рот.

В это время проходила мимо еще не совсем пожилая бабенка в плотно обтянутой запаске, выказывавшей ее круглый и крепкий стан, помощница старрой кухарки, кокетка страшная, которая всегда находила что-нибудь прищипить к своему очипку: или кусок ленточки, или гвоздику, или даже бумажку, если не было чего-нибудь другого.

– Здравствуй, Хома! – сказала она, увидев философа. – Ай-ай-ай! что это с тобою? – вскричала она, всплеснув руками.

– Как что, глупая баба?

– Ах, Боже мой! Да ты весь поседел!

– Эге-ге! Да она правду говорит! – произнес Спирид, всматриваясь в него пристально. – Ты точно поседел, как наш старый Явтух.

Философ, услышавши это, побежал опростетью в кухню, где он заметил прилепленный к стене, обпачканный мухами треугольный кусок зеркала, перед которым были натканы незабудки, барвинки и даже гирлянда из нагидок, показывавшие назначение его для туалета щеголеватой кокетки. Он с ужасом увидел истину их слов: половина волос его, точно, побелела.

Повесил голову Хома Брут и предался размышлению.

– Пойду к пану, – сказал он наконец, – расскажу ему все и объясню, что больше не хочу читать. Пусть отправляет меня сей же час в Киев.

В таких мыслях направил он путь свой к крыльцу панского дома.

Сотник сидел почти неподвижен в своей светлице; та же самая безнадежная печаль, какую он встретил прежде на его лице, сохранялась в нем и доньше. Щеки его опали только гораздо более прежнего. Заметно было, что он очень мало употреблял пищи или, может быть, даже вовсе не касался ее. Необыкновенная бледность придавала ему какую-то каменную неподвижность.

– Здравствуйте, небоже, – произнес он, увидев Хому, остановившегося с шапкою в руках у дверей. – Что, как идет у тебя? Все благополучно?

– Благополучно-то благополучно. Такая чертовщина водится, что прямо бери шапку, да и улепетывай, куда ноги несут.

– Как так?

– Да ваша, пан, дочка... По здравому рассуждению, она, конечно, есть панского роду; в том никто не станет прекословить; только не во гнев будь сказано, упокой Бог ее душу...

– Что же дочка?

– Припустила к себе сатану. Такие страхи задает, что никакое Писание не учитывается.

– Читай, читай! Она недаром призвала тебя. Она заботилась, голубонька моя, о душе своей и хотела молитвами изгнать всякое дурное помышление.

– Власть ваша, пан: ей-Богу, не возмоготу!

– Читай, читай! – продолжал тем же увещательным голосом сотник. – Тебе одна ночь теперь осталась. Ты сделаешь христианское дело, и я награжу тебя.

– Да какие бы ни были награды... Как ты себе хочь, пан, а я не буду читать! – произнес Хома решительно.

– Слушай, философ! – сказал сотник, и голос его сделался крепок и грозен, – я не люблю этих вы/думок. Ты можешь это делать в вашей бурсе. А у меня не так: я уже как отдеру, так не то, что ректор. Знаешь ли ты, что такое хорошие кожаные канчуки?

– Как не знать! – сказал философ, понизив голос. – Всякому известно, что такое кожаные канчуки: при большом количестве вещь нестерпимая.

– Да. Только ты не знаешь еще, как хлопцы мои умеют парить! – сказал сотник грозно, подымаясь на ноги, и лицо его приняло повелительное и свирепое выражение, обнаружившее весь необузданный его характер, усыпленный только на время горестью. – У меня прежде выпарят, потом вспрыснут горелкою, а после опять. Ступай, ступай! исправляй свое дело! Не исправишь – не встанешь; а исправишь – тысяча червонных!

«Ого-го! да это хват! – подумал философ, выходя. – С этим нечего шутить. Стой, стой, приятель: я так наострю лыжи, что ты с своими собаками не уго니шься за мною».

И Хома положил непременно бежать. Он выжидал только послеобеденного часу, когда вся дворня имела обыкновение забираться в сено под сараями и, открывши рот, испускать такой храп и свист, что панское подворье делалось похожим на фабрику. Это время наконец настало. Даже и Явтух зажмурил глаза, растянувшись перед солнцем. Философ со страхом и дрожью отправился потихоньку в панский сад, откуда, ему казалось, удобнее и незаметнее было бежать в поле. Этот сад, по обыкновению, был страшно запущен и, стало быть, чрезвычайно способствовал всякому тайному предприятию. Выключая только одной дорожки, протоптанной по хозяйственной надобности, все прочее было скрыто густо разросшимися вишнями, бузиною, лопухом, просунувшим на самый верх свои высокие стебли с цепкими розовыми шишками. Хмель покрывал, как будто сетью, вершину всего этого пестрого собрания деревьев и кустарников и составлял над ними крышу, напаялившуюся на плетень и спадавшую с него вьющимися змеями вместе с дикими полевыми колокольчиками. За плетнем, служившим границею сада, шел целый лес бурьяна, в который, казалось, никто не любопытствовал заглядывать, и коса разлетелась бы вдребезги, если бы захотела коснуться лезвием своим одеревеневших толстых стеблей его.

Когда философ хотел перешагнуть плетень, зубы его стучали и сердце так сильно билось, что он сам испугался. Пола его длинной хламиды, казалось, прилипла к земле, как будто ее кто приколотил гвоздем. Когда он переступал плетень, ему казалось, с оглушительным свистом трещал в уши какой-то голос: «Куда, куда?» Философ юркнул в бурьян и пустился бежать, беспрестанно оступаясь о старые корни и давя ногами своими кротов. Он видел, что ему, выбравшись из бурьяна, стоило перебежать поле, за которым чернел густой терновник, где он считал себя безопасным и пройдя который он, по предположению своему, думал встретить дорогу прямо в Киев. Поле он перебежал вдруг и очутился в густом терновнике. Сквозь терновник он пролез, оставив, вместо пошрины, куски своего сюртука на каждом остром шипе, и очутился на небольшой лощине. Верба разделившись ветвями преклонялась инде почти до самой земли. Небольшой источник сверкал, чистый, как серебро. Первое дело философа было прилечь и напиться, потому что он чувствовал жажду нестерпимую.

– Добрая вода! – сказал он, утирая губы. – Тут бы можно отдохнуть.

– Нет, лучше побежим вперед: неравно будет погоня!

Эти слова раздались у него над ушами. Он оглянулся: перед ним стоял Явтух.

«Чертов Явтух! – подумал в сердцах про себя философ. – Я бы взял тебя, да за ноги... И мерзкую рожу твою и все, что ни есть на тебе, побил бы дубовым бревном».

– Напрасно дал ты такой крюк, – продолжал Явтух, – гораздо лучше выбрать ту дорогу, по какой шел я: прямо мимо конюшни. Да притом и сюртука жаль. А сукно хорошее. Почем платил за аршин? Однако ж погуляли довольно, пора и домой.

Философ, почесываясь, побрел за Явтухом. «Теперь проклятая ведьма даст мне пфейферу, – подумал он. – Да, впрочем, что я, в самом деле? Чего боюсь? Разве я не козак? Ведь читал же две ночи, поможет Бог и третью. Видно, проклятая ведьма порядочно грехов наделала, что нечистая сила так за нее стоит».

Такие размышления занимали его, когда он вступал на панский двор. Ободривши себя такими замечаниями, он упросил Дороша, который посредством протекции ключника имел иногда вход в панские погреба, вытащить сулею сивухи, и оба приятеля, севши под сараем, вытянули немного не полведра, так что философ, вдруг поднявшись на ноги, закричал: «Музыкантов! непременно музыкантов!» – и, не дождавшись музыкантов, пустился среди двора на расчищенном месте отплясывать тропака. Он танцевал до тех пор, пока не наступило время полдника, и дворня, обступившая его, как водится в таких случаях, в кружок, наконец плюнула и пошла прочь, сказавши: «Вот это как долго танцует человек!» Наконец философ тут же лег спать, и добрый ушат холодной воды мог только пробудить его к ужину. За ужином он говорил о том, что такое козак и что он не должен бояться ничего на свете.

– Пора, – сказал Явтух, – пойдем.

«Спичка тебе в язык, проклятый кнур!» – подумал философ и, встав на ноги, сказал:

– Пойдем.

Идя дорогою, философ беспрестанно поглядывал по сторонам и слегка заговаривал с своими провожатыми. Но Явтух молчал; сам Дорош был неразговорчив. Ночь была адская. Волки выли вдали целую стаей. И самый лай собачий был как-то страшен.

– Кажется, как будто что-то другое воет: это не волк, – сказал Дорош.

Явтух молчал. Философ не нашелся сказать ничего.

Они приблизились к церкви и вступили под ее ветхие деревянные своды, показывавшие, как мало заботился владетель поместья о Боге и о душе своей. Явтух и Дорош по-прежнему удалились, и философ остался один. Все было так же. Все было в том же самом грозно-знакомом виде. Он на минуту остановился. Посредине все так же неподвижно стоял гроб ужасной ведьмы. «Не побоюсь, ей-Богу, не побоюсь!» – сказал он и, очертивши по-прежнему около себя круг, начал припоминать все свои заклинания. Тишина была страшная; свечи трепетали и обливали светом всю церковь. Философ перевернул один лист, потом перевернул другой и заметил, что он читает совсем не то, что писано в книге. Со страхом перекрестился он и начал петь. Это несколько ободрило его: чтение пошло вперед, и листы мелькали один за другим... Вдруг... среди тишины... с треском лопнула железная крышка гроба и поднялся мертвец. Еще страшнее был он, чем в первый раз. Зубы его страшно ударялись ряд о ряд, в судорогах задержались его губы, и, дико взвизгивая, понеслись заклинания. Вихорь поднялся по церкви, попадали на землю иконы, полетели сверху вниз разбитые стекла окошек. Двери сорвались с петель, и несметная сила чудовищ влетела в Божью церковь. Страшный шум от крыл и от царапанья когтей наполнил всю церковь. Все летало и носилось, ища повсюду философа.

У Хома вышел из головы последний остаток хмеля. Он только крестился да читал как попало молитвы. И в то же время слышал, как нечистая сила металась вокруг его, чуть не зацепляя его концами крыл и отвратительных хвостов. Не имел духу разглядеть он их; видел только, как во всю стену стояло какое-то огромное чудовище в своих перепутанных волосах, как в лесу; сквозь сеть волос глядели страшно два глаза, подняв немного вверх брови. Над ним держалось в воздухе что-то в виде огромного пузыря, с тысячью протянутых из середины клещей и скорпионных жал. Черная земля висела на них клоками. Все глядели на него, искали и не могли увидеть его, окруженного таинственным кругом.

– Приведите Вия! ступайте за Виём! – раздалось слова мертвеца.

И вдруг настала тишина в церкви; послышалось вдали волчье завыванье, и скоро раздалось тяжелые шаги, звучавшие по церкви; взглянув искоса, увидел он, что ведут какого-то приземистого, дюжего, косолапого человека. Весь был он в черной земле. Как жилистые, крепкие корни, выдавались его засыпанные землею ноги и руки. Тяжело ступал он, поминутно оступаясь. Длинные веки опущены были до самой земли. С ужасом заметил Хома, что лицо было на нем

железное. Его привели под руки и прямо поставили к тому месту, где стоял Хома.

– Подымите мне веки: не вижу! – сказал подземным голосом Вий – и все сонмище кинулось подымать ему веки.

«Не гляди!» – шепнул какой-то внутренний голос философу. Не вытерпел он и глянул.

– Вот он! – закричал Вий и уставил на него железный палец. И все, сколько ни было, кинулось на философа. Бездыханный грянулся он на землю, и тут же вылетел дух из него от страха.

Раздался петуший крик. Это был уже второй крик; первый прослышали гномы. Испуганные духи бросились, кто как попало, в окна и двери, чтобы поскорее вылететь, но не тут-то было: так и остались они там, завязнувши в дверях и окнах. Вошедший священник остановился при виде такого посрамления Божьей святыни и не посмел служить панихиду в таком месте. Так навеки и осталась церковь с завязнувшими в дверях и окнах чудовищами, обросла лесом, корнями, бурьяном, диким терновником; и никто не найдет теперь к ней дороги.

Когда слухи об этом дошли до Киева и богослов Халява услышал наконец о такой участи философа Хома, то предался целый час раздумью. С ним в продолжение того времени произошли большие перемены. Счастье ему улыбнулось: по окончании курса наук его сделали звонарем самой высокой колокольни, и он всегда почти являлся с разбитым носом, потому что деревянная лестница на колокольню была чрезвычайно безалаберно сделана.

– Ты слышал, что случилось с Хомаю? – сказал, подошедши к нему, Тиберий Горобець, который в то время был уже философ и носил свежие усы.

– Так ему Бог дал, – сказал звонарь Халява. – Пойдем в шинок да помянем его душу!

Молодой философ, который с жаром энтузиаста начал пользоваться своими правами, так что на нем и шаровары, и сюртук, и даже шапка отзывались спиртом и табачными корешками, в ту же минуту изъявил готовность.

– Славный был человек Хома! – сказал звонарь, когда хромой шинкарь поставил перед ним третью кружку. – Знатный был человек! А пропал ни за что.

– А я знаю, почему пропал он: оттого, что побоялся. А если бы не боялся, то бы ведьма ничего не могла с ним сделать. Нужно только, перекрестившись, плюнуть на самый хвост ей, то и ничего не будет. Я знаю уже все это. Ведь у нас в Киеве все бабы, которые сидят на базаре, – все ведьмы.

На это звонарь кивнул головою в знак согласия. Но, заметивши, что язык его не мог произнести ни одного слова, он осторожно встал из-за стола и, пошатываясь на обе стороны, пошел спрятаться в самое отдаленное место в бурьяне. Причем не позабыл, по прежней привычке своей, утащить старую подошву от сапога, валявшуюся на лавке.

Примітка:

Вий - є величезна істота простолюдної уяви. Таким ім'ям називається в українців зверхник гномів, у якого повіки на очах ідуть аж до самої землі. Вся ця повість

є народним переказом. Я не хотів ні в чому змінити її й розповідаю майже в такій самій простоті, як чув. – *Автор*

Вислови автора:

- Архітектура – теж літопис світу: вона говорить тоді, коли вже мовчать і пісні, і перекази.
- Бути у світі й нічим не позначити свого існування – це здається мені жалючим.
- Варто тільки дотепному посміятися з одного боку справи, як слідом за ним тупіший і дурніший глузуватиме з усіх боків справи.
- Гнів скрізь недоречний, а більш за все у справі справедливій, тому що затемнює і каламутить її.
- Глупота є особливою принадою гарненької жінки.
- Дивіться на те, чи любите ви інших, а не на те – чи люблять вас інші.
- Мерці так само втручаються у справи наші і діють разом з нами, як живі.
- Жінці легше поцілуватися з чортом, ніж назвати когось красунею.
- Молодість щаслива тим, що в неї є майбутнє.
- Хоч які дурні слова дурня, а іноді буває і їх досить, щоб розумна людина зніяковіла.
- У кожному слові безодня простору.
- Кожне слово неосяжне.
- Стражданнями і горем визначено нам добувати зернини мудрості, не видобути із книг.
- Поети з'являються не звідкись з-за моря, а виходять зі свого народу.
- Навряд чи є вища з насолод, ніж насолода творити.
- Театр – це така кафедра, з якої можна багато сказати світу добра.
- Якщо навіть трапиться розгніватись на когось, тоді розгнівайся і на себе самого.
- У глибині холодного сміху можуть віднайтися гарячі іскри вічної могутньої любові.
- Часто крізь видимий світ сміх ллються невидимі світу сльози.
- Потрібно зі сміхом бути дуже обережним, – тим більше, що він заразливий.
- Поріднитися душею, а не кров'ю, може лише людина.
- Слава не може наситити і дати насолоду тому, хто украв її, а не заслужив; вона викликає постійний трепет тільки в гідних її.
- У письменника тільки один вчитель: самі читачі.
- У літературному світі немає смерті.
- Стань спершу сам чистішим душею, а потім намагайся, щоб інші були чистіші.
- Якого горя не забирає час? Яка пристрасть вціліє у нерівній боротьбі з ним?

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814 – 1861) – український поет, художник та мислитель. Академік Петербурзької Академії мистецтв, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, політичну програму якого поділяв і в пізній період творчості. На формування філософського світогляду Шевченка визначальний вплив мали провіденціалістська сотеріологія християнства, а також українська історіософія ("Історія Русів") та польський романтизм (Міцкевич) з притаманною йому концепцією духовного месіанства поневоленого народу, що своєю історичною покутою покликаний вивести людство в есхатологічний план буття.

Переломове значення в українській інтелектуальній історії мала вперше сформульована Шевченком ідея нації як духовного континууму "мертвих, і живих, і ненарождених" ("Послання"). Вона відзначається, по-перше, цілковитим ігноруванням державного і недержавного ("історичного" й "неісторичного") способів існування нації (що було особливо актуальним для пробудження української національної свідомості), а по-друге, нелінійним (циклічним) розумінням національної духовної тягlosti як такої, в якій не лише предки відповідають за долю нащадків, а й нащадки – за долю предків (посмертну).

Єдино адекватним способом пізнання для Шевченка виступає не теоретична філософія, а міт. В своїй філософії історії Шевченко переносить наголос із головної для кирило-мефодіївців проблеми покути – на проблему вини, причому зарівно ката, що зазіхає на цілість чужого існування, як і жертви, що, втрачаючи волю до життя, впадає в "нежитіє" – "сон", рівний відмові від себе. Відтак поневолювачі ("царі" зі своїми функціонерами) й поневолені ("раби") різняться між собою як вільні й мимовільні злочинці-боговідступники, а земна історія людства постає звихненням первісного божого задуму, до якого має повернутися через очищення Словом (Сином). Саме Син і Мати є для Шевченка центральними постатями майбутнього "оновленого" християнства, звільненого від синодально-православного "ідолопоклонства". В цілому ж проблема релігійного світогляду Шевченка, його джерел, характеру та еволюції залишається в філософському шевченкознавстві найменш дослідженою.

Осн. тв.: "Повне зібрання творів". У 6т. (1963-1964); Тарас Шевченк. Кобзар, Київ, 1967.

**І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ
В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ ДРУЖНЄЄ ПОСЛАНІЄ;
«КАВКАЗ»;
«ЧИГРИНЕ, ЧИГРИНЕ».**

Подаємо за виданням: Тарас Шевченк. Кобзар, Київ, 1967.

Аще кто речеть, яко люблю Бога,
а брата своего ненавидить, ложь есть.
Соборно[e] послание Иоанна. Глава 4, с. 20.

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає –
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жніва!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся,
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,

А ви претесея на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претесея знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.
Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!

Умийтеся! образ Божий
 Багном не скверніте.
 Не дуріте дітей ваших,
 Що вони на світі
 На те тільки, щоб панувать...
 Бо невчене око
 Загляне їм в саму душу
 Глибоко! глибоко!
 Дознаються небожата,
 Чия на вас шкура,
 Та й засядуть, і премудрих
 Немудрі одурять!

Якби ви вчилися так, як треба,
 То й мудрость би була своя.
 А то залізете на небо:
 «І ми не ми, і я не я,
 І все те бачив, і все знаю,
 Нема ні пекла, ані Раю.
 Немає й Бога, тільки я!
 Та куций німець узловатий,
 А більш нікого!..» – «Добре, брате,
 Що ж ти такеє?»
 «Нехай скаже
 Німець. Ми не знаєм».

Отак-то ви навчаєтесь
 У чужому краю!
 Німець скаже: «Ви моголи».

«Моголи! моголи!»
 Золотого Тамерлана
 Онучата голі.
 Німець скаже: «Ви слав'яне».

«Слав'яне! слав'яне!»
 Славних прадідів великих
 Правнуки погані!
 І Коллара читаєте
 З усієї сили,
 І Шафарика, і Ганка,
 І в слав'янофіли
 Так і претесьь... І всі мови
 Слав'янського люду –
 Всі знаєте. А свої
 Дас[т]ьбі... Колись будем
 І по-своєму глаголать,
 Як німець покаже

Та до того й історію
Нашу нам розкаже, –
Отойді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що – не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили.

Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитесь, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезондом
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдались.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить, –
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Заміс[т]ь пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. за науку,

Не турбуйтеся, буде
Материна добра плата.
Розпадеться луда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злону
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитай[те],
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників, кого, коли,
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата –
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давня година,

І живе добра слава,
 Слава України,
 І світ ясний, не вечерній
 Тихо засіяє...
 Обніміться ж, брати мої.
 Молю вас, благаю!

КАВКАЗ

Искреннему моему Якову де Бальмену

Кто дастъ главѣ моѣй воду,
 И очесѣмъ моимъ источникъ слѣзъ,
 И плачуся и день и ночь о побитѣнныхъ...
Иеремии. Глава 9, стих 1.

За горами гори, хмарою повиті,
 Засіяні горем, кровію политі.
 Споконвіку Прометея
 Там орел карає,
 Що день божий добрі ребра
 Й серце розбиває.
 Розбиває, та не вип'є
 Живущої крові –
 Воно знову оживає
 І сміється знову.
 Не вмирає душа наша,
 Не вмирає воля.
 І неситий не виоре
 На дні моря поле.
 Не скує душі живої
 І слова живого.
 Не понесе слави Бога,
 Великого Бога.

Не нам на прю з Тобою стати!
 Не нам діла Твої судить!
 Нам тільки плакати, плакати, плакати
 І хліб насущний замісить
 Кривавим потом і сльозами.
 Кати згнуццаються над нами,
 А правда наша п'яна спить.
 Коли вона прокинеться?
 Коли одпочити
 Ляжеш, Боже, утомлений?
 І нам даси жити!

Ми віруєм Твоїй силі
 І духу живому. /344/
 Встане правда! встане воля!
 І Тобі одному
 Помоляться всі язики
 Вовіки і віки.
 А поки що течуть ріки,
 Кривавії ріки!

За гóрами гори, хмарою повиті,
 Засіяні горем, кровію политі.

Отам-то милостивії ми
 Ненагодовану і голу
 Застукали сердешну волю
 Та й цькуємо. Лягло костьми
 Людей муштрованих чимало.
 А сльоз, а крові? Напоїть
 Всіх імператорів би стало
 З дітьми і внуками, втопить
 В сльозах удов'їх. А дівочих,
 Пролитих тайно серед ночі!
 А матерних гарячих сльоз!
 А батькових старих, кривавих,
 Не ріки – море розлилось,
 Огненне море! Слава! Слава!
 Хортам, і гончим, і псарям,
 І нашим батюшкам-царям
 Слава.

І вам слава, сині гори,
 Кригою окуті.
 І вам, лицарі великі,
 Богом не забуті.
 Борітеся – поборете,
 Вам Бог помагає!
 За вас правда, за вас слава
 І воля святая!
 Чурек і сакля – все твоє,
 Воно не прошене, не дане,
 Ніхто й не возьме за своє,
 Не поведе тебе в кайданах.
 А в нас!.. На те письменні ми,
 Читаєм Божії глаголи!..
 І од глибо[ко]ї тюрми

Та до високого престола –/345/
 Усі ми в золоті і голі.
 До нас в науку! ми навчим,
 Почому хліб і сіль почім!
 Ми християне; храми, школи,
 Усе добро, сам Бог у нас!
 Нам тільки *сакля* очі коле:
 Чого вона стоїть у вас,
 Не нами дана; чом ми вам
 Чурек же ваш та вам не кинем,
 Як тій собаці! Чом ви нам
 Платить за сонце не повинні!
 Та й тільки ж то! Ми не погане,
 Ми настоящі християне,
 Ми малим ситі!.. А зате!
 Якби ви з нами подружили,
 Багато б дечому навчилися!
 У нас же й світа, як на те –
 Одна Сибір неісходима,
 А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
 Од молдованина до фіна
 На всіх язиках все мовчить,
 Бо благоденствує! У нас
 Святую Біблію читає
 Святий чернець і навчає,
 Що цар якийсь-то свині пас
 Та дружню жінку взяв до себе,
 А друга вбив. Тепер на небі.
 От бачите, які у нас
 Сидять на небі! Ви ще темні,
 Святим хрестом не просвіщенні,
 У нас навчіться!.. В нас дери,
 Дери та дай,
 І просто в Рай,
 Хоч і рідню всю забери!
 У нас! чого то ми не вмієм?
 І зорі лічим, гречку сієм,
 Французів лаєм. Продаєм
 Або у карти програєм
 Людей... не негрів... а таких,
 Таки хрещених... *но простих*.
 Ми не гішпани; крий нас, Боже,
 Щоб крадене перекупать,
 Як ті жиди. Ми по закону!.. /346/
 По закону апостола

Ви любите брата!
 Суєслови, лицеміри,
 Господом прокляті.
 Ви любите на братові
 Шкуру, а не душу!
 Та й лупите по закону
 Дочці на кожушок,
 Байстрюкові на придане,
 Жінці на патинки.
 Собі ж на те, що не знають
 Ні діти, ні жінка!

За кого ж Ти розіп'явся,
 Христе, Сине Божий?
 За нас, добрих, чи за слово
 Істини... чи, може,
 Щоб ми з Тебе насміялись?
 Воно ж так і сталось.
 Храми, каплиці, і ікони,
 І ставники, і мирри дим,
 І перед обра[зо]м Твоїм
 Неутомленніє поклони.
 За кражу, за войну, за кров,
 Щоб братню кров пролити, просять
 І потім в дар Тобі приносять
 З пожару вкрадений покров!!
 Просвітились! та ще й хочем
 Других просвітити,
 Сонце правди показати
 Сліпим, бачиш, дітям!..
 Все покажем! тільки дайте
 Себе в руки взяти.
 Як і тюрми муровати,
 Кайдани кувати,
 Як і носить!.. і як плести
 Кнути узловаті –
 Всьому навчим; тільки дайте
 Свої сині гори
 Остатнії... бо вже взяли
 І поле і море.

І тебе загнали, мій друже єдиний,
 Мій Якове добрий! Не за Україну,
 А за її ката довелось пролити
 Кров добру, не чорну. Довелось запити

З московської чаші московську отруту!
О друже мій добрий! друже незабутий!
Живою душею в Україні витай,
Літай з козаками понад берегами,
Розкриті могили в степу назирай.
Заплач з козаками дрібними сльозами
І мене з неволі в степу виглядай.
А поки що мої думи,
Моє люте горе
Сіятому – нехай ростуть
Та з вітром говорять.
Вітер тихий з України
Понесе з росою
Мої думи аж до тебе!..
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море,
І мене згадаєш.

Розрита могила

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась,
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
«Молилася, турбувалася,
День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти,
Панувала і я колись
На широкому світі,
Панувала... Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.

Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає,
А тим часом перевертні
Нехай підростають
Та допоможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати».
Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби-то,
Якби-то найшли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась.
9 октября 1843, Березань

Чигрине, Чигрине

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили –
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,

Ніхто й слова не промовить,
 Ніхто й не покаже,
 Де ти стояв? чого стояв?
 І на сміх не скаже!!
 За що ж боролись ми з ляхами?
 За що ж ми різались з ордами?
 За що скородили списами
 Московські ребра??.. засівали,
 І рудою поливали...
 І шаблями скородили.
 Що ж на ниві уродилось??!!
 Уродила рута... рута...
 Волі нашої отрута.
 А я, юродивий, на твоїх руїнах
 Марно сльози трачу; заснула Україна,
 Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
 В калюжі, в болоті серце прогноїла
 І в дупло холодне гадюк напустила,
 А дітям надію в степу оддала.
 А надію...
 Вітер по полю розвіяв,
 Хвиля морем рознесла.
 Нехай же вітер все розносить
 На неокраєнім крилі.
 Нехай же серце плаче, просить
 Святої правди на землі.
 Чигрине, Чигрине,
 Мій друже єдиний,
 Проспав еси степи, ліси
 І всю Україну.
 Спи ж, повитий жидовою,
 Поки сонце встане,
 Поки тії недолітки
 Підростуть, гетьмани.
 Помолившись, і я б заснув...
 Так думи прокляті
 Рвуться душу запалити,
 Серце розірвати.
 Не рвіть, думи, не паліте!
 Може, верну знову
 Мою правду безталанну,
 Моє тихе слово.
 Може, викую я з його
 До старого плуга
 Новин леміш і чересло.—

І в тяжкі упруги...
 Може, зорю переліг той,
 А на перелозі...
 Я посію мої сльози,
 Мої щирі сльози.
 Може, зйдуть і виростуть
 Ножі обоюдні,
 Розпанахають погане,
 Гниле серце, трудне,
 І вицідять сукровату,
 І наллють живої
 Козацької тії крові,
 Чистої, святої!!!
 Може... може... а меж тими
 Меж ножами рута
 І барвінок розів'ється –
 І слово забуте,
 Моє слово тихосумне,
 Богобоязливе,
 Згадається – і дівоче
 Серце боязливе
 Стрепенеться, як рибонька,
 І мене згадає...
 Слово моє, сльози мої,
 Раю ти мій, раю!
 Спи, Чигрине, нехай гинуть
 У ворога діти.
 Спи, гетьмане, поки встане
 Правда на сім світі.
 19 февраля 1844, Москва

Вислови автора:

- * Борітеся – поборете!
- * У всякого своя доля
І свій шлях широкий...
- * І забудеться срамотня давня година,
І оживе добра слава, слава України!
Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями.
- * Було, на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшлося до скрути,
то святий їх знає, де вони поділись!
- * За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте.
- * Раби, подножки, грязь Москви,

Варшавське сміття – ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили?
* Найшовсь-таки один козак
Із міліона свинопасів...
* І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?
* Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра.
* Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтєся,
Й свого не цурайтєся.
* Якби ви вчились так, як треба,
То й мудрость би була своя.
* Не гріє сонце на чужині...
* Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.
* На нашій – не своїй землі.
* О люде! Люде-небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люде, не собаки!
* Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!
* Не вмирає душа наша, не вмирає воля.
* Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!..

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (1819 – 1897) – український культурний та суспільний діяч, історик, літератор, етнограф, перекладач. Куліш – один із головних розробників ідеології Кирило-Методіївського братства. У 1861 – 1862 рр. Куліш разом з Білозерським та Костомаровим організував і редагував перший загальноукр. ж. "Основа". Основою історичних, літературно-естетичних та філософських поглядів Куліша був ідеалістичний романтичний світогляд, який згодом зазнав еволюції, головним чином у галузі історії, через перехід до оцінки історичної ролі укр. козащини та гайдамацького руху як руйнівних історичних сил. Куліш протиставляв впорядковане станово-класове українське суспільство нерегульованій козацькій вольниці.

Слово Боже, за Кулішем, є внутрішньою ідеальною суттю історії; воно проявляється у народних ідеалах, що втілюються у культурних та цивілізаційних здобутках. Освіта і культурний поступ мають протистояти темним стихійним силам руйнування. Антитеза внутрішнього, духовного, Божого та зовнішнього визначає структуру і спрямування мислення Куліша. Внутрішнє виявляє себе у гармонії природи, у поезії, яка здатна безпосередньо висловити "правду серця" (на відміну від раціональної істини), у народних ідеалах, що зберігають Слово Боже. Зрештою консервативна тенденція приводить Куліша до романтизації минулого ("хутора") як антипода бездуховній урбанізації і цивілізації.

Осн. тв.: "Чорна рада"; "Нотатки про Південну Русь". У 2 т.; "Історія возз'єднання Руси". У 2 т.; "Козаки стосовно держави і суспільства"; "Хутірська філософія та відсторонення від світу поезії".

УКРАЇНОФІЛАМ

Подаємо за виданням: «Ізборник»: П.А.Кулиш (1819–1897). «Українофілам». Перекл. з рос. Р. Множинської.

Не без деякої боязкості приступаю до викладу особистого свого погляду на предмет, в якому зацікавлені так багато людей з позитивного і негативного боку. Не бажаючи бути пасивним органом однієї партії, я боюся бути звинуваченим в легкодухому повороті до іншої, як це часто трапляється з людьми незалежної думки в моменти сильного збудження пристрастей. Особисто для мене таке звинувачення означало б трохи більше вітру, свистячого повз вуха; але при неточності у нас понять про громадянську чесність, воно могло б шкодити успіхам ідеї, яка дорога для мене не менше самого життя. На щастя моєму, для мене давно вже не нові неправдиві судження про мету, до якої я постійно праг-

ну, і тому упевненість в ранній або пізній урочистості істини примушує мене і цього разу нехтувати побоюваннями, які породило було в мені хвилиanne вагання.

Українська ідея, ґрунтована на початку глибоко-демократичному, явилася внаслідок відчуття неправди у взаємних стосунках між собою брата і брата. Євангельське вчення, оновившись в чистих і гарячих українських серцях, змусило їх полюбити нужденних і обтяжених більше, ніж любили вони доти багатих і знатних друзів своїх, більше, ніж любили братів, сестер, батьків і матерів своїх. Відкинувши думку про власний добробут, нехтуючи честолюбними планами, властивими молодому розуму, і зважившись на всілякі лиха посеред тих, кого вони в душі своїй називали недолюдками, прийняли ці спочатку дуже нечисленні народолюбці за свою справу і розпочали її з вивчення простого народу українського, його мови, його устоїв, звичаїв і його історії. На чолі своєму вони мали поета, природні здібності якого досі не оцінені цілком, з неможливості прикласти мірило критики до творів ненадрукованих. Був між ними і ще один високий таланти, що виявив усю свою силу тільки в недавній час, на терені історії. Але все-таки їх було так мало і пропаганда їх, чужа політичній штучності, поширювалася так повільно, що пройшли б десятки років перш, ніж суспільство звернуло б увагу на їхню справу серйозно.

До нещастя для них особисто – або, принаймні, для кращих з них – і на щастя для проповідованої ними ідеї, стороння механічна сила, що розуміла речі грубо, знайшла потрібним знищити незнищене і розпорядилася так негарно з небагатьма діячами ідеї, яка тільки-но з'явилася, що число їх почало швидко зростати і впродовж декількох років охопило значну частину мислячого суспільства. Нині подібний прийом з боку урядуючої влади уявляється нам рішуче неможливим: до такої міри для кожного скільки-небудь світлого розуму стала зрозумілою його недієвість; натомість були висунені на сцену дії інші заходи, шкідливі для загального блага в тому відношенні, що позбавляють здорове громадське середовище можливості обговорювати питання з усіх боків і цим дати, визначити йому законні межі в загальній діяльності нероздільного російського народу. На рукописні і друкарські сентенції в смаку «Російського вісника» українці відповідають з необхідності мовчанням, і цьому мовчанню можуть радіти лише недалекоглядні, неспостережливі політики.

Ідея засвідчила свою життєвість безліччю фактів, а чи може процес життєвості призупинитися через те, що живе слово не супроводжується словом друкарським? Не призупиниться ні на мить, але, не керований сукупністю мислячих сил в суспільстві, породить явища дивні, потворні і на якийсь час шкідливі для багато чого хорошого. Так дійсно і сталося. Між послідовниками української ідеї почали виявлятися такі дикі тенденції, що, при усій моїй відразі до загальної, мимовільної нашої манери виражатися недомовками, я визнав обов'язком заявити своє різнодумство. Проте, хай же знає читач, що я піддаю тут обговоренню далеко не усе питання, що настійно вимагає вільного обговорення: я торкнувся тільки деяких сторін, та і то з дотриманням необхідних умов нашої жалюгідної полеміки.

Немає в історії прикладу, помічає Бокль, щоб який-небудь клас людей, володіючи силою, не зловживав нею. Українське панство, сполучене тісними зв'язками з великоросійським чиновництвом, не мало ні в минулому, ні своєму сьогоденні достатніх опор проти цієї вади, загальної усьому людству.

Не поступаючись ні у формальній, ні в сердечній набожності сусідньому дворянству, воно [українське панство] лукавило перед євангельським вченням не гірше сусідів і, старанно поклоняючись небесному Батьку, ставилося – кажучи взагалі – більш ніж байдуже до земних дітей його. У церквах у нього, по заведеному порядку, говорилося про любов до ближнього, про самозречення на користь ближнього, про впровадження царства Божого на землі; у домах, на полях і заводах з цим ближнім поводитися зовсім не по-християнськи. Не всі, звичайно – і далеко не всі – користувалися по-варварськи перевагами звання, перевагою багатства і безсиллям адміністративного контролю. Одні, по доброті душі, задовольнялися малою долею праці з боку селян, у вигляді законної плати за землю, надану їм в користування, і при цьому ставили собі в обов'язок, захищати їх від поліцейської сарани. Інші, у благодушних лінощах, не відали, що твориться у них в маєтках, наданих в розпорядження німцям, полякам, відставним вахмістрам або панкам, що не вирізняються зайвою тонкістю моральною. І тепер ще можна знайти багато добрих людей, які із здивуванням дізнаються, що їх маєтки були американськими плантаціями.

Але взагалі Україна обох боків Дніпра для спостережливого погляду представляла видовище утискуваних і гнобителів. Різноманітні були форми неправд панівного класу у відношенні до класу підпорядкованого, але перераховувати їх тут немає потреби. Річ у тому, що українські народолюбці, не звертаючи уваги на благородну частину панівного класу, як на явище природне, і вражаючись зловживаннями сили з боку іншої, незрівнянно численної частини, як явищем жахливим, відвернулося від всього, що є приналежність пануючого стану, і почали шукати істинної людяності тільки в станах працюючих і обтяжених. Фатальна крайність! Саме воона й була причиною односторонності розвитку наших літературних талантів, безплідної або малокорисної діяльності наших енергійних людей, ізолюваності нашої громади народолюбців і – що найгірше – відчуження від нас безлічі людей багатих і різнобічно обдарованих, які, перейнявшись повагою до нашої діяльності, дали б їй істинне громадське значення, виявили б їй солідарність і врятували б багатьох з нас від марної загибелі у боротьбі з нуждою і несприятливими цивільними обставинами. Щоб висловитися ясніше, я увійду до деяких подробиць стосовно згаданих мною явищ.

Не перераховуючи ні авторів, ні їх творів, зауважу, що творчість української музи досі обмежується виключно типами з простонародного побуту. Те правда, що жодна література не запозичила з простонародної сфери життя таких величавих образів, повних людської гідності, як українська, жодна не зробила свої ідеали в простонародному смаку такими популярними між читачами і навіть слухачами. Можливість уникнути афектації в цьому дуже важкому, а для деяких суспільств і абсолютно недоступному роді творчості, свідчить найбезперечніше про природні достоїнства українського простолюду і виправдовує глибоку любов до нього наших письменників. Здатність неписьменної частини

цього простолюддя стежити із захопленням за польотом художньої фантазії Квітки або Шевченка доводить найпереконливіше, що, при сприятливих обставинах, з нього могло б вийти щось велике. Але чи виходить з усього цього, що література, яка зображує одну тільки сторону життя, – і при тому в ідеальному її розумінні – йде второваним шляхом до подальшого свого розвитку?

На це зауваження природно може явитися у читача думка: що ж робити авторам, якщо в їх суспільстві, що читає, немає запиту на інші образи і якщо це суспільство до того упереджене проти всього не демократичного, що не повірило б ідеалу поета, якби поет і міг стати вище за німого, але могутнього запиту, надихаючого його на творчість? В тому і річ, відповім я у такому разі, що як поет, так і його публіка знаходяться у нас в ізольованому положенні. У публіці це природно і майже неминуче, внаслідок відомих історичних і політичних обставин; але поет, як істота, обдарована вкрай почуттям свободи може і повинен вириватися за межі зачарованого круга, накресленого для нього середовищем, що оточує його. Якщо наші поети досі цього не робили, якщо не поглянули на доступний їх спостереженню світ повнішим, усеосяжним поглядом, то це слід приписати не стільки помірності їх здібностей, скільки недостатності їх вченості; а повна вченість – помічу до речі – досягається поетом тільки в зіткненні з усім складом того народу, до якого сам він належить.

Говорячи це, я маю перед очима не одно минуле або теперішнє, але також і майбутнє. Як би не гордилися деякі з нас тим, що вже нами зроблено, яку б ціну не надавали ми оригінальності і абсолютній незалежності від інших літератур дечого між нашими літературними творами, але в подальшому розвитку нашої духовної діяльності усе це може виявитися тільки слабкими дослідями, першими кроками дитини, що наважилася йти без помочів. У нас ніщо ще не задавнилося, і тому для нас неважко повернути з вузького шляху морального розвитку на ширший. Потрібно тільки нам піднятися вище за неправдиву гордість, яка зупиняє не лише одиниці, але іноді і цілі корпорації від простосердої свідомості своєї однобічності. Література, зображуючи в звеличеному виді простолюдина і виставляючи поряд з ним одні вади і дурниці стану пануючого, таврує цей стан шляхом відкидання, або – сказати простіше – вважає його таким, що звироднів і нездібним до продовження народного розвитку. Якби такий погляд на нього був справедливий, то з його середовища не являлися б люди, гаряче прагнучі загального добра, що хоча і розуміють це добро умовно; не являлися б з його середовища люди у високому ступені талановиті і енергійні; не виділялися б з нього люди, що вирізняються розумною діяльністю в сферах, сторонніх для українського питання.

Скажу більше: цей стан дав уже нам не одного поборника демократичної української народності, при усьому її відчуженні – без сумніву тимчасовому – від того, що байдуже називається аристократизмом і панством. Один цей останній факт свідчить, що, будь наші письменники різнобічніші і не вдайся діячі нашої народності взагалі в крайність переконання на своє завдання, – стан панський, або як би ми його не назвали, заявив би свою здатність до участі в національному нашому відродженні набагато виразніше. Замість того, воно або залишається байдужим глядачем наших праць, або навіть протидіє їм усіма за-

лежними від нього способами; а способів у нього багато, не лише матеріальних, але і моральних. У першому випадку воно вважає наші писання нікчемними, не дає собі праці вникати в них, і цим шкодить як власному розвитку в сучасному народному напрямі вченості, так і прискоренню нашої справи; у другому – воно впадає в непорозуміння, головною причиною якого були ми самі, або ті з нас, які, будучи не в силах проникнути глибоко в суть загальної нашої роботи, просторікують про неї голосніше за інших. Шкода, що відбувається звідси, для обох сторін занадто очевидна; але якщо справи йтимуть ще довго так, як вони йшли досі, то в майбутньому він зросте до страшних розмірів, і вже тоді пізно буде виправляти помилки, – тепер ще можна виправити. Тоді суддею між двох що ворогують таємно і явно сторін явиться сила речей: а ми, що знають історію свого, що пройшло, повинні боятися повторення старого в новій формі...

Не беруся вирішити питання: чи українські письменники викликали так званих українофілів до особливого роду громадської діяльності, чи українофіли, зігрівши любов'ю атмосферу простонародного життя, дали письменникам можливість утілити в поетичні образи і картини свої великодушні почуття. Чия б не була тут ініціатива, але і ті і інші взаємно на себе діють. Тому крайнощі і непорозуміння письменників відбиваються в словах і вчинках українофілів взагалі, а образ думок українофілів більш менш відбивається на творах письменників. Але як, за моїм переконанням, письменник може стояти вище за запит з боку своєї публіки, то від літератури ми повинні чекати повороту на прямишу і зручнішу дорогу до мети швидше, ніж від людей, більш менш підпорядкованих її впливу. Проте, проте ж, слід мати на увазі самодіяльність суспільства, що читає, яке багато в чому, якщо не у всьому, підпорядковує собі і сама творчість поетів, не говорячи вже про письменників звичайніших. Ця самодіяльність найсильніше управляється загальним чуттям, в чому є і в чому немає істинної користі для успіхів життя; і на це чуття ми повинні більше покладатися, ніж на самий безкорисливий ентузіазм декількох, хоч би навіть і найталановитіших представників відомого руху. Не можна сказати, щоб він не проявлялося в українцях (розуміючи під цим словом не одних поборників так званої української ідеї), але не усі однаково помічають його. Що стосується до мене, то я бачу його, між іншим, і в самій недовірливості, з якою дивиться на українське питання безліч людей, готових і здатних взяти участь у всякій розумній і близькій для них справі.

Дійсно, спостерігача, що спокійно вивчає явища сучасного життя, мимоволі зупиняє сумний факт, що в короткий час гарячі поборники нового руху зробили так багато на папері і так мало поза друкарським рядком. З кого досі складаються українські громади, що здобули свій початок в столицях і українських містах безпосередньо після смерті Шевченка? Складаються вони майже виключно з молодих людей, гаряче співчуваючих великому поетові, але який ще не досяг повної зрілості, таланту, не досяг повної гармонії між думкою, що належить сучасній просвіті суспільства, і натхненням, що становить його власну гідність... Люди того віку, в якому людина виробляється в остаточну свою форму, навряд чи відносяться в громадах до людей, що ще формуються, навіть і так, як 1 до 25. Можуть це, мабуть, пояснювати моральною перевагою молодого-

го покоління над старим; але у такому разі потрібно в розвитку моральних сил суспільства допустити скачки, а це відкидає наука історії. Молоде покоління створене поколінням попереднім, і в чисельності своїй не може відноситися до нього інакше, як діти до батьків родин. Пропорція між представленими вище цифрами могла б підійти під це правило тільки у такому разі, коли б кожні 25 громадян були цілком гідні своєї назви; адже ніхто з передових людей в громадах не стане, сподіваюся, відкидати істини, що в цих зборах, як і у всяких інших, навряд чи половина осіб відповідає своєму призначенню. Отже, потрібно прийняти за вірніше таке положення: що в українських громадах ті люди, що сформувалися відносяться до людей таким, що формується, як 1 до 50. Від яких же причин це походить? Ось питання, над яким варто гарненько подумати.

Не ручаюся ні за повноту, ні за непогрішимість моїх зауважень, але вважаю обов'язком висловити їх для того, щоб збудити нову літературну бесіду і за допомогою її або самому переконатися у своїх поняттях про предмет, такий важливий для справжнього моменту українського життя, або інших переконати в їх поняттях. Мені здається, що головна причина цього сумного явища полягає в помилковому розумінні демократичного характеру українського народу. Звичайно думають, що простий український народ відкидає ідею панства по якомусь особливому філософському погляду на життя, властивому його природі, тоді як його недовірливість до панства і небажання йти одним шляхом з панами походять від подій і обставин чисто зовнішніх. Тут не місце поширюватися про жалюгідну роль, яку він грав постійно на ґрунті, що обробляється його власними руками. Досить привести один факт: що ініціатива цивілізації, яку хотіли встановити в нім, завжди належала іноплеменникам*, що поширювалася вона головним чином за допомогою іноплеменників і спрямована була до виняткової користі самих цивілізаторів.

**У цьому місці на полі рукопису рукою Мих. Юзефовича приписано: «Мені здається, цей вираз занадто не точний: можна б ужити з більшою точністю слово різноплеменники. Різноплеменність виражає гілки одного роду, тоді як іноплеменність має на увазі абсолютно інший, чужий рід, як напр., німці і т. під».*

Хто з українців переходив в цьому випадку з ролі пасивної до ролі активної, той зраджував рідній мові і звичаям, відділяючи особисті свої інтереси від інтересів народних і тому, роблячись паном, природно ставав чужою для народу людиною. Недовірливість народу до панів і небажання наслідувати їх в нововведеннях оберігали його від безхарактерності, в яку він впав би, ламаючи і переламуючи своє життя на новий лад майже з кожним півстоліттям. Якщо сучасні нам цивілізатори упевнені, що вони безпомилково знайшли, нарешті, форму, в яку повинне відлитися його життя, то, сподіваюся, вони погодяться, що було б гірше для їх великої справи, коли б цей народ, не маючи прикрої для них упертості, перебував вже все тим, що з нього хотіли зробити колишні цивілізатори. Тому не станемо занадто гаряче скаржитися, що простий український народ неохоче підкоряється нашим глибокодумним планам його майбутнього благоденствування; але також не стверджуватимемо з оракульською смі-

ливістю, нібито він до того демократичний за своєю природою, що в нім не може виникнути ніяка аристократія, без зовнішнього, примусового впливу.

Наші молоді, а часто і немолоді громадяне, випускаючи з уваги ці міркування, поводяться так, як ніби розкаюються в передуючому житті, не схожому на життя простонародне, неначе соромляться переваг, придбаних ними у витонченішому, панському побуті. З любові до простого народу, вони часто, не без комічних зусиль, сходять до грубості його манер і незграбності в прийомах гуртожитку. Від цього трапляється нерідко зустрічати в громадах копії, що дають поняття про оригінали, оскільки не усі паничи бачили на віку своєму кращі зразки простолюття і не усі здатні на підставі спостережень своїх створити в душі ідеал природної грації простолюдина і його безманерну пристойність в зверненні. У самому одязі, який засвоюють собі громадяне в наслідуванні нижчого, землевласницького класу народу, не завжди ми зустрічаємо у них ідею удосконалення, якої не можна відкидати ні в якому суспільстві, здатному до розвитку. Навпаки, вони більшою частиною сліпо наслідують незграбності простонародного одягу, забуваючи, що цей одяг свідчить про несмак, до котрого простолюдини доведені були довгим гнітом невідступної нужди в перших потребах життя і занепадом естетичного почуття, що відбувається звідти.

Але, покладемо, що наші народолобці побоюються удосконаленням простонародного одягу віддалитися від народного крою і від самого смаку народного, ще цілком певного народовивченням. Навіщо ж вони допускають в ній неохайність? Навіщо деякі з них являються у своє суспільство у брудній, заношеній білизні і навіть з невимитими дочиста руками? Чому чоботи у них мають бути руді, а волосся на головах скуйовджене? У цьому видовищі повинно бути щось образливе для дійсного простолюдина. Принаймні почуття людини, що вивчала гірші і хороші сторони простонародного побуту, мимоволі ображається подібною карикатурою. Що стосується до манери в зверненні, то мені траплялося спостерігати одну і те ж особу у власному так званому суспільстві і у власне так званій громаді. У суспільстві воно тримало себе, як всі; у громаді дозволяло собі грубощі, що не виправдовуються ніякою свободою слова, ніякою простотою устоїв. Терпимість в цьому випадку з боку людей, що не бажають висловити свою перевагу з поваги до рівності, веде до найбезглуздішої охлократії.

Тут наші громадяне відступають від народного життєвого сенсу ще більше, ніж у своїй зовнішності; бо простий народ, при усьому його занепаді нині від причин, відомих кожному, у своїх зібраннях і тверезих бесідах зберігає відомий такт і далекий від того, щоб не розуміти ні пристойного тону в публічній мові, ні її меж. Прямим слідством висловленого мною і багато чого іншого, чого я не можу поки висловити, буває те, що з одного боку люди, що не отримали хорошого виховання, знаходять в громадах як би виправдання своєї грубості і нетактовності, а з іншої – люди виховані входять в наші громади не інакше, як з деяким самозреченням, заради ідеї, або ж зовсім цураються їх. Та не подумає, однако-ж, хто-небудь, що я своїми зауваженнями натякаю на даремність громад взагалі. Якби я вважав їх даремними, то не став би витратити і часу на обговорення їх дій, – обговорення, зрозуміло, мимоволі далеко не повне.

У надії, що мій голос не буде голосом волаючого в пустелі, зверну ще увагу моїх читачів на дії громадян поза їх зібраннями. Наші громадяне більшою частиною складаються з людей, придувлених нуждою, а тому і розвинених більш менш односторонньо. Уявляючи ж себе, як це властиво одностороннім людям, зразками істинно громадському життю, вони поглядають на інші верстви суспільства з деякою зневагою і в цьому випадку уподібнюються самим крайнім аристократам по прислів'ю: *Les extrémités se touchent* (= Кінці стикаються). Багато хто з них переконаний серйозно, що час їх був би втраченим, якби вони проводили його в суспільстві, що не розділяє їхніх понять про народ і взагалі про життя. Чого вони втрачають відносно розумового розвитку внаслідок цього заблукання, зрозуміло кожній досвідченій людині; але відчуження від середовища не українофільського, середовища порівняно величезного і різноманітно могутнього, шкодить їх благородно задуманій справі більше, ніж найтемніші упередження проти нього місцевої влади, які – треба зауважити – багато в чому, якщо не у всьому, залежать від впливу цього середовища.

Залишаючи осторонь обставини, про них же нема чого тут говорити, вкажу на факт переконливий, як мені здається, у високому ступені. Громадяни наші скаржаться на діаметральну протилежність в розумінні справи життя з боку людей, від яких залежить свобода їх дій. Чому ж не стараються живими зв'язками з переважаючою поки частиною суспільства вселити їй довірності своїх прагнень, без якої не мислимо співчуття до них ніякого стороннього середовища? Чому не прагнуть займати в цьому середовищі місця, що належать їм по їх вченості і по стійкості їх характерів? Чому, нарешті, не мають вони з причини законної зміни поколінь, внаслідок якої люди нових переконань повинні колись стати на чолі місцевої адміністрації, яка, не розуміючи поки гарненько, в чому саме справа, природно тримає вухо гостро, і за своїми поняттями про благо загальне, зупиняє, скільки може, новий український рух до пробудження народної самосвідомості? Побоюватися в цьому випадку спокус, що представляються молодим умам на кожному кроці, означає не довіряти могутності своєї ідеї і шукати порятунку від спокус твердої волі в якійсь самотності. Між тим погляньте: ухиляючись від однієї спокуси, вони впадають, подібно до ченців, в інший, набагато шкідливіший. Щоб належати до суспільства переважаючому, необхідно для кожного мати відому долю моральних достоїнств, що прославляють людину над рівнем людей, скривджених природою і придувлених обставинами.

Звичайно, в цій вимозі є багато неправдивого, такого, що приймається немислячою масою за людські достоїнства; але на те і дано людині вільно діючий розум, щоб розрізняти золото від полуди. Ніхто, сподіваюся, не стане відкидати, що в цьому суспільстві кожен з нас знаходить більше, ніж де-інде, і спонукань піднятися над натовпом, і допомоги з боку людей, що вже більш менш піднялися, – хоч би й не в нашому дусі і напрямі; а ці допоміжні засоби діють набагато могутніше на слабку – в цьому потрібно зізнатися – нашу натуру з хорошого боку, чим неминучі спокуси звичайного громадського життя – з поганою. Але дико кидаються убік від загального шляху молоді українофіли. Цуравшись різнодумного з ними суспільства і нехтуючи його правилами, вони

відвикають володіти своїм днем і тримати розум свій завжди в порядку. Хто стежив за масою цих молодих людей, той знає, що тільки дуже небагато з них досягають відомої міри ученості і займають у ряді громадських діячів видні місця. Цих небагато рятує, можна сказати, тільки природний їм талантизм, що ушляхетнює людську натуру силою свого ясновидіння. Інші і по матеріальному, і по моральному своєму положенню залишаються загубленими в масі людей, що домагаються рутинним способом відомої значності в науці і впливовості в житті; а це походить не від обмеженості їх здібностей, не від безсилля їх характерів: це прямий наслідок відчуження від середовища, яке здібностям дає безпрестанно свіжу їжу, а характерам необхідну для громадського життя обробку.

Найсильніше виправдання, яке можуть представити зі свого боку ультраукраїнофіли, полягає в тому, що вони, віддаляючись від співжиття з суспільством так званим ними панським, зберігають свій час для кабінетної роботи на користь народу і для живого зближення з народом. Що стосується до кабінетної роботи, то не було ще такого суспільства, яке б опанувало людину діяльну цілком і не давало б їй часу для зайняття вчено-літературного. Навпаки, видатні письменники усіх віків і народів свідчать своїм життям, що їх праця перемежалася безупинними зносинами з множиною людей різних станів, верств і переконань. Виключення представляли тільки самітники-фахівці, що згубили багато часу даремно і, що страждали при тому крайньою однобічністю і ледве простим дивацтвом, за яке часто платилися душевним спокоєм. Відносно зближення з народом скажу, що для цього зовсім немає потреби у відсталості від всього, що живо цікавить кращих людей в панському суспільстві; і знову таки – панське суспільство не вимагає ні від кого стільки часу для підтримки життєвих стосунків, щоб не давати можливості сполучатися з простим народом за допомогою подорожей, випадкових бесід і різноманітних угод.

Ні, окрім простодушного захоплення новою ідеєю, – захоплення дуже природного і в основі своєму глибоко морального, – тут грає важливу роль різного роду гордість; а де замішується гордість, там завжди страждає істинний успіх. Молода людина, потрапивши у велике місті без коштів для життя, обтяжується зближенням з людьми, порівняно не бідними, хоч би вони були й делікатними, далекими від того, щоб робити різницю між багатими і убогими знайомими. Для того, щоб по можливості менше звертати на себе увагу зовнішніми ознаками бідності або недоліками виховання, така людина повинна робити деякі зусилля над природженою кожному з нас лінню. Мета цих зусиль представляється їй занадто нікчемною для такої високої особи, якою він себе уявляє. Цей пан забуває, що, відмовляючись від товариства людей, багатіших (іноді тільки тому, що вони довше жили і працювали), він позбавляє себе випадку набути багато чого, що посунуло б його вперед не лише в моральному, але і в речовому відношенні. Нагадати йому про це, розтлумачити це, переконати в цьому його нікому, і він легкодухо вдається до нарікання на безглузду долю, яка, однак, була настільки розумна, що дала йому молодість і здібності.

У такому настрої духу, він охоче зближується з людьми менш порядними, які менше вимагають своїм побутом від гостя зусиль, що ушляхетнюють всякий характер; і якщо потрапляє в громаду, де терплять розірвані свити, діряві чобо-

ти, брудну білизну і бурлацьку бесіду, то почуває себе абсолютно у своїй тарілці і від щирого серця нехтує умовами витонченішого гуртожитку. Дух партії заразливий для її прибічників, і тому інші молоді люди, що далеко не терплять бідності, в суворому значенні слова, і не позбавлені витонченого виховання, впадають в нехтування про свій зовнішній вид, являються в громаду в невичищених чоботях, в зім'ятій і забрудненій голландській білизні, з брудними нігтями і нечесаним волоссям. Вони неначе соромляться своїх переваг, якими, навіпаки, повинні б користуватися для того, щоб швидше інших досягти повної вченості. Вони в самих манерах волею або неволею наслідують тих, яким повинні б доставити випадок повчитися хорошому і відвикнути від поганого. Вони уявляють, що, обурлачившись добровільно, приносять користь українській громаді і прискорюють її роботу, тоді як, роблячись в суспільстві українському предметом сміху, шкодять як не можна більше поширенню ідеї, дорогої для них особисто і рятівною для усього українського народу.

Траплялося мені іноді чути, що неукраїнське суспільство в Україні обох сторін Дніпра сміється над українським костюмом і над українською мовою людей освічених, подібно до того, як у відомій байці в царстві кривоногих сміялися над людиною, що ходила прямо. Але вникнувши ближче в причини сміху, бачиш, що причини сміху тут – ухилення від здорового глузду в тому і іншому випадку, а не самий костюм або мова. Простолюдин шиє собі свиту з грубого сукна по-перше тому, що не має можливості витратити на це більше грошей, по-друге тому, що робота його не дозволяє носити тонкою матерією. Але бачити грубу сірчину на городянинові і на людині, зайнятій книгами і паперами, – більше ніж дивно. Це вже аскетизм, заперечення ідеї комфорту, що винагороджує людину за його діяльність. Подивимося на костюм і з іншого боку, з боку економічної. Не підкоряючись моді і будучи пристосованим до дитячого у нас стану цивілізації, народний костюм значно зменшує не лише витрати, але і самий клопіт для утримання його в пристойному виді. В цьому відношенні постійне вживання українського костюма рятує людей небагатих від контрибуцій на користь кравців і купців, яку накладають на себе багаті люди, безупинно міняючи крій і кольори матерії; але потрібно, щоб він, при усій своїй простоті, задовольняв почуттю витонченого і поняттю про пристойність.

Відомо, що добре зшитий український костюм прославляє чоловічу і жіночу красу. Сміху в цьому випадку немає місця, оскільки інше, сильніше почуття, пригнічує його. Якщо ж вироблювана українським костюмом чарівність порушена незручністю крою, недбалістю носіння, або штучно простонародними манерами носія, які часто засвоюють собі наші українофіли, то мимовільна посмішка переслідуватиме український костюм всюди. До цього потрібно додати ще – і це найголовніше – що доки українофіли гратимуть зовнішню свою роль в суспільстві, доти український костюм буде в його очах нерозлучний з ідеєю дивацтва, а тому і не досягне повсюдного поширення, яке так багато зменшило б витрати небагатого, але освіченого класу. Щось подібне слід сказати і про мову. Часи польської, московської і нарешті спільноруської канцелярської адміністрації довели, що народ не міг з якихось досить сильних причин ні змінити своєї мови, ні відноситися довірливо до паперів, писаних чужою для нього

мовою. Українофіли усвідомили необхідність познайомити простонароддя із станом пануючим за допомогою мови, загальної тим і іншим; разом з одягом, якого досі нехтував стан освічений, почали вони засвоювати собі і нехтувана ним досі мова простонародна. Декілька письменників представили безперечні докази оригінальної краси і багатство цієї мови; але не можна сказати, щоб усі громадяни відносно вивчення рідного слова стояли вище за поверхневих дилетантів. Приклад письменників на них не подівав. Небагато з них вивчали пам'ятники народної словесності хоч би з тією старанністю, з яким студент готується до іспиту*.

** Якби я цій статті захотів надати характер мемуару, то на кожне, зроблене мною в ній зауваження я б міг представити живі приклади. Обмежуся одним, як найбільш зручним для друку. Хтось з громадян нахвалявся мені, що у нього є старовинна народна дума, в якій згадується Сангушко¹¹. Я просив повідомити мені копію і отримав від молодого любителя української народної поезії щоб ви думали? – безглузді вірші Падури, яких він не зміг розрізнити від думи народної.*

У вивченні розмовної народної мови також не помітно у них особливих успіхів. Доказом того і іншого служить незручність, з якою вони беруться за перо в журнальних статейках або книжечках, що призначаються для народного читання. Виключень з цього загального правила можна налічити дуже трохи. Не дивно після цього, що народ не дізнається в їхніх писаннях своєї рідної мови, а стан освічений бачить в їх мові збочення спільної писемної мови. Мало того: нерозвиненість літературного смаку взагалі – не говорячи вже про мову – так і вражає в цих невмілих спробах розмовляти казенно з публікою: так і видно, що за цю важливу справу беруться у нас не найкращі, а тільки найсміливіші. Зрозуміло, книжкові вироби, що відпускаються з плеча, по московській приказці: т'яп та ляп, гинуть без сліду, і українська мова чекає своєї розробки від людей працелюбніших, уважніших до своєї справи і уміючих у вустах самого народу розрізнити витончену форму слова від неграціозної, енергійний мовний зворот від обороту слабкого, в'ялого, плоского. Оскільки усі ми стоїмо при самому початку нашої справи, то не заважає нам бути розбірливішими в оцінці своїх підручників і інших творів, що друкуються для утворення міцного зв'язку між двома класами, досі розрізненими зневагою простонародної мови з одного боку і нерозумінням мови книжної, – з іншого. Що стосується власне до громадян, то бажано було б зустрічати між ними більше людей, що вивчали свою рідну мову не випадково, а шляхом праці правильної і наполегливої. Тільки тоді можливо буде зустріти в Україні освічене суспільство, що розмовляє про поточні справи свої на мові українській. Тільки тоді освічені українці говоритимуть з безграмотними своїми земляками абсолютно ясно і переконливо для цих останніх. Тільки тоді вони складуть нероздільну частину свого рідного племені і стануть істинними його представниками.

Ніхто не докоряє нашим українофілам взагалі ні в недоліку любові до простолюддя, ні в силі волі, що отримала відомий напрям, але вони часто шкодять своїй ідеї непрактичним її здійсненням. Замість того, щоб, засвідчити

братську повагу до народу засвоєнням його одягу і мови, служити для неї зразком усебічного морального розвитку і притягати з нього кращих людей у своє мисляче середовище, – вони нерідко опускаються з наміром до того рівня, на який звели народну масу польсько-російські пани, що відчужувалися від нього, а потім і старшини козацькі, перейменовані в дворянство. Я вже натякнув вище, як шкідливо для успіхів української ідеї відчуження наших громадян від освіченого неукраїнського і навіть антиукраїнського суспільства в містах, – шкідливо вже по одному тому, що вони, будучи передовими людьми свого загнаного і зануреного в неучтво племені, добровільно позбавляють себе випадку вчитися багато чому не по книгах. Що ж сказати про тих ентузіастів, які буквально занурюються в натовп безграмотного люду з метою служити йому своєю вченістю, обороняти його від зловживань чиновництва і вести його до моральної свободи? Намір прекрасний, гідний прямих послідовників Ісуса Христа; але подивимося, як воно здійснюється. З багатьох осіб, що явили досі приклад такого самозречення, ми не знаємо жодну скільки-небудь забезпечену людину.

Усе це народ убогий, як і ті, посеред яких вони бажають грати роль Кадма. Не лише за їх принципом, але і по самій необхідності, вони повинні працювати нарівні з простолюдинами для насущного хліба. Хто випробував на собі, яку усипляючу дію виконують на розумову здатність людини дрібні господарські турботи разом з фізичною втомою, той легко зрозуміє, що вийде через десяток років з найрозвиненішої людини, що прирєкла себе на просте життя орача. Якби навіть у них під рукою були всілякі книги і освічені сусіди, то і тоді вони не були б в силах стояти нарівні з віком у вченості, а стояти нарівні з віком – необхідно для керівника простого народу. Але всякому відомо, як рідко засівається Україна обох сторін Дніпра діловими книгами і на яких величезних відстанях зустрічаються в ній істинно освічені люди. Хто пробував жити в самоті, далеко від центрів вченості, навіть оточивши себе книгами і не втрачаючи зовсім бесіди з людьми розвиненими, той усвідомлював у собі відчутно занепад енергії праці і мимовільне охолодження до загальних інтересів нації. Що ж сказати про людину, у якої книга необхідно має бути рідко в руках і якого суспільство складається з людей неосвічених, пригнічених різного роду забобонами і пересудами? Чи надовго вистачить у нього ентузіазму, який він виніс з освіченої громади, і тієї сили, яку він постійно повинен напружувати у боротьбі з масою, закоренілою у своєму рутинному способі життя? Знаю, що кожного з цих героїв народолобства одушевляє надія захопити за собою багатьох собі подібних і таким чином покласти основу громадянському суспільству на демократичних началах, але при усьому моєму співчутті до подібного явища, розум говорить мені, що це – нездійсненна мрія. Не кажучи вже про перешкоди сторонні, сама ідеальність справи запідозрює його спроможність.

Усі великі громадські явища походять з тісного з'єднання між собою дрібних егоїзмів. Цих дрібних егоїзмів не повинно зневажати, все одно, як не повинно зневажати панування перших людських потреб над більше піднесеними нашими бажаннями. Нехай судить кожен, чи є у здійсненні цього завдання, запропонованого благородним ентузіазмом наших народолобців, досить поживи для егоїстичного почуття, властивого кожній людській особистості? Якщо сті-

льки чернечих і рицарських орденів зруйнувалося внаслідок заперечення себе-любства, – заперечення, покладеного в основу їх установ, то чи можна в ХІХ столітті, переважно егоїстичному (хоча від цього зовсім не гіршому) мріяти про що б то не було подібне? Що стосується до самих тих, для кого здійснюються ці великодушні подвиги, то, зважаючи на їхню загальну бідність і, внаслідок бідності, неможливість успіхів між ними цивілізації, не можна, рішуче не можна чекати, щоб вони зробили скільки не будь помітний крок до моральної свободи під керівництвом своїх екзальтованих наставників. Освіта простолюдаря цим шляхом представляється мені добродушною помилкою, – не більше. Для того, щоб поширювати в народі грамотність і розсівати мало-помалу його забобони, немає ніякої потреби нехтувати вдосконаленням цивілізацією побутом, робитися поселянином чорнороба і наслідувати простонародні устої і звичаї в усіх подробицях. Народ наш не геть від того, щоб вибратися з морального і матеріального бруду, в якому тримають його нужда і нещастя. Воно представляє багато прикладів поліпшення свого побуту і уподібнення його побуту цивілізованішого суспільства. Одна біда, що у нього перед очима немає розумних зразків простого, але комфортного життя, і що він, бажаючи зробитися кращим, часто зі зміною побуту стає гіршим.

Якби наші українофіли-землероби, відкинувши спокуси моди і різних примх, склали середину між класом зніженим, апатичним до успіхів загального добробуту, і між класом неосвіченим, чорноробом; якби вони у своєму сімейному побуті представили народу повсюдні зразки того, чим може бути небагатий, але і не убогий українець, вірний своїм історичним переказам, то ця проста і легка справа принесла б двояку користь: з одного боку вона знищила б мимовільну, майже рабську залежність їх від проповідників і проповідниць руйнівної моди, збільшила б цим їх добробут, дала б їм засоби стежити за рухом століття і злила б їх в могутню масу єдністю понять, переконань і звичаїв; з іншої – відкрила б для заможних простолюдинів школу життя трохи кращу тій, яку вони ведуть посеред таких же, як і вони самі, темних людей, з дуже вузьким громадським горизонтом.

Саме тут, в цьому середовищі, не чужому європейській вченості і такому, що зберігає в собі кращий моральний спадок після волелюбних і поетичних предків, могли б здійснитися законні прагнення нової України до відновлення своєї народності в усій її гідності. Сюди б з вищого по багатству і знатності класу прилучилося, якщо не побутом, то по симпатіях, все істинно аристократичне, істинно краще. Тут би і прагнення нашого простолюдаря до відомого роду аристократизму отримало б виправдання.

Багато багато налічив би я ще вигод не для одного простолюдаря, а для усіх класів, від здійснення цієї помірної патріотичної ідеї; але для першого досвіду подібної бесіди і цього досить.

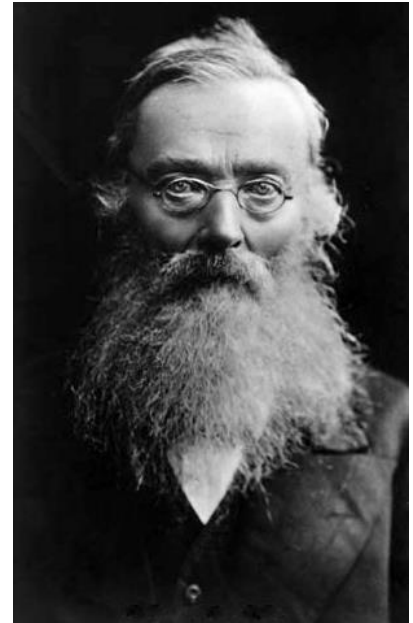
П. Куліш. 1862, серпня 28.

Хутір Мотронівка, під Борзною.

Вислови автора:

- * Оживить живеє слово рідну Україну
- * Не можна, мабуть, інакше, як тільки горем та бідою довести людей до розуму.
- * Святе слово – рідна мати;
Єсть іще святиня,
Вища, Богові миліша –
Рідная Вкраїна.
- * Змовчана правда краща од голосної брехні.
- * Не славте кобзаря піснями голосними:
Дзвенить йому хвалу його тридцятиструнна.
- * Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах.
- * Слави треба мирові, а не тому, хто славен.
- * Над усе – честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під
ноги топтала.
- * Лучче... проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!
- * Нема там добра, де нема правди.
- * Путнього не скажеш, прилипнувши до баби.
- * Блаженніший той, хто світ розсудком возлюбив,
Хто в серці почуття героївські голубить
І розумом своїм увесь оддався їм.
- * Своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся.
- * Нема в світі кращої одежини, як наша проста свита.
- * Знаймо добре, що ми в себе дома, серед своєї рідної сім'ї, у своїй рідній хаті, що нам ні
хто її не дасть, ніхто не відійме, ніхто ж і не обогріє та й не освітить її так, як ми самі.
- * Згине срібло, згине золото,
Занедбаються клейноди,
Тільки правда на Вкраїні
По вік вічний не загине,
Тільки правда, права-воля
Буде всім жадана доля...

МИКОЛА КОСТОМАРОВ (1817–1885) – український історик, письменник, публіцист, один із засновників Кирило-Методіївського братства. Автор “Книги Буття...” – одного з найяскравіших документів української думки ХІХ ст. Задумана і написана як програма Кирило-Методіївського братства, вона стала своєрідним Маніфестом відродженого в ХІХ ст. українства. Твір було знайдено 1917 року в жандармських архівах Петрограда і вперше опублікований 1921 року в журналі “Наше минуле”. Згодом “Книгу Буття...” передрукував Михайло Возняк у своїй книзі “Кирило-Методіївське Братство”.

Як історіософ, Костомаров не стільки з'ясував причинову залежність значних подій, скільки прагнув виявити засади буття та ментальність українця. Цю настанову він реалізував, поєднуючи романтичне світобачення з органічними для традицій укр. думки ідеями філософії, зокрема з постулюванням "найвищого вічного розуму", який керує долею усього людства. З іншого боку, романтичний пафос коригувався у Костомарова раціоналістично-просвітницькими ідеями, спрямованими на утвердження духу толерантності та запобігання національному чванству. Костомарова вважають засновником народницької (на відміну від державницької) історіографії.

Дух народу мислився ним не як трансцендентна сутність, а як реальна першооснова історичного процесу, здійснюваного "живим народом". Саме у психології народу слід шукати пояснення історичних подій, особливостей побуту та духовного життя народу. Історіософські погляди Костомарова еволюціонували разом із його загальносвітоглядними настановами: від романтичного ствердження ідей свободи й рівності, відстоювання окремішнього вільнолюбивого духу укр. етносу до обстоювання ідеї федералізму і просвітницько-народницьких орієнтирів другого періоду.. Однак він залишився прихильником окремішності історичного шляху укр. народу та самотності його вільнолюбивого духу, мови, культури і психології. Найкращим принципом самоправства в Україні Костомаров вважав федеративно-демократичну організацію суспільства, оперту на досвід Києворуської і Козацької держав.

Осн. тв.: "Книги буття українського народу" (1846); "Дві руські народності" (1864); а також: Богдан Хмельницький; Руїна; Мазепа; Правда москвичам про Русь; Правда полякам про Русь.

КНИГИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Подаємо за виданням: <http://uk.wikisource.org/wiki/>

1. Бог створив світ: небо і землю, і населив усякими тварями, і поставив над усею твар'ю чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, а кожному колінові і племені дарував край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би Йому всі люди, і вірували в Його, і любили б Його, і були й усі щасливі.
2. Але род чоловічий забув Бога і оддався дияволу, а кожне племено вимислило собі богів, а в кожному племені народи повідумувала собі богів, і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і на всім світі сталось горе, і біднота, і хвороба, і нещастя, і незгода.
3. І так покарав людей справедливий Господь потом, війнами, мором і найгірше неволею.
4. Бо єдин єсть Бог істинний і єдин він цар над родом чоловічим, люди, як поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люди битися за своїх царів, і पुще стала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і умножились на всім світі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.
5. Немає другого Бога, тільки один Бог, що живе високо на небі, іже везді сий Духом святим своїм, і хоч люди поробили богів в постаті звіриній і чоловічій со страстями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а привив над людьми отець страстей і похотей, чоловіко-убийця диявол.
6. Немає другого царя, тільки один Цар Небесний Утішитель, хоч люди і поробили собі царів в постаті своїх братів – людей, со страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, ще прр вить над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть Бог, а ті царі – со страстями і похотями, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубивця диявол.
7. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панамі, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.
8. Два народи на світі були дотепніші: Євреї і Греки.
9. Євреїв сам Господь вибрав і послав до їх Моїсея, і постановив їм Моїсей закон, що прийняв од Бога на горі Синайській і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя Бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами.
10. Але Євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і Бог тоді ж показав їм, що вони не гаразд зробили, бо хоч Давид був луччий з усіх царей на світі, однак його Бог попустив у гріх, що він одняв у сусіда жінку: се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, Бог

попустив у саме велике кепство – ідолопоклонство, аби люди зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє.

11. Бо хто скаже сам на себе: “Я луччий од усіх і розумніший над всіх, усі мусять коритися мені і за пана мене уважати, і робить те, що я здумаю” – той согрішає первородним гріхом, котрий погубив Адама, коли він, слухаючи діявола, захотів порівнятися з Богом і здурів, – той навіть подобиться самому діяволу, котрий хотів стать в рівню з Богом і упав у пекло.

12. Єдин бо єсть Бог і єдин він Цар, Господь неба і землі.

13. Тим і Євреї, як поробили собі царів і забули єдиного Царя небесного, зараз одпали і од істинного Бога і почали кланятися Ваалу і Дагону.

14. І покарав їх Господь: пропало і царство їх, і всіх забрали у полон Халдеї.

15. А Греки сказали: “Не хочемо царя, хочемо бути вільні і рівні”.

16. І стали Греки просвітленні над усі народи, і пішли од них науки і скуства і умисли, що тепер маємо. А се сталось за тим, що не було у них царей.

17. Але Греки не дізнались правдивої свободи, бо хоч одріклись царей земних, та не знали Царя Небесного і вимишляли собі богів, і так царей у їх не було, а боги були, тим вони в половину стали такими, якими були б, коли б у них не було богів і знали б небесного Бога. Бо хоч вони багато говорили про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка народа, прочі ж були невольниками, і так царів не було, а панство було: а то все рівно, як би у їх було багато царів.

18. І покарав їх Господь: бились вони між собою, і попали в неволю іспершу під Македонян, а друге до Римлян. І так покарав Господь род чоловічеський: що найбільша часть його, сама просвіщенна, попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.

19. І став римський імператор царем над народами і сам себе нарик богом.

20. Тоді возрадувався диавол і все пекло з ним. І сказали в пеклі: от тепер уже наше царство; чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарик себе і царем і богом вкупі.

21. Але в той час змилувався Господь Отець небесний над родом чоловічим і послав на землю Сина свого, щоб показати людям Бога, царя і пана.

22. І прийшов Син Божий на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий.

23. І навчав Христос, що всі люди братія і ближні, всі повинні любити попереду Бога, потім один другого, і тому буде найбільшая шана од Бога, хто душу свою положить за друга своя. А хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою.

24. І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало бутъ, цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок.

25. І став народ прозрівати істину: і злякалися філософи і люди імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей.

26. І засудили на смерть Ісуса Христа, Бога, царя і пана; і претерпів Ісус Христос оплеванія, заушення, бієнія, крест і погребеніє за свободу роду

чоловічого, тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя – кесаря, що сам себе нарік богом і пив кров людськую.

27. А Христос-цар свою кров пролив за свободу рода чоловічого і оставив на віки кров свою для питанія вірним. І воскрес Христос в третій день, і став царем неба і землі.

28. Ученики його, бідні рибалки, розійшлись по світу і проповідували істину і свободу.

29. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою – чи були преж того панами, або невольниками, філософами, або невченими, усі стали свободними кров'ю Христовою, котру зарівно приймали, і просвіщенними світом правди.

30. І жили християни братством, усе у них було общественне, і були у них вибрані старшини, і ті старшини були усім слугами, бо Господь так сказав: “Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою”.

31. Тоді імператори римської і пани, і чиновні люди, і вся челядь їх, і філософи піднялись на християнство і хотіли викоринити Христову віру, і гибли християни, їх і топили, і вішали, і в чверті рубали, і пекли, і залізними гребінками скребли, і іні тьмочисленні муки їм чинили.

32. А віра Христова не уменшалась, а чим гірше кесарі і пани лютували, тим більше було вірующих.

33. Тоді імператори з панами змовились і сказали поміж собою: “Уже нам не викоринити християнства: піднімемось на хитрощі, приймемо її (віру Христову) викоринити християнства: піднімемось на хитрощі, приймемо її (віру Христову) самі, перевернемо ученіє Христово так, щоб нам добре було, та й обдурімо народ”.

34. І почали царі приймати християнство, і кажуть: “От, бачите можна бути і християнином і царем вкупі”.

35. І пани приймали християнство, і казали: “От бачите, можна бути і християнином і паном вкупі”.

36. А того не уважали, що мало сього, що тільки назваться. Бо сказано: не всяк глаголай мі Господи, Господи! внідеть в царство небесное, но творяй волю Отца Моего, іже єсть на небесіх.

37. І піддурили архиереїв і попів, і філософів, а ті і кажуть: “Істинно так воно єсть, ажеж і Христос сказав: воздадите кесарево кесареві, а Божіє Богові”, а Апостол говорить: “Всякая власть од Бога”. Так уже Господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі були нищими і невольниками.

38. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: воздадіте кесарево кесареві, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода, бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареві кесарево – платить податок, сповнять закон, то кесар, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би єдин цар – Господь Ісус Христос.

39. І хоча Апостол сказав: “Всяка власть од Бога”, а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правленіє повинні бути на землі: так Бог постановив, і єсть то власть, і власть та од Бога, але

урядник і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судитися перед сонмищем, і так як урядник і правитель – перші, то вони повинні бути слугами, і недостойть їм робити те, що задумається, а те, що постановлене, і недостойть їм величатися та помпою очі одводити, а достойть їм жити просто працювати для общества пильно, бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люди і самі послідніші, бо всім слуги.

40. А сьому ще гірша неправда: буцім установлено од Бога, щоб одні пановали і багатились, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали щире євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробіться їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті; як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б: бо хто любить кого, той хоче, щоб тому було так же хороше, як йому.

41. І ті, що так казали і тепер кажуть і переверчують Христово слово, ті оддають одвіт в день судний. Вони скажуть судді: “Господи! Не в твоє ми ім'я пророчествовахом”, а суддя скаже їм: “Не вім вас”.

42. Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську.

43. Благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову, бо Симово через жидів отвергнуло Христа. І перейшла благодать до племен грецького, романського, німецького, слав'янського.

44. І Греки прийнявши благодать, покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили при собі і імператорство, і панство, і пиху царськую, і неволю, і покарав їх Господь; чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і попало до Турків.

45. Романське племено – Влохи, Французи, Гішпани – прийняло благодать, і стали народи увіходять у силу і у нову жизнь, і просвіщенність, і благословив їх Господь, бо лучче вони прийняли св. віру, ніж Греки, одначе не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили і королей і панство і вимислили голову християнства – папу –, і той папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, ніхто не повинен судити його, а що він здумає, те буде гарно.

46. І племено німецьке – народи німецькі, прийняли благодать і стали увіходять у пуцу силу і жизнь нову і просвіщенність, і благословив його Господь, бо вони ще лучче прийняли віру ніж Греки і Романці, і з'явивсь у них Лютер, которий почав учити, що повинно християнам жити так, як жили до того часу, коли поприймали попереверчували ученіє Христово царі і пани, і щоб не було неподсудимого голови над Церквою християнською – пани, єсть бо єдян глава всім – Христос. Але і Німці не зовлеклися ветхого чоловіка, бо zostавили у себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замість папи і єпископів орудувать Церквою Христовою королям і панам.

47. І сталась послідня лєсть гірша першої, бо не тільки у німців королі, але й у других землях взяли верх над всім і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, одвертали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них. Бо то все рівно, що ідоли: хоча французи були хрещені, одначе менш шанували Христа, ніж честь національну, але такого ідола їм зроблено, а Англичане кланялись золоту і мамоні, а другі народи так же своїм ідолам, і посилали їх

королі і пани на заріз за шматок землі, за табак, за чай, за вино, – і табак, і чай, і вино стали у них богами, бо речено: “Іде же сокровище ваше, там серце ваше”. Серце християнина з Ісусом Христом, а серце ідолопоклонникове з своїм ідолом. І стало, як каже апостол, їх богом чрево.

48. І вимислили одщепенці нового бога, сильнішою над усіх боженят, а той бог називався по французьки егоїзм, або інтерес.

49. І філософи почали кричати, що то кепство – віровати в Сина Божого, що немає ні пекла, ні раю, і щоб усі поклонялись егоїзм або інтересові.

50. А до всього того довели королі та пани; і завершилася міра їх плюгавства; праведний Господь послав свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтовались Французи і сказали: “Не хочем, щоб були в нас королі та пани, а хочем бути рівні, вільні”.

51. Але тому не можна було статися, бо тільки там свобода, гді Дух Христов, а Дух Божий уже перед тим вигнали з Францевщини королі та маркизи, та філософи.

52. І Французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почалися різати і дорізались до того, що пішли у гіршую неволю.

53. Бо на їх Господь хотів показати усім язикам, що нема свободи без Христової віри.

54. І з тої пори племена романське і німецьке турбуються і королів і панство вернули, і про свободу кричать і немає в їх свободи, бо нема свободи без віри.

55. А племено слав'янське, то найменший брат у сем'ї Яфетової.

56. Трапляється, що менший брат любить дужче отця, одначе получає долю меншу проти старших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збереже своє, то і старіших виручає.

57. Племено слав'янське ще до прийняття віри не иміло ані царей, ані панів і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слав'яни одному Богу Вседержителю, ще його й не знаючи.

58. Як уже просвітилися старіші брати Греки, Романці, Німці, тоді Господь і до менших братів Слав'ян послав двох братів Констянтина і Мефодія, і духом святим покрив їх Господь, і переложили вони на слав'янську мову святоє письмо і одправовати службу Божую постановили на тій же мові, якою всі говорили посполу, а сего не було ні в Романців, ні в Німців, бо там по латинськи службу одправляли, так що Романці мало, а Німці овсі не второпали, що їм читано було.

59. І скоро Слав'яни приймали віру Христову так, як ні один народ не приймавав.

60. Але було два лиха у Слав'ян: одно – незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старших, чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє було лучче, ніж братівське.

61. І поприймали Слав'яни од Німців королів і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали з самим простим чоловіком зарівно, і самі землю орали, а то вже у їх стала пища, і помпа, і гвардія і двор.

62. І панів у Слав'ян не було, а були старшини, хто старіший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх невольники.
63. І покарав Господь Слав'янське племено гірше, ніж другії племена; бо сам Господь сказав: “Кому дано більше, з того більше і зищеться”. І попадали Слав'яни в неволю до чужих: Чехи і Полабці до Німців, Серби і Болгари до Греків і до Турок, Москаль до Татар.
64. І здавалось: от згине і племено слав'янське, бо ті Слав'яни, що жили около Лаби і Помор'я балтицького, ті пропали, так, що і сліду їх не осталося.
65. Але не до кінця прогнівився Господь на племено слав'янське, бо Господь постановив так, щоб над сим племенем збулось писаніє: камень, його же не берегоша зиждущі, той бисть во главу угла.
66. По многих літах стало в Слав'янщині три неподлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.
67. Польща була з Поляків, і кричали Поляки: “У нас свобода і рівність!” Але поробили панство, і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка денебудь була на світі, і пани без жадного закону вішали і вбивали своїх невольників.
68. Московщина була з Москалів, і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства, і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіми москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги ціловав ханові татарському бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський християнський.
69. І одурів народ московський і попав в ідолопоклонство, бо царя свого нарик богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так, що цар Іван в Новгороді душив та топив десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христоробивим.
70. А в Литві були Литвяки, та ще до Литви належала Україна.
71. І поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слав'янський до другого люду слав'янського, нерозділиво і незмісимо, на образ іпостаси Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються всі народи слав'янські поміж собою.
72. І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істее брацтво, куди кожний пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнини, і були козаки між собою всі рівні, старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, жадної помпи панської і титула не було між козаками.
73. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: “Татьби же і блуд неможе іменуються у них”.
74. І постановило козацтво віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину, і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому. А Сагайдашний ходив Кафу руйновати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

75. І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах мира сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

76. І день одо дня росло, умножалось козацтво, і незабаром були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так бк зробилось і в Польщі, а там і у других слав'янських краях.

77. Бо не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивовався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителей; а коли пани та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владу, щоб Українці-християни повірили, буцім справді усе так і єсть, що папа скаже, – тоді на Україні з'явилися братства так, як були у перших християн, і всі запишучись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се до того, щоб бачили люди, що в Україні істинна віра, і що там не було ідолів, тим там і ересі жадної не з'явилося.

78. Але панство побачило, що козацтво росте, і всі люди стануть скоро козаками, єсть то вільними, заказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, і хотіли забить народ простий, як скотину, так щоб у йому не було ні чуттів, ні розуму, і почали пани обдирати крепаків, оддали їх жидам на таку муку, що подобную творили тільки над першими християнами, драли з їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудьми годувати.

79. І хотіли пани зробити із народа дерево, або камінь, і стали їх не пускати навіть в церкву хрестити дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утерять навіть і стать чоловічу.

80. І козацтво стали мучити і нівечити, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

81. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вільна, бо всі були рівні, але не надовго.

82. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи нерозділимо і незмісимо, але Польща жадною мірою не хотіла одректись свого панства.

83. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею, як єдиний люд слав'янський з слав'янським нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі Божої нерозділимої і незмісимої, як колись поєднаються усі народи слав'янські між собою.

84. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

85. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди прихилити голову.

86. Бо вона любила і Поляків і Москалів, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататися; вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись, як один народ слав'янський з другим народом слав'янським, а ті два – з третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі, нерозділимо і незмісимо по образу Тройці Божої,

нерозділимої і незмісимої, як колись поєднуються між собою усі народи слав'янські.

87. Але сего не второпали ні Ляхи, ні Москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зроблять з Україною, і сказали поміж собою: “Не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік польським панам на поталу”.

88. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії.

89. І вибилась з сил Україна; і вигнали Ляхи козацтво з правого боку Дніпрового і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

90. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключимому неволі московському цареві, а потім петербургському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербургський положив сотні тисяч в канавах і на костях їх збудував собі столицю.

91. А німка цариця Катерина, курва всесвітна, безбожниця, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо, одобравши тих, котрі були в Україні старшинами, наділила їх панством і землями, понадавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками.

92. І пропала Україна. Але так здається.

93. Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий Українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

94. І Слав'янщина хоч терпіла і терпить неволі, то не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слав'янським духом сотворено, а німецьким, або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не Слав'янин, а Німець, тим і урядники його Німці; оттого і пани хоч єсть в Росії, та вони швидко перевертуться або в Німця, або в Француза, а істий Слав'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного Бога Ісуса Христа, царя над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

95. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

96. Бо голос її, голос, що звав всю Слав'янщину на свободу і братство розійшовся по світу слав'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили Поляки, щоб не було панів, а всі були б рівні в Речі Посполитій а того хотіла Україна ще за 120 літ до того.

97. І не допустили Польщу до того і розірвали Польщу, як прежде Україну.

98. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

99. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котора не пам'ятає зла і любить сестру свою, так як би нічого не було між ними.

100. І голос України одозвався в Московщині, коли після смери царя Олександра хотіли прогнати царя і панство і установити Річ Посполиту, і Слав'ян поєднати, по образу іпостасей божественних нерозділимо і незмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

101. І не допустив до того деспот, одні положили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз Черкесові.

102. І панує деспот кат над трьома народами Слав'янськими, править через Німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слав'янську і нічого не робить.

103. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар.

104. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слав'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: “От камень, него же не берегоша зиждушиї, той бисть во главу угла”.

Юрkéвич Памфіл Данилович (1826 – 1874) – український філософ і педагог. Філософію Юркевича визначають конкретним ідеалізмом, або «філософією серця». Він розвиває вчення про людину як вільну, індивідуальну, конкретну й відповідальну істоту. Людина є центр, темою його філософії, а серце в його вченні – хранитель і двигун фізичних сил людини, центр її душевного і духовного життя, багатогранних почувань, зворушень, пристрастей, центр її морального життя. Творчість Юркевича високо цінували такі відомі філософи як В. Соловйов, Г. Шпет, Д. Чижевський, підкреслюючи його зв'язок з українською філософською традицією (Г. Сковорода, М. Гоголь) та об'єктивну цінність і модерний характер його думок.

Основними концептуальними положеннями про державу П.Юркевича можна вважати такі: 1. У державі діють принципи моралі; 2. Державою повинні управляти духовні та високоморальні люди; 3. Моральні принципи – джерела сили держави. В практичному розумінні сутність держави полягає в тому, щоб підкорити насильство праву, а свавілля – законності. Проблеми права і держави П. Юркевич розглядав в руслі філософсько-морального сприйняття світу. Для нього було характерне дуалістичне сприйняття права, яке будується на визнанні існування природного права як вищого морального закону, що стоїть над позитивним правом.

Філософське вчення – філософія серця, тлумаченню якого Юркевич присвятив окрему працю, називається «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова божого». Воно спирається на біблійну традицію ототожнювати духовну реальність із серцем. Така виняткова оцінка серця (властива переважно східній гілці християнства) з'являється внаслідок уявлень про серце як нібито безпосереднє місцеперебування душі у людському тілі – звідси серце й стає своєрідним богословським символом душі. Поширення «Філософії серця» в Україні, мало місце, зокрема» у творчості українських філософів-полемістів XVI - XVII ст. (*Вишенський, Ставровецький та ін.*). Ця традиція була продовжена *Сковородою* ("Глибоке серце людина є, - наголошує Сковорода, - а що ж є серце, коли не душа?"), *Кулішем, Гоголем, Шевченком*. Але класичної зрілості набула названа традиція у П. Юркевича, стосовно позиції якого Мірчук і Чижевський чи не вперше вживають сам термін "Філософія серця".

Осн. тв: Осн. тв.: "Ідея" (1859); "З науки про людський дух" (1860); "Матеріалізм і завдання філософії" (1860); "Серце і його значення у духовному житті людини, за вченням слова Божого" (1860); "Мова фізіологів і психологів" (1862); "Читання про виховання" (1865); "Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта" (1866); "Курс загальної педагогіки з додатками" (1869) та ін.

СЕРЦЕ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ЛЮДИНИ, ЗА ВЧЕННЯМ СЛОВА БОЖОГО

Подаємо за виданням: <http://www.rulit.net/author/yurkevich-pamfil-danilovich>

Хто читає з належною увагою слово Боже, той легко може помітити, що в усіх священних книгах і в усіх богодухновенних письменників серце людське розглядається як осереддя усього тілесного і духовного життя людини, як істотний орган і найближчу сідницю усіх сил, відправлень, рухів, бажань, відчуттів і думок людини з усіма їх: напрямками і відтінками. Передусім, ми зберемо деякі місця зі Священного писання, з яких буде видно, що це переконання священних письменників є істинним і значення людського серця в усіх сферах людського життя вирізняється певністю, ясністю й усіма ознаками свідомого переконання, а потім зіставимо це біблійське вчення з переконаннями на цей предмет, які панують в сучасній нам науці.

Серце є хранитель і носієм усіх тілесних сил людини. Так, Давид виражає виснадження тілесних сил від тяжких страждань словами : серце моє покинуло мене (Пс. 39, 13); серце моє знітилося, покинула мене сила моя (37, 11). Стомлений мандрівник зміцнює серце своє скибкою хліба (Суд. 19, 5), і взагалі вино веселить серце людини, і хліб серце людини зміцнює (Пс. 103, II). Тому серце висихає, коли людина забуває з'їсти хліб свій (Пс. 101, 5). Нестриманці ранять серця свої об'їданням і пиятикою (Лк. 21, 34), насичують серця свої, ніби в

день заколення (Иак. 5, 5). Милостивий Бог наповнює їжею і веселістю серця наші (Деип. 14, 17).

Серце є осереддям душевного і духовного життя людини, «серце зачинається і наповнює рішучість людською на такі або інші вчинки; у ній виникають різноманітні переднаміри і бажання; воно є сідницею волі і її хотіння. Ці дії переднаміру, хотіння і рішучості позначаються виразами: і вдахъ серце моє (Еккл. 1, 13); і поклади Данііл на серці своєму. (Дан. 1, 8); і бути на серці батьку моему Давиду (3 Цар. 8, 17). Те ж саме говорять вирази: благовоління серця (Рим. 10, 2), воля серця (2 Кор. 9, 7. Деян. 11, 23). Давній Ізраїль повинен був приносити дари на побудову скінії, всяк по волі серця свого (Вих. 35, 5), і приносив кожний, скільки дозволяло серце їхнє (ст. 21). Хто висловлював свої бажання, той говорив усе, що їм дозволяло серце їхнє (3 Цар. 10, 2). Коли ми робимо щонебудь охоче, то наш вчинок відбувається від серця (Рим. 6, 17). Кого ми любимо, тому віддаємо наше серце і навзаєм, маємо того в нашому серці: віддай моему синові серце твоє (Притч. 23, 26); в серцях наших ви є (2 Кор. 7, 3); якщо будемо мати в серці вас (Філ. 1, 7).

Серце є сідниця усіх пізнавальних дій душі. Роздум є продовженням серця (Притч. 16, 1), порадином серця : і нарадило серце моє мені (Неем. 5, 7). Зрозуміти серцем – означає зрозуміти (Втор. 8, 5); пізнати всім серцем – зрозуміти цілком (Иис. Нав. 23, 14). Хто не має серця розуміти, у того немає очей видіти і вух чути (Втор. 29, 4). Коли серце дубіє, то людина втрачає здатність помічати і розуміти найочевидніші явища Божого промислу : тяжко чує він вухами своїми і закриває очі свої (Іс. 6, 10). Взагалі всяк помишляє в серці своєму (Бут. 6, 5). Людина недобра має серце, що кує злі думки (Притч. 6, 18). Брехливі пророки прорицають свавілля серця свого (Иер. 14, 14), вочевидь від серця свого глаголють, а не від вуст Господніх (Иер. 23, 16). Думки суть ради сердечні (1 Кор. 4, 5). Слово Боже допомагає помислам і думкам сердечним (Евр. 4, 12). Те, що ми твердо пам'ятаємо, западає в душі і засвоюється, бо його ми вкладаємо і записуємо в серці своєму : вкладіть словеса ці в серця ваші (Втор. 11, 18); запам'ятай мене в серці твоєму (Песн. 8, 6); напиши їх (ці слова премудрості) на скрижалях серця свого (Притч. 3, 3). Все, що спадає нам на думку або на пам'ять, з'являється на серці. У царстві слави подвижники, що страждали за правду і віру, не помянуть попередників, якщо не матимуть їх в серці своєму (Іс. 65, 17); і на серці людині не спаде, що приготував Богъ люблячий її (1 Кор. 2, 9).

Коли слово є явищем або вираженням думки, то і воно виходить із серця (Иов. 8, 10); бо від надлишку в серці вуста глаголють (Мф. 12, 34). І як мислення є розмова душі з собою, так і той, що роздумує веде цю внутрішню розмову в серці своєму: говорю я в серці моєм (Еккл. 1, 16); сказав я в серці моему (Еккл. 2, 1); говорить злий раб той в серці своєму (Мф. 24, 48).

Серце є осереддям різноманітних душевних відчуттів, хвилювань і пристрастей. В серці містяться усі міри радості, від добросердя (Іс. 65, 14) до захвату і тріумфування перед ликом Бога (Пс. 83, 3. Деян. 2, 46); усі міри скорботи, від сумного настрою – коли ганебна пристрасть в тілі серце ранить і коли печаль шкодить серцю людини (Притч. 25, 20–21), – до горя, що крушить, коли

людина страждає від хвороби серця свого (Іс. 65, 14) і коли вона відчуває, що стислося серце її і відривається з місця свого (Йов. 37, 1); усі міри ворожнечі, від ревнощів і гіркої заздрості (Притч. 23, 17. Иак. 3, 14) до люті, в якій людина скриготить зубами своїми (Деян. 7, 54) і від якої серце його палає помстою (Втор. 19, 6); в міру невдоволення, від занепокоєння, коли серце людини в сум'ятті (Притч. 12, 25), до відчаю, коли воно зрікається всяких прагнень (Еккл. 2, 20); нарешті, усі види страху, від благоговійного трепету (Иер. 32, 40) до пригнічуючого жаху і замішання (Втор. 28, 28. Пс. 142, 4). Серце розтає і мучиться від туги (Иис. Нав. 5, 1. Иер. 4, 19), в міру зміни страждань воно стає ніби воск таючий (Пс. 21, 16), або висихає (Пс. 101, 5), зігривається і розпалюється (Пс. 38, 4. 72, 21), або робиться крихким і розсипчастим (Иер. 23, 9. Пс. 146, 3). У смутку людина буває боязкою і слабосердою (Втор. 20, 8). Від співчуття серце перемінюється Ос. 11, 8). Благодатне слово Боже діє в серці яко вогонь горящий (Иер. 20, 9); серце запалюється і горить, коли до нього торкається промінь божественного слова (Лк. 24, 32).

Нарешті, серце є осереддям морального життя людини. У серці з'єднуються усі моральні стани людини, від найвищої таємничої любові до Бога, яка волає : Боже серця мого і частина моя Боже на віки (Пс. 72, 26), до тієї зарозумілості, яка обожнює себе, вважає серце своє ніби серцем Божим і говорить: я є Богом (Іез. 28, 2). Із-за різних моральних нездужань, серце захмарилося (Рим. 1, 21), шкарубне (Іс. 6, 10), робиться жорстким (Іс. 63, 17), кам'яним (Іез. 11, 19), нелюдським, звіриним (Дан. 4, 13). Є серце лукаве (Иер. 16, 12), серце суєтне (Пс. 5, 10), серце безрозсудне (Рим. 1, 21). Серце є початкове місце усього доброго і злого в словах, думках і вчинках людини, є добрим або злим скарбом людини : благий чоловік од благого скарбу серця свого випромінює благе: і злий чоловік од злого скарбу серця свого випромінює зло (Лк. 6, 45). Серце є скрижаллю, на якій написаний природний моральний закон; тому язичники виявляють діло законне написане в серцях своїх (Рим. 2, 15). На цій, же скрижалі пишеться і закон благодатний : люди мої, волає Господь, майте закон мій в серцях ваших (Пс. 51, 7); і на серцях їхніх напишу їх (закони благодаті) (Иер. 31, 33). Тому слово Боже сіється на ниві серця (Мф. 13, 19); совість має свою сидницю в серці (Евр. 10, 22); Христос вселяється вірою в серця наші (Єф. 3, 17), також дарує заручення Духу в серця наші (2 Кор. 1, 22). І мир Божий хай встановлюється в серцях ваших (Кол. 3, 15); яко любов Божа хай переллється в серця наші Духомъ Святымъ (Рим. 5, 5). Благодатне світло Бог возсіває в серцях наших (2 Кор. 4, 6). — Але, з іншого боку, грішникові диявол вкладає в серце злі вчинки (Ин. 13, 2), наповнює його серце злими помислами (Деян. 5, 3). До неуважних слухачів слова Божого приходять сатана, і віднімає слово сіянное в серцях їхніх (Мк. 4, 15).

Як осереддя усього тілесного і різноманітного духовного життя людини, серце називається початками життя або витокami життя : всіляко намагайся оберігати своє серце: від нього бо виходить життя (Притч. 4, 23); воно є побіля народження нашого (Иак. 3, 6), тобто круг або колесо, в обертанні якого полягає усе наше життя. Тому воно складає якнайглибшу частину нашої істоти: глибоке серце людині паче всього, і хто пізнає його (Иер. 17, 9). Ніколи зовнішні

виявлення слова, думки і справ не вичерпують цього джерела; таїна людини в серці (1 пет. 3, 4) відкрита тільки для Бога: Йому лиш відома таємниця серця (Пс. 43, 23). Станом серця виражається увесь душевний стан (Пс. 50, 12; 83, 3). Людина повинна віддати Богові одно своє серце, щоб зробитися Йому вірним в думках, словах і справах: віддай моєму синові своє серце, волає до людини Божа премудрість (Притч. 23, 25).

Згідно з цим переконанням на гідність і значення серця в людській істоті священні письменники говорять у переносному розумінні про серця неба (Втор. 4, 11), серця землі (Мф. 12, 40), серця моря (Иона. 2, 4). Так само духовну зміну в серці вони визначають іноді у переносному розумінні, як зміну тілесну. Так, читаний в одному з чудових місць пророка Єзекіїля: і викину кам'яне серце з плоті їхньої і дам їм серце тілесне, яко це в заповідях моих ідеться (<Іез. 11, 19<– 20). Апостол Павло пише до коринтян: послання наше до вас, написане в серцях наших, знане і прочитане всіма людьми: явлюване є як послання Христове складене нами, написане не чорнилом, але Духомь Бога живого, не, на скрижалях кам'яних, але на скрижалях плоті серця (2 Кор. 3, 2-3). Ці вирази показують абсолютно безперечно, що священні письменники визнають осереддям усієї тілесної і органом усього духовного життя те саме плотяне серце, биття якого ми відчуваємо в наших грудях. Коли людина стражде духовно, то це плотяне серце відторгається від місця свого (Иов. 37, 1). Ці зауваження ми направляємо проти тих тлумачів слова Божа, які бачать в приведених нами текстах випадковий образ слововираження, яким ніби не управляла певна думка і в якому тому ми марно стали б шукати цілісного переконання священних письменників щодо суті предмета, що розглядався нами. Просте читання священних текстів, якщо тільки ми не будемо їх перетлумачувати на передзайняті ідеї, переконує нас безпосередньо, що священні письменники безперечно і з повною свідомістю істини визнавали серце осереддям усіх явищ людського тілесного і духовного життя.

Прославляючи, таким чином, значення серця для людського життя, священні письменники знали при цьому ясно і безперечно, що голова людини, яку наука визнає переважною сідницею душі, має дійсно близький і тісний зв'язок з явищами душевного життя і служить найважливішим їх органом. Так, оскільки людське тіло завершується головою і оскільки у відношенні до цілей життя і їх досягнення, не тіло носить голову, а голова тіло, яким вона управляє, то Ісус Христос називається главою Церкви як свого тіла (Евр. 5, 23. Кол. 2, 19). Багаточленне тіло Церкви пов'язується і завершується в єдності Глави, яка управляє ним. Благословляючий покладає руки на главу благословляє мого (Побут. 48, 14; 49, 26), і благословеніє господнє на главі праведного (Притч. 10, 6); той, що також посвячує покладає руки на главу посвячуваного (Лев. 8, 10). Благословення і посвячення, як елей помазання (Пс. 132, 2. Лев. 8, 12), повинні тягнутися з голови по усій людській істоті і проникати на всіх його напрямках. Святий Дух зійшов у вигляді вогняних язиків на глави апостолів і цим чудодійним висвячуванням віродив і просвітив усю духовну істоту їх (Деян. 2, 3-4). Подібним же чином той, що лікує покладає свою руку на главу лікованого (Мф. 9, 18). Урядова гідність первосвященника в Церкві

знаменується прикрасою його голови (Лев. 8, 9). Оскільки цар є главою громадського тіла, то на ознаку цього покладається на його главу вінець прикрашений дорогоцінним камінням (Пс. 20, 3).

Обличчі глави служить вираженням і як би живим дзеркалом душевних станів людини, так що взагалі з виду пізнаний буде муж і при зустрічі відразу пізнає його розумний (Сер. 19, 26). Мудрість людини просвітить особу його, а безсоромний зненавиджений буде видом своїм (Еккл. 8, 1). Богоспівкування, якого сподобився Мойсей на Сінаї, виявилось в особливому просвітленні обличчя його : просвітліла на позір плоть обличчя його (Вих. 34, 29). У преславному перетворенні нашого Господа просвітилася особа Його як сонце (Мф. 17, 2). Радість і урочистість ангела, посланого до труни Господньої, щоб свідчити людям про воскресіння Спасителя, відбилися в його світлоносному обличчі: був же зір його як блискавка (Мф. 28, 3). Тому обличчя Боже означає повне одкровення Божої слави, до прийняття якого людина неспроможна у справжньому житті: неможеш бачити особи моєї, – говорив Господь Мойсеєві, – бо не узрить людина особі моєї хоч і жива буде (Йсх. 33, 20).

Серце і його значення в духовному житті людини

Відтак, священні письменники знали про високе значення голови в духовному житті людини; проте, повторюємо, осереддя цього життя вони бачили в серці. Голова була для них як би видимою вершиною того життя, яке спочатку і безпосередньо корениться в серці. «Голова, – говорить один той, що тлумачить Священне писання, – є для зовнішнього явища, а серце для внутрішньої душевної діяльності, і тільки в цьому відношенні їй приписується панівне значення з біблійської точки зору». Втім, наведені вище місця Священного писання дають абсолютно певну думку, що голова має значення органу, що є посередником між цілісною істотою душі і тими впливами, які вона випробовує зовні або зверху, і що при цьому їй личить гідність урядова в цілісній системі душевних дій. З цими загальними визначеннями не може не погодитися психологія, якими б, втім, не були її особливі поняття про цей предмет. Але також можна наперед припустити, що показані явища душевної діяльності в голові ще не вичерпують усю істоту душі; з потреби мислення ми повинні допустити деяку первинну духовну суть, яка потребує пойменованого посередництва і урядової дії голови. Ця первинна духовна суть має, за вченням слова Бога, своїм найближчим органом серце. У подальших поясненнях ми побачимо визначеніший сенс і основи цих положень, а тепер пояснимо, зміст попереднього, що коли Ісус Христос називається главою Церкви, то цим ще не цілком і не повністю позначається Його відношення до Церкви. Він є глава (Єф. 8, 23) і основа (1 Кор. 3, 11), світло і життя Церкви (Ин. 1, 4). Він є Творцем Церкви (Мф. 16, 18) і тому так би мовити Головою її є, і з неї ж усі склади тіла і судини (Кол. 2, 19). Ці зауваження показують, як струнке і згідне біблійське вчення про людську душу не лише саме в собі, але і у своїх застосуваннях до пояснення вищих догматів. Очевидно, що ми маємо тут певне психологічне переконання, яке незгодне з багатьма положеннями сучасної нам науки про душу. Вважаємо недаремним

увійти до розгляду тих підстав, за якими наука не погоджується з біблійським вченням про серце як сідницю і осереддя душевного життя людини. Можливо, при цьому відкриється, що біблійське переконання не так байдуже для інтересів нашого знання, щоб ми могли при вивченні душі залишати його без уваги. Може бути також, ми знайдемо внутрішнє співвідношення між цим переконанням і нашими моральними і релігійними вимогами, які у такому разі доставлять йому особливу значущість якщо не в тісних межах наук, то в області необмежених прагнень людського духу до досконалого, до блага, до Бога.

На підставі безперечних фізіологічних фактів, на які ми вкажемо нижче, психологія учить, що голова, або головний мозок, з нервами, що йдуть до нього, служить необхідним і безпосереднім тілесним органом душі для утворення представлень і думок з вражень зовнішнього світу або що тільки цей орган є безпосередній провідник і носій душевних явищ. З цим безперечно істинним вченням про тілесний орган душевних явищ було довге особливе переконання, що сполучається в психології, про істоту людської душі, – переконання, яке, втім, могло мати до певної міри і самостійний, незалежний розвиток. Коли нерви, зосереджені в голові, приходять в рух від впливів і вражень зовнішнього світу, той безпосередній і найближчий наслідок цього руху є походження в душі представлень, понять або знань про зовнішній світ. Звідси легко було прийти до припущення, що істотна здатність людської душі є саме ця здатність народжувати або утворити уявлення про світ з приводу руху нервів, збуджених зовнішнім предметом. Те, що існує в нервах як рух, відкривається, являється і існує в душі як уявлення. Згідно з цим у філософії довго панував і досі ще частково панує погляд, що душа людська є первинна істота, що мислення є сама суть душі або що мислення складає усю духовну людину. Воля і відчуття серця розумілися як явища, видозміни і випадкові стани мислення, в правильному розвитку людського духовного життя ці дві підпорядковані здатності душі повинні співпадати; з мисленням, зникати в нім і втрачати таким чином всякий вид самобутності і істотності. У цих визначеннях істота душі робиться так само відкритою: і що легко оглядає, як ті форми мислення, які серед інших явищ душевного життя відрізняються особливою прозорістю і чіткістю. З цими визначеннями була б абсолютно невідповідна думка, що в самій душі є щось задушевне, є така, глибока істотність, яка ніколи не вичерпується явищами мислення. Відтак, на перший раз ми можемо бачити тут щонайменше схильність до такого пояснення явищ, в якому не надається сутності більшого і значнішого змісту порівняно з її явищами, доступними нашому спостереженню; і хто, навпаки, думає, що в людській душі, як і у всякому створінні Божому, є сторони, недоступні для обмежених засобів нашого знання, той наперед вже може бачити значущість біблійського вчення про глибоке серце, таємниці якого знає тільки розум божественний.

Тим часом психологічне вчення, що розглядається нами, не може легко пояснити можливість і дійовість вільної волі в людині, не може також легко визнати моральну гідність і значення людського вчинку, який витікає з безпосередніх потягів і відчуттів серця; але [це вчення] не визначається й абстрактною думкою про борг та обов'язки. Тому філософія так часто заперечувала в людині

свободу, так часто стверджувала, що в людині і людстві царює така ж непереборна необхідність, як в логічних висновках мислення, в яких укладення визначається не вільно, а необхідно, за якістю і значенню засновків. Так само теплу і життєву заповідь любові – заповідь, яка така значуща для серця, – філософія замінювала абстрактною і холодною свідомістю боргу, – свідомістю, яка припускає не натхнення, не полум'яний потяг серця до добра, а просте, байдуже розуміння явищ. Нарешті, оскільки наші знання про Бога людиноподібні, ця філософія прийшла з необхідності до абстрактного поняття про істоту Божу, визначаючи усе невичерпне багатство життя Боже як ідею, як мислення, завжди незмінне, собі рівне, – мислення, яке творить світ без волі, без любові, по одній логічній необхідності.

Ці односторонні теорії, на які ми тут тільки злегка вказуємо, робляться зрозумілими з положення, що суть душі є мислення, і ніщо більше; тому вони служать для нас непрямим спростуванням самого цього положення, яке лежить в їх основі. Мислення не вичерпує усієї повноти духовного людського життя, так точно, як досконалість мислення ще не означає усієї досконалості людського духу. Хто стверджує, що «мислення є уся людина», і сподівається пояснити усе різноманіття душевних явищ з мислення, той досягне не більше за того фізіолога, який став би пояснювати явища слуху, – звуки, тони і слова; з явищ зору, як протяжність, фігура, колір і т. д. Згідно з цим ми можемо вже припустити, що діяльність людського духу має своїм безпосереднім органом в тілі не одну голову або головний мозок з нервами, що йдуть до нього, але простягається набагато далі і глибше всередину тілесного організму. Як істота душі, так і її зв'язок з тілом має бути набагато багатшим і багатоманітнішим, ніж звичайно думають. Ця, звичайно, загальна і доки ще невизначена думка про багатосторонній, а не односторонній зв'язок душі з тілом міститься у біблейському вченні про серце як безпосередній і найближчий орган душевних дій і станів. Тілесним органом душі може бути ніщо інше, як людське тіло. Тому як серце сполучає в собі всі сили цього тіла, то воно ж служить найближчим органом життя душевного. Тіло є доцільний орган душі не в одній своїй частині, але по всьому своєму складу і влаштуванню.

Ми сказали вище, що фізіологічні факти, якими доводиться, що головний мозок є місце душевних дій, не підлягають сумніву. Одна з найдостовірніших істин фізіології є та, що свідома діяльність душі має свій безпосередній орган в головному мозку. Так, після тривалого і напруженого роздуму ми відчуваємо в голові тяжкість і біль, і навпаки, тяжкість і біль роблять людину нездібною до мислення. Сильний удар в голову нерідко заподіює втрату пам'яті або одного якого-небудь ряду уявлень. Коли зоровий нерв роз'єднується з головним мозком, то, хоч би око і відбивало у своєму дзеркалі предмети, проте ж відчуття, бачення і представлення цих предметів або свідомість про них статися не може. Те ж повинне сказати і про усі інші органи чуття, на підставі точних фізіологічних дослідів. Скільки б ці органи не були збуджувані зовнішніми предметами, усі ці збудження не обертаються душею у відчуття і уявлення, якщо вони не доходять до головного мозку. Проте ж з цих безперечних дослідів фізіології дається дуже трохи для психологічного вчення про перебування душі в тілі. Ми

тільки можемо сказати: діяльність або, точніше, рух головного мозку є необхідна умова для того, щоб душа могла народжувати відчуття і уявлення про світ. Або, щоб рух, наданий якому-небудь органу, став душевним відчуттям і уявленням, він повинен поширитися до головного мозку. Якщо ж звідси роблять висновок далі, що душа своєю істотою повинна перебувати в головному мозку, то в основі такого припущення лежить стороннє спостереження, узятє з чуттєвого світу. У цьому світі, де два члени взаємодії, які тільки підлягають нашому спостереженню, рівно чуттєві, рух переходить від одного з них на інший за допомогою тиску або поштовху; тіло рушійне повинне зробити тиск або поштовх на просторову сторону тіла рухомого, яке із цього приводу розвиває в собі такі або інші види руху. Але цей тиск, цей поштовх неможливі у взаємодії між душею і тілом, де один член є непросторова істота душі. Душа не має просторової сторони, на яку вона могла б приймати поштовхи від просторових рухів головного мозку. Тому хоча діяльність головного мозку є необхідна умова для того, щоб душа могла народжувати відчуття і уявлення, проте ми не бачимо необхідності, в силі якою душа повинна була б для цієї мети перебувати в головному мозку як своєму місці. Зв'язок між рухом відомої частини головного мозку і уявленням, яке із цього приводу утворює душа, є не механічний зв'язок тисків і поштовхів, які безперечно припускали б просторову спільність пов'язуваних членів, але зв'язок доцільний, ідеальний, духовний; душа одержує враження не від просторових рухів мозкової маси, а від доцільної її діяльності, яка, як очевидно, не вимагає просторової спільності членів, що діють один на одного.

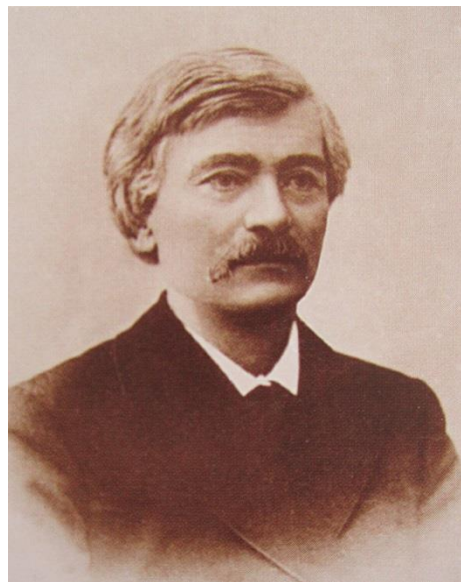
Ці зауваження, найближче пояснення яких повело б нас занадто далеко, доводять, що найдостовірніші факти фізіології, якими підтверджується тісний зв'язок свідомого життя душі з діяльністю головного мозку, не знаходяться в необхідному протиріччі з біблейським вченням про серце як справжнє осереддя душевного життя. Дуже можливо, що душа як основа відомих нам свідомих психічних явищ має своїм найближчим органом серце, хоча її свідоме життя виявляє себе під умовою діяльності головного мозку.

На цьому пункті ми могли б залишити спеціальну область фізіології і перейти безпосередньо до явищ душевного життя, які кожен може перевірити власним внутрішнім поглядом. Проте ж нам здається, що сама фізіологія представляє факти, що є посередником між явищами, які відомі нам із зовнішнього досвіду або вивчення нашого тіла, і явищами, які складають зміст досвіду внутрішнього. Нині фізіологія знає, що серце не є простий мускул, не є нечутливий механізм, який тільки завідуює рухом крові в тілі за допомогою механічного на неї тиску. У серці з'єднуються обидва чудові порядки нервів : так звані нерви симпатичні, які завідують усіма рослинними відправленнями людського організму, хімічним втілюванням матеріалів, живленням і оновленням тіла, утворенням його складових частин, нарешті, доцільною згодою між величиною і формою його окремих дій, і нерви, що служать необхідними органами відчуття або представлення і волі. Хоча фізіологи зізнаються, що їх дослідження про склад, будову і дії серця далеко ще не приведені до кінця, проте з попереднього робиться вірогідним, що в серці, яке є колодязь крові, обидві нервові системи -це справжнє тіло істот, що мають душу, - сходяться і стикаються в такій єдності і

взаємодії, якого, можливо, не представляє ніякий інший орган людського тіла. Хто не сподівається пояснити усі явища людського тілесного життя сліпим і мертвим механізмом, для того, принаймні, буде тепер зрозуміло, яким чином у біблійському переконанні серце розглядається як вихід або осереддя усіх сил людського тіла. Чи не можемо ми сказати, не суперечивши фактам фізіології, що в серці усі найзначніші системи людського організму мають свого представника, який з цього осереддя піклується про їх збереження і життя? Але щонайменше звідси робиться зрозумілим, чому загальне відчуття душі або почуття, яке ми маємо про наше власне духовно-тілесне буття, дає себе відчувати в серці, так що самі непримітні зміни в цьому почутті супроводжуються змінами у битті серця. А це загальне відчуття душі, як нам здається, є одним з найважливіших явищ для пояснення біблійського вчення про серце як осереддя душевного життя.

Переклад з російської упорядника.

АНТОНОВИЧ Володими́р Боніфа́тійович (1830 / 1834 – 1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф; професор Київського університету з 1878; належав до хлопоманів; співорганізатор Київської Громади. Історію України Антонович прагнув студіювати з філософського погляду, пов'язуючи свої дослідження з ідеями загальнотеоретичного характеру. На його думку, історія народу ("внутрішня історія") - це безперервний процес, а не набір окремих фрагментів із його минулого. Такий підхід вимагав відшукування ідей і факторів, які б простежувалися впродовж усієї історії народу та визначали її характерні особливості. Наріжною в історіософській концепції А. є теза про "провідну ідею народу", яка обіймає світоглядний, теоретико-пізнавальний та методологічний зміст. Кожний народ, на думку вченого, у своєму політичному житті виробляє особливу "провідну ідею", яка залежить від антропологічно-расових чинників, його історії та культурного розвитку. Найвиразніше характер народу виявляється в тих політичних ідеалах, які він намагається реалізувати. "Провідна ідея" достовірно виражає його прагнення до утвердження певного способу суспільного буття. З цих позицій А. досліджує укр. історію, доводячи, що українці завжди неухильно відстоювали у суспільному житті принцип демократизму та індивідуальну свободу.

Осн. тв.: "Моя сповідь" (1862); "Останні часи козацтва на правому боці Дніпра" (1868); "Погляди українофілів" (1881); "Три національні типи народу" (1888); "Про часи козацькі на Україні" (1895 - 1896) та ін.

Антонович Володимир ТРИ НАЦІОНАЛЬНІ ТИПИ НАРОДНІ

Подаємо два твори мислителя: "Три національні типи народу" та «Моя сповідь – відповідь панові Падалиці». – «Ізборник»: litopys.org.ua

Здіймаємо річ про українсько-руську, польську і великоруську національність, властиво про те, чим вони одна від одної відрізняються. З'ясуємо спершу: що таке національність. За національність треба вважати *суму таких прикмет, якими одна група людности відрізняється від цілого ряду інших груп*. Прикмети бувають двох родів: одні приrozenі людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії. Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність. Сливе, що в усіх сучасних розправах про національність, як на найголовніші прикмети окремености, що можуть дати право на самостійний розвиток, указують на мову, на побут, на характер національний та інше. Нема що й казати, що, наприклад, мова є вельми значною прикметою національности; а проте не можна її вважати за найголовнішу: не вона перша річ, щоб розпізнати національність.

І давніше були, і тепер єсть нації з такою безталанною історією, що власну мову стратили і переняли чужу, а проте національність свою задержали та все почувають себе і вважають за нарід, цілком окремий від інших. От, наприклад, хоч би ірландці: у їх тільки де-не-де задержалася ще власна мова, а взагалі не тільки за урядову, але й за родинну мову вживають вони мову англійську. Не вважаючи на це, ірландці і на склад мислі, і на характер і на темперамент зовсім окремі від англійців. Або знов янки (в Америці); вони теж вживають англійську мову, але ні самі вони, ні хто інший не скаже, що то англійці. Те ж саме треба мовити і про інші прикмети національні: звичаї, життя родинне і громадське і інше все таке, що сталося добутком з глибших первісних корінних особливостей та одмін однієї групи людности від другої, себто про те, з чого складається річ антропології. Антропологія твердо свідчить нам, що унітарні теорії, теорії з'єднання, котрі проводять і крайні праві, і крайні ліві не встоюють перед критикою. Кажуть, що найкориснішим і найкращим для новішого розвитку людей буде той стан, коли втратяться або цілком знищаться і викориняться усі особности і прикмети національні, себто, щоб усіх людей приподобити до одного типу. Не будемо торкатись питання, чи корисніша була б асиміляція, чи ні, а вдамося до антропології; там побачимо, що таке приподоблювання усіх людей до одного якогось типу річ цілком неможлива, просто абсурд. Безбоязно і корисно можна дбати лишень про поліпшення індивідуума, себто розвивати те, що в йому вже мається доброго, найкращого і відкидати вихованням та культурою те, що уважаємо за лихе, невідповідне духу поступовому.

Нація – це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднині треба

спостерігати дві речі: – *одну* – ті особності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з прирождением, з своїм власним; *другу* – се ті особності, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням. Вони більш чи менш бувають оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації. Розглянемо найперше одміни та ознаки, якими сама природа наділила людей. Задля кращого досліду будемо триматися методу порівняння.

Вишукуючи і показуючи прикмети українсько-руської національності, нам доводиться розбирати матеріал доволі убогий і занедбаний. Матеріал антропологічний єсть невеликий; дві-три книжки (праця Коперницького в «Киевских Университетских известиях», та в виданнях Краківської Академії Наук кілька статей того ж автора, та Меєра «Антропологічне порівняння галицьких русинів та поляків»). Про русинів українських маємо тільки працю доктора Емме в виданні Полтавського земства: «Наблюдения в Кобелякском уезде»; як додамо ще книжечку доктора Дебельта в Дерпті, то і все. Отже, хоч який ні є убогий матеріал, а проте антропологічні прикмети так важні, що покористуємося з того, що маємо.

Коли в звичайній розмові вживаємо ми слово *нарід*, так розуміємо зовнішні прикмети його: мову, віру, звичаї і т. ін. Отже ці прикмети завжди залежать від прикмет, чи причин глибших, внутрішніх. Перед нами три споріднені нації, що історія поселила їх одну попліч одної, а інде і одну між одною: вони одна на одну мали вплив, що відбився на кожній з них більше чи менше: ведемо річ про русинів, великоросів, або москалів і поляків. Всі вони слов'яни; але ж від впливу і примусу всяких обставин – географічних, історичних і інших, вони так порізнились між собою, що тепер мають більше різного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного. Запевнимось в цьому, рівняючи їх.

Русини опинилися в обставинах доволі оригінальних: з двох сусідів ні один, а найпаче той, що на півночі, не хоче признати їх за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що русини ніщо більш, як різновидність поляків; в Росії москалі правлять, що русини тільки вітка великоросів. Тим-то нам зручніше буде збирати прикмети нашої українсько-руської або просто руської національності, рівняючи їх до прикмет наших сусід – братів. Почнемо з прикмет анатомічних: твердою засною тіла людського єсть *кістки*: найголовніша частина їх зветься *черепом*. Коли поглянемо на череп русина зверху, так формою своєю він походить на яйце, повернене носком *наперед*; у поляків череп значно Довший за українського, а в москалів, навпаки, формою він наближається ближче до круглого.

Коперницький подає такі цифрові дані: череп москаля має заввишки 75 1/2 мм, череп русина 76 мм, череп поляка 77 1/2 мм. Завширшки руський череп має як і польський 80 мм, а череп москаля 78 мм, себто на два міліметри вужче за українського й польського. Щодо вишини, так український і великоруський черепи трохи не рівні, а польський на 1 1/2 мм вище за українського, а великоруський на 2 мм нижче за польського. Бачимо, ще різниця тут не вельми велика, а проте, як звернемо увагу на те, що отсі три нації рідні між собою, діти од-

нієї сім'ї, або раси слов'янської, так отся невелика різниця покажеться тоді геть характерною. Таку ж саму різницю добудемо і тоді, Коли черепи порівняємо системою графічною. Робиться це так: череп покривають з чотирьох боків посудиною, зробленою з мутного скла; тоді різниця виступає в тих контурах, які покажуться на склі, коли обвести їх олівцем: дивлячись зверху побачимо, що череп русина удає форму яйця, поставленого носком наперед; череп москаля, далеко менший спереду, удає з себе овал; наостанку череп польський удає овал більш довгий. Опріч того останні два черепи мають ще і такі /93/ особливості: у першого потилиця стоїть дуже перпендикулярно, а в останнього біля стрілкового рубця, що іде посеред голови, де тім'я, трохи підвищується, маючи гребінь.

Склад лица ще характерніший і більш цікавий. Наука, щоб поміряти лице, чи твар, бере три діаметри: перший так званий *подовжний* діаметр, що іде вповдовж тварі, починаючись з долинки поміж брів зразу над переніссям, аж до краю підборіддя; другий – *впоперек тварі* – діаметр *верхній* поперечний від *processus zygomaticus* і третій діаметр – низовий *поперечний* від внутрішнього краю мускула овального «*musculus mastoideus*».

В черепі польському продовжній діаметр сливе що на 1 1/2 рази довший за діаметр і в поперечних, а поперечні рівні між собою, через що форма тварі вузька, овальна, профіль видається. Другі дві народності мають тут дещо похожего: продовжний діаметр однаковий в обох з діаметром верхнім поперечним. У русина поперечний низовий діаметр трохи не вдвоє менший ніж верхній, через що і лице русина має форму трикутника; у москалів через те, що всі три діаметри однакові, вид тварі – чотирикутник.

Коли порівняємо довжину ніг з довжиною всього тулуба, то матимемо вельми цікавий добуток: у поляків ноги довші ніж тулуб, у москалів коротші за нього; а в русинів рівні з тулубом. Різниця є і в околишніх (зверхніх) покривах тіла: як візьмемо типічну шкіру, то в поляка вона буде окрашена найменше і тоньша, через що дає ясні та живі рум'янці, шкіра русина видається найбільшою пігментацією, через що і тип русина чорнявий, тільки без рум'янця; у москаля шкіра пухка нееластична з помірною пігментацією: типічний колір її бурій і в суб'єктів молодих, повнокровних – просвічується не там тільки, де найбільш зібрано кров'яних судин, а грає рум'янець на все лице. У малокровних же заміняє кров – лімфа, окраска зникає, являється блідість.

Гладшання чоловіка залежить від підкожної клітчатки: тут збираються жирові частки. Не в тих самих місцях тіла з'являється гладшання в усіх трьох типів: у поляків найчастіше і найбільше гладким буває черево; у москалів – потилиця; а в українців – бюст, себто та частина підкожної клітчатки, яка лежить поверх грудяної клітки.

Щодо коліру очей та волосся, то для москалів ми не маємо цифрових дат; над своєю антропологією вони не турбуються ще досі. Про русинів та поляків є дати в краківських виданнях, а про українців, властиво про Кобеляцький повіт маємо працю доктора Емме. Коли ми колір очей поділим на три групи: на сірих, голубих та карих, то побачимо, що буде:

сірих: | голубих: | карих:

| поляків | 50 % | 25 % | 25 %

| русинів | 20 % | 40 % | 40 %

Так само і з волоссям | білявих: | русявих: | чернявих:

| поляків | 45 % | 36½ % | 18½ %

| русинів | 32 % | 34 % | 34 %

З того, що бачив доктор Емме в Кобеляцькому повіті, знати, що там українців білявих 1½%, русявих 66%, чорнявих 32½%. Отже виходить, що поляків найбільш білявих, а русинів найбільш русявих та чорнявих. Шкода, що про москалів нема таких дат, але здається мені, що переважного, типічного коліру між ними нема: по губерніях, наприклад, Рязанській або Тамбовській переважає пігментація чорна, а далі – на північ вона світліше і вже по Московській губернії, або ще більше по Олонецькій, волосся коліром своїм нагадує жменю вичесаного льону.

Геть більшої ваги та частина етнології, що працює, аби вияснити функціонування системи нервової якого-будь народу, себто працює над інервацією народньою. Від міри чужості, від того, як нарід переймається враженнями околиць, залежить характер народу, його суспільність і стан політичний, наостанку вдатність його до розвитку. Обмежившись спочатку речами найзагальнішими, спостерігаємо, що нервова система москалів *не вельми чула*, а через те і *реакція* до вражень околиць *невелика і безсила*. Це тип флегматика малочулого до вражень околиць. Навпаки у поляків: чулість у них дуже велика і рефлекс починається безпосереднє, зараз за роздрозненням; – се чистий тип сангвініка. Русини теж дуже чулі до вражень; але реакція у них прокидається після довгого переходу за роздрозненням; русин – тип меланхоліка. Отже ж і різниці в інервації, в особистім, в громадськім, в суспільнім життю цих трьох народів залежать від різниць, зараз наведених нами. Найвиразніше характер народній показується в звичаях. Звичай – це те, як чоловік живе, як він поводить з людьми, як відноситься до них, як він орієнтується в усяких обставинах життя.

На малій чулості москаля засновані його прямота і грубіянство: він не вважає на те, щоб там когось не зачепити, не образити; він, міряючи усе на власну мірку, гадає, що і всі інші люди, так само як і він, повинні бути необразливими. А щоб образити кого-небудь, москалеві треба більше враження надати; оце і є джерело непоштивості і грубіянських /95/ відносин москаля. В суспільності польській через велику нервову чулість виробляється характер відносин такий: кожен поляк без жодного лихого заміру силкується вдавати з себе найкращого, і тим самим вказує на те, чого в інших людях бракує: кожен поляк силкується показатись ліпшим, ніж він є справді і звернути на себе найбільшу увагу у всіх. Оце силкування малюватися, оця пиха цілком залежить від потреби нерви свої задовольнити враженням безпосереднім. Русин не вмє зразу відповісти на роздрознення; він відповідатиме на нього за день, за тиждень, або що за те ж увесь той час почуватиме враження. Тим-то в характері русина з'являється сумирність, гумор і нещирість. Гумор виробляє у нього поривання спинити і відіпхнути від себе яку-будь прикрість; тим-то чоловік пильнує в прикрості знайти що-будь смішне, глумливе і тим чином хоч трохи зменшити

недобре враження. Навіть у люб'язностях та в лайках з'являється народній характер.

Москалі виплекали собі вдачу великої практичності. Той час, що дві другі народності віддають на люб'язності та на щиросердні розмови, москалеві лишається вільним. Він мало вважає на контрагента свого, або взагалі на того, з ким веде справу, а пильнує лишень про інтереси власні. І тут причина мала нервова чулість: уся люб'язність у москаля далі хвалення сили, практичності, авторитету не йде; бо тільки щось дуже здорове робить на його відповідний вплив, а на мале, не гучне, нерви його не обзиваються.

Поляк в люб'язностях іноді доходить до утрировки – «*padam do nóg*», «*sańję ęaszki*» – стали звичайним привітанням у поляків. Русин мало коли промовляє люб'язності, та й то найбільше до власної родини, та до людей близьких і то все помірно. На люб'язностях русина відбивається ліризм.

Щодо лайок, то тут абсолютна перевага за москалем. Лайка його вельми плодюча, грубіянська і занадто цинічна. Поляк, коли і лається, так не забуває повеличатися: лайка у його кучерява, театральна, не натуральна. Русини лаються часом теж не цураються цинізму, але звичайно переважною лайкою буває лайка мітольогічна: чорт, трясця, яропуд, та бажання чогось-будь лихого.

Щодо відносин родинних, так і тут спостерігаємо різницю. В родині москаля найперше помічаємо, що і всякому кидається в вічі, велику численність родини і абсолютну безконтрольну власть голови (большака), яко ініціатора в сім'ї. Ініціатива його все одно, що закон для останніх членів родини, через що інші члени родини доволі таки обезличуються, найпаче жіноцтво. Здається, через свою малу чулість нервову жіноцтво легко піддається, переносить утиски і не помічає браку власної самостійності.

В родині польській, де і чоловік і жінка бажають пишатися та величатися, з самого початку прокидається люта усобиця. Річ звичайна – що хтось, або чоловік, або жінка бере гору, запевнивши другого своєю перевагою, а через неї і правом на верховодство. Від дітей вимагають, щоб вони були абсолютно слухняними і часто жінки одна перед одною пишаються та хваляться своїми дітьми.

В родині русина вражає нас невелика численність її: при великій нервовій чулості і вразливості життя щоденне надає багато матеріалу до суперечок, клопоту і сварок. Русин пильнує стояти дальше від гріха, а через те, як тільки трапляються перші сприяючі обставини, сім'я русина ділиться і розходиться. Звичайна річ, що батько, міркуючи одружити сина, вже задалегідь збирається йому на хату. У відносинах батьків до дітей бачимо багацько всяких комбінацій, відповідних характеру народньому: батько і мати іноді все добре бачать і відають, але вдають з себе, буцім вони нічого не тямлять і не помічають. Дівчата й хлопці, наприклад, беруть крадькома у матерок і несуть на вечорниці або на до світки всяку всячину, а батько й мати немов би то нічого не помічають.

Коли звернемо увагу на особисті відносини дружби і ворогування, так помітимо, що у москалів найчастіше дружба ламається через обставини практичних інтересів; а ворогування доходить до лютості необмеженої: «Скрутить в бараній рог». Дружба у поляків більше стала і твердіша; а вже коли при-

ятелі зробляться антагоністами, ворогування їх тягнеться дуже довгий час, але лютим не буває і зводиться воно на раз-у-разний глум та напосідання на свого супротивника усякими дрібницями. Русини не скоро і трудно братаються і ніколи дружба їх не заходить до зайвої інтимності. Ворогування їх не буває лютим, зате тягнеться довгий час без устанку.

Б'ються люди отсих трьох типів теж кожен по-своєму: москаль поперед усього пильнує своєму противникові якомога більше заподіяти болю фізичного «заехать в ухо», «размозжить». Бійка у них буває лютою, нелюдською. Основою бійки у поляків зручність: увесь інтерес в тому, щоб супротивника ударити, а самому випорснути. Бійка ведеться у них з відпочинком. Русин стереже не стільки того, щоб супротивникові наробити болю фізичного, скільки того, щоб зменшити його: супротивники, схопивши один одного «за груди», доволі довго отак водяться і це вже вважається за велику образу: «Взяв мене за груди». Щодо асоціацій, то вони є, як в українців, так і у великоросів. Вся різниця тільки в значенні товаришів. Українська асоціація (чумацтво, рибальство, чабанство) видається своєю малочисленністю і рівноправністю товаришів. В тих же асоціаціях, де треба голови або отамана (чумацтво), товариші вибирають його і слухаються остільки, оскільки йому звірилися. За більшу знаємість в ділі, обметаність його і привід – нагородою буває шана й повага і ніколи не більший пайок з заробітку. У поляків асоціацій зовсім не водиться – не в характері народу. Великоруський «большак» еднається сам за всіх і сам порядкує, скільки куди треба робітників. Од роботи сам ухиляється, зіставляючи собі тільки право указчика, право проводиря й доглядчика за роботами. За комісію, за привід і догляд йому відділяється найбільший пайок з заробітку.

Ще ясніше об'являється характер народу в тих політичних ідеалах, які він при відповідних обставинах намагається реалізувати, виконати. Великоруси охочі слухати тільки *авторитету* і слухати *абсолютно, безперечно*. Вони проти авторитету не тільки не мають нічого незгідного, суперечного, а навпаки, ще знаходять таку підлеглість дуже потрібною, пожиточною і корисною. Русини мають інший ідеал – *це правда, правдивість, громадська рівноправність*. Такий ідеал вбачається в стародавнім вічі, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність – всі були однакові й рівні. Поляки об'явилися прихильниками ідеї *аристократизму*: вироблена ними суспільність була аристократичною.

Звернемо увагу на відносини до віри. У русина віра живе чуттям інтимним. Він мало звертає уваги на обрядовість. Релігійне чуття його видається великим теплом і щирістю. До сього ще характерним з'являється поважання віри другого: не чіпай мого і я не займу твого. В польській релігії трудно впізнати, що з'явилось впливом з народного характеру, а що придбане, як готове, від католицької церкви. Як там не було, а можна сказати, що поляки видавались релігійною нетерпимістю. Вони справдовуються не аналізом та мислуванням, а здаючись на готові, давно вже вироблені афоризми, у їх гноблення всього, з ним незгідного. Поляк думає, що його віра *абсолютно* правдива. У великоросів головне місце займає обрядовість; вони щиро стоять за всякий, навіть дрібний обряд, букву (роскольничі спірки про те, чи казати «Господи, помилуй», чи «О

Господи, помилуй», про сугубе і трегубе алилуя, чи «рожденна не сотворенна», чи «рождена а не сотворенна») і інше. Дякуючи великому поважанню авторитету, великорус видається великою нетерпимістю в вірі, як і поляк. Різниця в тім, що великорус не терпить іншої віри через те, що ця інша віра не придається йому і не вважає на готовий уже авторитет великоруса.

В штуці у кожного народу є свої особності і виявляються вони у всяких сферах штуки різно. Оглядаючи *архітектуру, чи будівництво*, порівняймо ті пам'ятники, які маємо. Своєї власної архітектури в жодного з цих трьох народів нема: всі архітектурні форми перейняті, а згодом перероблені відповідно народному характерові. Найменше об'явилися в архітектурі поляки. В польській церковній архітектурі два типи: 1) готичний та 2) пізніший на лад *renaissance*, псевдокласичний (єзуїтське рококо). Обидва ці архітектурні типи цілком перейняті і не відрізняються нічим від типів германських і інших західноєвропейських. Засновою українсько-руської та великоруської архітектури стала візантійська архітектура за часів занепаду. Однак обидва народи таки доволі переробили її на свій лад. На великоруську церковну архітектуру в XVI та XVII вв. зробила свій вплив буддійська архітектура. Найвидатніша ознака – се баня, що мов цибуля ширшає од заснови. Додатки архітектурні – фронтон прикрашується бочками. Ще особний архітектурний тип шатро, що був у великій моді за Олександра II. Тип сей нагадує юрту, шатро – восьмиребра піраміда, стовпи (колони) – глечиками.

Українсько-руська церковна архітектура виробилась теж із середньовізантійського типу, тільки додали своїх власних особностей. Візантійська церква має фундамент хрестом і 5 бань; згодом на Україні почали будувати і з трьома банями. Фігура української бані відрізняється від візантійської тим, що ся має форму півкулі, а в українсько-руській архітектурі сі півкулі складаються немов з трьох перерізанних сегментів півкуль, злучених між собою перпендикулярними стінами. Тип церковної дзвіниці трьохповерховий і що поверхом вище, то вікна меншають. Найвищий поверх має вікна малі, середній – доволі таки більші за найвищого, а найнижчий іноді стоїть на арках. Ще одна українська особність, що й тепер залишилась по деяких старовинних церквах, – це пристроєні кругом церкви галерії, напп., як в Межигірській церкві, що поставив Кальнишевський. Переходячи до *живописі*, зупинимось на живописі *церковній і світській*. Я не казатиму про поляків, бо в їх живопись нічим не відрізняється від західноєвропейської. Іконопись зайшла до нас з Візантії. У візантійській живописі форми були заведені і притверджені канонічними правилами і через це для самостійного витвору було мало волі. Для великорусів це прийшлося якраз до смаку, бо було відповідним народному характерові, поводитися за авторитетами й здаватися на них; у русинів же помічаються спроби реалізму. Як ортодоксія забороняла варіації, то, звичайно, що до святого, намальованого по схемі, підходять за благословенням миряне і отут-то український маляр давав широку волю своїй фантазії. Особливий простір для вигадливості маляра був ще при малюванні страшного суду: драконова паща, куди спроваджуються грішники; біля неї малюється комічний, а не грізний чорт; тут же нерідко знаходила місце й власна сатира, а іноді підписувались й імення грішників, напп., малювався ткач Іван з

основою, що її вкрав. Є й такі образи, де архангелів Михайла й Гавриїла намальовано в запорожському убранню, або грішників у пекло спроваджують запоріжці і самі ж таки стережуть двері в рай. Так в українсько-руській церковній живописі, хоч обмежованій і здавленій канонічними формами, все-таки іноді пробивається прямування до реалізму.

Світська живопись національна великоруська має сюжети не свої, а перейняті у західної Європи, наприклад, «миші ховають kota», або «котяття граються з раками». Що ж до роботи, то нечепурна робота – це вже їх власне. Українська народня живопись має сюжети свої власні. Найчастіше можна побачити картини з таким сюжетом: зброєний «Мамай» – козак верхи на коні; дід Джур і баба Кваша – двоє стареньких і веселих, мов би молоді; козак Мамай під дубом сидить, біля його стоїть кінь, на дубі висить шабля, рушниця, зброя вся, а збоку на дубі намальовано запорозький герб. Козак сидить, п'є горілку. Під картиною вірші.

Між російськими малярами дуже багацько українців-русинів і це дуже відбивається на характері живописі. Українсько-руські живописці кохаються найбільше в пейзажах або сценах, заснованих на ліричних мотивах, тоді як у великорусів панує жанр, а в поляків живопись історична. В більшості до штуки належить і *орнаментика*. Як ми звернемо увагу на орнаментику і порівняємо її в цих трьох племен, то примітимо тут велику різницю в підбіранню красок, їх кількості й мотивах орнаментики. Поляки кохаються в палких колірах, та ще щоб самих кольорів було мало, а краски багацько. Зразком національного смаку поляків може стати краківське народне убрання, де єднаються синє з червоним; в убранні помічається особлива й велика хіть до металічних бляшок; черес з металевими каблучками, закаб-/100/луки вицяцьковані мосяжними бляшками і цвяшками – все намагається на ефект. У великорусів так само великий смак до палких кольорів, тільки до цього помічається ще велика хіть до пестроти, щоб аж ряботіло та горіло 7 – 8 кольорів. Зразок цього можна побачити де завгодно, на виліплених або вирізаних прикрасах будівель як, нап., на церкві св. Василя Блаженного, що в Москві: на неї без того, щоб не зарізало в очах, і глянути не можна. Українсько-руська орнаментика має невелику кількість прикрас і все з помірністю, кількість кольористого на фоні невелика. В українсько-руській орнаментиці два ґрунтовні типи: 1) Геометричне перехрещування простих та ламаних ліній – це можна часто зустрінути, а кривих дуже рідко. 2) Форми рослини, тільки не всієї, а фрагменти її (ламанці): лист, квітка, гілочка. У великоруській орнаментиці беруть гору звірячі форми: голівки, лапки, а перенято це мабуть від фінів. Як же прикрашають що-небудь рослиною, то вже цілою; вазон з деревом, ціла церква, трійка коней з саньми і людьми, тут же з боку й хата. Про польську орнаментику знаємо небагацько. Вже ж не можна минути й *танців*. Кожен танець вийшов з якогось воєнного або релігійного чи любовного, чи іншого якогось мотиву. Польський народній танець – мазурка – має воєнний мотив, кавалерійська атака; краков'як – партизанська війна; польонез представляє релігійну церемонію. Великоруські народні танці – «бичок» та «Комариньской». Справді це не танці, а всякі викрутаси, зовсім вільні і які завгодно («нра-

ву моему не препятствуй»). Українсько-руські танці: козак, коломийка, метелиця, горлиця – трохи не всі любовного виходу.

Наука й література у всіх трьох народностей відрізняється й змістом і заходами. Великоруси найбільше об'явилися прихильниками до натуральних і технічних наук – це спеціальність великорусів. Поляки в науці до недавнього часу вживали метод доктринерський, скрізь велике пристрастя до абстрактної філософії та історії, яка й займає три четвертини всієї польської науки й літератури. У русинів велика хіть і пристрастя до наук гуманітарних – право, історія культури, література, політична економія й інші.

Наостанку кілька слів про *метод і заходи в науці й публіцистиці*. Поляки найбільш хітні до милування афоризмами. В більшості польських літератів можна помітити ряд покладів зовсім мало зв'язаних і з'єднаних між собою, зате таких, що не терплять суперечок. Характер великоруса найбільш рельєфно видається й малюється в його заходах публіцистичних. У великоруських публіцистів водяться дві манери: 1) манера авторитету, видатним представником якої був Катков: він становить ряд покладів і, не зробивши ще ні жодного виводу, наперед уже лає всіх, хто з ним не згодиться, 2) друга манера з'являється в простованню зруйнувати всі логічні методи мислування – це великоруський нігілізм. Перші змагаються за заскорузлі поклади і підтверджують лайкою, а останні, знизивши всякі мотиви мислування, все плюндрують та руйнують, нічого не даючи на місце поруйнованого і, як і перші, кінчають лайкою. Українець має велику прихильність до аналізу й скептицизму. «Се діло треба розжувати». Обережність до всяких теорій та покладів а ргіогі національна українсько-руська осібність, осібність українця-русина.

Народній характер складається з якостей природжених і вжитих культурою. Звісна річ, що в характері кожного народу єсть якості, як бажані, так і не бажані, як позитивні, так і негативні. Ніяка культура не в силі, знищити природжених якостей, але ж мета всякої культури повинна бути в тім, що культура матиме вплив на характер народу, що дасть спроможність розвинути бажаним, позитивним якостям і одведе відповідне місце для якостей небажаних, негативних. З тих психічних якостей русина, які здаються авторові ідеальними, позитивного характеру – це *етичний критерій*. Етика – річ вселюдська, тільки етика у різних народів складається неоднаково, різно. В заснові етики в усіх народів покладено невиводне шукання того, як то по правді, як не по правді, що таке правда, а що кривда. Українець-русин вважає за етичне все те, що *справедливо*. У великоруса виступний етичний пункт *сила*; він поперед усього звертає увагу на те, чи *факт* дужий, чи не дужий. У поляків виступний пункт – *приємність, любість*: коли який-небудь факт приємний – він повинен бути, а прикрий – не повинен. Етика в суспільнім життю – це одна з найголовніших заснов людського життя, поводження і на останку добробуту.

Антонович Володимир
МОЯ СПОВІДЬ – ВІДПОВІДЬ ПАНОВІ ПАДАЛИЦІ
(Переклад російської упорядника)

Є ж люди, які прикидаються нерозуміючими, коли це їм треба. Це єдина думка, що відвідала мою голову після прочитання листа п. Падалиці, в жовтневій книжці «Основи». Прийом цей зовсім не новий і, скільки нам відомо, дуже в ходу у єзуїтів усіх часів і націй, так само як і удавана добродушність, якою п. Падалиця намагається підсолодити свою схвильовану жовч. Відповідати п. Падалиці дуже важко, тому що він, за допомогою вищезгаданого прийому, завжди знайде засіб зрозуміти не те, що написано, а те, що йому треба; – але оскільки відповідь моя може послужити для гласного з'ясування абияких оспорюваних ним фактів і тим, хоч в деякій мірі, сприяти з'ясуванню справжнього стану Південноруського краю, то я наважуюся відповідати, хоча і переконаний, що голос мій для п. Падалиці буде голосом в пустелі. Відповідаю на мові, яку я встиг вивчити краще ніж українську.

Я докоряв *Варшавській Бібліотеці* (Biblioteka Warszawska), як стверджує п. Падалиця, – не в тому, що вона не видала документів, доставлених їй п. Горжковським з Ватиканського архіву, а в тому, що вона помістила самовільні виведення, зроблені з актів, ще не виданих і не перевіренних критикою, і в тому, що ці голослівні виведення мали характер площадкової лайки, спрямованої проти південноруської історії і істориків, що ця лайка була саме ловом риби перед неводом. Чи мала *Варшавська Бібліотека* можливість видати свої акти або ні, – я рівно нічого про це не знаю, але, переглядаючи акти, що вийшли і повсякденно виходять, видаються в різних місцях Росії, – я, дійсно, сильно підозрюю *Варшавську Бібліотеку* в тому, що вона, не бажаючи їх піддати критиці, знайшла для себе вигіднішу роль пригніченої невинності. І справді, смішні адже стають ці натяки на нібито існуючі перешкоди, коли справа йде про історію XVII століття; адже не усі усвідомлюють тотожність свою з віддаленими предками, і не усі почувають себе особисто ображеними при відкритті істини, що стосується давно минулої старовини. Чи серйозно п. Падалиця думає, що *Варшавська Бібліотека* зустріла непереборні перешкоди з боку осіб, які щоб то не було бажали відстояти честь Хмельницького? Подумайте, п. Падалиця – і ви напевно посміхнетеся, хоч про себе; – знаю, що публічно ви не наважитесь щиро в цьому зізнатися; *це було б несвоєчасно (nie na dobre)*.

Про зміст і гідність повістей п. Горжковського я рівно нічого не говорив; ви можете знайти в статті, що подала привід для вашого заперечення, ясно висловлену думку, що повісті п. Горжковського до нас ще не дійшли, отже ми про них нічого сказати не можемо; – звідки ж вам прийшло в голову, що я займаюся ловом риби перед неводом, і суджу про повісті, яких не читав? – соромно читати одно, а стверджувати, ніби читали абсолютно осоружне. Не збагну, як вас розуміти: чи прикидаєтеся ви нерозуміючим, – або ви просто безграмотний, або, принаймні, не міцний у грамоті. Адже замітка, зроблена *Варшавською Бібліотекою* (*sic. – Red.*), ніби давньокласичною літературою не можна довести тотожність шляхти польської з народом українським, і недовірливість до тво-

рів, писаних єзуїтами і видаваними в друкарні *De propagandae fidei*, – це не оцінка повістей п. Горжковського; – вам соромно, п. Падалиця, прикидатися умисно жертвою такого *qui pro quo*.

Твори Лелевеля, Морачевського, Мацеєвського – мені відомі; я завжди їх поважав і тепер поважаю, як заслужених трудівників науки, добросовісних учених; але ж вони про Україну висловили погляд абсолютно протилежний *Бібліотеці Варшавській*, панові Горжковському, вам, п. Падалиця, і взагалі всім *eiusdem generis*, теперішнім публіцистам і журналістам польським. Невже ці учені тільки і працювали в польській літературі для того, щоб під їхню, заслужену працю, даруванням і сумлінністю, популярністю ховалися всякі шляхетські публіцисти, з якими вони не мали та і не мають нічого спільного у своїх переконаннях, – щоб потім під покривом загального прийнятого авторитету, шляхетські публіцисти кидали брудом у все те, що не танцює по їх дудці? Розвивайте, панове, думки, висловлені Лелевелем, Морачевским і Мацеєвським; згідно з їх добросовісними висновками поступайте в науці і в житті, і тоді тільки посилайтеся на їх авторитет; але доки цього ви не зробили, – навіщо вам надівати марно левову шкуру? – не дивно ж дізнатися, хто під нею ховається. Інша справа – посилатися на Короновича; – його *Слово польської історії* (*Słowo dziejów Polskich*) – красномовний панегірик шляхетству, щонайповніше зведення усіх єзуїтських силлогізмів, які так наполегливо, так довго і з таким повним успіхом покірливі батьки проводили, та і тепер ще проводять в шляхетському суспільстві; на Короновича ви можете не соромлячись посилатися: *similis similibus gaudet*; але не лякайте нас цим авторитетом: ми маємо підставу не вірити, що шляхетський порядок був ідеалом цивільного і політичного устрою, що український народ був – внаслідок закону природи – набродом розбійників, черню, гідною кілка і різок; будьте упевнені, що Коронович не переконає нас своїми міркуваннями і софізмами; нас би переконали (якби можна було допустити можливість їх існування) тільки докази позитивні, фактичні, представлені людьми цілком свідомими в собі і інших моральною людською гідністю. Проїшов неповоротно золотий час, коли діалектично хитросплетені софізми приймали за наукові докази *ad maiorem Dei gloriam*.

Твори Грондзького, Рудавського, Твардовського й інших істориків і публіцистів XVII століття мені теж відомі; але я не знаю – до чого ви на них посилаєтесь; що вони здебільшого говорили правду – це так; але саме ця, ними висловлена, правда і доводить усю неспроможність, усю неправду шляхетського порядку речей; кожен з них скаже вам з почуттям гіркового докору, що шляхтичі безжально гнітять народ, що вони утискають Козаків, що фанатично переслідують греко-східну церкву, – що на користь шляхетських станових інтересів вони жертвують благом усієї республіки, і т. п. Якщо посиланням на них ви хочете довести, що серед польського народу були люди, що розуміють зло сучасного їм суспільства і протестували проти нього, – то я з цим цілком згоден, – але тільки додаю, що ви помиляєтесь, вважаючи їх представниками тодішнього польського суспільства, бо протест їхній виявився безсилим, знехтуваний шляхтою, залишився голосом волаючого в пустелі.

Якби їхній голос здобув яку-небудь до себе повагу, то, звичайно, послідували б реформи в побуті Польської республіки, сумісні з вимогами, – тоді як з початку XVII по кінець XVIII століття, – ми бачимо – громадський стан йде все до гіршого: фанатизм релігійний, становий егоїзм, неповага до прав особи, поневолення селян, самоправство в усіх галузях громадського життя розвиваються все більш і більш... І після цього ви вимагаєте, щоб ми мали повагу до шляхетської старовини, що завдала стількох шкоди нашому народу тільки із-за декількох, – правда чесних, але фактично безсилих – осіб. Із цього приводу ми нагадаємо п. Падалиці et С, що в тому, що пройшло, як і в сьогодні, ні під яким видом, ні в силу якої б то не було теорії, чесне, але безсиле слово не в змозі винагородити нечесних, за ті фактичні неправди усіх; що голодним і ображеним на ділі ніхто не в змозі втлумачити, що ображали їх морально і матеріальні кошти, що віднімали у них, для життя вчиняли чесно, тому що була тільки сота людина, що не розділяла такого образу думок. Ви бажаєте, п. Падалиця, щоб сумне те, що пройшло послужило уроком в сьогодні – чудове бажання! – Від вас же і залежить його виконати: якщо ви переконалися з того, що проминуло, як католицько-шляхетська пропаганда на Русі повела до найсумнішої розв'язки, то відмовтеся від цієї пропаганди; якщо ви побачили, що особисте і поземельне положення селян викликало постійну з їх боку протидію, то поведіться з ними погуманніше та наділіть їх землею; якщо для вас ясно стало, що колонізація верхніх шарів Русі розірвала її народну єдність, але проте не пішла про запас полякам, так умовте шляхту, що живе на Русі : нехай вона намагається щиро зробитися знову руською.

Так, п. Падалиця! користуйтеся уроками того, що пройшло : – ми напевно від цього не будемо в програші. Зі свого боку, ми також не упустимо ними скористатися: історія учить нас, що шляхетський порядок і езуїтизм осоружні духу нашого народу і шкідливі для його життя, що треба безупинно протидіяти їм і охороняти від них народ всілякими засобами: ми це усвідомлюємо – і потурбуємося, щоб ця наука не була для нас даремною. Ви, п. Падалиця, стверджуєте, що історію повернути не можна, і що в сьогодні слід прийняти інший масштаб при розмежуванні народностей : – це так, і тому те, що може бути з'ясовне в минулому духом часі, неучтвом і т. п., невибачно нині. А в справжній-то час, польська публіцистика, на підставі тих, що не мають практичного значення історичних даних, наважується стверджувати, ніби на правобережжі Дніпра немає Русі, а тільки суціль Польща. На доказ того, що цей напрям – не моя вигадка, можу вам вказати цілий ряд журнальних статей і брошур польських, що виїшли в останньому півріччі, доводять, що руської народності немає, що мова русинська є провінціалізмом польської, ледве від неї що відрізняється місцевою вимовою і т. п. Поцікавтеся, наприклад, заглянути у будь-яку галицько-польську газету (*Czas, Przegląd, Głos*) або прочитайте в грудневій книжці 1861 р. *Бібліотеки Варшавської* статтю п. Фелікса Жоховського про русинську мову або статтю про свято-юрцях, або потрудіться переглянути №№ 304 – 310-й варшавської газети (*Gazeta Warszawska*), статтю *Korrespondencja ze Lwowa*, або прочитайте брошуру видану у Львові п. Генріхом Шмидтом під заголовком: *Декілька неупереджених слів про Русь (Kilka słów bezstronnych o kwestji*

Rusińskiej), або брошуру, що вийшов в Парижі під заголовком : Сімейний Рада (Rada Familijna) і т. д., і тоді скажіть по совісті – чи здається це тільки мені, чи насправді польські публіцисти хочуть довести, що край між Карпатами і Дніпром – є краєм польським?

Ви сумніваєтеся, чи захоче наш народ муштруватися по моїй команді: – та хто ж вам сказав, що я мрію про це? – бажання примушувати іншого танцювати по своїй дудці – це давня звичка польської шляхти. Я можу намагатися вивчати і заявляти, у міру розуміння, нужди народу, міра його розвитку, його потреби; можу сприяти його освіті, – але нав'язувати йому що-небудь задумане мною а ргіогі я ніколи б не вирішився! це манера, якій, ще раз повторю Вам, п. Падалиця, досі трималися одні шляхтичі. Тільки у них одних наперед придуманий один і єдиний, на їх думку, рятівний шлях для народу, по якому вони, по волі або по неволі, бажали б потягнути його; але в тому-то і справа, що істинні друзі народу не так повинні з ним поступати; вони повинні усвідомити усю його незмірну велич, – повинні усвідомити, що вести куди б то не було народ не в їх праві і не в їх силі; що їх завдання – тільки допомогти народу в освіті, в досягненні самосвідомості, а там він сам собі придумає цілі – ймовірно незрівнянно вищі і розумніші, ніжм би запропонували йому хоч би ми з вами, п. Падалиця. Істинні друзі народу не сушать собі голову над далеким майбутнім, але якщо вони люди справи і якщо мають засоби, то стараються про народну просвіту, про поліпшення матеріального побуту селян, про відшукування кращих засобів для досягнення тієї або іншої мети; вони готові швидше 100 разів зізнатися публічно, що помилилися у своїх висновках про ту або іншу народну потребу, ніж нав'язувати народу те, чого він не потребує, або те, чого він не хоче.

Далі п. Падалиця приводить на користь польського уряду те, що воно не шкодувало слова і двічі запрошувало Русь до політичної унії без жодного насильства. Це справедливо. Я ніколи і не думав стверджувати, що польська старовина не мала світлих сторін; я упевнений в тому, що дійсно в Польщі була золота законна свобода – не лише для шляхтичів; дійсно, мова і голос шляхтича, чи польського, руського або литовського, ніколи не був обмежений. Дійсно, шляхту південноруську і литовську не лише польська шляхта запросила до союзу, але і поділилася з нею своїми правами: – але яка ж користь від цього народу, який голосу не мав не лише в управлінні державному, не лише в сеймі, але і в суді, в який його не пускали ні в ролі позивача, ні в ролі відповідача, – захищати свої особисті права? Що за користь народу від того, що хтось куртуазно поведився з його шляхтою, коли саме ця куртуазія й убила його власне життя? Шляхетство адже було формою, виробленою польським громадським життям; громадське самоврядування – це постійна мета, до якої прагнув український народ.

Звичайно, для південно-руських бояр вигідніше було прийняти польський порядок речей – і вони його прийняли – але в той же час зрадили і своїй народності; спершись на чужий принцип, вони відчували, що розійшлися з життям свого народу і – сполячилися: ця тотожність поляка і шляхтича, русина і народної людини і понині у нас триває. Боляче, право, дивитися на марні зусилля декількох окремих осіб, які хочуть примирити народні інтереси з польськими понят-

тями : вони не знаходять ніде точки опори і раніше або пізніше повинні будуть відректися від того або іншого. Народ адже завжди залишався вірний своїй народності, або, правильніше, самому собі; він, залишений боярами, крок за кроком відстоював своє – і козацькими війнами, і *копними* судами, і гайдамацькими загородами, і коли нарешті – збитий з ніг, скривавлений, він був запряжений в шляхетський плуг, і тоді його не залишило його вічне думання – вічне бажання реакції проти шляхетського принципу, який, в його очах, є зухвалою несправедливістю. Вслухайтесь, п. Падалиця, в народну мову, в народну пісню, прислів'я, – вникніть в живу, оригінальну логіку будь-якого з колишніх ваших кріпаків, і ви побачите, наскільки вірна думка, виражена кращим знавцем українського народу :

Поки Рось зоветься Россю
Дніпро в море ллється –
Поти серце українське
З панським не зживеться.

І тому, п. Падалиця, не зваблюйте нас шляхетськими вільностями; ми вам скажемо, «кожух, може, й теплий, та не на нас шитий» і притому, по духу нашого народу, цілком нам / осоружний. Після цього важко не засміятися, п. Падалиця, над наївністю ваших питань : «чим ми тепер вас кривдимо, що ми робимо або думаємо недоброго для вас»... А ось що, п. Падалиця: ви бажаєте увічнити в Південній Русі шляхетство; ви бажаєте задавити південноруську народність – і для цього не нехтуєте ніякими засобами; народ хоче поземельної власності, і по милості вашій не може її придбати: ви не могли відмовити йому в наділі, але не забули потурбуватися про нечувано високі ціни викупу; ви не лише самі не сприяєте просвіті народу, – але намагаєтеся завалити дорогу таким, що бажає того – плітками, байками, неправдивими доносами. Ви дбайливо піклуєтеся про пригнічення все того, що скільки-небудь проявляє місцеву народність : згадаєте, п. Падалиця, усі наслідки похоронів Шевченка в Каневі, згадаєте історію букварів; згадайте все те, чого я, нині, не можу гласно і детально висловити, але про що ви, ймовірно, краще мене знаєте – і тоді повторите свої наївні питання, якщо досить у вас... сміливості.

До якого це народного говору між Віслою і Дніпром радите ви мені прислухатися? Я його чую дуже давно і можу вас запевнити, п. Падалиця, що якщо в Західній частині зазначеної вами території він може бути і народний (позитивно не смію стверджувати), то над Дніпром він – чисто шляхетський. У свою чергу раджу вам, п. Падалиця, вслухайтесь в гомін хоч би власного села, і розсудіть сумлінно (хоч би тільки про себе), що тут спільного з Віслою, і з нашою шляхтою, з тутешнім шляхетським гомоном? – «Дуріть собі, та не дуріть світу», та і власна ваша самовтіха, не знаю, чи буде тривала і чи послідує за ним приємна для вас розв'язка? Здається, ви витратите і сили, і засоби, і час на те, щоб самим собі наспівувати колискову пісню, а потім вам самим буде соромно, коли залишитеся позаду життя народу, що нещодавно ще вийшов з-під вашої опіки...

Вірний шляхетской тактиці, ви, у своєму листі, висуваєте натяк про Колі-ївщину. Але ви самі, п. Падалиця, знаєте, що це брехня: скільки ж раз усно і письмово сказано, і на ділі доведено вам було, що єдина зброя, яку ми бажаємо доставити нашому народу, це не ніж, не коса – а совість і наука. Соромно ж вам прикидатися таким, що не чує і нерозуміючим; ще соромніше користуватися такою зброєю, як панічний страх вашої братії, та офіційні його наслідки. Що стосується історичного значення Гонти і Залізняка, – правда, ми гордимися ними, як народними представниками свого часу, тому що вони такими були дійсно; не ми ж винні в тому, що шляхта тримала народ в неуцтві, ображала і кривдила його повсякденно в моральному і матеріальному стосунках і потім дорого за це поплатилася; у вашій владі усунути причини, що пережили, до нещастя, реакцію, а ми саме тому, що не бажали б ніколи її повторення, і хочемо потурбуватися про поширення просвіти в народі. Ми упевнені, що у такому разі вийде реакція іншого роду, що суперечка вирішиться совістю і наукою, і Гонта нашого часу буде озброєний вже пером або красномовством. – Ви ж, прикидаючись, що цього повороту не розумієте, все-таки хапаєтеся перед публікою за горло – залиште цю мерзотну комедію.

Ви стверджуєте, що я ламаю стільці із-за думки про Богдана Хмельницького, не згідного з моєю думкою: – знову удаваність, знову умисне нерозуміння! – Та майте ви собі яку завгодно думку про Хмельницького, або про яку завгодно іншу історичну особу, – тільки доводьте свою думку науково, сумлінно, а не голослівно, лайкою, тому що завжди знайдете людей, які вам докорятимуть в цьому, не ламаючи стільців, по вашому порівнянню, а висловлюючи лише просту істину: що бездоказова лайка порочить тільки її автора і виявляє його моральну неспроможність.

Щодо актів Київської Комісії мені нічого вам сказати після її власної відповіді, поміщеної в жовтневій книжці *Основи*. – Ви стверджуєте, що Комісія вибирає умисно тільки ті акти, які не підходять під ідеал, створений вами про минуле Польської республіки : – та звідки ж ви знаєте, що в книгах Головного Архіву є інші акти? Хоча я нещодавно займаюся в Архіві, але можу вас запевнити, що ви помиляєтеся. Звичайно, польська шляхта мала свої світлі сторони, але ці сторони вона встигла проявити тільки у своїй публічній, політичній діяльності, – у внутрішньому ж житті вона високої моральності не пред'являла: – вона постійно утискувала селян, гнала Козаків, переслідувала греко-східне віросповідання, самоуправничала по відношенню одна до одної, а тим більше по відношенню до людей простого звання і т. д. Скарги, позови, наслідки, протести і т. д. з приводу цих проявів вносилися в гродські й земські книги : – яким же чином ви вимагаєте від Комісії, що видає сліди усіх цих справ, щоб вона вам доставила матеріали для апотеози шляхти, та ще по вашому, а ргіогі поставленому ідеалу? – Але ви все-таки не вірите, ви все-таки підозрюєте, що від вас Комісія ховає якісь шляхетські клейноди? – Так навіщо ж хто-небудь з польських письменників – хоч би п. Падалиця, замість того, щоб писати притчі про кислиці, не візьметесь відшукувати та видавати цих клейнодів? Адже Комісія відкриває всякому вільний доступ в Архів; мало того, вона два роки тому запрошувала, під час виборів, дворянство Київської губернії скласти з середови-

ща себе іншу комісію, яка б паралельно з нею вела свої праці. Г. Іванишев склав було навіть проект цієї комісії, який і запропонував дворянству, – але що ж? зайнятися діловою науковою працею не хочеться? чи може бути страшно переконатися на ділі в неспроможності власних докорів?

Звичайно, легше піднімати в журналах неправдиві звинувачення, голосливі наклепи, легше писати дотепні притчі про садівників та запідозрювати чужу довготривалу і добросовісну працю, особливо перед малодосвідченою і легковірною публікою. Але будьте упевнені, п. Падалиця, що з людей, які скільки-небудь розуміють справу, ніхто вам не повірить до тих пір, поки ви, або хто-небудь з ваших співробітників, не вкаже, які саме акти Комісія умисно перед вами приховує. Потрудіться, п. Падалиця, представити хоч би декілька посилок: все ж заперечення ваші будуть тоді серйозніші; навіть у такому разі, коли ваші посилення виявляться неправдивими, подібно до тих, які ви представили в полеміці з п. Костомаровим, де ви посилалися на неіснуючі статті Статуту Литовського і *Volumina Legum*; а ті голосливі притчі рівно нічого не доводять: «Воду вари, вода й буде», говорить прислів'я.

Не знаю, до якого десятка людей завгодно вам було зарахувати мене при цьому випадку, але смію вас запевнити, що я не належу ні до того, який потурає клевету, тому тільки, що вона висловлена самовпевнено і безсоромно, ні до того, який боїться заступитися за істину, догоджаючи думці людей, що оточують його. Після сказаного, п. Падалиця, надам вам шукати собі суддів, хоч би вони були, на ваше бажання, і з циганів.

Ви вступаєте за п. Горжковського – чудово. Але що мені за справа до того, чи був він з вами дружний, чи ні? Чи ходив він пішки або їздив верхи? Чи купував він папери на торжках, або відшукував їх на горищах – я йому усього цього не ставлю в провину. А ви в моєму звинуваченні п. Горжковського слонато і не примітили – адже я розголосив наступні факти: 1) що п. Горжковський викрадав книги і рукописи у бібліотеках і архівах, в яких йому дозволяли займатися. Ось, наприклад, розпитали б ви, чому нікого із сторонніх осіб не пускають в чернігівську семінарську бібліотеку, з того часу, як в ній побував п. Горжковський? Та втім, якщо ви з ним жили дружно, так він вам ймовірно розповідав про свої подвиги, тому що він ними мав звичай хвалитися, як справою високопатріотичною. 2) Я звинувачував п. Горжковського в тому, що він не видав сам нічого із зібраних ним матеріалів і що заховав їх невідомо куди, не дозволяючи таким чином іншим їх розробляти. І тому вам, п. Падалиця, якщо ви хочете відстояти сумлінність п. Горжковського, слід: 1) довести, що він чужих книг не викрадав; 2) вказати на видані п. Горжковським матеріали; 3) пояснити, де знаходиться ним зібране і наскільки воно доступне публіці. Поки ви цих умов не виконаєте – присягайтеся скільки вам завгодно на користь його чесності, розчулюйтеся самим аркадським чином над його приватними доброчесностями і т. п. – все-таки мої викриття залишаться в повній силі і ви їх не спростуєте.

Ви заперечуєте далі, що якщо п. Горжковський поступив у духовне звання, так в тому гріха немає; – але ж я докоряв його не духовним званням, а в тому, що він поступив в єзуїти. Невже для вас, п. Падалиця, слово єзуїт вимагає

коментарів? Хіба ви не знаєте, які плоди принесла їхня діяльність усій Європі? Хіба ви вважаєте її благодивною для Польщі? Хіба думаєте, що ми не знаємо, скільки зла цей орден приніс нашій батьківщині? Чи може бути ви вважаєте, що єзуїти нині зробилися з вовків вівцями? Соромно вам прикидатися, п. Падалиця, і доходити до такого юродства, нібито ви насправді і не чули нічого про орден Лойоли і думаєте, що єзуїти і всякий інший священник – це все одно? Чи може бути ви, слідами *Польської Газети* (*Gazeta Polska*), захочете доводити, що єзуїтів нині немає, що це міт, темний глибокий старовинний переказ, назва на пряму, а не відомій корпорації і т. п. Але попереджаю вас – це шлях слизький; адже ви мабуть знаєте або здогадуєтесь, що я в змозі розповісти вам абиякі підступи і анекдоти, від яких, якщо і утримуюся нині, так роблю це напевно не з поваги до покірливих батьків, а тільки тому, що занадто дорожу власною людською гідністю і бажаю уникнути втручання зайвого судді в нашу полеміку. Ви стверджуєте, що «*Польська Газета*» помилково наполегливо повторювала свої натяки на Унію; я спочатку те ж сам думав, але поясніте, як це так сталося, що вона не захотіла поправити своєї помилки, коли її про це просили, а навпроти того, відповідала більш ніж двозначно?

На закінчення вашої статті, п. Падалиця, вам завгодно було звернутися до моєї особи з епітетом «перевертень». – Я вам за це щиро вдячний – не тому, щоб я вважав, що моя особа особливо цікава для вас або для кого-небудь з тих, що читають, і не тому, щоб я сам занадто про неї піклувався, а тому, що роз'яснення сказаного вами епітета хоч скільки-небудь допоможе цілій групі людей визначити собі своє положення в Південнороському краю. Так, п. Падалиця, ви праві! Я дійсно «перевертень», – але ви не узяли до уваги однієї обставини, саме того, що слово «відступник» не має саме по собі сенсу; що для складання собі поняття про особу, до якої прикладений цей епітет, треба знати, від якого саме діла людина відступилася і до якого саме пристала; інакше слово це позбавлене сенсу – це пустий звук.

Дійсно, ви праві. По волі долі, я народився на Україні шляхтичем; у дитинстві мав усі звички паничів, і довго розділяв усі станові і національні упередження людей, в колі яких виховувався; але коли прийшов для мене час самовідомості, я холоднокровно оцінив своє положення в краю, я зважив його недоліки, усі прагнення суспільства, серед якого доля мене поставила, і побачив, що його положення морально безвихідне, якщо воно не відмовиться від свого виняткового погляду, від своїх зарозумілих посягань на край і його народність. Я побачив, що поляки-шляхтичі, що живуть в Південнороському краю, мають перед судом власної совісті тільки дві вихідні точки: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їх предками, і невсипущою працею і любов'ю по змозі винагородити усе зло, заподіяне ними народу, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів. А ці останні за піт і кров платили презирством, лайками, неповагою його релігії, звичаїв, моралі, особистості.

Або ж, якщо для цього не вистачає моральних сил, переселився б в землі польські, заселені польським народом, – для того, щоб і самому не додавати ще одної тунеядної особи; для того, щоб нарешті позбутися самому перед собою від

сумного докору в те, що і я теж колоніст, теж плантатор, що і я посередньо або безпосередньо (що втім все одно) живу чужою працею, затуляю дорогу до розвитку народу, до хати якого я заліз непрошений, з чужими йому прагненнями, що і я належу до табору, який прагне подавити народний розвиток тубільців і що невинно розділяю відповідальність за їхні дії. Звичайно, я зважився на перше, тому що скільки не був зіпсований шляхетским вихованням, звичками і мріями, мені легше було з ними розлучитися, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав, якого сумну долю я бачив в кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, – з вуст якого я чув не одну сумну, роздираючу серце пісню, не одно чесне дружнє слово (хоч я був і панич), не одну трагічну повість про зітліле в скорботі і безплідній праці життя... [народу] якого, відтак, я полюбив більше своїх шляхетских звичок і своїх мріянь.

Вам добре відомо, п. Падалиця, і те, що перш ніж я наважився розлучитися з шляхтою й усім її моральним надбанням, я випробував усі шляхи примирення; ви знаєте і те, як були з вашого боку зустрінуті усі спроби умовити вельможних до людяного поводження з селянами, до турботи про просвіту народу, ґрунтовану на його власних національних началах, до визнання південноруським, а не польським того, що південноруське, а не польське; ви були адже свідком, як подібні думки збуджували спочатку свист і сміх, потім гнів і лайку, і, нарешті, неправдиві доноси і натяки про коліївщину. Після цього, звичайно, залишалося або відректися від своєї совісті, або залишити ваше суспільство: – я вибрав друге, і сподіваюся, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, оскільки я все готовий розділити з ними. Сподіваюся теж, що, з часом, серед польського шляхетского суспільства, що живе на Україні, поворот до народу і свідомість необхідності працювати на його користь – раніше або пізніше стане моральною потребою не лише окремих осіб – як тепер, а взагалі усіх, хто в силах буде обговорити своє положення і свої обов'язки, і не віддасть перевагу мріям (викликаним власною совістю) про насущні справи. Відтак, п. Падалиця, ви праві! Я *перевертень*, і я горджуся цим, так точно, як я гордився б в Америці, якщо б став аболіціоністом з плантатора, або в Італії, якщо б, прояснивши свій образ думок, я з папіста зробився чесним, працелюбним слугою загальнонародної справи.

Ось все, що я хотів вам сказати на ваш відгук, п. Падалиця; розумійте або не розумійте сказане мною, прикидайтеся сліпим або нерозуміючим; це – як вам завгодно. Дозвольте тільки додати одну благу для вас раду: пам'ятаєте, п. Падалиця, що той, хто, подібно до вас, стільки разів нагадує іншим про істину і право, повинен сам строго їх наслідувати; що людина відстоює добросовісне яке б то не було переконання, повинна просто відповідати на заперечення, без вивертів, без пропусків, без юродства, тому що інакше вона постійно буде натикатися на гірке, але справедливе прислів'я: «брехнею світ перейдеш, та назад не вернешся».

ПОТЕБНЯ Олександр Опанасович (1835 – 1891) – видатний український мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН з 1875 р., член багатьох (у тому числі зарубіжних) наукових товариств. Загальносвітоглядні засади Потебні склалися спочатку під впливом М. Костомарова і в спілкуванні із громадівцями, а філософсько-методологічні орієнтири формувалися в руслі гумбольдтівської філософії мови і співзвучні з ідеями Г. Лотце та ін. філософів «берлінської школи». Постулюючи найтісніший зв'язок мови і мислення, Потебня показував, що думка виявляє себе через мову, а кожний мовленнєвий акт творчий і несе відбиток неповторності, тож процес спілкування – діалогічний, розуміння завжди передбачає і непорозуміння.

Простеження еволюції значень – один із дослідницьких пріоритетів Потебні. Він вважає, що на початкових стадіях становлення думка ще тільки нагромаджує матеріал, необхідний для кристалізації її в поняття, і тому «ще не доросла до слова». Лише коли ця кристалізація стає можливою, з'являється слово, завдяки якому думка знаходить своє вираження у понятті. На вищих рівнях абстрагування слово перестає відповідати потребам думки, обмежує її. Тож мова й мислення не тотожні.

Філософія мови Потебні сформувала підвалини його теоретичного пошуку в галузі поезики й естетики. Це стосується передусім таких його концептів, як розрізнення мови і мовлення, як ізоморфізм слова й твору мистецтва, внутрішньої форми слова і художнього образу. Як і слово, мистецтво виникає не для образного виразу готової думки, а як засіб творення нової думки. Співвідношення в слові образу і значення щоразу інше у міфі, поетичному мисленні й науці – формах мислення, котрі історично чергуються. У міфологічній свідомості образний і понятійний плани мови невіддиференційовані; образ і річ, об'єктивне і суб'єктивне, внутрішнє і зовнішнє ототожнюються. Полісемантичність значень становить специфіку поетичної мови.

Мова розглядається Потебнею в контексті культури; у міфі, фольклорі та словесності він бачить похідні від мови моделюючі системи. Тому мова ставиться ним у ще одне сутнісне відношення – до народу і народності (нації). Мова є породженням і виявом «народного духу», вона ж окреслює національну самостійність спільноти, кодує у структурах твореного нею «проміжного» світу особливий нац. світогляд. Убачаючи в мові єдино властиві кожній людині та кожній спільноті спосіб і можливість сприймати світ і мислити його, Потебня гостро протестував проти денационалізації загалом і деукраїнізації зокрема як духовного і душевного розтління («Язык и народность», 1895). Адже винародовлювання загрожує зникненням витіснюваної мови, що не може не вести

до втрати етнічної самобутності спільноти, оскільки саме мова індивідуалізує як окремі особи, так і національний загал. Крім того, зникнення хоч би однієї мови (а кожна мова є повною, «глибоко відмінною системою прийомів мислення») вело б до втрати загальнолюдською культурою цілої групи зв'язаних саме з нею мислительних процесів, а в результаті заміни «відмінності мов однією загальнолюдською» людство зазнало б «зниження рівня думки». Бо загальнолюдська культура, за Потебнею, є інтегративним продуктом різних нац. культур, існує через їх взаємодію.

Осн. тв.: "Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976; Про деякі символи у слов'янській народній поезії" (1860); "Думка і мова" (1862); "Про зв'язок деяких уявлень у мові" (1864); "Про долю і споріднені з нею істоти" (1867); "Пояснення малоросійських та споріднених народних пісень". У 2 т. (1883, 1889); "Із нотаток з російської граматики". Т. 1, 2 (1888), т. 3 (1894); "Психологія поетичного і прозового мислення" (1910) та ін.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ І НАРОДНА ПОЕЗІЯ

Подаємо розділ з праці: «Эстетика и поэтика». – М.: Искусство, 1976:

Принцип, що цивілізація і народна поезія протилежні і несумісні, – помилковий. Хіба ті форми життя, про які свідчать усні поетичні твори, як шоста і наступні пісні «Одіссеї» (Навсікая та інші), не цивілізація? Вірніше, що панування писемності несумісне з пануванням усного переказу, з тією обмовкою, що писемність мертва, що вона ніколи не була і не могла бути повним відображенням життя і що, отже, користування нею можливо лише настільки, наскільки вона поживляється і доповнюється усним переказом.

Таким чином, протилежність писемності і витікаючого з неї способу зміни поетичного образу і усної поезії не безумовна. Писемність, літературна легенда може жити усну поезію. Зміна усного переказу писемністю є рядом різноманітних і довгих процесів; при спостереженні окремих випадків і їх моментів треба запитувати, наскільки перше витіснене другим і замінене ним. Нерідко ці питання змішуються, так що виходить, що витіснення є разом і заміною в сенсі винагороди.

Буває пора, коли судно, гнане вітром або течією річки, несе їздців усіх разом; настає інша, коли це судно може рухатися вперед тільки затягуванням: кілька чоловік сходять з нього в човен і завозять вперед якір, до нього притягується судно. Чи завжди їх сили співмірні тяжкості судна?

Так, говорять, в народному житті настає пора, коли «загальна, безособова творчість» (як в мові) вже є недостатньою; ми вимагаємо індивідуальності, тому що тепер вона засвоїла собі краще з народного духу, і сам цей дух стоїть на такій висоті, що подальші його успіхи витікають вже не з нього самого (у його цілісності) «безпосередньо», а за посередництва індивідуальних зусиль. У некультурний час це було інакше, і на-

родна поезія повинна приходити в занепад, як скоро загальний дух (Gesamtgeist) досяг такої міри розвитку, такого багатства, що проявлятися у більшій силі він може лише індивідуально. Тоді люди сильніші і благородні духом і в той же час вищі класи суспільства відстороняються від народної творчості (Volksdichtung), остання опускається до простонародності (вulgарності, грубощі, Gemeinheit), стає базарною (wird Bankelsangerei); але натомість виникає штучна поезія. Звичайно, одночасне процвітання штучної і народної поезії цілком можливе, але лише за умови, що народ розділиться таким чином, що і на користь народної поезії залишаться у дії багато благородних сил».

Подібні думки висловлювалися і в конкретнішому і цікавішому вигляді раніше і у нас: «Чому Гладкий... не оспіваний нашими сліпими [кобзарями] так, як Палий?. Мені скажуть, що цьому причиною є загальний занепад малоросійської народної творчості, що відбувається внаслідок узагальнення національностей, або що причиною цьому відсутність старосвітської централізації Малоросії. Але те і інше буде справедливим тільки частково, і не в додатку до питання про сліпих [кобзарів]. Я додам третю причину, можливо, сильнішу за обох перших, а саме: що дух народний ослаб в масі населення, яка управлялася інстинктивним прагненням темної для неї історичної мети, і відродився в освіченій, невеликій верстві суспільства, найближчій до народу по своїй любові до нього і що свідомо продовжує його духовне життя в нових формах цивілізації. Ліричні, епічні і драматичні твори цієї верстви суспільства, на якій би мові вони не були написані, суть продовження перших творінь малоруського поетичного генія і жодним способом не мають бути від них відокремлювані. Ми усі... ведемо своє походження від своїх рапсодистів, як грецькі письменники освіченого століття вели його від Гомера і як сам Гомер – від очевидців діянь старої Греції, що передували йому...

...Великі явища в історіях літератур не повторюються в точній паралелі між собою, але по подібності натури загального генія людського вони більш менш мають між собою спільне; і тому наші пісні, складені народом, послужать, якщо не послужили вже частково, до відтворення правдивого образу того, що пройшов у творах, які відповідають вимогам смаку нового цивілізованого суспільства. Ми і народ – одно і те ж за моральним розвитком малоруського населення; але тільки він з його усною поезією представляє в духовному житті перший період освіти, а ми – початок нового, вищого періоду...» Наша література побудована безпосередньо на началах його усної словесності», але... «прийняла в себе нові начала життя». Ми, отже, тільки багатоманітніші за своїх попередників, українських бардів, але вони не позбавили нас спадку по собі ні в якому відношенні. Яким же після цього чином сучасні нам сліпі [кобзарі], не належачи до частини малоруського населення, що розвивається (переважно перед іншими), а складаючи тільки його непотріб, можуть творити нові думи, в рівень з поняттями і вимогами йдучих попереду представників своєї національності?

Привівши це місце, Пипін зазначає: «Думки загалом справедливі, хоча можна б сказати їх простіше. Річ у тому, що народна поезія взагалі зникає, стає неможливою, коли життя стає більш складним – не лише з поширенням цивілізації, але зі зміцненням державного побуту; коли народна маса за дією нового механізму національного життя втрачає можливість ототожнюватися з нею (як було за часів патріархальних) або навіть стежити за її появою, народ може складати епос лише про те, в чому він бере участь своєю масою, що по своїй простоті не виходить з меж його розуміння, а складне державне життя, як і складні явища цивілізації, стають недоступні цьому розумінню».

Так, це так: народ не може оспівувати Віденського конгресу або адміністративних і судових перетворень такого-то царювання; але невже любов або печаль і радість стали в цивілізованому сьогоденні такі складні, що оспівувати їх народна поезія стала взагалі неспроможна? Нехай народ не може створити оркестрової симфонії або опери; але чому ж існування опери, в яку мужик не ходить, яка повинна робити те, що народ, коли це правда, забуває і замінює гіршими своїми простими наспівами?

Далі Пипін додає свою апробацію і до наступних думок Куліша. «Куліш, – говорить він, – справедливо повстає проти неправдивого представлення цивілізації як чогось ворожого істинно народним началам». Цивілізація розділила наше суспільство на дві частини... і сліпі залишилися за межами нашого кола. Але вона не в силах була розірвати внутрішній зв'язок цивілізованої людини із залишками колишнього суспільства, і тому народна поезія відродилася у новому малоросійському світі з усіма ознаками свого походження від поезії старого світу. Проти цивілізації повстають любителі старовини, як проти смертоносного початку в народному житті. Але це – тільки крики, без яких не здійснюється в народі жоден переворот. Істинно філософський розум стоїть вище жалкувань за тим, що старе зникає, поступаючись місцем новому, і заспокоює себе переконанням, що всякий переворот виявляє рух життя, а життя, рухаючись вперед, неодмінно створює для себе нові і нові форми».

Що вийде з малоруського цивілізованого суспільства... ми не знаємо, але не можемо втратити віру... що це сум'яття понять приховує правильний хід до вищого, духовного розвитку. Запоруки прийдешнього життя часто ховаються глибоко в народі (розуміючи під цим словом не лише простолуду. Історія вже багато разів нас вражала виявленням нової життєвої сили під змертвілими залишками того, що пройшло... і занадто бурхливими масами нових, ще непевних явищ...

Отож, розпочавши з науки, ми добалакалися до віри.

На річці Удаї, на піску, колись був громадський ліс, стояв і шумів, даючи тінь і притулок звірові і птахові, укриваючи землю листям. Його зрубали, частиною спалили, частиною продали і гроші віднесли для вищих цілей цивілізації в шинок і казначейство. Довго ще стирчали пні і затримували на місці тонкий шар листяного перегною; але пні викорчувували, худоба стовкла землю в пил, вітер розніс її, дощі змили в річку, і тепер там голий пісок; не росте ні чебрець, ні полин, і худоба не забреде... Істинно філософський розум повинен стояти

вище жалкування за шумом і тінистою зеленню, заспокоюючи себе тим, що речовина не гине, але перетворюється у все нові й нові форми і, що хоча у селян немає лісу, а у худобини – пасовища, але де-небудь біля Таганрога мілішає від наносів море, і, коли воно зовсім обміліє, там, можливо, виросте ліс кращий за колишній.

Віра у вдосконалення цього світу, кращого зі світів, тому що він один тільки нам скільки-небудь відомий, підтримувана науковими міркуваннями про виникнення вищих форм органічного життя, потрібна для заспокоєння духу, не зобов'язує закривати ока на коливання рівня життя; і той філософський розум, який не шкодуватиме про ліс на Удаї, буде розумом, який під лісом бачить, а під носом не бачить. Що було, то було, і не статися не могло за даних умов; але питання в тому, чи точно ці умови всезагальні і незмінні. З цієї точки зору загальні твердження в міркуваннях, подібних до наведених, перетворюються на низку запитань.

Чи завжди вищі класи, що є носіями індивідуального розвитку, засвоюють собі усе краще з народного духу?

Чи завжди вони вміщують в собі усе більш сильне і благородне духом з народу, так що можна сказати, що дух народний, ослабнувши в масі, що несвідомо жила, *завжди* відроджується і знаходить продовження своєї діяльності у вищих класах?

Чи все рівно для *породи*, на якій би мові не тривала обраними її діяльність?

Чи завжди ми *і народ* одне й те саме, з тією лиш різницею, що ми багатогранні і досконаліші за нього?

Чи завжди відношення особистої творчості до безособової таке ж, як в Давній Греції? І чи може, наприклад, нова Греція вважатися достойним продовженням давньої, тобто вищою формою існування цієї останньої?

Чи завжди штучна поезія є відшкодуванням простої і винагорода за її падіння, та і чи завжди у вищих класах з'являється будь-яка штучна, тобто особиста, поезія?

На це ми дамо відповідь словами Буслаєва, якого не можна звинуватити ні в незнанні, ні у відсутності любові до російської словесності. Буслаєв говорить: «Співчуття до народності (= до маси, що коренилася в язичництві), не було і не могло бути між грамотними людьми Древньої Русі. Язичницька словесність і християнська література йшли у нас двома абсолютно різними шляхами. Зіткнення між тією і іншою виявлялися тільки в тому, що люди кращі, освічені християнством, викривали неучтво в язичницьких віруваннях і обрядах, в нездержливості і в нечистоті сімейного життя... Співати пісні, розповідати казки і байки шанувалося справою язичницькою, забавою диявольською. У відомому «Слові Христороубця» до бісівських ігор, яких не личить християнам грати, зараховуються: танці, гудьба, тобто музика, пісні бісівські, за словами Паїсія збірки XIV століття, пісні мирські, тобто народні пісні взагалі... Отож, усі ігри і забави, усі задушевні переконання, пов'язані тісними узами з темною міфічною старовиною, всяке дозвілля простого народу, коли фантазія і почуття просять собі вираження в пісні і танці, – одним словом, всякі веселощі

його здавалося кращим людям тієї епохи справою негожою, маною диявольською».

Дуже істотне те, що, за словами Куліша, відродження духу народного в діяльності невеликого верхнього шару залежить від близькості цього шару до маси і любові до неї. Але чи завжди відношення продовжувачів до маси любляче, і яка ця любов? Вона може бути різна. Одісей:

*Я ж скажу, що велика нашому серцю втіха
Бачити, як цілу країну заповнили веселоці; як усюди
Солодко бенкетують у будинках, співців слухаючи, як гості
Поруч по чину сидять за столами, і хлібом і м'ясом
Пишно покритими; як з кратер життєдайний напій
Лле виночерпій і в кубках його покритих піною розносить.
Думаю я, що для серця ніщо втішнішим не може бути. (22, IX, 5)*

Це тѐлос = кінець, мета, ідеал Одісея, язичницького героя. Є і така (любов), про яку говорить малоросійська пісня : «Мій батенько мене любить, то він мене зі світа згубить». Є і така любов, предмет якої не ближній, а наша честь, наш ідеал, і яка є не любов, а самолюбство. Таке почуття може тільки знищувати дійсність, а не перетворювати її у вищі форми і якщо не завжди діє руйнівно, то лише тому, що не завжди зустрічається у бездомішковому виді.

Якщо моральність є тим, що розширює і зміцнює зв'язки між людьми, то таке почуття аморальне, хоч би і говорилося, що носії його, пройняті вищими ідеалами, здійснюють цивільний або релігійний подвиг. До цих носіїв, чи виправдовують вони себе своїми цивільними ідеалами або представленнями про відношення цього життя до замогильного, можна застосувати вірші Полонського «Поетові-громадянинові»:

*Немає правди без любові до природи,
Любові до природи немає без почуття краси,
До пізнання немає шляху нам без шляху до свободи,
Труда – без творчої мрії.*

Де немає любові, неможливої без почуття краси, там немає свободи і творчості, тобто перетворення нижчих форм думки і життя у вищі. Виправдання цього радикалізму і заперечення цього дійсного життя, використовуючи термін нашого часу, «руйнування естетики», навряд чи обґрунтований: «Не можна не віддати деякої справедливості викривачам, тому що своїх веселоців, свого поетичного дозвілля, як свідчать наші давні письменники, народ не умів, в їхніх очах, ушляхетнити ідеями нової релігії, не умів спокутувати своїх язичницьких забав ревностями до того високого вчення, яке проповідувало вишуканими умами тодішньої епохи». Звідки в народі могло з'явитися спонукання виправдовувати існування свого морального обличчя перед викривачами? Останні являлися в ролі перетворювачів. Вони і повинні були вивищити стосовно до нових ідей, розрізнити, що в колишньому було згідне з новими ідеями, а

що ні. Замість цього вони, з однаковим запереченням поставившись до всього і тим засудивши свою діяльність на безпліддя, уміли тільки повторювати скарги на пристрасть народу до танців і гудинь і байдужість його до церкви. Вони не лише скаржилися – вони діяли для впровадження мороку, печалі і пустоти своїх ідеалів на місці життя, і досягли великих успіхів в цьому, оскільки були силою організованою, союзною з державою. Протидія народу явилася б, та і являлася, протидією державі.

Але, можливо, християнство і не знайшло на російському ґрунті ніякої словесності? На це – Буслаєв: «...незалежно від писемності», судячи з деяких даних, «дійсно існувала словесність народна, в піснях, казках, прислів'ях, міфічних сказаннях і в цілому ряду народних творів, що полягали у зв'язку з міфічними обрядами. Навіть у кінці XII століття простий народ... у самих корінних основах свого життя, в побуті сімейному, тримався дохристиянської старовини. У «Церковному правилі» митрополита Іоанна, між іншим, говориться, що простий народ в його час грав весілля за язичницькими переказами з танцями і гудінням, вважаючи, що церковне вінчання *треба тільки* боярам і князям». І не одні весілля. За свідченням одного слова в Паїсевій збірці, були і інші ігрища, позорища, «зборища ідольські», які, попри те, що на цих позорищах не було «ні покриву, ні затишся», притягали людей настільки, що церкви стояли порожні. Були язичницькі річні свята. Увесь круг домашнього і господарського життя супроводжувався піснями. Побічно про це свідчить нинішня народна поезія, бо, як би не був великий вплив на неї християнства, «досі, скільки знаю, ніхто ще не наважувався стверджувати, що воно вселило любов до співу, тобто стільки ж і навіть більше до поезії, ніж до музики; що воно навчило зводити до ідеалів дійсні життєві стосунки, величати князя з княгинею (молодих), катання учасників ігрищ, батька і матір сімейства, сина, дочку, як в колядках. Нехай Боян «Слова про полк Ігорів» є міфом, нехай Гомер буде міфом; але такі міфи не можуть створюватися без відповідної дійсності, як неможливий міф про сонячну колісницю у людей, що не знають колісниць. Отож, «Слово про полк Ігорів» свідчить, що були героїчні пісні, що величали подвиги окремих осіб (Ян Усмошвець).

Чи були пісні, що величали богів? Чи були людиноподібні боги, яких можна було величати піснями? Старовинна писемність до п'ятдесятих років включно в цьому не сумнівалася, хоча зберегла про це дуже мало відомостей. У найближчий до нас час з протидії захопленням «наших міфологів» (яких, якщо розуміти більш-менш самостійні дослідження, було, можливо, в сотні разів менше, ніж у Німеччині) стали говорити про нерозвиненість *слов'янської* міфології. Якби під цим розумілося тільки те, що оповіді про богів не були увічнінені писемністю і служіння їм не породило, як у Греції, пластики і архітектури, то суперечка була б неможливою. Але говориться щось інше.

Буслаєв тут помірний, хоча не цілком ясний: «Слов'янський міфологічний епос не встиг створити повних закруглених типів божеств, подібно до епосу грецького, скандинавського або фінського». Хоча він знаходиться «в родинному зв'язку з міфологічною старовиною», без чого «неможливе було б процвітанню такого запашного народного епосу», як російський, сербський і болгар-

ський. «Слов'янський епос і досі живе... вірою в цілий ряд міфічних істот... дрібних, незначущих: це не великі величаві особи грецького Зевса, фінського Вей-немейнена, скакдинавського Тора або Одина з певним моральним характером, розвиненим у безлічі подвигів і пригод, але ряд істот несамоствійного, неокремого буття : це цілі натовпи вил, русалок, дивів, полудниць і т. п. Як істоти стихійні, усі ці міфологічні особи могли передувати утворенню моральних, визначальних характерів в типах божеств; але могли вони бути і залишком, який зберігся в пам'яті народу від тих людиноподібних ідеалів. Таким чином, панування вил, дивів, русалок в народному епосі може означати не те, щоб у віруваннях народу не встигли ще скластися більші міфологічні особи, але – що ці особи не одержали певніших форм в поезії-епічній і тому з часом забулися, залишивши по собі своїх супутників, цю, так би мовити, збиральну дрібницю народної міфології».

«Отож, головний характер слов'янського епосу – героїчний або юнацький». Склавшись в міфічну епоху, цей епос «пройнятий... віруванням в... зв'язок героїв зі світом надприроднім». Здавалося б, що тут – визнання міфологічної основи народної поезії. Але а) вила – південнослов'янські, про дива нічого невідомо (Див кличе, Марья Дивовна – сестра Володимира), русалки, можливо, значною мірою християнського утворення; б) якщо великі божества не отримали форм в епічній (чи ліричній?) поезії, то вони і зовсім не склалися, тому що де ж вони могли б скластися, окрім поезії. Поза поезією немає сфери, де можуть створюватися міфи. Чи можемо собі уявити епос без осіб (за винятком пізнішої описової і дидактичної поезії)? Якщо ні, то епосу, що оспівував стихійні масові божества, не було. Отже, взагалі міфічного слов'янського епосу, з точки зору Буслаєва, не було.

Веселовський: «...не завжди старі боги зберігалися в пам'яті середньовічного християнина, прикриваючись тільки іменами нових святих... Образи і вірування середньовічного Олімпу могли складатися» прямо з нерозуміння євангельських оповідань, легенд і т. п., «Такого роду утворення анітрохи не припускає, що на ґрунті, де воно сталося, був попередній сильний розвиток міфології. Нічого такого могло і не бути, тобто міфології, що розвинулася до уособлення божеств, до визнання між ними людських відносин, типів і т. п.; досить було особливого складу мислення, життя, що ніколи не відволікалося від конкретних форм, і всяку абстракцію що зводила до їх рівня. Якщо в таке розумове середовище потрапляє остов якого-небудь повчального аполога, легенда, повна самих аскетичних поривів, вони вийдуть з неї сагою, казкою, міфом; не розгледівши їхнього генезису, ми легко можемо визнати їх за такі. Таким процесом скотій бог Велес міг так само природно поставити зі святого Власія, покровителя тварин, як, на прийнятту думку, святий Власій зайняти місце корінного язичницького Волоса. Я не доводжу першого, але дозволю собі пошкодувати, що зі вказаної мною точки зору історія середньовічного двоєвірства занадто мало вивчена».

Хоча тут не стверджується, що так само було на Русі, але, судячи з сукупності досліджень Веселовського, можна думати, що він схильний приймати це припущення за дійсність.

Згідно із цим стан думки росіян і інших слов'ян до засвоєння і перетво-

рення ними запозичених християнських мотивів характеризувалося тим, що вони ніде до того часу не відволікалися від конкретних форм життя, що вони до тієї пори не створювали уособлень божеств.

Що до першого, то прадавні переклади Священного писання застають вже мову слов'янську (від якої російська не могла багато чим відрізнитися) дуже розвинену і здатну до абстракцій. Якщо приписати це впливу християнства, на чотири-п'ять століть попередуючому Кирилові і Мефодію, то тим самим відсовується настільки ж час, коли в мові уособлення божеств (якщо вони були) були виразні.

Що до другого, то а) для уособлення божеств не потрібно високого розвитку. Таке уособлення безперечно приписується різним народам земної кулі, які перебували набагато нижче слов'ян. Якщо слов'яни не встигли розвинути цих уособлень (Буслаєв), а не забули їх, то вони складають рідкісне і непояснене виключення.

б) Учені, як Макс Мюллер, думають, що спеціально грецькому міфологічному періоду передував період до розділення арійського племені, в якому існували вже особисті божества : Djaus= Zeó, Варуна = Ooravos, Ушас= "Нах, СараНју = 'Еривó і деякі інші. Було б дивно думати, що слов'яни становлять виняток з арійських племен, що вони не встигли утворити особисті божества, тоді як інші споріднені племена мали їх вже в незапам'ятну старовину, до приходу в Європу. Вірогідніше думати, зокрема, що слов'яни мали ці уособлення, але забули їх (порівняй литовське deus і слов'янське бог); частиною ж, що сліди доісторичної старовини ще ховаються в народних віруваннях і мові, але залишаються невідомі ученим: хто додавав до слов'янської міфології те знання і уміння, які додавалися до міфології індійської, іранської, грецької, латинської і германської?

в) Якби виявилось, що слідів особистих божеств точно немає, то і у такому разі висновок звідси до того, що особисті божества не встигли розвинутися, було б помилково: де сліди грецького Олімпу у нових греків?

Итак, ймовірніше, що і у слов'ян були особисті божества, поетичні сказання про них, міфологічний епос, але усе це забуто. Чому? Внаслідок глибокого роз'єднання грамотних і неграмотних класів і неваги або відрази перших до останніх; внаслідок відсутності тієї любові, яка одна робить можливою творчу взаємодію вищих і нижчих, нових і старих течій думки. Згори – радикалізм, вузькість розуміння, незнання, сухість сердечна. (Хто любить і знає, той не може бути радикалом.)

Чи скрізь так було? «Справедливість вимагає зазначити, що і на заході, з часів св. Боніфация (помер в 755 р.) постійно зустрічаємо в постановах соборних і в правилах заборону духовним і світським співати народні пісні... Проте доісторична народна поезія перебувала в такому живому зв'язку з просвітою німецьких племен, ґрунтованою на началах християнських, що зборами прадавніх пісень Едди ми зобов'язані духовній особі, сучасникові нашого першого літописця». У XII–XIII ст.. в Німеччині – Нібелунги, Гудруна.

Наслідком одностороннього, виключно релігійно-аскетичного спрямування старовинної російської словесності – її незначність, неестетичність. Так

зване «руйнування естетики» нашого часу є явищем абсолютно нікчемним порівняно з тим, яке здійснювалося від прийняття християнства впродовж восьми віків. Вражаюча відсутність за весь цей час віршованої форми, якщо не рахувати віршів Сімеона Полоцького XVII століття і т. п. Відсутність прекрасної форми вказує на те, що краса життя або зовсім не відчувалася, або нав'язувалася думці мимоволі, несвідомо і вороже, як бісівську ману.

«У Німеччині блискучий розвиток духовної пісні пішов від так званих Кі-релейсів... чому і сама пісня називається *leise*»; у нас, хоча в XII–XIII сторіччях народ або дружина співали «Кіріє Елейсон», проте ніякого розвитку не послідувало.

«Тільки при розвитку світської літератури, в якій виражаються моральні і розумові потреби не одного... кола письменників духовних, але цілого народу, можливе повсюдне поширення... ідей християнства... Світська література і взагалі мистецтво, спочатку ворожі релігії, стають нарешті її служителями». Але для цього треба, щоб вони не були знищені, бо де вони знищені, там вони і не служили. «Високорелігійні поеми і містерії давньої і середньовічної літератури на заході можливі були тільки тому, що християнські ідеї прищепилися до літератури чисто народної. Найвищі твори архітектури і живопису на заході в XIII, XIV, XV сторіччях, засвідчуючи про... співчуття народу до ідей християнських, разом... служать вираженням художнього настрою, який... був чужим у нас і ранньому дитинству народу, з одного боку, і строгому пуризму грамотних людей – з іншого».

«Відсутності художньої літературної діяльності відповідає в Давній Русі недолік діяльності артистичної взагалі». Будівельники храмів були візантійці, німці, італійці. Світський живопис був відсутній. Про естетичну гідність іконописання нічого і згадувати. «Копіювання з чужих малюнків до того панувало між староруськими живописцями, що саме поняття про твір, про художнє відтворення вони виражали словами переклад, і переводити означало для них вигадувати».

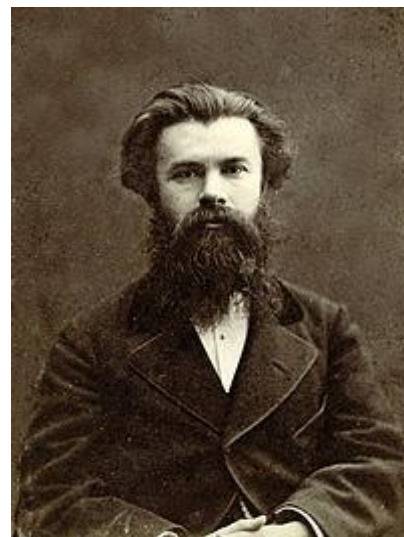
Природна смерть, тобто переродження народної поезії, – явище незвичайне, рідкісне. Ми більшою частиною бачимо смерть насильницьку. За змінених умов в новий час ми бачимо повторення перерви у легендах. З новою народною поезією (у Малоросії з XVI по XVII століття) повторюється те ж, що було з давньою. Спостерігачі одноголосно говорять про витіснення у безграмотному народі старого хорошого новим дурним, про заміну вищих музикальних і поетичних форм нижчими.

У вищих верствах теж не можна говорити про переродження народної поезії у вищі форми. Різниця з Давньою Руссю та, що в XIX столітті зроблені деякі колекції. Порівняння з ботанічними або зоологічними колекціями показує, що зібрання творів народної поезії поступаються природничо-історичним в систематичності. Збережений більшою частиною тільки спотворений труп пісні: мистецтво і знання не надало йому навіть вигляду життя. Тим менш може бути мова про літературу на народних основах. Від народу узято дуже мало. Для народу зроблено мало.

До випадків в народному житті, схожих з насильницькою смертю в інди-

відуальній, можуть дуже легко відноситися з так званою об'єктивністю, яка, по суті, не є ширшим знанням, а лише повнішою байдужістю. «Всякі подібні історичні зв'язки, вплив одного національного елемента на інший, переважання одного і підлеглість іншого складають завжди явище двостороннє : один елемент бере гору, тому що поступається інший, і якщо результат виявляється важким і тяжким для елемента підпорядкованого, то провина такого результату падає також і на цей останній, на його власну слабкість, недостатній розвиток його сил, і посилення на «підступність», «насильство» тощо майже завжди свідчать про небажання зрозуміти історичний факт всебічно». Черепиця провалила череп, котрий сам винен, тому що м'якший за черепицю. Про минуле – безповоротне; але сердечне відношення до нього дає урок для майбутнього «не убий».

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (1841 – 1895) – український філософ, історик, літератор, політолог, соціолог. Людина різнобічного обдарування, він здійснив вагомий внесок в історію, літературну критику і літературознавство, етнографію і фольклористику, політологію і соціологію, філософію політики і філософію історії. Розпочавши розбудову своїх світоглядних позицій з ідеї романтизму, Драгоманов згодом формує досить еkleктичний світогляд з орієнтацією на наукове тлумачення світу, філософськими домінантами якого були позитивістські засади. Його гаслом стало: "в культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних справах – демократизм". У системі цінностей беззастережний пріоритет віддано людині, її свободі й гідності, а його соціалістичні ідеї мають виразне етичне забарвлення ("етичний соціалізм"). В центрі історіософії мислителя – ідея суспільного поступу. Рушієм прогресу є не окремі ("історичні") народи, а весь склад людства.

Філософія політики Драгоманова ґрунтується на ліберальній ідеї, згідно з якою, вищою вартістю визнається особистість. А суспільно-політичним ідеалом є "безначальство", анархічний лад, суть якого становить спілка добровільних асоціацій вільних і рівних осіб, з усуненням із суспільного життя авторитаризму. У розвитку ж національної самосвідомості вирішальна роль, на його думку, належить культурницькій діяльності та освіті, здійснюваним українською свідомою інтелігенцією. Цей культурницько-просвітницький акцент ґрунтувався на визнанні пріоритетним еволюційного шляху просвіти щодо революційних форм історичних змін. Ці міркування Драгоманов висловлював у багатьох творах, зокрема й у статті «Пропавший час», яку наводимо нижче.

Осн. тв.: *Осн. тв.:* "Малоросія в її словесності" (1870); "Література російська, великоруська, українська і галицька" (1873); "Боротьба за духовну владу і свободу совісті в XVI - XVII ст." (1875); "Антракт з історії українофільства" (1876); "Шевченко, українофіли і соціалізм" (1879); "Чудацькі думки про українську національну справу" (1892); "Листи на Наддніпрянську Украї-

ну" (1894); "Зібрання політичних творів". В 2 т. (1905-1906) та ін.

Михайло Драгоманів

ПРОПАЩІЙ ЧАС

Українці під Московським царством

(1654-1876)

Подаємо за виданням: Вид-во «Серп і молот» – Київ, 1918; Ізборник:

litopys.org.ua

Плакати про старовину, бажати вернути її – завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг «простого» українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо, не було ще ніколи на світі, а тільки буде колись, як люди стануть далеко розумніші, ніж тепер. Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років після того, як козаки українські за приводом Богдана Хмельницького піддалися під руку «царя Восточного, Московського», у 1654 році.

Перше, що кинеться в очі, як глянеш на Україну в часи Хмельницького і на Україну цього часу, ось що: тоді була козаччина, тепер нема. Вчені люди, що пишуть історію, чужі, а то й наші, завсігда кажуть: така зміна і мусила бути; козаччина – діло не пригідне для життя чоловічого; козаччина появилася у гіркі часи життя люду руського, тоді, як його неволив татарин та лях; козаччина своє одслужила: вона обороняла землю українську од чужих, поки могла, поки на півночі не вкріпилася велика братня держава, Московське царство, потім прилучилася до нього, – передала в руки його свою воєнну працю і мусила одступити туди, де була ще потрібна, на далекий край руського царства, на Кубань, щоб там битись з невірами. На Україні ж мусили завестись інші порядки, стрій держави для життя мирного: промислового, ремісничого, наукового, умілості. Далі кажуть вчені люди, що нібито проти московської держави і її порядків на Україні впирались хіба які завзяті вояки, що не хотіли знати нічого, окрім «лицарства», та змінники, котрих збивали вороги народу руського, та люди, звиклі до несупокою та до «шатости», як колись казали.

Розказуючи, яке то гарне життя завела по низовим Дніпровим степам цариця Катерина, що пороздавала землі панам та чужим, німцям-колоністам, московський професор Соловйов каже, що коли запорожці прохали, щоб їх землі зоставлено було за ними, то це б то значило, щоб краї ці, «Новая Россія повернулася в пустиню» *. [* Учебная книга русской истории, Сергия Соловьева, ст. 347.] Звісно, виходить, що цариця мусила військом знищити Запорожжя! Такі погляди виучують наші діти по школах та гімназіях і держать їх в головах своїх, не думаючи довідатись, чи правда воно чи ні, чи справді козаки, мов божевільні, тільки й думали, щоб завести круг себе пустелю, а що усе добре позапустили круг нас царі, котрі мусили викоринити тих божевільних розбишак, та й що ми справді живемо не знать в яким добрі!

Ось, приміром, д. де Пуле, чоловік бувалий і в Московщині, і в Литві, і в нас на Україні, де він був чи й є інспектором воєнної гімназії в Полтаві, чоловік, котрий не раз писав, що не може того бути, щоб на всій великій обширі

царства руського були однакові порядки, та ще й порядки московських чиновників. А як торкнувся цей д. де Пуле нашої України і написав статтю про Горленків та Ломиковських, ворогів царя Петра і прихильників Мазепи, то й забув, що він же сам писав про московські порядки. [Малороссийские эмигранты при Петре Великом («Вестник Европы», 1872 р.).] Ось що говориться в кінці статті д. де Пуле, ось що прочитали ті тисячі письменних людей, що купують і читають на Україні «Вестник Европы»:

«Старая казацкая воля, старая казацкая слава, что по всему степу дыбом стала», выражаясь словами народного эпоса, могли существовать тогда лишь, когда было для них питание – войны с неверными, турками и татарами, защита и спасение русского юга от поглощения его Польшей. Но затем, когда удалось отстоять свою самостоятельность, когда стала мельчать борьба с неверными, казацкая слава, естественно, должна была становиться анахронизмом, переходит в область эпоса и только в нем быть окруженною поэтическим ореолом, в действительности же обращаясь или долженствуя обратиться в разбой, как обратилась она везде на русских окраинах, где казачество стояло живою стеною, защищавшею Русь от азиатских кочевников.

В Малороссии, где задачи казачества были шире и роль несравненно значительнее, чем на Дону, Волге и Урале, в начале прошлого века, и при Петре Великом, от прежней славной деятельности, от старой казацкой воли оставалась устарелая, на военный лад построенная община, в которой аристократия, «старшина», высшее военное сословие, резко отделяется от народа и, любя «волю» для себя, не признает ее необходимой для простого народа, которого начинает давить и поработать задолго до введения крепостного права. Кроме русской народности и православия, в малороссийской военной общине не выработалось ничего оригинального, своего: все зачатки гражданской жизни, все формы ее были в ней польские. Самостоятельное существование было немислимо: приходилось быть или Польшей, или Москвой. Но Польшей не захотели быть еще отцы и деды современников Мазепы и Горленко. Перейти к Польше значило повторять зады, отказаться от славного прошлого, ибо Польша, забрав себе почти 2/3 русских земель, не перестала быть Польшей, не сделалась западной Россией, как некогда сделалась ею Литва; что же оставалось делать? Правда, дело сделано, и давно, еще Хмельницким; но Москва, московские порядки, московский деспотизм, московская грубость... Несомненно, еще до Мазепы и Горленко с товарищами, многие из малороссиян, без всякой мысли об измене, не раз и серьезно думали и передумывали об этом, вздыхали и поминали прошлое... Но вот появился гениальный человек и прошел по всей Малороссии левого берега Днепра, прошел своею особою, с другими «москалями». Только старые, отпетые люди, вроде Мазеп, Горленок и Ломиковских, не могли в нем видеть нового русского человека, каких не давала прежняя Москва, но с какими легко можно было ужиться и малорусам, вкусившим, в высших своих слоях, через посредство Польши, европейскую гражданственность; вместо Москвы создавалась новая Россия, вместо москалей появлялся новый народ, русский, чуждый местной и этнографической узости».

Себто так виходить, що цар Петро був не москаль тільки, а такий новий русин, що вбрав в себе усе, що було доброго в українського і московського чоловіка, а ті порядки, які позаходились на Україні після нього, були нові європейські порядки, тобто воля не для самих тільки панів, як в Польщі, не для козаків тільки, як в нашій старій Гетьманщині, а для усіх людей: воля робити, думати, вчитись, говорити, правитись народові, як сам хоче, ось як в Швейцарії та тій Голландії, де вчивсь Петро кораблі строїти; або хоть така, як була вже й тоді в Англії, де вже не сам король правив землею, а з виборними хоть од панів та купців і міщан; або хоть не така воля, так хоть рівність, хоть льгота, коли не увільнення од кріпацтва, як то було вже й за часи Петра по Західній Європі, і як то незабаром сталось в ній скрізь за часи великого повстання французів. А до волі та рівності прибавим науку, освіту: за часи Петра вже жили Ньютон, Вольтер, Лессінг і т. д., що увільняли розум людський од путів попівських.

Так ось на яке добро пощастилось нашим прадідам перемінити старовину козацьку українську! Шевченко узивав ту козацьку старовину «срамотною годиною», казав, що він би оддав половину свого віку молодого, тільки щоб забути тяжкі діла батьків наших. Так то не жаль українським народолюбцям старовини своєї.

Чому б і не такі Розумні українці давно вже перестали плакати за старою козаччиною з її гетьманщиною. На Україні якось не звикли дуже захвалювати усе своє, старосвітське, через те, що як недавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знов почали пізнавати освічені українці свою старовину, у 30 – 40 роки цього століття, горстка людей покричала про славу козацької України, але зараз же сама знайшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць українців: зі звісних усім праць Костомарова, з коротких, але цінних Лазаревського «Про крестян та панів на Україні. (Малороссийские посполитые крестьяне)». – «Записки Чернигов. Статистич. Комитета» т. 1. та й «Очерки малор. фамилий». – «Русский Архив», 1875 р.), Антоновича («Последние годы казачества на правом берегу Днепра»). Та й самий Шевченко, котрий попереду виспівував про «бунчуки й булави» гетьманські, скоро приглянувсь до гетьманщини, побачив, що там давили простого чоловіка і торгували Україною, запродуючи її то москалеві, то королеві, крикнув:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани,
Раби, підножки, грязь Москви!
Чого ж ви чванитеся, ви,
Сини сердешної України?

Упять кажемо: чому б не так ! Чому не проміняти мирну пряцю над ремеслом або наукою на гарцювання по степах, щоб «скородити татарські ребра» Тільки огляньмося: чи багато успіли ми в сій мирній праці, чи сповнилась хоть половина навіть того, «за що ми билися з ляхами, за що скородили списками татарські ребра», – бо хоть деякі із наших батьків, як деякі з усяких народів в свій час, любили війну для війни, били «невіру» за те, що він «невіра», та не всі ж

тільки затим і гарцювали по степах, щоб битись та гарцювати. І гарцювати наші батьки були примушені для того, щоб одігнати од свого краю гарцювання татарське та турецьке, що іменно не давало рости на Україні мирній праці над хазяйством та письменством. І не гляючи на се козацьке гарцювання, – відкіля ж і сама Московщина за батька й діда царя Петра та й за його самого брала і вчителів і духовних, як не з нашої України! Це кажуть і вчені московські, тільки якось не вміють держати в головах своїх одної думки. Вони навіть хваляться й тим, як де військо царське погарцює, – от хоть би по усяких Пруссіях та Швейцаріях, куди царі після Петра посилали й наших козаків та некрут, не знать для чого, тільки не для того, щоб боронити нашу землю.

Погляньмо ж на те, яке життя справді настало на Україні після того, як скасовано козаччину, на те, що ми дістали замість неї, – і як вийде, що Україна не зовсім згаяла останні двісті років, то чи справді через те, що в ній скасовано старі питомі порядки, а заведено нові, московські та петербурзькі. Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному життю нашої землі і руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а зоставлено Донщину? Хіба степи Донські не так же потрібні для «миру і освіти», як дніпрові і дністрові? Одповісти буде легко; Дон більш свій Московському царству, вірніший йому, хоть і Донові врізано волі, бо й він колись бунтувавсь! Ну, та це ми залишимо! Ми зовсім не заздriamo «тихому Донові», – хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, як ще зосталось в нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він непременно згада, що колись Дон і Дніпро, як правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські «славу війську запорозькому і донському, з усією черню низовою на многая літа, до кінця віка» («Дума про те, як запорозький отаман Кішка вибавивсь із турецької неволі»).

Ми лишимо других, а переглянемо, що ми самі, українці, виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі «негідні» порядки, а зводились нові, московські і петербурзькі, буцімто європейські.

Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовольний цар. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі б не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих краях, для котрих пишуться укази; тепер навіть і в руськім царстві заведено земства та городські управи, щоб хоть менші діла свої робили самі краєві люди, як самі знають, а не чиновники, що сьогодні тут, а завтра там.

А коли так, то що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців біронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчєєва, холодну самоволю Миколи I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі са-

мовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямих хохлів», ніж своїх «руських». Хіба допомоглось що-небудь і великорусам од того, що терпіли рядом з ними і «браття черкаси», вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство «царя Восточно-го»? На що ж було руйнувати ті права краєві, ті виборні уряди, які були колись на Україні, коли тепер усі освічені люди думають, що без краєвих прав та виборних урядників обійтись не можна? Двісті років мучення, поки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне!

А все, що не робилось царським урядом для України після Хмельницького аж до 1775 р., коли зруйновано Січ, усе те роблено ні для чого, як щоб доконати старі українські порядки. І скільки то хитроців пішло на те в московських бояр та петербурзьких чиновників, скільки муки прийняв простий українець, скільки попогнувся та призвичаївся ябедничати український пан та полупанок, поки це случилось, – для того, щоб потім признатись, що усі ці «нові» порядки нікуди не годяться!

Коли в 1654 р. Україна прилучилась до Московського царства, то була між українськими козаками, з одного боку, і московськими боярами і царем, з другого боку, ось яка умова: Прощение гетмана Богдана Хмельницкого к Алексею Михайловичу с приложением договорных пунктов.

Божией милостию великий государю царю и великий княже, Алексею Михайловичу, всея Великия и Малыя России самодержче, и многих государств государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богдан Хмельницкий, гетман войска запорожского, и все войско запорожское, и весь мир христианский российский, до лица земли челом бьет:

Обрадовался вельми спожалованья великого и милости неисчетныя твоего царского величества, которою нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе, государю нашему, царскому величеству, и служить прямо и верно во всяких делах и повелениях царских твоему царскому величеству будем повеки, только просим вельми, яко и в грамоте просили есмы, изволь нам, твое царское величество, в том всем пожалованье и милость свою царскую указать, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1) Вначале изволь, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя, как из веков бывало в войске запорожском, что своими правами суживалися и вольности свои имели, в добрах и в судах чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались, но от старших своих чтоб товарищество суждены были: где три человека казаков, тогда два третього должны судити.

Под сими статьями помета думного дяка Алмаза Иванова:

Сей статье указал государь и бояре приговорили: быть так по их челобитью.

2) Войско запорожское в числе 60 тысяч чтоб всегда полно было.

Указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью 60 тысяч человек.

3) Шляхты, которые в России обретаются, и веру, по непорочной заповеди Христовой тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтоб

при своих шляхетских волостях пребывали и меж себя старших на уряды судовые обирали, и добра свои и вольности имели, как при королях польских бывало, чтоб и ныне, увидя такое пожал ованье твоего царского величества, клонилися под область и под крепкую и высокую руку твоего царского величества со всем миром христианским. Суды земские и градские через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправлены быти имеют как и прежде сего; тако ж шляхта, которые казну свою имели по крепостям на маетностях, тогда и ныне, любо чтоб им поплачено или на маетностях довлადети дано.

Сим статьям указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью.

4) В городах урядники из наших людей чтоб были обираны на то достойные, которые должны будут поддаными твоего царского величества, исправляти или удержати, и приход на лежащей в правду в казну твоего царского величества отдавати.

Указал великий государь и бояре приговорили: быть по их челобитью, а быти б урядником, войтом, бурмистром, райцом, лавником, и доходы денежные и хлебные и всякие на государя собирать им и отдавать в государеву казну тем людям, кого для тое сборныя казны государь пришлет, над теми сборщиками смотреть, чтоб делали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями староство чигиринское, чтоб и ныне для всего ряду прибывало.

Указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью.

6) Сохрани Боже смерти на пана гетмана (понеже всяк человек смертен, без чего не можно быти), чтоб войско запорожское само меж себя гетмана избирали и его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже тот давной обычай войсковой.

Государь указал и бояре приговорили: быть по их челобитью.

7) Имений казацких чтоб никто не отнимал: которые землю имеют и все пожитки с тех земель, чтобы при тех имениях добровольно имели; вдов после казаков остальных чтобы и дети такие же вольности имели, как предки и отцы их.

Быть по их челобитью.

8) Писарю войсковому чтоб, по милости его царского величества, одна тысяча золотых для подписков, также и мельницу для прокормления, что великий расход имеет.

Быть по их челобитью, давать из тамошних доходов.

9) На всякого полковника, чтоб по мельнице было, для того что расход великий имеют, но когда милость будет твоего царского величества, и больше того, чем твое царское величество пожаловать изволишь.

Государь пожаловал по их челобитью.

10) Также на судей войсковых по 300 золотых и по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

Государь пожаловал по их челобитью, а про судей допросить, сколько судей.

11) Также ясаулам войсковым и полковым, что на услугах войсковых завсегда обретаются и хлеба пахать не могут, по мельнице б им было, просить твоего царского величества.

Государь пожаловал по их челобитью.

12) На поделку снаряду войскового и пушкарей и на всех людей работных у снаряду, просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостиво признание, яко о зиме, так и о станах, такожде на обозного по 400 золотых. Государь пожаловал, велев давать из тамошних доходов.

13) Права, наданная из веков от княжат и королей как духовным и мирским людям, чтоб ни в чем не нарушены были.

Государь пожаловал, велел быть по тому.

14) Послы, которые из века из чужих земель приходят к войску запорожскому, чтоб пану-гетману и войску запорожскому, которые к добру б были, вольно приняты, чтоб то его царскому величеству в кручину не было, а чтобы имело против его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

Государь указал и бояре приговорили: послов о добрых делах приймати и отпусках, а о каких делах приходили и с чем отпустят, о том писать к государю; а которые послы присланы от кого будут с противным делом государю, и тех задерживать и писать об их государю; а без государева указу их не отпускати, а с турским сал-таном и с польским королем без государева указу не ссылатся.

15) Как по польским землям дань вдруг отдается, воли бы есмь и мы, чтоб ценною ведомою давать от тех людей, которые твоему царскому величеству належат: а если бы инако быти не могло, тогда ни на единого воеводу не позволять, о том договариваться разве бы из тутошних людей, обобравши воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавать.

Сей статье государь указал и бояре приговорили быть по тому, как выше сего написано, собирать войтом, и бурмистром, и райцом, и лавником, а отдавать в государеву казну тем люд ем, кого государь пришлет, и тем людем над сборщиками смотреть, чтобы делали правду.

16) А то для того имеют посланники наши договариваться, что наехав воевода права бы ломати имел и установы какие чинил, и чтоб быти имело с великою досадою, понеже прав иному не могут вскоре навикнуть и тяготы такие не могут носить: а из тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляться.

О правах государев указ и бояр же приговор написан в иных статьях. 17) Прежде сего от королей польских никакого гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякого чину свои вольности и для того мы верно и служили; а ныне, за наступления на вольности наши, побуждены его царскому величеству под крепкую и высокую руку податься. Прилежно просити имеют послы наши, чтоб правился его царское величество нам на хартиях писанные с печатями, вислыми, един на вольности казацкие, а другие – на шляхетские дал, чтоб на вечные времена непоколебимо было, а когда то одержим, мы сами смотр меж себя имети будем, кто казак, тот будет вольность казацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыкшую его царскому величеству отдавать, как и прежде сего; такое и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные, на каких правах и вольностях имеют быти.

Государь указал и бояре приговорили: быть по их челобитью.

18) О митрополите помянути имеют, как будут разговаривати, и о том послом нашим изустный наказ дал семь.

Государь указал и бояре приговорили: митрополиту на маестности его, которыми ныне владеет, дать жалованную грамоту.

19) Также просити прилежно послы наши имеют его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправиться и с иными совокупиться для того, что войска ныне принуждены, чтоб никакой их лести не верили, если б они имели в чем делать.

Указал государь и бояре приговорили: про поход ратных людей объявить посланником, с которого числа государь сам и бояре, и ратне люди с Москвы пойдут, а к гетману не писать.

20) И то надобное дело припомнити, чтоб наемного люду zde по рубежу от ляхов, для всякого бесстрашия, с 3000 или, как воля его царского величества будет, хотя и больше.

Допросить, в коих местах по рубежу стоят.

21) Обычай тот бывал, что всегда войску запорожскому платили: просить и ныне его царского величества, чтоб на полковника – по 200 золотых, на ясаулов войсковых – по 400 золотых, на сотников – по 100 золотых, на казаков – по 30 золотых.

Отговаривать Великий государь, его царское величество, для православных христианских веры, хотя их от гонителей и хотящих разорити церкви Божия и искоренити веру христианскую, от латынь оборонити, собрал рати многия и идет на неприятелей, и свою государеву казну для их обороны ратным людем роздал многую. А как было у гетмана, у Богдана Хмельницкого, государев ближний боярин, и наместник тверской Василий Васильевич Бутурлин с товарищи, и говорил с гетманом о числе войска запорожского, и гетман говорил: «Хотя число войска запорожского и велико будет, а государю в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут»; а говорил гетман при их, и при суде, и при полковнике, и им ныне о том говорить не доводится.

22) Орда есть ли бы вкинуться, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступати, также и донским казакам готовым быть; а ныне еще в братстве дати сроку, а их не задирать.

Сказать: на Дон к казакам государево повеленье послано будет: будет крымские люди задору никакого не учинят, на них не ходить, а буде задор учинять, и в то время государь укажет над ними промысл чинить.

23) Кодак-город, который есть сделан на рубежу от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек там имеет и корм всякия им дает, чтоб и ныне его царское величество как кормами, так и порохом к наряду изволил построити; также и на тех, которые за порогами Коша берегут; чтобы его царское величество милость свою изволил показать, понеже нельзя его самого без людей оставити.

Допросить: по скольку корму человеку на тех 400 человек дают и за порогами для Коша сколько человек, и о чем за них бьют челом.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всяких чинов люди учнут бегати в государевы черкасские города имеете, и тех бы сысков отдавати».

Ми не вважаємо цих переяславських статей за «верх премудрости» державної. Те, що ми тепер бажаємо, нам «собі дорожче», як кажуть купці, ніж те, що втратили українці. Переяславські статті писали козаки і думали про самих козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український чи, як вони казали тоді, руський або російський, або малоруський народ, а тільки ту землю, де по давнім умовам козаків з поляками мусили жити козаки: не усю землю по Сян в Галичині і по гірній Дунаєць і гірські Тисси в Карпатах, а тільки по Случ (воєводства Чернігівське, Київське та Брацлавське). Переяславські статті вмовлялись з царем тільки про волю козацьку, а «пашенного крестянина» зоставляли «должность обыкную отдавать его царскому величеству, как и прежде сего», значить, як було це за часи Польщі, проти котрої уставали і «пашенні крестяне» укупі з козаками.

Ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярією Хмельницького (та й сам цей батько козацький був шляхтичі), не забули осібно написати в статтях переяславських про шляхту, щоб вона «при своїх шляхетських волостях пробувала, як при королях польських бувало, і щоб уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі», а не пашенні люди. Тільки козаки мали б свій власний суд, – після цеї умови!

Окрім козаків та шляхти, права і вольності вимовлені були для попів і ченців, щоб і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пашенними людьми, та для міщан, щоб вони обирали для себе і для своїх діл войтів і магістрати та ратуші, щоб то як тепер городських голів та городську думу.

Так-то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пашенних людей, про бідних хліборобів. На користь їм можна б було хіба повернути 13 статтю, що «права, надані од князів і королів духовним і світським людям, щоб не були ні в чім порушені». Та тільки прав таких простим пашенним людям ніхто не давав. Поки що вони тільки зоставались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то потроху і стали ці прості люди обертатись у «послушенство». Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав од королів польських надані села «на праве поместном с подданными». А посланці його, котрі їздили в Москву вмовлялись з царем про вольності козаці, – генеральний суддя Самійло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. цареві челобиття, в котрім прохали, щоб: «мне судье на местечко Имглеево-Стятый с подданными в нем будущими и со всеми землями издавна до Имглеева належащими и на тех землях подданными будущими, а мне полковнику на местечко Смелую також с подданными в нем будущими и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всем, как и прежде было. И чтоб есмы были вольны в своих подданных, как хотя ими уряжати и

обладати, мы и дети и наследники наши, которые бы имели от нас те маетности одержати; и чтоб до них никто, кроме нас и наследников наших, никакого дела не имел вечными временем. Также чтоб нам вольно было на тех землях своих, которыя с милостивого жалования его царского величества будем имети, людей селить, как которые к нам будут приходить, мельницы ставити и всякие пожитки, какие-нибудь прежде были и какие сами можем привлещити и вымыслить можем, приспособляючи без всякой в том ни от кого помешки. Также потом челом бьем, чтоб нам вольно было всякия питья для своих же подданных держати, вино курити и откуп, как и звычай есть на Украине имети и при всем том извычаю, как в том крае ведется, пребывати». Про це усе просили пани Богданов і Тетеря у царя «привили на хартіях, золотими словами писаних».

Колись польські пани також позабирали землі і перш усього старались захопити затим такі струменти та заводи, що найпотрібніші хліборобові, або такі, котрі переробляють хліб – млини та винниці, щоб хлібороба держати в своїх руках, та захоплювати луки, щоб не було куди без плати хліборобові скотину вигнати, та ліси. Народ именно через те і піднявся проти Польщі укупі з козаками, що «вражі ляхи» ріки і луки жидам заарендували, а тепер козацькі старшини, вмовляючись з московським урядом про козацькі вольности, почали вимовляти собі те, що за часи Польщі мали в себе пани та їх рандарі жида. Потроху почало йтись до нового кріпацтва, а Московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще допомогло розростись злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглушило.

А були в переяславських статтях і добрі зерна іменно такого устрою громадського, до котрого також прямують скрізь освічені люди. Тут умовлялось, щоб чужі люди у діла краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був скараний і щоб судили свої люди, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволі царської. Гетьман і старшина тільки нічого не сказали напроти слів бояр, посланців московських, об тім, що тільки козаки мусять присягати на умови з царем, а ні сам цар, ані посланці його не можуть, що «піддані тільки присягають царям, а царям не личить присягати підданам, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то тільки тому, що польські королі невіри і несамодержці, і що коли прості козаки просять, щоб цар заприсягнув, то старшина мусить пам'ятати милість великого государя, що ради християнської православної віри і святих божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві військо запорозьке, а нерозумних людей, – цебто простих козаків, – вдержувати од непотрібних розмов». На ті усі права, які ми вище прописали, козаки пристали, як «на пожалования і милість царську», а не так як на право своє; наперед згоджувались дань давати і не так, як колись давали, тільки щоб не царські чиновники її збирали. Козаки вимовили своєму гетьманові, щоб до нього посла чужих царів приїздили, та тільки мусили гетьмани цареві казати, що до них ті послы говорили. Так козаки зоставляли у горі непорушеним самодержавне право царя над землею і підданими.

Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було у государств! Московським, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня російська імперія.

Всі знають, як з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звісну Велику Грамоту про вольності (Magna Charta libertatum), то вийде, що вони були не багато більші, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона виразніше назира на права підданих перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, щоб не згодилась рада земська. Одначе про права і вольності осіб, громад і городів і в англійській грамоті не виразніше сказано, ніж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мовби слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось напр. пункт 1), по котрому обіцяється, що церков англійська буде вольна і вживатиме усі свої права і вольності і що ніхто їх не дотикатиметься; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: «Ми подарували усім нашим вольним підданам у королевстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру пересчитуємо далі, — ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привілії, — наперед ніхто не буде ні задержаний, ні ув'язнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольності, ніхто не буде покараний смертю, ніяким способом без суда рівним з ним людей по законам краєвим» * [* Dufau, Duvergier et Jaudet. Collections des constitutions, chartes et lois fondamentales des penples de l'Europe, et des deux Ameriques, I, 362.].

І англійська грамота вимовляла права і вольності найбільше баронам, панам, воякам! А далі, за великими панами, баронами, в Англії ширшу волю получили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщани, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Європі вольності попереду вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольності ширилися і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівняння прав усіх людей у краї не йшло поруч з ширенням вольності. Ті, хто був поставлений нижче, міщани, селяни, аби тільки вибавитись з-під керування панського, раді були помогти королям уменшити вольності панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця. Все-таки з цієї виборної старовини щось зоставалось, що опісля підправлялось або підновлялось: які-небудь сойми, земства або таке інше. Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборчі порядки та ради, швидше могла перебудуватись на нову вольну державу, де вже не одні краєві діла, але й більші, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спитавши ради народної, сойму виборних, де не' одного тільки пана, але нікого не можна було, як це й досі можна в Росії, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожний має право вольно, що хоче, говорити, печатати книги і газети і їздити, куди хто хоче. Вигода України двісті років назад була в тім, що вона через вій-

ну з татарами, через повстання проти Польщі мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд, – вже тоді, як скрізь по більшій часті європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вольною. А тоді вже були часи, коли встрої-лись народоправства, або республіки Голландська і Швейцарська, а на який час було і Англійська, котра хоть перемінилась вп'ять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського, і в кінець розрослись зерна старої англійської вольності: король втратив право що-небудь зробити без ухвали ради земської, або в чім-небудь порушити право якого-небудь англічанина.

Тоді, як наша Україна прилучилась до Московського царства, такі вольності заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибирали і виганяли князів «по старине»; ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у греків та у римлян. Так же само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати кріпацтво, котре українці майже скрізь тільки що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, всенародною, про котру вже турбувались освічені люди в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали, наприклад, про Голландську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна од билась од королів польських.

Навірно можна сказати, що якби Україна, одірвавшись од Польщі, стала була осібним княжеством, або королівством, або хоть і козацькою республікою, то з часом і в ній би узяли б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, як і скрізь це було. Та тільки навряд без помочі з боку, яку давала неволя московська, і пани встигли б за яку-небудь сотню років переломити старосвітську звичайну вольність, бо вже через сто тридцять років скрізь прочули про таке діло, як зміна королівського порядку у Франції. Знівечити хоть старосвітську, але свіже заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порядки тих держав, з котрими зв'язувалась Україна: панська Польща, а особливо ж порядки Московського царства, у котре увійшла Україна і в котрому вона знайшла знову панство, таке, як і в Польщі, та ще й царство, не дуже ліпше, як у Турції.

Ніяк не можна сказати, щоб народ московський чи великоруський був не спосібний до вольності. В старі часи і там були вольні городи, як і в Київській Русі, що потім стала Україною. Хто такі з первоначалку були псковичі та новгородці, чи наші українці, чи ні, – тільки в XIV столітті, тоді як ці народоправства були найдужчі, вони вже були великоруськими. Великоруси ж були й козаки донські, та яйцькі або уральські, котрих устрій був майже такий, як і в нашому Запорозжю. У великорусів задержавсь і досі стародавній вольний звичай володіти землею громадами і переділяти її по громадському приговору. Цей

звичай, може, задержавсь через те, що земля великоруська велика і тут було місце донедавна ще усякому, та ще й через те, що хоть великоруси – народ і давній, як і другі новоєвропейські народи, однако кожна оселя в ньому не дуже давня, бо народів усе приходилось переходити з місця на місце, тікаючи то од татар, то од ляхів, то од власного начальства, і кождий раз ніхто як громада робила займище на землі, рубала ліс і т. д. Устроювати артілі з виборними старшинами великоруси уміють, як рідко яка з других пород людських. Але такі громадські порядки здавна вже вдержались у Московщині тільки для малих громад, осель, артілів. А всі ширші справи, земські і державні, у Московщині здавна вже звикли оддавати в руки царя і його чиновників. Московщина внизу в селах – ще й досі молода земля, в котрій люди самі собою ще вміють правитись без начальства. А як держава Московщина стара, як наприклад і Франція. Рід князів і царів в Московщині не переривавсь довго, і був свій, не те що в нас, литовський або польський. Церковний уряд теж завсігди був свій, от він і привчав народ слухатись царя, як божого помазанника. До того поперед татарів підпирали московських князів, а як потім ці князі пішли й проти татар, то народ увесь став більш шанувати їх, а попи ще більше хвалили. А народ великоруський розлазився по землі такій широкій, що одна оселя тільки через те й не одривалась од другої, що задержувала спомин про Москву-матушку і царя-батюшку, і чим далі усе забував, що це мовбито серце Росії, Москва, було й єсть для всіх, навіть великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем.

От через це усе уся історія Московщини, як і Франції за часи од XII до XVIII в., пройшла у тому, що чим дальше, все більше росла сила царського уряду над старосвітськими громадськими земськими порядками, чиновників над виборними. Так вирости чудні і не всякому зрозумілі ознаки життя державного, а почасти й народного в Московщині: внизу, в селах, поки не чіпається царське начальство, – у великоросів бачимо зовсім громадський дух і самоправ, немов в старих кантонах Швейцарії, а зараз над селом – царську і чиновничу самоволю, таку, котрої не бачила Європа навіть в часи, коли найбільша була сила королів і чиновників, при якому-небудь Людовіку XIV французькому або Фридериках пруських. До того треба придати велику різницю Московщини, наприклад, од Франції і других західноєвропейських земель. Тут, у Європі, завсігди була наука, котра вдержувала самоволю царську, помагаючи людям спізнати, що єсть доброго і в других нецарських порядках. Московщина ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, була дика і не знала другого письменства, окрім церковного. Читала Московщина в книгах не про народ [опра]вства грецькі та римські, а про біблейські царства; бачила перед собою приміри не італійських народоправств, не Англії, не Швейцарії, не Голландії, а татар казанських, астраханських, з їх ханською самоволею. Скрізь по Європі в XVI – XVII в. королі всилились і ламали вольності земські, та ніде не було такого скаженого душоубця, як Іван IV московський. До того скрізь в Європі, коли королі топтали вольності панів на виборні уряди, то хоть вменшали кріпацтво простих людей, в Московщині царі завели кріпацтво, тоді як воно вже щезало в Європі. Вп'ять і тут показалось таке, що Московське царство було й нове і старе. Старе воно було тим, що давно вже повелось і що народ вже призвичаївсь

слухатись царя, а в XV – XVI в. воно стало як би наново заведене, бо саме тільки тоді московські князі пооднімали землі у других князів, увільнились од татар і стали напирати на землю князів литовських. Московську землю мовби знову завоювали князі, так як би Францію французькі королі у IX в. або Англію норманські у XI в., і роздавали землю воякам своїм: боярам та дворянам, а щоб народ не тікав з цих земель, щоб у бояр та дворян завсігда були вояки-піддані для царської служби, то народ закріпостили.

От до якого то царства прилучилась наша Україна! Була вона мов ново-народжена земля вольна, хоть і мала вже погані зерна, як початок кріпацтва, хоть воля її не була ще вкорінена в народ наукою, котра б показала, що іменно і треба людям zostаватись вольними та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з'являлись думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і війська, а то і об народ, котрий розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя» і т. д. От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростатись тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями або схне, – а зле поливається, розростається.

ПОДОЛИНСЬКИЙ Сергій (1850-1891) – український громадсько-політичний діяч, економіст, соціолог, публіцист. За фахом – лікар. Був одним із перших популяризаторів соціалізму й марксизму на Україні. У 1867–1871 рр., ще студентом природничого факультету Київського університету, зблизився з М. Драгомановим і М. Зібером, захопився ліберальними ідеями. 1871 року виїхав за кордон, щоб далі вивчати медицину. Жив у Парижі, Лондоні, Цюріху, Відні, Бреславі. 1872 року зійшовся у Парижі з провідним російським народником П. Лавровим, співпрацював разом із ним у друкованому органі російських революціонерів в еміграції журналі «Вперед», представляючи теорію українського соціалізму. Того ж року Подолинський познайомився із К Марксом і Ф. Енгельсом, з якими листувався.

С. Подолинський належав до лівого крила «громадівців». У Відні співпрацював з товариством українських студентів «Січ». За допомогою О. Терлецького 1875 року організував видавництво соціалістичної літератури українською мовою. Намагався організувати у Києві Молоду Громаду, більш радикальну за культурницьку Стару Київську Громаду. 1877 року емігрував і оселився у французькому місті Монпельє. У цей час написав такі праці, як «Життя і здоров'я людей на Україні» (1879), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880). У 1878–1881 рр. разом із М. Драгомановим і М. Павликом видавав журнал «Громада».

Сергій Подолинський – автор розвідок з історії українського і світового соціалізму. Розробив власну теорію про відношення між сонячною енергією й додатковою економічною вартістю. Розвинув власний політичний світогляд. Ряд висновків К. Маркса адаптував до української специфіки, до пояснювання соціально-економічних відносин і потреб українського селянства. Ідеалом нового суспільного ладу вважав громадівство, соціалізацію землі й фабрик – передачу їх громадам безпосередніх виробників, селян і робітників. В історії української суспільно-політичної думки Сергій Подолинський як перший український соціаліст дав теоретичне осмислення соціалістичних ідей на українському ґрунті.

Осн. тв.: "Життя й здоров'я людей на Україні" (1878); "Ремесла й фабрики на Україні" (1879); "Нігілізм в Росії" (1879); "Соціалісти України в Австрії" (1880); "Перегляд громадянського руху в Західній Європі" (1881); "Громадівство й теорія Дарвіна" (1881); "Людська праця і єдність сили" (1882).

ЛИСТ С. ПОДОЛИНСЬКОГО ДО В. СМІРНОВА

Подано за виданням: С. Подолинський. Вибрані твори. – Монреаль, 1990.

17 травня [1875 р.]

Сьогодні одержав Вашого листа і сьогодні ж починаю відповідати на Ваші питання [2], тому, що майже на всі [запитання] мені дуже легко відповідати. Багато з Ваших питань, саме теоретичні, мені видаються зайвими, і я думаю, що відповіді на них знаходяться вже в [моєму] першому листі і в словах «українська соціально-демократична партія». Все ж таки, для повної ясності я відповім і на них.

1. У[країнська] с[оціально]-д[емократична] п[артія], як і російська, не представляє собою цілковито і гармонійно зорганізованої цілості і тому, певна річ, не може мати прелемінарної програми, [такої] як її, виготовляє, напр., німецька чи інша західноєвропейська [партія] [3]. Все ж таки, в різних обставинах, напр., при зговоренні з радикалами [4] (так у нас називають Вас і взагалі загальноросійських соціал-демократів і так я буду висловлюватися заради стислості) або в боротьбі з лібералами, багатьом українцям доводилось виступати не з особистою програмою, а від гуртка, партії або загально як цього вимагали обставини. У цих випадках українці нерідко робили те, чого звичайно не роб-

лять радикали, а саме пропонували навіть практичні розв'язки основних питань для їхнього ідеального ладу, принаймні на найближчий час. При тому, економічні питання формулювали в сенсі рішень Брюссельського і Базельського конгресів 1868–1869 років [5], певна річ, із цілковитим припиненням капіталістичного способу виробництва, продажу праці і т. п. елементів сучасного господарства, що вкрався 1874 року в записку де Папа [6]. Певна річ, все це формулювалося у відношенні до Росії і спеціально України. Рішення питань про перехід землі в руки селянських громад, заводів у руки робітничих артілей самі собою зрозумілі і про те вже, звичайно, в партії більше не говорять.

У політичних питаннях у [країнська] соціально]-демократична] п[артія] найбільше подібна до анархістів Західної Європи, хоч, наскільки справа виявилася, не до крайніх анархістів, як іспанці, а скоріше до жюрайців [7], або групи бельгійських анархістів. Найближчим ідеалом ставимо якнайбільш роздрібнену федерацію з якнайбільшим громадським самоврядуванням. Питання про величину федерації [8] тепер, звичайно, ще передчасне, все ж таки завважу, що є крайні сепаратисти, напр., багато полтавців, а відтак більше схильні до загальноросійського радикалізму, напр., правобережні і чернігівці [9]. Релігійні питання рішення так само як і у Вас і в усяких інших радикалів [10]. Так само питання про місце жінки, про родину і т. п., хоч, звичайно, тут уже національні відмінності сильно входять у свої права. Українська жінка ніколи не була в такім рабськім положенні, як російська, і відповідно до того, емансипаційний рух тут не такий енергійний. Українська жінка, зокрема дівчина, як у народі, так і у вищих станах, насправді, навіть і тепер у незрівнянно кращім положенні, ніж російська, і приклади родинної тиранії [в нас] загально рідші.

Так як я Вам уже писав, є, звичайно, люди, не досить щиросердечного переконання, і українській] соціально]-демократичній] п[артії] потрібна ще добра чистка, а все ж таки соціально-демократичний елемент переважає настільки, що взагалі, навіть теоретично виключають існування якої-небудь другої партії українофілів, крім с.-д., якщо не враховувати декілька жалісних останків козакофільства [11], яке вимирає. Українці – здебільшого нарід селянський; немає на світі народу, де був би такий малий відсоток вищих станів, і тому жодний український рух у своїй вихідній точці не має сенсу, якщо він не [є] чисто селянський. Українофілів завжди називали хлопоманами [12] і вони справедливо гордяться цим іменем, яке вони заслужили, ще будучи досить вузькими націоналістами. Тепер, коли вони [вже] частково перейшли, а частково ще переходять на міжнародний с[оціально]-д[емократичний] ґрунт, вони ще з більшим правом будуть носити це ім'я, яке ясно показує, що власне вони ніколи не були національною [13] партією в звичайному сенсі того слова. Та й справді, хто в Росії перший показав шлях «в народ», як не хлопомани [14]. В 1860-63 роках хлопомани ходили в народ так само, з тими самими цілями і діяли тими самими способами, як тепер радикали. Тоді їх арештували і вони відповідно потерпіли, в тому ж майже розмірі [що тепер радикали]. Та й тепер, подивіться на списки і побачите, що кількість українців невідповідно велика між тими, що ходять в народ.

Звичайно, Ви тепер скажете, що це не українофіли, а радикали, але я Вам на це відповім, що багато з них уже тепер і одне і друге (Волховський [15], напр.), що багато з них лише випадково не українофіли, напр., вчилися не в Україні, погано знають [українську] мову, перше попали в російські гуртки і т. п. і, врешті найважливіше, що вони неминуче стануть українофілами, як тільки повернуться в Україну і побачать теперішній напрямок українофільства. Але цього мало. Радикали пішли минулого року в народ, але чи залишаться, не знаю. Українофіли, хоча, звичайно, не у великій кількості, залишилися з шістдесятих років. Я знаю декількох і знаю, що їхня діяльність була настільки соціально-революційного характеру, наскільки це було загально можливо в такий мертвий час, як кінець 60-х і початок 70-х років. Врешті, тепер серед українофілів справи ніколи не ставляться інакше, як на ниві суто народного руху, а для інтелігенції – роботи в народі. Тут, звичайно, знову виступають на сцену відмінні національні риси. Ми не любимо і вважаємо мало корисну мандрівну діяльність, «по дорозі», як висловлюються деякі радикали. Наш ідеал, *розселитись* по всій Україні. При тій же перевазі селянського населення наші стремління, звичайно, направлені здебільшого на осілий елемент населення.

При цьому візьміть до уваги, що [такий] перехід для нас і не трудний, і не дуже страшний. Правда, в селянські громади офіційно записуватися тепер не можна (раніше українофіли поступали в такий спосіб), але здобути собі стан селянина-хуторянина зовсім не трудно і навіть для більшості з нас, дітей дрібних, часто дуже дрібних поміщиків, не являє нічого особливого, що кидалося б в очі. Декотрі з [наших] попередників одружувалися з селянками, а тепер інші також думають так поступити. Як бачите, такий перехід у народ буде якісно вище мандрівки по берегах Волги на два-три місяці, чи навіть тимчасової роботи на фабриці. Ви, звичайно, запитаете, що ті українофіли будуть говорити селянам. Певна річ, будуть говорити, і тепер говорять різне і по-різному, але все зводиться до наступного: земля ваша, заводи і т. д. також, засіб – захоплення шляхом народної революції. Так думають українофіли, і час покаже, чи вони мають рацію. Певна річ, праця на селі не виключає праці в місті. На це конто уже і тепер дещо робиться, а коли появиться український робітничий рух, а він уже зароджується, то буде ще більше діятися. Ось Вам факт, який показує, як в нас стали відноситися до фізичної праці навіть середні стани: в Київській ремесловій школі (частково українофільської) більша частина учнів – діти чиновників, попів і т. п. За 3–4 роки багато з них неминуче стане в ряди соціальної демократії і таким чином завершить той робітничий рух у Києві, який розпочали недільні школи [16], що їх провадили українофіли в 60-х роках, а їхніми результатами користалися радикали на початку 70-х років. Варто уваги, що багато з тих людей осталися вірні до сих пір, тоді коли з радикалізованих прибульців багато (напр., знаменитий Гаврило [17], про якого Ви чули від маленького Кулябки [18] і др.) перевернулися в ренегатів.

При першій можливості ми заведемо за кордоном робочу, то є народну газету, і тоді, звичайно, справи підуть багато краще. Це відноситься також до видавання народних книжок. Ось Вам відповідь на Ваше перше питання.

2. Ставлення українців до радикалів, раніше напружені, тепер з кожним

днем стають кращими. Українофіли часто сходяться з різними фракціями радикалів, яких (фракцій) в Україні є декілька, себто анархісти, впередисти та інші, хоч радикали і не дуже численні. Правда, повного злиття, за яке українофіли пили на поминках Шевченка [20], ще нема, але взаємна поміч, зокрема зі сторони українофілів, цілком звичайна. Цікаво, що різні фракції радикалів у трудних обставинах, напр., у справі переховування, в справі грошей, також при розповсюдженні книжок, часто радше звертаються до українофілів, ніж одна фракція до одної. Розповсюдження Ваших видань, на жаль, надзвичайно малою кількістю, останнім часом також були в наших руках, так що радикали також діставали їх через нас. Загально кажучи, якщо відношення між українофілами і радикалами-росіянами бувають або, точніше сказати, бували дуже напружені, то майже одинока причина тому була – невизнання росіянами українців за окремих нарід. [Це] невизнання, деколи прямо висловлене, деколи ж побічно, напр., ходженням в український народ без знання його мови. Подібне відношення до справи, згодитесь, безглузде, і я вірю, що якби Ви в справі міжнародного соціалізму не погоджувалися, напр., з Врублевським, якщо би Ви стали заперечувати самостійність польського народу і стали вести пропаганду по Польщі на незрозумілій для поляків мові, то Вашій дружбі з Врублевським [20] прийшов би скорий кінець. Тепер кращі з радикалів-росіян повністю згідні з цим і, коли бажають працювати в Україні, вивчають її мову, звичаї і т. д., і в таких випадках втішаються в своїй праці повним співчуттям українофілів.

Є ще одна причина розбіжності, більше технічного характеру. Це з одної сторони, необережність радикалів, їхня балакучість, пристрасть до листування і т. п., з другого – можливо зайва (врешті, скоріше теоретична ніж практична) обережність українофілів і виникаюча з цього, принаймні уявна, менша енергійність в дії. А відтак залишається ще спосіб багатьох радикалів тримати себе на допитах, себто дуже багато говорити. Це послідне, звичайно, відноситься далеко не до всіх і навіть не до більшості. Із небагатьох українофілів, яких зловили тепер разом з радикалами, наскільки я знаю, ніхто нічого не виказав. Про те, що між українцями справді менше балаканини, свідчить той факт, що переховуванці, про яких знали в той самий час десятки українофілів, могли в однім і тім же місці залишатися цілі тижні і навіть місяці, хоч, як пізніше виявилось, поліція не дивилася на це через пальці і декому з переховуванців надавала немале значення. Навряд чи наші гуртки радикалів можуть дати подібні приклади.

Я певний, що до «Впереду» українофіли ставляться краще, як більшість радикалів-росіян. Це й зрозуміло. Для нас «Вперед» є прекрасним виданням, основаним на принципах міжнародного соціалізму, які нам дорогі, при тому надрукованим зрозумілою для нас усіх мовою, і до того всього, дає нам відомості й про наш край. Якого-небудь суперництва з «Впередом», як воно справді існує в різних російських гуртках, у нас бути не може, як, напр., воно не може бути між «Народною державою» [21] і, скажімо, хорватським «Робітничим Приятелем» [22]. Інша річ у російських радикалів. Там ідуть суперечки про те, чи «Вперед» – орган їхньої партії, чи можливо навіть шкідливий журнал, і деякі його статті слід би спалити рукою ката і т. д. Подібні нісенітниці не можуть

прийти нам до голови, як не може нам прийти на думку палити «Народну державу» і т. п. Ми визнаємо, що «Вперед» не приносить українській інтелігенції нічого, окрім користі, і я ніколи не чув між українофілами іншої думки. Це навіть до тої міри, що коли в нас іде мова про заснування за кордоном революційного органу, коли мова іде про орган для інтелігенції, то багато хто каже: «наш «Вперед» або «так як «Вперед». Ось Вам наше відношення до «Впереду». Чому ми йому не помагаємо активно? Головна причина та ж, звичайно, через яку ми не помагаємо активно, напр., «Народній державі», хоч, проте, не цілком, тому що все ж таки виявляємо невелику допомогу як кореспонденціями, так і іншими способами.

Це ще більше відноситься до народних видань. Незважаючи на деяку незрозумілість для українського народу таких видань, як «[Хитра] Механіка», «Чотири брати» та інших, українофіли розповсюджують їх запопадливо. На жаль, ми їх дістаємо мало, але скільки б не діставали, напр., тих названих книжок, то вони розходяться майже відразу, і признаюсь, що мене дивує, як то поліція могла викрити, напр., «Чотирьох братів» в складах, де вони довго лежали. Подібні факти в нас неможливі. Навіть такої досить спеціалізованої речі, як «Самарський голод» [23] досить скоро розійшлося в мене в Києві 30–40 примірників. Найменш охоче брали «Пугачовщину» [14]. Не зважаючи на те, що книжка маленька; коли я питався «чому?», мені звичайно відповідали: «це декламація». У нас особливо люблять у «Впереді» «Літопис робітничого руху» [25]. «Що діється на батьківщині» [26] робить менший ефект, тому що українофільська молодь у більшості виросла в ближчих стосунках з народом, як радикали, і тому їй там по суті немає нічого нового.

Уривки зі [статті] «Революціонери із упривілейованого середовища» читали на зібранні в їдальні, як аргумент проти так званого в нас «Юридичного гуртка», прихильників *laissezfaire, laisserpasser* [27]. Читання на зібранні з 150–200 людей, звичайно, викликало бурю, яка згодом навіть довела до особистих образ, поличників і т. п. Кінець кінцем, на однім зібранні величезна більшість, приблизно 130 проти 15, висловила солідарність з читаючими уривки. Я звичайно не ходжу на студентські зібрання, але того разу пішов і навіть був предсідником. Мене здивував прогрес за останні два роки в свободі або, краще сказавши, у відвазі слова. Прийміть до відома, що такі дискусії тепер у Росії ведуться не в середині своєї партії, але проти ворогів, при відомих шпигунах. Справді, жандарми чудово знають про все, що діється на подібних зібраннях, і я переконався в цьому випадку. Через кілька днів мене викликали в іншій справі до жандармського управління, і при тому помічник начальника жандармів дуже мило розмірковував зі мною про «зібрання, на якому Ви, здається, були головою» [28]. Читачеві уривка (Шульгинові [29], племінникові редактора «Киевлянина», уявіть собі) було сказано, що якщо він буде ще хоч на одному зібранні, то буде арештований. Тому що він категорично відмовився не ходити на зібрання, то студенти були примушені відложити більші зібрання на деякий час. Я повідомляю про це лиш так, між іншим, для цікавості, як вияв часу.

Вашого питання про ставлення [українофілів] до російських робітників, які живуть в Україні, я ніяк не розумію. Чи не думаєте ви, що українофіли дивлять-

ся на російських робітників ворожо, як на представників експлуатуючої нації, подібно до того, як Енгельс пише у «Народній державі». Це було б так безглуздо, що й говорити про це не варто. Що відноситься до їхніх зусиль, то справді українофіли направляють їх радше (але й тільки) на українців, по-перше, тому що вони [українські робітники] осілий елемент, і, по-друге, тому що на них, крім українофілів, ніхто до ладу діяти не може, тоді коли для російських робітників, навпаки, корисніші радикали-росіяни.

3. Відношення українських соціалістів до західноєвропейських, наскільки вони існують, ті ж, що й до радикалів, але, звичайно, жодних особливих безпосередніх відношень немає (тепер, зрештою, заводяться), так як і радикалів. Українофіли розв'язують національне питання так само, як і західні соціалісти, себто національність становить дуже вигідне згуртування для економічного самоврядування тепер і, напевно до тої пори, доки будуть різниці в мові та інші національні особливості. Цим, звичайно, аж ніяк не зменшується значення світової федерації в усіх тих виявах громадського життя, які охоплюють загальнолюдські інтереси.

Відповідь на Ваше питання про відношення до «Правди» [30] також непрямо включена в мій перший лист, коли я говорив про заснування нового органу. Хіба «Правда» є органом якої-небудь соціально-демократичної партії? Вона вже два роки систематично не друкує статей з Києва і навіть з Відня від «Січі» [31], так що про «Правду» не варто говорити. Вона становить скалку, якою можна нас колоти, але людина, ближче обізнана з внутрішніми справами українських і галицьких гуртків, ніколи цього не зробить. «Правда» – це гріх одного львівського і одного полтавського гуртка [32], а нести за неї відповідальність приходить всім українофілам.

4. Питання про «Кіевській Телеграф» складніше. Звичайно, він також не є органом партії, тому що органом революційної партії не може бути цензурований журнал. Але якщо вже пішло на таке, то покажіть мені хоч один цензурований журнал у Росії, який за останні роки сказав би те, що сказав *К. Т.* Візьміть такі статті: передова про жидів в одному з перших чисел; фейлетон про помешкання, де після описів, яких немає в [журналі] «Вперед», прямо говорить [про те], що все, що не роби тепер, ні до чого не доведе без радикальних економічних змін [33]. Ви лаяли Леонарда, прочитайте ж, як його лаяв *К. Т.* [34]. Прочитайте статтю про робітників на цукрових заводах і зверніть увагу на слова, які йдуть попереду закінчення. Прочитайте кореспонденції «На земляних роботах». В статті «Акціонерські компанії», наскільки мені приходилося читати цензуровану публіцистичну літературу, перший раз прямо поставлено питання про залізний закон заробітної платні і про те, що асоціації мають виховне значення, лише як засіб, щоб довести робітників до повного здійснення ідеальної форми, себто повного усунення капіталу, а що тепер важливіші людські умови праці, щоб дати робітникові дозвілля для початкових занять для перевороту. Прийміть до уваги, що на цензора була нагінка уже після першого числа, три спеціальні розпорядження з Пітера після двох-трьох тижнів, що на *К. Т.* за три місяці написано більше доносів, як на «Вперед» за три роки, що бути співпрацівником в *К. Т.* майже такий злочин, як і в «Впере-

ді» (Про те, що Олександр Кулябка співпрацівник «Впереду», жандарми прекрасно знають і про мене також, але за це тепер майже не переслідують). Прийміть до уваги, що цензор (хоч і підкуплений) не перепускає передруків з чужих газет, щоб замаскувати кілька розумних слів, приходиться писати цілі сторінки нісенітниць, а тоді пояснюйте.

І все ж таки *К. Т.* не належить партії. Гогоцька – особа не тільки не близька, але ворожа, а чоловік її майже шпигун [35]. Партія зробила помилку, опублікувавши багато імен співпрацівників, вийшло, неначеб то її газета, а тим часом воно зовсім не так. Та й партія навіть не може мати газети, бо в ній немає ні одної досить благонадійної особи, щоб їй дозволили видавати газету. Нічого й казати, що партія не тратить ані копійки на газету. Не раз багато з нас підносимо питання, щоб покинути газету, тому що було взагалі наївно лізти в таке діло і не варто бруднитись. Якщо не кидає, то головне тому, що *К. Т.* кожний день, можна сказати, напередодні заборони (адміністративної), і ми вважаємо, що вигідніше, щоб його заборонили, незважаючи на всю його поміркованість, ніж самим кидати. В додатку в «Телеграфі», зокрема з початку, був досить поганий контроль зі сторони партії, і тому могли [там] попасти зовсім невідповідні речі. Щоб задовольнити Вашу цікавість, скажу, що я написав тільки передову статтю про акціонерські компанії і фейлетони про ставки і про українське [36] і польське населення Галичини. Не знаю, чи надруковано що-небудь після мого від'їзду [37].

Я мушу сказати, що взагалі вважаю негуманним Ваш спосіб поголовне ляяти у «Впереді» нашу пресу. Інша справа доказувати, що тепер не може бути порядної преси і що ліпше зовсім не видавати газет і журналів, ніж видавати такі, як теперішні: я з цим повністю погодився б, але Ви цього прямо не робите. А поголовно ляяти негуманно, тому що, повірте, напр., «Тиждень» [38] і *К. Т.* могли б і хотіли б виступати радикальніше, не менше як «Вперед», і при більшій кількості літературних сил могли б це робити з неабияким успіхом. Повірте, що це зовсім не трудно і ні до чого не зобов'язує. Доказом цього може послужити брюссельська «Свобода» [39], яка до-радикалізувалася до того, що вже не варто зовсім писати, а редактори по-старому влаштовано адвокатують. Справа в тому, що *К. Т.* і «Тиждень» просто не можуть сильно радикалізувати. (До речі, «Тиждень» тримається майже одними українофілами.) Прийміть це до відома, тому що інакше Ваше ставлення виходить цілком дїтвацьке.

5. Коли постала у[країнська] соціально]-демократична) п[артія], сказати трудно, тому що вона є безпосереднім продовженням хлопоманії. Яка вона сильна – також, думаю, що в середньому, у порівнянні із кількістю населення – вона дещо сильніша від партії російських радикалів, але в усякому разі не надто. Чи вона репрезентує виявлення потреб української молоді – це може питатися лише московський кацап, тому що жодній людині іншої національності не може, поскільки я знаю, прийти в голову подібне питання. Розпитайте про це Врублевського, Маркса, Лісагара, Ніколіча та інших [40]. Пропаганда, як і взагалі вся соціалістична пропаганда, тепер іде успішніше як попередньо; відповідно до того й організація може служити досить гарним прикладом *анархічної організації* [41]. Звичайно, все це дуже а дуже відносне.

6. Я вважаю, що треба бути вузьким націоналістом, щоби не признати за кожною національністю права і необхідності певної літературної та культурної роботи. Під цим я розумію народну мову, етнографію країни, звичаї, а також справді необхідні підручники. Без цих речей, себто без словників, підручників і знання етнографії народу і т. п. речей, не можливі не тільки видання революційних книжок і журналів, але навіть достатньо розумна усна пропаганда. Під українською інтелігенцією треба розуміти людей, які уміють і хочуть виконувати подібні завдання. На нещастя, або ні – на щастя для українського народу, багато цих осіб у той сам час [є] членами української] соціально]-демократичної] п[артії].

7. На Ваше останнє питання відповідь майже та сама, що й на 6-е. Властиво: ті завдання, які для Вас, росіян, виконують або вже виконали різні установи або більше чи менше ліберальні приватні особи, знову ж таки, напр., словник, географічно-етнографічні дослідження та інші, і які готові до вжитку в Вашій революційній роботі, як усній, так і літературній, ми, на жаль, мусимо хоч сяк-так підготувати самі для себе. Ми не маємо на кого покладатися. Українофілів-лібералів, учених і т. п. немає, або майже немає. Подібно як я Вам згадував, вони або справді, або деякі, на зовні, поки що (правдоподібно, до конституції, якщо така буде) всі себе визнають соціал-демократами, і звичайно, таким чином частина цієї культурно-літературної роботи припадає на українофілів-соціалістів. Тому що, насправді, значну частину тієї праці виконують при безпосередніх зносинах з народом, напр., перепис [населення] або дослідження географічного товариства [42], то вони служать підготовлянням і для суто революційної діяльності і аж ніяк не пропадають даром.

Взагалі щодо важливості культурно-літературної роботи і національних форм не раджу Вам покладатися на Ваші власні московські погляди, бо вони явно помилкові, а звернутися до соціалістичних представників різних національностей. Під Вашими формами я розумію такі справи, як російська мова, приклади з життя росіян, в пропаганді аргументація основана на російських звичаях, і т. п., справи, які, погодьтеся, для пропаганди на Україні не підходять.

Ось, надіюся, точна і досить детальна відповідь на всі Ваші питання. Я хотів би написати Вам ще про дещо, але це не дуже спішне, а цей лист вийшов і без того жахливо довгий.

Відповідайте по можливості не надто повільно. Ваш С. Подолінський

Франко Іван Якович (1856–1916) – український письменник, поет, публіцист, перекладач, вчений, громадський і політичний діяч. Доктор філософії (1893 р.). Усебічно обдарований, енциклопедично освічений, надзвичайно працьовитий, Франко виявив себе на багатьох ділянках української культури. Був «золотим мостом» між українською і світовими літературами. Філософські погляди Франка зазнали політичного впливу парадигми європейського *позитивізму*. Проте завдяки універсальній ерудиції і на підставі великої кількості власних економічних, історичних, етнологічних, культурологічних, фольклористичних та літературознавчих досліджень Франко виробляє нові підходи до розуміння історичного процесу як суперечливої єдності прогресу і регресу, наголошує на релятивності історичного знання, відкидає утопічну віру у можливість однозначного передбачення перебігу історичного руху. Визначальною рушійною силою історії Франко вважав культуру, котра являє собою "людське обличчя" історії. Вільний розвиток людської особистості як втілення загально людських цінностей та ідеалів мислитель розглядав у нерозривному зв'язку з повноцінним життям і розвитком нації.

Оригінального екзистенційного сенсу філософські ідеї Франка набули в його художніх творах (передусім у філософських поемах "Похорон" і "Мойсей"), де соціально-філософські проблеми осмислюються в морально-етичному і глибоко особистісному плані, невіддільному від естетичного переживання тих чи тих життєвих колізій. Естетичні погляди його еволюціонували від спрощеного розуміння соціальної заангажованості мистецтва та позитивістської редукції художнього процесу ("науковий реалізм" як художній метод) до обґрунтування ідейності художнього твору як естетичного виразу творчої індивідуальності автора. Характерною рисою естетики Франка є розгляд художнього процесу в культурному контексті.

У праці "Поза межами можливого" (1900) І. Франко обґрунтовує свій погляд на національний розвиток та шляхи розв'язання національного питання. Він підкреслює, що основним елементом політичної незалежності будь-якої нації є економічне питання – звільнення від економічного визиску в будь-якій формі. Національно-економічні проблеми самі собою, на його думку, послідовно ведуть "усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності".

Осн. тв.: "Мислі о еволюції в історії людськості" (1881 - 1882); "Леся Українка" (1898); "Із секретів поетичної творчості" (1898 - 1899); "Похорон" (1899); "На склоні віку" (1900); "Поза межами можливого" (1900); "Принципи і безпринципність" (1903); "Що таке поступ?" (1903); "Мойсей" (1905); "Одвертий лист до галицької української молодезі" (1905); "Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова" (1906).

Іван Франко
ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

*Подано за виданням: <http://www.ukrcenter.com/> Український центр.
Література*

Коли підходимо здалека до високих гір, наїжених голими, стрімкими скалами, увінчаних ледівцями мов гладкими скляними стінами, то мимовільно в нашій душі зринає жах і гомонить думка: «Там вийти і Стати на онтій ледяній іглі – ні, це неможливо!».

Коли європейці почали на руїнах давньої Ніневії віднаходити глиняні цегли, вази та циліндри, покриті клиновими написами, і побачили, що це написи уложені незвісними їм характеристиками, по незвісній системі (чи то азбучне письмо, чи силабічне, чи ідеографічне? І на незвісній давно вимерлій мові, то по довгих даремних пробах вирішили, що відчитання цього письма – річ неможлива.

Коли простому чоловікові скажете, що сонце віддалене від землі 20 мільйонів миль і що промінь світла в одній секунді пробігає 40 000 миль, то він, коли схоче бути щирий з вами, витріщить на вас очі і запитає: «А хіба Ви були на сонці? Хіба Ви їздили на світлянім промені? То неможливе, щоб ви могли це знати».

Чи маємо пригадувати з історії ті моменти, де погляд на межі можливого і неможливого доводив людей до комічних або трагічних конфліктів? Грецькі філософи елеати рядом субтельних розумувань доказували неможливість усього руху. Французький історик і політик Тьєр доказував неможливість руху парової машини. Католицька церква часів гуманізму і реформації в'язницею, тортурами і кострами боронила погляду на неможливість кулястої форми землі, існування антиподів і існування інших світів, заселених розумними істотами. А проте досвід показав і показує щодень, що всі ті неможливості – фальшиві, фікційні, виплоти чи то старої на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепности та недосконалости наших зміслів, доки їх не окрилює критичний розум, опертий на детальнім вивченні і порівнянні фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духової, це не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, це для нас показується зовсім можливим і навіть зглядно легким до виконання. В світі передових борців нашого часу можна навпаки завважити деколи певне перецінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливости загалом нема ніяких, що все безмежне поле не звісного, невислідженого, неясного і загадкового досі для нас, це не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний не виїжджений досі степ, який жде тільки смілих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими

шляхами і дати людській запопадливості нові, невимовне багаті здобутки. Цим можна пояснити собі той голосний гомін протестів, який піднявся був перед кільканадцятьма роками, коли славний берлінський учений Дюбуа Раймонд виступив зі своїми сімома тезами, з яких кожна починалася категоричним *Ignorabimus* *. Та з другого боку бачимо явища зовсім протилежного характеру. Пробуйте ви так званому «здоровому хлопському розумові» витолкувати, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидатися в собаку, не може дойти жаб і ящірок. Він може буде'притакувати вам, може буде й сам сміятися з такої віри, але проте в душі буде твердо переконаний, що якби на Юрія опівночі знайшов відьму на обійстю і вдарив її батоном або уздечкою, то рано з того батога або з тої уздечки потече молоко.

Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що матерія не може постати з нематерії, а організм не може безпосередньо постати з неорганічного тіла,— він буде на вас дивитися як на єретика і скаже вам з найбільшою певністю і не підозріваючи ані разу трудностей питання, що Бог сотворив світ з нічого, а чоловіка з глини. Для «простого хлопського розуму» являється зовсім можливим те, що гроші закопані в землі горять і підходять чимраз ближче на верх, що вода в ріках опівночі перед Йорданом на хвилю переменяється в вино, що опівночі перед Різдом воли розмовляють людською мовою, що гадина кусає жалом, грім б'є стрілою, а веселка п'є воду з криниць або рік і часто разом з водою висмоктує риби та жаби, що упир ходить по смерті і вночі висмоктує живим людям кров із тіла, не лишаючи ніякої рани ані сліду ітд. Але для інтелігентного чоловіка все те — чисті, очевидні неможливості, про які смішно навіть дискутувати, не то щоб доказувати їх, покликаючися на те, що для «простого хлопського розуму» вони ясні і натуральні.

Значить — простий хлопський розум не може бути ніяким критерієм в питанні про межі можливого й неможливого так як і загалом у жадному питанні, що вимагає дрібнішого досліду й ширшої критики. Та це вже звісна людська слабкість, яку давно і влучно схарактеризував Спенсер у методичній пропедевтиці соціології, що хоча ми в справах математики, фізики, медицини та астрономії «простому хлопському розумові» не признаємо ніякої компетенції, а вимагаємо фахового знання, то в справах суспільного життя, політики, соціології дуже часто покликуємо цей «простий хлопський розум» як свідка або навіть як суддю. Ми не міркуємо, що цей розум ані простий, бо його кривили і кривлять тисячні упередження і само обмеження його кругозору, ані не здоровий, бо він властиво здобуток тисячних генерацій і розумових течій, не раз дуже хворих і уломних.

Ці, може, трохи банальні, уваги насунула мені на думку дискусія, яка недавно велася в наших щоденних газетах про деякі основні питання нашого національного розвою. Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духового життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого? Не знаєм і не будем знати. А які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі, як щось дане й незмінне, чи може слід товкти об них — руками або й головами, і старатися відсувати їх усе далі й далі?

Я не буду вдаватися в деталі цієї суперечки поміж «Ділом» і «Молодою Україною», з одного, а чернівецькою «Буковиною», з другого боку. Завважу тільки, що хоч би аргументи двох перших і не переконали кожного, то проте контраргументація «Буковини» основана на вбогій арсеналі «простого хлопського розуму», блискучо доказала повну незгожість і недостаточність цього арсеналу для рішення таких широких і скомплікованих питань. Ми далекі від того, щоб за цю аргументацію накликати небесні громи на голови бідних публіцистів «Буковини» – вони в простоті духа і по щирості сказали, що знали, – але вважаємо цей випадок доброю наукою для цих публіцистів, що всякі такі появи треба обговорювати обережно і з відповідно широким поглядом на річ; що становище холодного і практичного політика часом буває як раз не холодне і не практичне і що всяке теоретизовання, а особливо публіцистичне, має значення тільки тоді, коли являється висловом, виясненням тих інтересів, тих почувань, течій, які наклюнулись або наклюовуються в суспільстві і без найтіснішого контакту з життям те розумування робиться сірою, безплідною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринер дістане в руки силу впливу) може принести народному життю необчислені шкоди.

Придивімося, з чисто методологічного погляду тому питанню, а радше цілому сувоєві тих питань, які були підкладом згаданої газетярської полеміки. Нема нічого забавнішого, як бачити наглі перескоки з одного становища на друге у прихильників «простого здорового розуму». Сьогодні вони виливають своє святе обурення на тих, що підносять важність економічного чинника в народному життю, важність «жолудкових ідей», – а завтра глянь! Самі вони проти ідеалу політичної самостійності виточують як першу гармату – ті самі жолудкові ідеї... «Наш народ бідний, його визискують усякі лихварі і здирці. Рятуймо свій бідний народ, піднесім його економічно, а не гаймо часу на пусті мрії про далекі, до зреалізування неможливі ідеали». А після завтра ті самі люди для потреб хвиливої полеміки знов змінять фронт і будуть кидати громи на ті самі жолудкові ідеї – і нічого собі.

Хоч і як несерйозно ставлять питання ці люди, та проте сама справа варта дискусії. Економічне питання таке важне, таке основне, що й при справі політичної самостійності всякого народу не то, що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. Аджеж уся соціальна боротьба наших часів у головній мірі (не виключної) зводиться на усунення економічного визиску в усякій формі. Та поставивши питання так, ми відразу бачимо перед собою просту і ясну перспективу. Адже змагання до усунення економічного визиску мусить ео ірсо (тим самим) бути змаганням до усунення визискувачів, своїх чи чужих, а в разі даного вибору певно насамперед чужих, а потім своїх. А що значить політична несамостійність якоїсь нації, як у останній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвитком і безпекою не мають нічого спільного? Значить, жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, пауперизації, культурного

застою й упадку. Правда, наші (і не наші) прихильники здорового хлопського розуму не ставлять цього питання так широко. Усунення всякого визиску – це ж утопія, це неможливість! Головна річ – удержання політичного і соціального спокою, при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні йдуть угору, а другі в долину. Іншими словами: «Не викликайте вовка з ліса, дайте нам спокійно сидіти на посадах і добиватися маєтків, а там, коли ми будемо матися добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше. Аджеж коли забезпечений я, мій сусід, другий, десятий, сотий, то це, значить, забезпечена така то часть нації. Економічний прогрес у тім і лежить, щоб та часть нації була чим раз більша й більша і щоб її забезпечення було чим раз ширше й тривкіше». Розуміється, так ясно ці панове цього не скажуть, бо тут занадто виразно було б видно їх клясовий і хатній егоїзм, їх нехоть до всякої боротьби, до всякого ідеального (отже й національного) змагання, коли воно має бути важким здобуванням, а не влітати в руки готове, так як мітичний печений голубець в рот. Розуміється, соціолог мусить і егоїзмові признати певне і то досить широке управнення в ряді факторів, що двигают розвій народу; але цей егоїзм не повинен бути густою хмарою, що закриває сонце, не повинен бути розтіччю і розбратом з ідеєю загального прогресу, бо в такому разі він робиться не позиточним фактором, а ворогом, з яким усі чесніші елементи мусять боротися. Соціальна динаміка нашого часу показує, що збагачення одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубожіння народної маси, а число збагачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа зубожілих. Чим більше багатів у центрі, тим більше бідности довкола; чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає зубожіння мас. Соціальний спокій, це найкраща гарантія для п'явок – висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадані, – цього не треба б доказувати. Що великі соціальні п'явки, нассавшись хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, це доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх. Далеко вище від цього егоїстично-матеріялістичного погляду треба поставити той, який пок. Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою «неполітичної культури». Ця назва не зовсім добре характеризує річ, бо ж само поняття «культури» містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і та ін.), що неполітична культура, це *contradictio in adjecto*. Та я маю на думці той напрям думок, який звичайно висловлюється такими більше менше фразами: «Плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, піднесім національну свідомість серед народу, а в політику, себто в активну політику, не мішаймося». Для зрозуміння і відповідного оцінення цієї течії треба додати, що вона постала на ґрунті політичне несвобіднім, де участь в активній політиці *eo ipso* (тим самим) значила участь у нелегальних змаганнях. У Галичині, де участь у активній політиці кожному горожанинові не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напрямку не було й не могло бути. Там, де він був, а почасти є й досі, він не був якоюсь свідомою програмою на завсіди, але хіба висловом фактичних відносин: політичної самовла-

ди з одного і політичної безправности з другого боку. От тим то критика пок. Драгоманова супроти цього напряду була лише почасти справедлива, наскільки вона вдаряла на загальну апатію і зневіру в успіх національної української справи, що крилися під цим окликом. Бо ж годі заперечити, що відповідно ведена просвіта, літературна і загалом культурна робота навіть без мішання українців у активну політику могла б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значення, а всі такі, зразу чисті ідейні, ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чим раз більше життєвих – педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чим раз ширшу арену боротьби. Воюючи зі самим поняттям «неполітичної культури» пок. Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба би вести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу, – не пробував аналізувати, відки взялася і яким робом запанувала по пам'ятнім указі 1876 р. та дивна апатія і знеохота до українства, що породила й сам оклик «неполітичної культури». Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі і сам він був цьому винен, що голошені ним у початку 70-их років доктрини в дальшому розвитку дали цю консеквенцію. Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київськiм періоді було переконання про конечність міститися українству і політичне і літературно – під одним дахом з російством. Українська література – популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати поросійськи, наповняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбницю. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою й категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як В. Навроцький (див. його реферати з праць Драгоманова в «Правді» 1874–76 рр.). Не багато змодифікував він ці думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вільного українського слова за границею. Правда в «Переднім Слові» до «Громади» він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх многоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значення і становище українського народу як самостійної нації в розвитку духовних зв'язків між Заходом і Сходом, між Півднем і Північчю. Але в його політичних писаннях українці завсіди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом – абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в «Вільній спілці» дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів ще в 1875 році. Проти думки про український сепаратизм заховання своєї свободи взятися до законної оборони, щоб скинути з себе се яро і шукати для того помочі наших сусідів. Отже не на нас спадає вина сеї війни, що вже загортається. Ми були вірні і зістаємося вірними великому князю (царю) і проти волі нашої беремося за зброю».

Ми не маємо майже нічого, щоб вияснило нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів, і так са-

мо Мазепи й його прихильників. І Виговський і Мазепа виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, у своїй кореспонденції й офіційних актах поводитися головно вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки. Якби діло їх увінчалось успіхом, воно б пояснило їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів – зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й «изменьї», а навіть і ми, бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей, мусимо вдоволитися більше або менше правдоподібними міркуваннями про те, що було властивою метою їх змагань, на підставі тих офіційних актів, і ще більше – міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань української сусіильности.

І от можемо ми припускати в Виговськїм, Мазепі чи іншїм спільнику ідей і змагань їх більшу або меншу участь мотивів егоїстичних, з одного боку, а ідейних і патріотичних – з другого; можемо симпатизувати з ними, як людьми, з індивідуальностями, з їх тактикою і з цілим комплексом їх політичних і національних, культурних і соціальних поглядів, ідей і змагань, з їх ідейною фізіономією, – але одно зістається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх плянів, – були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів, їх діло таким чином не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили з здійсненням того, що було постулятом усїєї суспільности. І впали жертвою не тільки своїх власних помилок, чи недотепностей, але также і жертвою трагічного конфлікту народних змагань з непереможною силою обставин.

Гадяцька унія була першим виразом, відкритим і більше-менше повним, того, що вже перед тим пробивалося в різних актах і заявах, але тільки тепер знайшло скільки небудь конкретне своє об'явлення: українська державна ідея, окремішність української території й українського народу. Від елементарної оборони «руської віри», рівноправности українського чи білоруського православного елемента з польсько-католицьким, яка наповняє собою перші десятиліття XVII в., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомости потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілости, української етнографічної території, як окремого політичного тіла. Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерти представлялося політичним керманичам України вже зовсім виразно і ясно. Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, а як окрема і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне «Велике князівство Руське», з своїми осібними міністрами, скарбом, військом і монетою, з своїм власним вибірним шефом – гетьманом, якого мають вибирати стани сього великого князівства і подають до затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на

сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких-небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народності («руської віри»). Українській народності забезпечуються певні освітні засоби (право заснування двох академій на взірєць краківського університету і т. і.).

В знаній мірі при тім узято взірєць з В. кн. Литовського, що на підставі Люблинської унії 1569 р. становило автономну провінцію Польщі. До давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка йшла далі сього готового взірця, сеї готової схеми і творила нові форми й гарантії національного життя. Сей, напр. український віце-король, виборний, доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря (вимовлялося, що потомки і свояки Виговського не мали бути виключені від гетьманства),— се була зовсім нова комбінація автономного устрою В. кн. Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що В. кн. Руське має зіставатися неутральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським, я бачу прояв ідеї вічної неутральности України між двома конкурентами — Польщею і Москвою, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі й Московщини.

Не все з сих дезидератів було прийняте в офіційний текст Гадяцької унії, бо се було занадто нове ще, сміле й незвикле. Напр., ся ідея неутральности України¹. Або жадання, щоб Велике князівство Руське обіймало не саму тільки козацьку, східню Україну, що була предметом трактатів з Польщею за Хмельницького, а всю українську територію². 1) Знаємо її з брульйонів (чорновиків Гадяцького трактату, знайдених В. Гарасимчуком і приготовлених для видання в львівськй корпусі матеріялів до історії козащини. 2) З записок Голінського, учасника переговорів, знаємо тепер, що таке домагання ставилося при укладанню унії, в вересні 1658 р., а не тільки при пізнішій (1659) посольстві на сойм: *Urominali si naprzod ksiestwa absoluitnego Ruskiego, przy ktorym wojewodstwa Wotynskiego, Ruskiego, Podolskiego, Betskiego w Koronie, i w. w. k. Litewskim Pinska, Wykowa, Staroduba, Owrucza i innych nie mato.*

Але нам інтересні самі ідеї. Інтересно і важно, що такі жадання були продумані, висловлені і домагалися свого сповнення Трудно сказати при теперішнім запасі наших відомостей, наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії плян переходу назад під зверхність Польщі, а розриву з Москвою. В наведеном вище маніфесті не можна вчитати такого заміру до рішучого розриву і повороту назад. Нам, з ретроспективного становища, зовсім ясно, що Гадяцька унія не мала виглядів на успіх: утрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок речей для окремішнього і автономного Вел. кн. Руського. Для українських мас вертатися назад під панську кормигу польську, обливу кров'ю недавніх, героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким. І те, що так ясно представляється нам, до певної міри могли відчувати і творці гадяцьких умов. Можна сильно сумніватися, чи оружні демонстрації Виговського проти Москви не були тільки способом змусити її до уступок українській

автономії, подібно, як потім за Дорошенка, і чи власне дійсна програма не лежала в чімсь у роді тої вічно неутральної української держави під зверхністю Польщі і Москви разом, яку я тількищо запримітив у зародку, в проектах унії. Все се неясно, і можна бути різних гадок про те, в яких міжнародних комбінаціях творці Гадяцької унії, чи їх наступники задумували у цих комбінаціях творці Гадяцької унії, чи їх наступники задумували здійснити свій плян української автономії, і сі міжнародні комбінації, правдоподібно, стояли на другім пляні у самих українських політиків, що на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори – Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії – се ґрунт, се правдива, дійсна вісь, коло котрої оберталася українська політика другої половини XVII в. Вона лежить основою діяльності і змагань і таких льяолястів (у відносинах до Московської держави), як Сомко або Многогрішний, і таких сміливіших будівничих української політики, як Дорошенко, – у котрого ся ідея неутральної української держави під протекторатом її сусідів – Москви, Польщі, Туреччини виступає особливо помітно, і навіть у таких демагогів, як Петрик, що виступаючи завзятим ворогом автономістів – старшин, заразом голосив «війну на Москаля для вольностей і добра общого посполитого», закликав усіх до себе, щоб не пропустити моменту та не зістатися «вічними московськими невольниками».

Автономічна ідея стає «каменем претиканія», на яким розбивають собі голови навіть найзручніші кар'єристи, в роді Брюховецького, коли вони починають спекулювати проти неї. І приглухши під впливом останніх криз кінця XVII в., вона неминуче мусіла проявити себе, скоро тільки захиталася позиція московської політики, як сталося під час Північної війни.

Чи був Мазепа щирим автономістом з переконання, який тільки під натиском обставин вислугувався централістичній політиці Петра, чи був тільки кар'єристом, що, не журячися власними принципами, пливза вітром, – все одно. Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминуче мусіли вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманові, – коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху, як би він вирвався тепер, звертаючися заразом і проти «московської неволі» і проти її вірного слуги «гетьмана і кавалера»; міг би сей рух його перевернути так, як перевернув свого часу «боярина і гетьмана», Івана Брюховецького. Старий гетьман рішив вивісити автономічний прапор, а його кружок, з ретроспективного становища (при виборі на гетьманство Орлика, в 1710 р.), в своїх «*racia conventa*» – новій конституційній хартії України – так пояснив сей факт у зв'язку з його прецедентами: «Вічної пам'яті Богдан Хмельницький, за поміччю Божою необорною підмогою пресвітлого короля Швеції, безсмертної і славної пам'яті Карла X, сполученими силами ханства Кримського і Війська Запорозького і своїм гострим розумом, печаливістю і великодушною працею визволив з неволі польської військо Запорозьке і поневолений та пригнетений народ руський і піддався сам і народ той піддав добровільно під московську самодержавну

пласть, покладаю'шся на те, що вона, зв'язана з нами спільною вірою, сповнить свої обов'язки включені в умови і скріплені присягами: заховає назавсіди військо Запорозьке і свобідний народ руський при його законних правах і свободах, під протекцією своєю. Коли ж по смерті покійного гетьмана, того ж Богдана Хмельницького, Московська держава різними хитрими способами і штуками почала заходитися, щоб свобідні права Запорозького війська, скріплені її присягою, укоротити і зовсім знищити, та наложити рабське ярмо на свобідний народ, ніколи зброєю непоконаний нею,— військо Запорозьке, всякий раз, як терпіло в сих справах якусь кривду, мусіло кров'ю своєю і смілим відпором боронити цілість прав і свобод своїх, і Бог, местник неправд, сій обороні помагав ласкаво. І нарешті, коли отее недавно, за правління покійного гетьмана Івана Мазепи, теж правительство московське, хочаки сповнити наділі нечестиві свої заміри, відплатило нам злом за добро, замість ласки і справедливости за наші вірні служби й трати, за воєнні кошти, ложені до повної руїни нашої, за нечисленні геройські діла і криваві подвиги воєнні,— задумало козаків перетворити е регулярне військо, міста взяти під свою власть, права й свободи наші покасувати, військо Запорозьке на Низу Дніпровім (себто запорозьку козаччину) викорінити і саме ім'я його навіки вигнати, (а на се мали ми й зараз маємо виразні вказівки, докази й печатки),— тоді вищеназваний покійний гетьман, пресвітлий Іван Мазепа, подвигнувшись справедливою ревністю за непорушність прав своєї отчини і вільностей війська Запорозького і запалений гарячим бажанням підтримати в днях гетьманства свого честь його, і по собі, на вічну пам'ять імені свого, отчину нашу і оба війська Запорозькі (городове і низове) лишити з цвітучими свободами не тільки ненарушеними, але розширеними й примноженими ще,— піддався під непобідиму протекцію пресвітлого і премогутнього короля Швеції Карла XII, що за особливою ласкою Божою звернувся з військами на Україну. Пішов він слідами попередника свого, славної пам'яті пресвітлого гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, Його величества теперішнього тезоіменитим дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч, відповідну для знищення сил польських. І хоч тепер незглибимі суди Божі нещасливим оборотом змінного щастя війни ударемнили щирі заміри покійного гетьмана і його самого тут у Бендерах постиг закон смерті, одначе осиротіле по смерті вождя свого Запорозьке військо не тратить надій на ту пожадану свободу, покладаючи надію свою в помочі Божій, в протекції пресвітлого і премогутнього короля шведського і в справедливості діла свого, що кінець кінцем усе таки тріюмфує».

Думаю, що автори сеї хартії, стилізуючи її, не могли мати перед собою маніфесту Виговського 1658р., і той паралелізм угадках, аргументах і т. д., який впадає в око при читанню обох документів, залежить від одностайности провідних політичних ідей, однакових більше менше в часах Виговського і в часах Мазепи. А свій політичний досвід останніх десятиліть товариші Мазепи реалізують у постановах своєї хартії, які нормують українське народоправство, заводячи норми представительства, запобігають кривдам козачої сіроми й селянства, і т. д. Політику Мазепи стріло повне фіяско. Трудно навіть сказати, якби поставилися

до його автономних змагань ширші круги української суспільності, бо їм властиво не лишалося ніякої можності самоозначення. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропаший. Його лояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг опертися український рух проти московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «изменн», не лишала місця для ніяких вагань. Крах був неминучий уже наслідком сих, чисто зверхніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народною масою. Се була ахілева п'ята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народних мас, невироблені й невияснені за се півстоліття так, як виробилися й вияснилися постуляти національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалася на невірне становище мас, хитро буджених різними демагогічними окликами. Але сим разом вони не мали навіть можливости проявити себе.

Полтавська перемога закопала Мазепу і мазепинців з їх плянами, підорвала глибоко й автономічні змагання українські взагалі, що більше вже не здобулися на ніяку серйозну акцію політичну в тім давнім стилі, на проголошення української державної ідеї ще коли небудь. Читання Москов. істор. тов. 1847, кн. I (XIV).

Крах був ще більш рішучий, ніж який стрів Гадяцьку унію.

А тим – часом?!

Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав їй могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше *raison d'etre*, ніж Гадяцька унія.

В 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька Україна ще надто слабка, її устрій ще формувався тільки, її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від польщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави" успішного розвитку України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби й потрясень.

На печатках XVIII в. обставини були інші. Політична і соціальна структура Східної України (Гетьманщини) значно ствердла; розуміється, ся структура, спеціально суспільна, не була через те ліпша: вона ствердла коштом приборкання і апатії народних мас, але й ці народні маси могли тільки виграти від того, якби не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року. В сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню. Протекція Швеції; держави далекої, територіяльно відокремленої, не могла б вносити в українське життя ніяких значних труднощостей, могла бути явищем тільки скороминучим. Польща була дезорганізована і ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних плянів на завоювання східної України або взагалі перетворення її в польську провінцію та відокремлення від Росії. В тім часі Україна мо-

гла стати неутраальною державою між Польщею і Московщиною, як мріяли в середині XVII в. Відносини до Московської держави могли устатитися також інакше, ліпше для інших держав східньої Європи і, мабуть, для самої Московщини.

Полтавська битва була критичним моментом: перемога 27. VI. дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіялізму, екстенсивної політики, все нових і нових завойовань і прилучень, на цілі два століття. Ця екстенсивна тенденція не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організмів, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави і її державної народності великоруської, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного і культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення. Без полтавської перемоги все це могло б піти інакшими дорогами. Польща, мабуть, би не впала. Україна зісталася б особливим тілом, коли не самостійним, то окремишим, навіть перейшовши кінець кінцем у рамки Російської держави. На місце однієї централізованої держави, обтяженої безконечними «сепаратизмами» і національними питаннями, з односторонньою розвитою енергією імперіялізму, що привів кінець кінцем не тільки до повного спустошення самої державної народності, але й саму державу поставив на краю пропасти,— ми може б були тепер свідками чи горожанами ліпше організованої великої східноєвропейської федерації, урівноваженої і сильної, яка б силою своїх внутрішніх прикмет могла притягнути цілий ряд земель, які зісталися навіки за границями централізованої Росії.

Спеціально могли б ліпше уложитися відносини українсько-великоруські. Я не сумніваюся, що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білорусі) розвинулися б свободні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найближчого, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва. Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській перемозі, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708–9, прийшло б хоч кількадесят літ свободного розвитку Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів — заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року) протягом всього дальшого часу. «Руські народності» не переживали б такої тяжкої внутрішньої боротьби, яка тепер грозить навіки розрізнити їх, витравивши поліційними переслідуваннями ті внутрішні, моральні зв'язки, які зв'язували їх. І внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти іншою дорогою, коли б крім бюрократично-централістичного московського устрою, поруч нього жив і розвивався свободний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й великоруські може б не пережили тих страхів кріпацтва, яке привелося їм пережити в століття по скасуванню останків українського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й імперіялізму нас може б обминула.

Полтавська перемога була тріумфом тільки російського імперіялізму, а не тріумфом російського життя, не тріумфом поступу і культури навіть з становища державної великоруської народності, не тільки – з становища всього східнослов'янського, чи ще ширше – всього слов'янського світу, його гармонійного розвитку, його вільного і дружнього поступу. З становища великоруського навіть, не тільки з «руського» взагалі – або становища східного Слов'янства, може б було ліпше, якби день 27. VI. не приніс з собою того вікопомного тріумфу. І тим пояснюється здержливе становище до нього правдивих приятелів поступу і свободи.

Вислови автора:

* Не ридать, а добувать

Хоч синам, як не собі,

Кращу долю в боротьбі.

* Лиш боротись – значить жить.

* Не пора, не пора, не пора

Москалеві й ляхові служити!

* Дух, що тіло рве до бою,

Рве за поступ, щастя й волю.

* Більш, ніж меч, і огонь, і стріла, і коса,

Небезпечне оружжя – жіноча краса.

* Книги – морська глибина:

Хто в них пірне аж до дна,

Той, хоч і труду мав досить,

Дивнії перли виносить.

* Чому у нас відступників так много

І чом для них відступство не страшне?..

* Земле моя, всеплодющая мати,

Сили, що в твоїй живе глибині,

Краплю, щоб в бою сильніше стояти,

Дай і мені!

* Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт звання освіченого народу.

* Силу рукам дай, щоб пута ламати,

Ясність думкам – в серце кривди влучать,

Дай працювать, працювать, працювати,

В праці сконать!

* Рівень усякої драматичної літератури можна міряти головню тим, яких вона виводить жінок і яких євреїв.

* Не все ще той святий, хто богомільний.

* Блаженний муж, що серед гвалту й гуку

Стоїть, як дуб посеред бур і грому,

На згоду з підлістю не простягає руку,
 Волить зламатися, ніж поклониться злому.

* Найщиріше цілуєшся мовчки.

* Яким чоловік вродився, таким і згине.

* Література кожного народу – це найкраще дзеркало його життя.

* Живий язик не має граматики.

* Братерство ситих з голодними – се попросту фраза, гірка насмішка та й годі.

* Іноді поступ людський виростає на могилах, як пшениця на зораній ниві!

* Рівність, коли б яким чудом далось її зробити між людьми, була би для них найбільшим нещастям, бо довела би їх до цілковитої байдужості і закостенілості.

* Героїзмом можна назвати тільки таке діло, де мука і терпіння одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу.

* Всяке добро має... й темний бік, а жодне лихо не буває без добра.

* Гумор – невідлучна прикмета кожного правдивого таланту.

* Сама природа дбає за то, аби між людьми не було рівності.

* Против рожна перти,

Против хвиль плисти,

Сміло аж до смерти

Хрест важкий нести!

* Правда против сили!

Боем проти зла!

Між народ похилий

Вольності слова!

* Слова – полова,

Але огонь в одежі слова –

Безсмертна, чудотворна фея,

Правдива іскра Прометея.

ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир Іванович (1863–1945) – український філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології, космізму. Один із засновників Української Академії наук; став дійсним членом Української АН та її першим президентом (1918–1921). Засновник наукової бібліотеки в Києві (названої нині його ім'ям). Збагатив науку глибокими ідеями, що лягли в основу нових провідних напрямків сучасної мінералогії, геології, гідрогеології, визначив роль організмів у геохімічних процесах. Для його діяльності характерні широта інтересів, постановка кардинальних наукових проблем, наукове передбачення. Дійсний член НТШ та низки інших академій (Паризької, Чеської).

Важливе місце в його діяльності займали, зокрема, мінералогія і кристалографія. Все життя працював Вернадський і над проблемами радіогеології. Він є також творцем нового наукового напрямку, який пізніше переріс у самостійну науку – біохімію. Крім наукових праць, у нього є і філософські твори. У першій половині 20 сторіччя В. І. Вернадський створив учення про *ноосферу* (грец. *ноос* – розум і *сфера* – куля), в основу якого поклав ідею про гармонійне входження людини та її господарської діяльності у біогенний колообіг речовин.

Серед складових частин ноосфери виділяють антропосферу (сукупність людей як організмів), техносферу (сукупність штучних об'єктів, створених людиною, та природних об'єктів, змінених в результаті діяльності людства) та соціосферу (сукупність соціальних факторів, характерних для даного етапу розвитку суспільства і його взаємодії з природою).

Закон ноосфери Вернадського – це закон, положення сформульоване В. І. Вернадським (1944) про перетворення біосфери, згідно з яким на сучасному рівні розвитку людської цивілізації вона неминуче перетворюється в ноосферу, тобто в сферу, де розум людини відіграє найважливішу роль в розвитку природи.

2 т. (1997); “Декілька слів про ноосферу” (1944).

Вернадський Володимир Іванович.
Декілька слів про ноосферу

Подаємо за виданням: В.И. Вернадський, Наукова думка як планетне явище. Отв. ред. А.Л. Яншин, Москва, "Наука", 1991. *Переклад з рос.* Руслани Множинської.

1. Ми наближаємося до вирішального моменту в другій світовій війні.

Вона поновилася в Європі після 21-річної перерви – в 1939 р. і триває в Західній Європі п'ять років, а у нас, в Східній Європі три роки. На Далекому Сході вона поновилася раніше - у 1931 р. – і триває вже 13 років.

У історії людства і біосфері взагалі війна такої потужності, тривалості і сили *небувале явище*.

До того ж їй передувала тісно з нею пов'язана причинно, але значно менш потужна, перша світова війна з 1914 по 1918 р.

У нашій країні ця перша світова війна привела до нової - історично небувалої – *форми державності* не лише у галузі економічній, але і в сфері національних прагнень.

З точки зору натураліста (а думаю, й історика) можна і слід розглядати історичні явища такої потужності як єдиний великий земний *геологічний*, а не тільки *історичний* процес.

Перша світова війна 1914-1918 рр. особисто в моїй науковій роботі відбилася найвирішальнішим чином. Вона змінила в корені моє *геологічне світобачення*.

У атмосфері цієї війни я підійшов у геології до нового для мене і для інших, і тоді забутому розумінню природи – до геохімічного і до біогеохімічного, такого, що охоплює і зашкарублу і живу природу з однієї і тієї ж точки зору.

2. Я провів роки першої світової війни у безперервній науковотворчій роботі: неухильно продовжую її в тому ж напрямі і досі.

28 років назад, в 1915 р., в Російській Академії Наук в Петрограді була утворена академічна "Комісія з вивчення продуктивних сил" нашої країни, так званий КЕПС

(головою якого я був), що зіграла помітну роль в критичний час першої світової війни. Бо для Академії Наук абсолютно несподівано у розпалі *війни* з'ясувалося, що в царській Росії не було точних даних про так звану тепер стратегічну сировину, і нам довелося швидко зводити воєдино розсіяні дані і швидко покривати недоліки нашого знання.

Підходячи геохімічно і біогеохімічно до вивчення геологічних явищ, ми охоплюємо усю природу, що оточує нас, в одному і тому ж атомному аспекті. Це якраз – підсвідомо для мене - співпадало з тим, що, як виявилось тепер, характеризує науку ХХ ст. і відрізняє її від минулих віків. *ХХ століття є часом наукового атомізму.*

Усі ці роки, де б я не був, я був охоплений думкою про геохімічні і біогеохімічні прояви в тій, що оточує мене природі (у біосфері). Спостерігаючи її, я в той же час спрямував наполегливо і систематично в цей бік і своє читання і свої роздуми.

Отримувані мною результати я викладав поступово, як вони склалися, у вигляді лекцій і доповідей, в тих містах, де мені довелося у той час жити: в Ялті, в Полтаві, в Києві, в Сімферополі, в Новоросійську, в Ростові й інших.

Крім того, усюди майже – в усіх містах, де мені довелося жити, – я читав усе, що можна було в цьому аспекті, в широкому його розумінні, дістати.

Стоячи на емпіричному ґрунті, я залишив осторонь, скільки був у стані, всякі філософські шукання і намагався спиратися тільки на точно встановлені наукові і емпіричні факти і узагальнення зрідка допускаючи робочі наукові гіпотези. Це потрібно мати на увазі надалі.

У зв'язку з усім цим в явища життя я ввів замість поняття "життя" поняття "Живої речовини", зараз воно, мені здається, міцне і затвердилося в науці. *"Жива речовина"* є *сукупність живих організмів.* Це не що інше, як наукове, емпіричне узагальнення усіх відомих і легко і точно спостережуваних незліченних, емпірично безперечних фактів.

Поняття "життя" завжди виходить за межі поняття "Жива речовина" в царині філософії, фольклору, релігії

художньої творчості. Це усе відпало в "живій речовині".

3. У гущі, в інтенсивності і в складності сучасного життя людина практично забуває, що вона сама і усе людство, від якого вона не може бути відокремлена, нерозривно пов'язані з біосферою - з певною частиною планети, на якій вони живуть. Вони - геологічно закономірно пов'язані з її матеріально-енергетичною структурою.

У гуртожитку зазвичай говорять про людину як про таку, що вільно живе і про індивідуума, що пересувається на нашій планеті, який вільно творить свою історію. Досі історики, взагалі вчені гуманітарних наук, а певною мірою і біологи, свідомо не зважають на закони природи біосфери – тієї земної оболонки де може тільки існувати життя. Стихійно людина від неї не відокремна. І ця нерозривність, тільки тепер починає перед нами точно з'ясовуватися.

Насправді, жоден живий організм у вільному стані на Землі не знаходиться. Усі ці організми нерозривно і безперервно пов'язані – передусім *живленням і диханням* – з матеріально-енергетичним середовищем, що оточує їх. Поза нею в природних умовах вони існувати не можуть.

Чудовий петербурзький академік, що усе своє життя віддав Росії, Каспар Вольф (1733-1794) в рік Великої французької революції (1789) яскраво висловив це в книзі, надрукованій німецькою мовою в Петербурзі "Про особливу і дієву силу властиву рослинній і тваринній субстанціям".

Він спирався на Ньютона, а не на Декарта, як величезна більшість біологів у його час.

4. Людство, як *жива речовина*, нерозривно пов'язане з матеріально-енергетичними процесами визначеної геологічної оболонки землі – з її *біосферою*. Воно не може фізично бути від неї незалежним ні на одну хвилину.

Поняття "біосфери", т. е. "сфери життя", введено було в біологію Ламарком (1744-1829) в Парижі на початку ХІХ ст., а в геологію Э. Зюссом (1831-1914) у Відні в кінці того ж століття.

У нашому столітті біосфера отримує абсолютно нове розуміння. Вона виявляється як *планетарне явище космічного характеру*.

У біогеохімії нам доводиться зважати на те, що життя (живі організми) реально існує не лише на одній нашій планеті не лише в земній біосфері. Це встановлено зараз, мені здається без сумнівів, принаймні для усіх так званих "земних планет", т. т. для Венери, Землі і Марса.

5. У Біогеохімічній лабораторії Академії Наук в Москві, нині перейменованій у Лабораторію геохімічних проблем, в співпраці з академічним же Інститутом мікробіології (директор – член-корр. Академії Наук Б. Л. Ісаченко) ми поставили проблему про *космічне життя* ще в 1940 р. як поточне наукове завдання.

У зв'язку з воєнними подіями ця робота була призупинена і буде відновлена при першій нагоді.

У архівах науки, у тому числі й нашій, думка про життя як *космічне* явище існувала вже давно. Століття тому у кінці XVII ст. голландський вчений Хрiстiан Гюйгенс (1629-1695) у своїй передсмертній роботі, в книзі "Космотеорос", що з'явилася друком вже після його смерті, науково висунув цю проблему.

Книга ця була двічі, за ініціативи Петра I, видана російською мовою під назвою "Книга мирозрєня" в першій чверті XVIII ст.

Гюйгенс встановив у ній наукове узагальнення, що "життя є космічне явище, в чомусь різко відмінне від відсталої матерії". Це узагальнення я назвав нещодавно "*принципом Гюйгенса*".

Жива речовина по вазі складає нікчемну частину планети. Мабуть, це спостерігається впродовж усього геологічного часу, т. е. *геологічно вічно*.

Воно зосереджене в тонкій, більш менш суцільній, плівці на поверхні суші в тропосфері – в лісах і в полях – і проникає *увесь океан*. Кількість його обчислюється долями, що не перевищують десятих доль відсотка біосфери по вазі, порядку близького до 0.25 %. На суші воно йде не в суцільних скупченнях на глибину в середньому, ймовірно, менше 3 км. Поза біосферою його немає.

В ході геологічного часу воно закономірно змінюється морфологічно. Історія живої речовини в ході часу виражається в повільній зміні форм життя, форм живих організмів, генетично між собою безперервно пов'язаних, від

одного покоління до іншого без перерви.

Віками ця думка піднімалася в наукових шуканнях; у 1859 р. вона, нарешті, отримала міцне обґрунтування у великих досягненнях Ч. Дарвіна (1809-1882) і А. Уоллеса (1822-1913). Вона вилилася у вчення *про еволюцію видів – рослин і тварин*, у тому числі і людини.

Еволюційний процес властивий тільки живій речовині. У решті речовини нашої планети немає його проявів. Ті ж самі мінерали і гірські породи утворювалися в криптозойській ері, вони ж утворюються і тепер. Виключенням є біозатверділі природні тіла завжди пов'язані так чи інакше з живою речовиною.

Зміна морфологічної будови живої речовини, спостережувана в процесі еволюції, в ході геологічного часу, неминуче призводить до зміни її хімічного складу. Це питання зараз вимагає експериментальної перевірки. Проблема ця поставлена нами у план робіт 1944 р. спільно з Палеонтологічним інститутом Академії Наук.

6. Якщо кількість живої речовини втрачається у порівнянні з відсталою і біозатверділою масами біосфери, *то біогенні породи* (т.т. створені живими організмами) складають величезну частину її маси, йдуть далеко за межі біосфери.

Враховуючи явища метаморфізму, вони перетворюються, втрачаючи всякі сліди життя у гранітну оболонку, виходять з біосфери. *Гранітна оболонка Землі є область минулої біосфери.*

У чудовій за багатьма думками книзі Ламарка "Hydrogeologie" (1802) жива речовина, як я її розумію, була творцем головних гірських порід нашої планети. Ж. Б. Ламарк де-Монне (1744-1829) до самої смерті не приймав відкриттів Лавуазьє (1743-1794). Але інший видатний хімік Ж. Б. Дюма, його молодший сучасник (1800-1884) що багато займався хімією живої речовини, довго тримався уявлень *про кількісне значення живої речовини в будові гірських порід біосфери.*

7. Молодші сучасники Ч. Дарвіна – Д. Д. Дана (1813-1895) і Д. Ле-Конт (1823-1901), два видатні північноамериканські геологи (а Дана до того ж мінералог і біолог) виявили ще до 1859 р. емпіричне узагальнення, яке показує, що *еволюція живої речовини йде в певному напрямі.*

Це явище було назване Дана "цефалізацією", а Ле-Контом "психозойською ерою". Д. Д. Дана, подібно до Дарвіна, прийшов до цієї думки, до цього розуміння живої природи під час своєї кругосвітньої подорожі, яку він почав через два роки після повернення в Лондон Ч. Дарвіна, тт. у 1838 р., і яке тривало до 1842 р.

Не можна тут не відмітити, що експедиція, під час якої Дана дійшов своїх висновків про цефалізацію, про коралові острови і т. д., фактично історично тісно пов'язана з дослідженнями Тихого океану - океанічними подорожами *російських моряків*, головним образом Крузенштерна (1770-1846). Видані німецькою мовою, вони змусили американця Джона Рейнольдса (адвоката) домагатися організації такої ж американської першої морської наукової експедиції. Він почав домагатися цього в 1827 р., коли з'явився опис експедиції Крузенштерна німецькою мовою. Тільки у 1838 р., через одинадцять років, завдяки його наполегливості, ця експедиція відбулася. Це була експедиція Вількіса (Wilkes), що остаточно довела існування Антарктики.

8. Емпіричні уявлення про спрямованість еволюційного процесу – без спроб теоретично їх обґрунтувати – йдуть глибше у XVIII ст. Уже Бюффон (1707-1788) говорив про *царство людини* у якому він живе, ґрунтуючись на геологічному значенні людини.

Еволюційна ідея була йому чужа. Вона була чужа і Л. Агассіцу (1807-1873), який ввів у науку ідею про льодовиковий період. Агассіц жив вже в епоху бурхливого розквіту геології. Він вважав, що геологічно настало *царство людини*, але з богословських представлень висловлювався проти еволюційної теорії. Ле-Конт вказує, що Дана, що стояв раніше на точці зору, близькій до Агассіца, в останні роки життя прийняв ідею еволюції в її тоді звичайному дарвінівському розумінні. Різниця між уявленнями про "психозойську еру" Ле-Конта і "цефалізацією" Дана зникла.

На жаль, в нашій країні особливо, це велике емпіричне узагальнення досі залишається поза обрієм біологів.

Правильність принципу Дана (психозойська ера Ле-Конта), який опинився поза колом зору наших палеонтологів, може бути легко перевірена тими, хто захоче це зробити, за будь-яким сучасним курсом палеонтології. Він охоплює не лише усе тваринне царство, але яскраво проявляється і в окремих типах тварин.

Дана показав, що в ході геологічного часу, кажучи сучасною мовою, тт. упродовж двох мільярдів років, принаймні, а напевно багато більше, спостерігається (стрибками) удосконалення - зростання – центральної нервової системи (мозку), починаючи від ракоподібних, на яких емпірично і встановив свій принцип Дана, і від молюсків (головоногих) і кінчаючи людиною. Це явище і назване ним цефалізацією. Раз досягнутий рівень мозку (центральною нервовою системи) в досягнутій еволюції не йде вже назад, тільки вперед.

9. Виходячи з геологічної ролі людини, А. П. Павлов (1854-1929) в останні роки свого життя говорив про антропогенну *еру*, яку ми тепер переживаємо. Він не враховував можливості тих руйнувань духовних і матеріальних цінностей, які ми зараз переживаємо внаслідок варварського нашествия німців і їх союзників, через десять з невеликим років після його смерті, але він правильно підкреслив, що людина на наших очах стає могутньою геологічною силою, яка весь час зростає.

Ця геологічна сила склалася геологічно тривалий час, для людини абсолютно непомітно. З цим співпала зміна (матеріальне раніше усього) положення людини на нашій планеті.

У ХХ ст., уперше в історії Землі, людина дізналася і охопила усю біосферу, завершила географічну карту планети Земля, розселилася по усій її поверхні. *Людство своїм життям стало єдиним цілим*. Немає жодного клаптика Землі, де б людина не могла прожити якби це було їй треба. Наше перебування в 1937-1938 рр. на плавучих льодах Північного полюса це яскраво довело. І одночасно з цим, завдяки потужній техніці й успіхам наукового мислення, завдяки радіо і телебаченню, людина може миттєво говорити у будь-якій точці нашої планети з ким завгодно. Перельоти і перевезення досягли швидкості декількох сотень кілометрів на годину і на цьому вони ще не зупинилися.

Усе це результат цефалізації Дана (1856), зростання людського мозку і цілеспрямованістю його праці.

У яскравому образі економіст Л. Brentano ілюстрував планетну значущість цього явища. Він підрахував, що, якби кожній людині дати один квадратний метр і поставити усіх людей поруч, вони не зайняли б навіть усієї площі маленького Боденського озера на кордоні Баварії і Швейцарії. Інша поверхня Землі залишилася би порожньою від людини. Таким чином, усе людство, разом узятє, представляє нікчемну масу речовини планети. Потужність його пов'язана не з його матерією, але з його мозком, з його розумом і спрямованою цим розумом його працею.

У геологічній історії біосфери перед людиною відкривається величезне майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не вживатиме свій розум і свою праця на самовинищення.

10. Геологічний еволюційний процес відповідає *біологічній єдності і рівності усіх людей* – Homo sapiens і його геологічним предкам Sinanthropus та ін., нащадки яких для білих, червоних жовтих і чорних рас – будь-яким чином серед них усіх – розвивається безупинно в незліченних поколіннях. Це – *закон природи*. Усі раси між собою схрещуються і дають плідне потомство.

У історичному змаганні, наприклад у війні такого масштабу, як нинішня, врешті-решт перемагає той, хто цей закон наслідуює. Не можна безкарно йти проти принципу єдності усіх людей як закону природи. Я вживаю тут поняття "Закон природи", як це тепер все більше входить в життя в царині фізико-хімічних наук як точно встановлене емпіричне узагальнення.

Історичний процес на наших очах докорінно міняється. Уперше в історії людства інтереси народних мас – *усіх і кожного* – у вільній думці особи визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість.

Людство, узятє в цілому, стає потужною геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею, стає питання про *перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого*.

Цей новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього наближаємося, і є "ноосфера".

11. У 1922/23 р. на лекціях в Сорбонні в Парижі я прийняв як основу біосфери *біогеохімічні явища*. Частина цих лекцій була надрукована в моїй книзі "Нариси геохімії".

Прийнявши встановлену мною біогеохімічну основу біосфери за початкове, французький математик і філософ бергсоніанець Е. Ле-Руа в своїх лекціях в Коллеж де Франс в Парижі ввів в 1927 р. поняття "ноосфери" як сучасної стадії, геологічно переживаною біосферою. Він підкреслював при цьому, що він дійшов такого уявлення разом з своїм другом, видатним геологом і палеонтологом Тельяром де-Шарденом, який працює тепер в Китаї.

12. Ноосфера є нове геологічне явище на нашій планеті. У ній людина уперше стає *найбільшою геологічною силою*.

Вона може і повинен перебудувувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудувувати докорінно в порівнянні з тим, що було раніше. Перед нею відкриваються все ширші творчі можливості. І, вірогідно, покоління моєї онуки вже наблизиться до їх розквіту.

Тут перед нами постала нова загадка. *Думка не є форма енергії*. Як же може вона змінювати матеріальні процеси? Питання це досі науково не визначене. Його поставив уперше, скільки я знаю, американський учений, що народився у Львові, математик і біофізик Альфред Лотка.

Але вирішити його він не зміг.

Як правильно сказав колись Гете (1749-1832) – не лише великий поет, але і великий учений, – в науці ми можемо знати тільки *як сталося щось, а не чому і для чого*.

Емпіричні результати такого "незрозумілого" процесу ми бачимо довкола нас на кожному кроці.

Мінералогічна рідкість – *самородне залізо* - виробляється тепер в мільярдах тонн. Ще ніколи не існував на нашій планеті самородний алюміній, але робиться тепер у будь-яких кількостях. Те ж саме можна сказати й щодо *майже незліченної кількості* новостворюваних на нашій планеті штучних хімічних сполук (біогенних культурних мінералів). Маса таких штучних мінералів безперервно зростає. Вся *стратегічна сировина* відноситься сюди.

Обличчя планети – біосфера – хімічно різко міняється людиною свідомо і головним чином несвідомо. Міняється людиною фізично і хімічно повітряна оболонка суші, усі її природні води.

В результаті зростання людської культури в ХХ ст. усе більш різко стали мінятися (хімічно і біологічно) *прибережні моря* і частини океану. Людина повинна тепер приймати щораз більші заходи до того, щоб зберегти для майбутніх поколінь нікому не належні морські багатства.

Крім того людиною створюються нові види і раси тварин і рослин.

В майбутньому нам малюються як можливі казкові мріяння: людина прагне вийти за межі своєї планети в космічний простір.

І, ймовірно, вийде.

Нині ми не можемо не зважати на те, що в переживаній нами великій історичній трагедії ми пішли правильним шляхом який відповідає ноосфері.

Історик і державний діяч тільки підходять до охоплення явищ природи з цієї точки зору. Дуже цікавий в цьому відношенні підхід до цієї проблеми, як історика і державного діяча, Вінстона С. Черчіля 1932).

13. *Ноосфера – останній з багатьох станів еволюції біосфери* в геологічній історії – стан наших днів. Хід цього процесу тільки починає нам виявлятися з вивчення її геологічного минулого в деяких своїх аспектах.

Наведу декілька прикладів. П'ятсот мільйонів років тому, в кембрійській геологічній ері, уперше у біосфері з'явилися багаті кальцієм скелетні утворення тварин, а рослин більше двох мільярдів років тому. Це – *кальцієва функція* живої речовини, нині могутньо розвинена, – була одна з найважливіших еволюційних стадій геологічної зміни біосфера.

Не менш важлива зміна біосфери сталася 70-110 мільйонів років тому, під час крейдяної системи і, особливо, третинної. У цю епоху уперше створилися у біосфері наші зелені ліси, усім нам рідні і близькі. Це – інша велика еволюційна стадія аналогічна ноосфері. Ймовірно, в цих лісах еволюційним шляхом з'явилася людина близько 15-20 мільйонів років тому.

Зараз ми переживаємо нову геологічну еволюційну зміну біосфера. Ми входимо в ноосферу.

Ми вступаємо в неї – в новий стихійний геологічний процес – в грізний час, в епоху руйнівної світової війни.

Але важливий для нас факт, що ідеали нашої демократії йдуть в унісон із стихійним геологічним процесом, із законами природи, відповідають ноосфері.

Тому можна впевнено дивитися на наше майбутнє. Воно в наших руках. Ми його не випустимо.

Авторська виноска:

У третій частині моєї книги "Хімічне, що готується до друку будова біосфери Землі як планети і її оточення" я торкаюся питання про ноосферу детальніше.

Вислови автора:

- Завдання людини полягає у завданні найможливішої користі оточуючим.^[1]
- Вона [академія] повинна складатися з гуртків учених людей, що здобувають кошти для держави і оддаються науці та дослідчій роботі як справі свого життя, визнаній державою за державно важливу.^[2]
- Ті часи, коли наука і техніка йшли різними шляхами, минули, і тепер для вирішення суто технічних завдань користуються могутніми засобами, які дають математика та експериментальні науки, широко застосовуючи їх для розв'язання технічних задач лабораторним способом... Така спільна робота науки і техніки... особливо плідна і має вражаючі успіхи як у галузі технічного дослідження, так і в науковій творчості...
- Я зробив цей крок, бо вважав і вважаю принципово, що президент академії не повинен належати до будь-якої політичної партії під час свого президентства. *(про свій вихід із партії кадетів на наступний день після обрання його президентом Академії наук)*

Про Вернадського:

- Десятиліттями, цілими століттями вивчатимуться і поглиблюватимуться його ідеї, а в працях відкриватимуться нові сторінки, які ставатимуть джерелом нових пошуків. Багато дослідників наснажуватимуться його гострою, настирливою, завжди геніальною творчою думкою; молодим поколінням він повсякчас буде вчителем у науці та яскравим взірцем плідно прожитого життя.

(Олександр Ферсман, радянський геохімік, віце-президент (1926–1929) Академії наук СРСР)

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик, громадсько-політичний і державний діяч, організатор української науки. З падінням царизму – голова Української Центральної Ради, провідний ідеолог та архітектор її політики – курсу на автономічний федералізм, а зрештою – і на державну незалежність УНР та розбудову "народної республіки. Грушевський – чільний представник новітньої української історіографії: автор першого цілісного історичного викладу минулого (до середини XVII ст.) українського народу – наукової бази його національної ідеології. Як історик народницької школи вважав, що народ – це "єдиний герой історії". Саме він (а не еліта, з її готовністю до асиміляції із завойовниками) пов'язує історичні періоди "в одну цілісність". Грушевський послідовно обґрунтовував ідею самостійності українського народу, окремішності його історичних та мовних витоків.

Його вплив на українську історичну свідомість базується: 1) на чіткому розмежуванні "українсько-руської" та "великоруської" народностей, як двох коренів двох різних історій – від Київської держави, з одного боку, та Володимиро-Московської – з другого; 2) на доведенні тяглості українського історичного поступу від великодержавного середньовічного Києва (через Галицько-Волинську, Литовсько-Руську та Козацьку держави) до сучасності; 3) на обґрунтуванні неперервності історії українського народу, всупереч перервності його державності.

У висвітленні історичного процесу Грушевський вважав себе "істориком-соціологом". Зрештою дійшов висновку про визначальність в історії "конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій" та необхідності й бажаності повороту до суспільства соціалістичного гатунку. У питанні про автономізм/федералізм був переконаним федералістом: в 1909 р. писав про Чорноморсько-Балтійську федерацію українців, білорусів, литовців на чолі з Україною, в 1918 р. – про "федерацію світову", в 1920 р. – про Сполучені Штати України (про федерацію "фактичних республіканських громад"). Суспільно-політичні погляди цього періоду він найповніше виклав у брошурах "Хто такі українці і чого вони хочуть" та "На порозі нової України".

Осн. тв.: "Визволення Росії і українське питання / Статті і зауваження" (1907); "З політичного життя Старої України / Розвідки, статті, промови" (1917); "Початки громадянства (генетична соціологія)" (1921); "Історія української літератури". В 6 т. (1923 - 1925); "З історії релігійної думки на Україні" (1925); "Історія України-Руси". В 11 т., 12 кн. (1991 - 1998); "Листування Михайла Грушевського" (1997).

ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ

Подаємо за виданням: Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

<http://chtyvo.org.ua/authors/Hrushevskiy/>

В Інформаційнім Бюро Центральної Української Ради, де даються всякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи ці запитання, я бачу, які ще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке Українці, чого вони хочуть, до чого йдуть, і хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за ці останні роки усвідомила ся дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з українством. Що означає ся назва, хто такі Українці, кого вони вважають своїм товаришем у своїм ділі, і чого вони хочуть для свого народу й краю?

Звідки пішла назва Українців?

Назва: Україна, Українці давня, тільки поширилася вона так великоостанніми часами. За давніх часів, коли була Київська держава і правили нею київські князі, – за святої Ольги і Володимира, що хрестив Руську землю, – звалась от ся держава Руською, і так звалися наші краї і наші люди, бо тут і була сила сеї держави – в наших українських сторонах: коло Києва, Чернігова і Переяслава. Тут була Русь справжня. Освіта і право, і всякі порядки київські розходилися по всіх землях, які підлягали Києву – в теперішніх великоруських сторонах, де Москва, Твер, Нижній, і в білоруських краях, де Вітебськ, Могилів, Мінськ. Сі краї теж звалися Руссю, тому що належали до Києва, а проте сама справжня Русь вважалася та, що коло Києва. Та коли стали татари наші краї спустошити, стали з Києва й інших сусідніх міст люди заможні, багаті, а головне, книжні, духовні переїздити в дальші, затишніші сторони – на Волинь, до Галиччини і до країв московських. Стара Київська держава за той час розділилася, Київ підупав, і київських князів уже ніхто не слухав. Київський митрополит і вище духовенство осілися замість Києва в Москві. Тоді в галицьких і волинських сторонах поставлено свого осібно митрополита на тутешні краї, щоб не звертатися до московського. Але той митрополит, що з Києва перейшов до Москви, вважався першим і старшим, і його митрополія звалась «Великою Росією», а ті землі, що тяглися до галицького митрополита, звалися Малою Росією. Так стався початок отсього поділу Русі Малої і Великої, в 1300-х роках, тому 600 літ, значить.

Між народ сей поділ не переходив, у нас в київських і галицьких сторонах люди далі звали себе Руссю, Русинами. Тим часом за довге життя все більше виступало різниць між нашими українськими і північними, великоруськими та білоруськими сторонами, і книжні люди пильнували відрізняти їх.

Коли за Богдана Хмельницького, в 1654 р., об'єдналися землі українські й білоруські з московськими, вважалося потрібним назвати осібними йменнями сі краї, і з того часу пішло се означення «Великої, Малої і Білої Русі», і звідти йдуть назви Великоросів, Малоросів і Білорусів, для тих народів, що колись належали до одної Руської, Київської нашої держави, але своєю мовою і всім життям розійшлися дуже.

Та сі назви були все-таки більш книжній тепер. Між народом вони не приймалися. Зате приймалася у наших людей дедалі все більше назва «Україна». Так за давніх часів, за Київської держави звалися пограниччя. Наприклад, Україною звалася земля Переяславська, що тоді була пограниччям із степом і вела тяжку боротьбу із степовими ордами. Потім, за польських часів, Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності, і хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела своїйни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої української землі, від Карпатів до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ.

Так і в старих піснях, які заховалися до наших часів, «Україною» зветься та країна, де живуть наші люди. А ще більше таке значення ствердило нове українське письменство, що почало розвиватися після Котляревського, бо і для мови своєї прийняло воно скоро назву «української». Великий же кобзар наш Тарас Шевченко – найбільший поет України – таки й знати не хотів назви «Малорос», чи «малоросійський», що тим часом все-таки вживалася в писаннях, писаних мовою руською (великоросійською). Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки, – люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії.

Скоро й відчулася різниця між назвою Малоросів і Українців. Малоросами називали всяких людей українського роду, з України, і тих, що їм байдуже було і до України, і до українського життя. А Українцями називано людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя, і про нього хотіли дбати. Не говорилося сього голосно, але почувалося, і правительство се помітило, і стала цензура і начальство дивитися підозріло на назву України, вичерпувати її з книжок, з газет.

Почалося, се давно, було перестало якийсь час, за свобідніших років, 1904–1914. Але з війною, як старе царське правительство задумало викоринити і знищити українство до решти, стала цензура знову не дозволяти українського імені. Та українське громадянство з тим більшим завзяттям держалося сього свого народного ймення. За останній час воно поширилося по всіх українських землях як ім'я національне, і витиснуло стару назву «Русинів», що держалася ще в Галиччині, і «Малоросів», що між деякими трималася на Україні Російсь-

кій. І теперішнє свідоме українське громадянство не хоче знати іншого імені, як тільки Україна, Українці.

Не відрікається воно через те старого імені Руси, що зв'язує його з старими київськими часами, з старим письменством і культурою, що сотворили предки теперішніх Українців. Але для означення себе як нації сучасної України держиться тільки сеї назви: «Україна».

Тим більше, що вживання старого руського імені крім Українців також Великоросами і Білорусами давало старому правительству і великоруському громадянству притоку до різних причіпок. Мовляли, коли й ви руські (чи Малороси), і ми руські, то повинна бути у вас одна мова, і осібної мови української не треба – не давати їй волі! Се все досить набридло за старого режиму нашому громадянству і воно постановило зробити тому край.

Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, зі своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші «народності руські». В ній ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю.

Хто Українці?

Так я вже сказав, що іменем Українців від часів Шевченка означалися люди, які хотіли волі для України і для всього українського народу, рівності, освіти і добробуту для всіх людей, особливо ж для робочого українського селянства, що тоді було в люті й неволі поміщицькій і казньонній.

Тоді про се не можна було писати свобідно, писанете, що можна було з того, і то більше в віршах та оповіданнях, а не в статтях по газетах та політичних брошурах: газет та брошур українських такий зовсім не можна було друкувати в Росії до недавніх часів, до 1906 року. Тому свідомих в сеї справі Українців не було багато. Гуртувалися вони в невеликих гуртках та по змозі ширили свої думки живим словом між людьми. І тільки тепер, як прийшла справжня свобода для всіх і для України, стало можна сказати всю правду про те, чого треба Україні і українському народові. Стало можна закликати всіх, хто почуває себе Українцем, хто хоче бути Українцем і з Українцями працювати спільно і одностайно. Покликати їх до того, щоб організувалися по місцях, від села і волості почавши, до повіту, до губернії, щоб вступали до партій, котра кому ближча, або до організацій і союз і в селянських, робітничих, солдатських, аби освідомлять людей і всім дружніми силами доходити кращого життя для свого народу і для всіх народностей, які живуть на Україні і разом з Українця-

ми хочуть працювати для добра України і робочої, трудящої людності, яка на ній живе.

Хто ж ті Українці, що мають відзиватися на сей заклик? Хто може бути Українцем, і кого Українці приймуть у свої ряди як свого товариша?

Передусім, розуміється, всі ті, хто з роду Українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіми свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю.

Але не тільки хто природжений Українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з Українцями, і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання – се не важно, його воля і свідомість рішає діло. Коли він почуває себе найближчим до Українців і ділом се показує, він Українцям товариш і земляк. Нагадаю євангельську притчу про милосердного Самарянина, що поміг в біді Євреєві, Жидові, по-нашому, хоч був іншої віри і іншого народу, і став для нього ближчим, ніж жидівський священик і левит, що свого одновірця і земляка проминули без помочі. Так і ті, що пристали до Українців в трудні часи, і тепер пристають до них і щиро готові працювати з ними і боротися за добро краю, можуть бути ближчі Українцям, ніж ті природжені земляки, що байдуже або й вороже ставляться до українських домагань в такий рішучий час.

Кожний народ, і український також, складався з різних людей і пород, що приставали до нього, приймали його мову, віру і звичаї. Подивитися на вигляд Українців (Слово жид в українській мові немає образливого значення, тому його уживаємо) – зараз можна помітити, що се люди не одної породи; одні чорняві; інші біляві, одні мають голову круглу, інші продовгасту; одні тілом худі і костисті, інші товсті, тілисті. Видно, що се потомки людей з різних народів і племен, помішалися і злилися в один народ, об'єднані одною мовою, а головне – одною свідомістю народною чи національною. Переглядаючи фамілії українські; побачимо тут і потомків родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських, що пристали до Українців в різних часах і вважають себе Українцями. Се, власне, й рішає за всі ди і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того; якого хто роду, якої хто віри, а часом навіть, і якої хто мови.

Головна маса Українців – православні, і будуть ними. Але галицькі Українці уніати, себто католики українського обряду. А бувають римо-католики української народності і лютерани. Бували і з Жидів українські патріоти котрі не відрікалися своєї жидівської віри. Правда, що не багато було таких. Про те; коли вони будуть тепер, будуть до Українців приставати; іділом самим показувати, що вони щиро йдуть з українським народом. Українці не відіпхнуть їх від себе, а приймуть як у всім рівних товаришів. Між католиками, які здавна живуть на Україні; багато й родом походять від нашого ж народу, і через те

тільки, що стали католиками, рахувалися за Поляків. Можливо з них теж знайдеться багато таких, що щиро пристануть до Українців, незрікаючися віри своєї. Може, і з тих, що досі вважали себе «Руськими», хоч вони з роду Українці або потомки захожих Великоросів; чи з іншого народу, тепер захочуть пристати до Українців. Заслужені українські діячі Антонович, Рильський, Свенціцький, Юркевич і інші вийшли з польських домів; а стали вірними синами нашого народу. Пок. Русов був чистим Великорос родом, а життя своє віддав українському народові!

Але зістанеться, певно, далеко більше таких людей, котрі схочуть зіставитися і далі при своїй народності не українській, тільки згідно з Українцями раді працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі. З ними Українці будуть порозуміватися у всьому, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих Українців, але і всіх тих інших народностей, які історична доля розселила на Україні, і які хочуть те ж бути її добрими горожанами і вірними синами, разом з Українцями.

*Який повинний бути той новий лад,
котрого хочуть Українці?*

Я вже попередю сказав, чого здавна добивалися Українці. Насамперед вони хотіли волі для України і українського народу. Кілька століть український народ добивався свободи. 270 літ тому він своїм великим повстанням виборов собі свободу від польського панування, але необачно зв'язався з Московським царством, шукаючи його помочі проти Поляків, і московське правительство помалу поневолило його. Помогло панам повернути в кріпаків вільний народ, вільне селянство українське, а само позбавило всякої політичної свободи старшину, козацтво, міщан і духовенство України. Одібрало від них всяке право і можливість порядкувати своїм життям через своїх виборних людей. Забрало на царя та на казну всі вільні землі, всі прибутки і доходи. "Наставляло чиновників з Великоросів або з таких Українців, які одріклися свого народу, а тих, які хотіли держатися його, гнало і ніякого ходу не давало. Заборонило саму мову українську, вигнало її з усіх шкіл, з церкви і з урядів, не дозволило нею писати і друкувати книжок і газет. Непозволяло навіть свобідно описувати минувшину України – саме се слово намагалося не дати уживати, щоб Українці не знали, хто вони і як прийшли до такої неволі. Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні в усій Російській державі. Разом з іншими народами Росії скинули вони царя і піднялися проти гнобителів українського народу, здобули свободу народам Росії. А тепер сю свободу треба утвердити і запевнити на дальші часи, щоб не було вороття старому ладові, старому режимові, як його називають. Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свобідно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи,

не питаючися на те нічийого дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу у вірі як давніше було: кожний може держатися, такої віри, якої хоче, і свобідно переходити з одної віри в другу. Окрім свободи Українці як завсіди добивалися, так і тепер хочуть рівності для всіх людей. За Польщі та Москвитак зложилося, що котрі заможніші Українці, то сполячилися й змосковщилися, а до них понаходило багато приходнів з Польщі і Москви, і сі Поляки та Москалі забрали в свої руки всі землі, все багатство, всю власть, а українські люди, котрі держалися своєї віри, своєї мови, свого народу, ті опинилися в кріпаках та в роботі і бідності. Проти сього боролися предки наші, зброєю і словом, повстання робили, складали товариства, кров свою проливали, страждали по в'язницях і засланнях, добиваючи ся щоб була рівність. Хотіли, щоб було однакове право для всіх; щоб пани не коверзували народом, не томили його роботою на себе, з його праці не тягнули зисків тільки для себе. От тепер має бути рівність! Однакове право повинні мати пани і мужики, багачі і робітники, просвіщенні і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри – всім одно право. Всім мають право вільними голосами вибирати собі всяку власть. Всім повинний бути приступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання. Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона і не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має і бути іншої власті, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним, щоб народсам собою правив. Яку селів се має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю! Вибори мають бути такі, щоб всі мали право вибирати, щоб кожен мав тільки один голос і голос голосов і був рівний. Щоб вибирали відразу кого треба, а не так, щоб вибирати спочатку виборщиків, а ті вже тільки вибиратимуть кого треба. Треба, щоб голосування було тайне, письменне, щоб не можна було знати, хто за кого голосував, і по тім за те мститися і надокучати. Се зветься чотирьох членне виборче право; загальне, рівне (всеобще), пряме (безпосереднє) і тайне. Воно найкраще запевняє право свобідного вибирання. Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіми справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, скільки там років, і за свою діяльність, зате, що вони зробили не добре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодапної роботи депутати крім того, що вибираються, теж на не довгий час, скажім, на три роки, важніші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив. Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ – такий устрій зветься демократичною республікою. Українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою. Та ще на тім не-

край. Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіми людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться правительству чи думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країв, дуже неоднакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно zarazом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними, коло Білого моря або Тихого океану. Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і правительство її завідувало тільки такими справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ: як отведення війни чи миру, уложення трактатів з іншими державами, завідування військом усеї республіки, уставлення однакових грошей, міри та ваги і інші такі справи. А все інше – щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи со й мита виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряжали ними і всі ми прибутками свого краю, всіми землями і багатствами його, уділяючи скільки треба на потреби республіки. При старім царськім правительстві з України, якнай-, багатшого краю, тягнули скільки влізло на царській двір, на міністрів і чиновників, на всяких дармоїдів, що купчилися коло правительства, на армію, котрою царській уряд держав народи Росії в страху і неволі. А Україна не мала від своїх прибутків ніякої користі, народ зіставався темним, голодним, наймитом на своїй рідній землі. Не міг вчитися на своїй рідній мові, пропадав без освіти й науки, а всі доходи йшли різним чужинцям. Тепер Українці того більше не хочуть. Українці добиваються того, щоб Україноюв сею правилиборна рада України чи сойм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край, не питаючи ся нівкого ухвали та потвердження, крім свого народу –питалися волі виборців України, а не правительства республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважніші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх, справах були самостійні і автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правитиними. Сього хочуть Українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її.

Якого добробуту хочуть Українці своєму народові?

От се все, що я сказав – свобода, рівність, народовладдя, автономія України в федеративній Російській республіці – потрібні на те, щоб дати змогу всьому народові правити своїм краєм, становити такі порядки, щоб були вони корисні не тільки для панів; не для мудрих і просвіщенних, а для всіх тру-

дящих людей. Ясне діло, що як буде такий лад, якого хочуть Українці, то тоді перевага буде не у панів, поміщиків, а у всього народу трудящого і вибрані ним люди так справами покермують, та закони поставлять, щоб вони були на користь сим трудящим людям. Не так як за царського правління, що дбали тільки про панів і чиновників та капіталістів. Тому перед усім треба об'єднатися всім прихильникам свободи і добробуту трудящого люду, щоб захистити новий свобідний лад від його ворогів, що хотіли б повернути старі порядки. Треба всім прихильникам свободи і рівності з'єднати свої сили, щоб добитися тих політичних установ, про котрі тут сказано: автономію України в федеративній демократичній республіці. Для того треба Українцям організуватися скрізь від села і волості почавши по плану, виробленому Українською Центральною Радою. Треба єднатися з іншими народностями України, які хочуть тої ж автономії України і федеративи от Російської республіки. Треба готуватися до Установчих Російських Зборів, що мають той устрій ухвалити, щоб послати на ті, збори таких депутатів, котрі б усі стояли на тім, на чім ми стоїмо – на тій самій політичній платформі, як се називають. Коли ми здобудемо автономію України, щоб наш край мав у себе дома в Києві свою законодатну Думу (сойм), своє виборне правительство (міністрів), обраних всею людністю України, тоді трудящий народ український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становитимуть більшість людности, (вони зможуть мати про се докладніше в брошурі «Якої ми хочемо автономії й федерації») більшість депутатів в українській соймі таких, яких захочуть мати з тямущих селян і робітників і з тих людей просвіщенних (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість; щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не содержував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, сам і не даючи ніякої користі народові. Найбільше трудящого народу на Україні працює коло землі, і тому справедливе розрішення сеї земельної справи (аграрного питання) – се перша підстава народного добробуту. Тепер велика частина землі на Україні належить не трудящому народові, а панам, великим землевласникам, церквам, монастирям тощо, які роздають землю в оренду селянам, або марнують її, неможучи використати відповідно, а селяни бідують без землі. Того не повинно бути. Організації партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казюнні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського кураєвого скарбу (казни) і роздавати в користування людям трудящим, які будуть на тій землі працювати. Український сойм обміркує, як сю справу перевести; скільки землі зіставити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки, за яким викупом, і як наділяти потім людей землею з того земельного фонду. Се справа складна, котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити не потрібно людей,

не витворити даремного і шкідливого заколоту. Тепер до неї пориватися не можна. Охорни, Боже, хапатися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць, або нищити чиясь хазяйство. І так край збіднів через війну, жалко кожної міри-збіжжя, що могла б марно пропасти. А всякі вороги свободи скористувалися б з заколоту, щоб повалити свободу і вернути старі порядки панування царя, поміщиків і чиновників – так як сталося десять літ тому. Тоді теж почалась свобода – та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю України, її автономію, а тоді трудящий народ буде хазяїном на Україні і упорядкує земельну справу на Українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався. Але крім землі треба взагалі охоронити працю трудящих і повний заробіток з неї. Справедливо було б, щоб фабрики й заводи, так само як і руди і шахти, ліси і води і всі багатства земні належали до самих трудящих, або до краю, до автономної України. Поки ж знайдеться для того відповідний спосіб, щоб задовольняв робітників і не шкодив розвиткові промислу – поки фабрики, заводи і великі промисли зістаються в володінні приватнім, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедливо. Для сього повинний бути заведений 8-годинний робочий день, а для неповнолітніх – і того нижчий. Недільний спочинок повинен шануватися твердо. Мають бути заведені і пенсії на старість і каліцтво. Треба уставити розмір заробітку, нижче котрого робітник немає діставати. Треба взагалі дбати негайно, щоб бідний люд не кривдився на користь багатих і маючих ніяким способом. Мають бути скасовані податки так звані посередні (косвенні), себто всякі побори, що побираються від товарів, які споживає народ і оплачує їх, переплачуючи дорогою ціною. Має бути заведений один тільки податок – від приходу, так званий прогресивно-доходовий, себто, щоб хто більше має доходу, більше б і платив, тим більше, чим більше має.

Треба спільними силами – робочою силою, освітою і наукою розвивати продуктивну силу країни, її багатства, щоб того багатства ставало на всіх і здійснилось те побажання, висловлене здавна прихильниками робочого століття; аби кожний діставав від громадянства по своїй потребі і уділяв громадянству свою працю, свій хист і знання по своїй спроможності. Аби люди не в'янули від непосильної праці, не занедбували своєї освіти, розвивали свої сили духовні і фізичні, свій хист і снагу, і праця для них була втіхою і вдоволенням, а не карою божою, прокляттям тяжким. Щоб іти до сеї світлої мети, для сього треба нам передусім завести такий свободний і демократичний лад у визволеній автономній Україні, як сказано було вище. До сього повинні тепер іти спільно й однодушно всі – селяни, робітники й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського. Не повинні тепер споритися про те, в чім вони різняться в справі земельній чи іншій, тільки – мати перед очима ту спільну політичну справу, яка їх об'єднує – спільну мету нашу. А мета наша: забезпечити ту свободу, що революція здобула, здобути право своєму народові

у всім, полишаючи права й меншим народностям, України, і утворити широку автономію України в федеративній Російській республіці за ухвалою Всеросійського Установчого Збору. До сього йдуть разом усі Українці, і з ними повинний іти всяк, хто хоче добра Українській землі. 1917 р.

ЯКОЇ МИ ХОЧЕМО АВТОНОМІЇ Й ФЕДЕРАЦІЇ

Чого хочуть Українці?

Українці в політичній справі хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної Російської республіки. Що значать сі слова і який устрій означається ними? Се треба знать ясно, щоб бути свідомим того, до чого ми всі тепер ідемо, і відповісти докладно всякому, хто запитає, чого Українці хочуть і до чого простують. Всій книжечці я хочу се об'яснити коротко і ясно, самими простими і зрозумілими словами. І так, буду перебирати по ряду: що таке автономія, які бувають автономії і якої хочуть собі автономії Українці, в яких відносинах автономна Україна має стояти до Російської республіки і яка повинна бути та республіка на думку Українців.

Що таке автономія?

Автономія – грецьке слово, понашому б сказати, сама законність (автономія, номос–закон), се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю. Так звалися ті городи і краї, які признавали над собою опіку чи зверхність якої-небудь держави, але зіставалися при всій повності своїх прав у себе дома; самі собі становили закони; вибирали собі правителів; заводили які хотіли установи і податки і коштами своїми зовсім у всім вільно розпоряджалися; мали своє військо, свою монету, свій скарб. Автономія, котра наближається до такої повної самостійності якоїсь області, називається широкою політичною автономією. Се автономія в справжнім значенні сього слова, і коли говориться просто про автономію без усяких додатків та пояснень до сього слова, то розуміють, власне, таку широку політичну автономію, що більше-менше наближається до державної самостійності. Та се слово уживається часто не тільки в таким значенні, але говорять про автономію обмежену, про автономію культурну, а не політичну, навіть про автономію певних верств і громад. Тому щоб не було сумніву, про яку саме автономію говориться, і додаються такі слова, як широка політична автономія. Вони – підчеркують і пояснюють, що тут іде мова про найширші права країни самій порядкувати свої справи і рішати про себе, хочь і немаючи державної незалежності і входячи в склад іншої держави. Коли ми схочемо розібратися в тих назвах, які означають більше або менше право і можливість якої-небудь країни, себто її громадянства, її людності, порядкувати свої справи керуючись своїми правами і постановами, то, йдучи знизу до гори, з меншого до

більшого, се будуть такі форми громадського пожиття:
 повний централізм;
 децентралізація адміністраційна (і бюрократична);
 самоуправа (самоврядування), вужче або ширше;
 автономія вужча (обмежена) або широка;
 державність неповна (несуверенна);
 держава самостійна, не залежна.

На практиці ці різні форми сполучаються, зв'язуються різними, малопомітними часом переходами. Але я вважав за краще ту драбинку розложити для легшого усвідомлення в різницях більшої або меншої участі громадянства впорядкуванні своїх справ. При повнім централізмі, докладно видержанім, всім порядкує центральне правительство через своїх урядників, які мають тісний круг діяльності, щільно обмежений розпорядженнями правительства і в усім, що виходить поза сі розпорядження, мусять звертатися до центрального правительства. Децентралізація теж може бути чисто уряднича (бюрократична), коли центральне правительство розширяє права своїх урядників, намісників чи губернаторів, доручає їм порядкувати справами, непитаючися розпоряджень центального уряду або загальних порядків держави. Так буває, коли якась область має свої великі відміни від інших країв держави, далеко від центра – так було, напр., на Кавказі, де окремі райони мали широкий круг повноважень в управі, але кожна мала характер чистоурядничий (бюрократичний), і громадському підпорядкуванню лишено було дуже мало влади. А буває й так, що децентралізація адміністративна сполучається з більш-менш розвиненим самоврядуванням, і тоді така децентралізація широко розвинена – це вже. Перехід до краєвої автономії. Самоуправа чи самоврядування – коли громадянство через вибирання людей (депутатів, гласних, виборщиків), організованих в радах й виконавчих комітетах з певними виборними посадовцями, комісарами і суддями порядкує свої щоденні, культурні, адміністраційні чи судові справи, – може бути вужчою і ширшою, більше і менше демократичною. Як, наприклад, недемократичного (цензового) самопорядкування, і вужчого що до сеї дієвості і в ній ще дуже обмеженого контролем і впливами адміністрації, може служити старе земство і городська самоуправа в Росії. Приклад іншої самоуправи (щоправда, теж не демократичної) дає устрій Англії, де не має адміністрації коронної, урядницької, а всім порядкують місцеві ради і вибрані ними судді, комісари й інші виборчі органи місцевої людності. Широке самоврядування, організоване на певну область, забезпечене від втручання центрального правительства і його місцевих урядників, наближається до автономії. Наприклад, те, що називається кураєвою автономією в Австрії («автономія коронних країв»), се, властиво, широке провінціальне самоврядування як і, наше земство, тільки розширене на цілу провінцію – часом більшу (як Галиччина), часом невеличку (як Буковина) і забезпечене від втручання центральних міністерств і місцевої адміністрації. Галицький сойм (і ради повітові завідують

також тільки деякими сторонами економічного, суспільного і культурного життя (школи, головнонижчі, санітарне діло, добродійні установи, дороги, економічна культура краю). Соймове право законодавче обертається: в тих же тісних межах, його рішення і постанови йдуть на затвердження цісаря, так само і краєвий бюджет, що складається з надходжень до державних податків, які може заводити у себе в краю сойм. Тільки останнім часом, коли Поляки стали домагатися якоїсь нагороди за те, що Галиччина не включається в склад незалежної Польщі, як вони собі того бажали, австрійське правительство (в жовтні 1916 р.) пообіцяло дати Галиччині ширшу автономію – «яку тільки можна сполучити з приналежністю її до Австрійської держави», – поширити її до розмірів майже повної державної самостійності, до того, себто, що розуміється, під автономією у властивім значенні слова. Таким автономним життям живуть, наприклад, деякі колонії Англії, як Канада, Австралія, Нова Зеландія, Полуднева Африка. Вони наближаються до повної державності, мають своє військо і флот, гроші і марки, своє законодавство і суд. Король через свого губернатора (котрого іменує за порозумінням з колонією) виконує тільки деякі права, на практиці зведені до дуже малих розмірів. Таким чином, автономія має в сучасній практиці різні відтінки, різні варіанти – відрозширеної самоуправи – до повної слівом, державності. Теоретичною різницею між простою самоуправою і автономією вважається те, що самоуправа, мовляв, порядкує місцеві справи з поручення центральної власті, а автономія має право своє власне, конституційне, чи то на основі договору з центральною властю, чи то з на дання, але такого, якого вже не можна взяти назад односторонньою волею центральної власті. Напр., автономія Хорватії в Угорській державі забезпечена конституцією, яка не може бути змінена інакше, як за згодою угорського парламенту і хорватського сойму. З другого кінця, повнота самопорядкування, зведена до якнайменших розмірів залежності від корони (центральної власті), не похитне забезпечення від усяких втручань і обмежень самопорядкування автономної країни надають сій автономній країні уже характер держави. Не легко буває установити різницю між широкою автономією і державним характером у такої країни, яка має всю повноту самостійного самопорядкування. Не раз буває, що там, де одні знавці бачать тільки провінцію з широкою автономією, і інші добачають з неменшим правом державу несуперенну, залежну. Напр., такі спори велися про Україну – чи вона перед скасуванням гетьманства була несуперенною державою, чи автономною провінцією Російської держави, і так само про Фінляндію. Тільки в державах федеративних нема такої непевності: там кожний автономний член федерації являється державою, тільки не вповнісамостійною, несуперенною.

Автономія національно-територіальна

Так от пояснено, які відміни автономії бувають що до її обсягу, і що значить се, що ми хочемо автономії широкої. Тепер перейдемо до в'яснення, що значить о те є гасло автономії національно-територіальної. Се пояснення додається тому, що автономія може бути ненаціонально-територіальна, а краєва, обласна, себто територіальна тільки, без зв'язку з національністю, або тільки національна, без зв'язку з територією. Щоб пояснити ці різниці, я вертаюся знову до Австро-Угорщини, де були й вироблені домагання національно-територіальної і суто національної не територіальної автономії. Діло в тім, що в Австро-Угорщині права автономної самоуправи надано було (в 1860-хрр.) «коронним краям», або провінціям в такому складі, в якому вони були в той час, або, як висловлюються австрійські політики, так як вони «історично зложилися». Напр., Галиччина творить один «коронний край», так як її зліплено зовсім випадково і механічно з різних куснів колишньої Польщі; старе українське Галицьке князівство з українською людністю сполучено разом з корінними польськими землями (землею Краківською) і зроблено з них один край, що має спільний сойм, спільну краєву управу, вибрану ним, спільний краєвий скарб і т. д. Наслідок того був такий, що Поляки з східної (української) Галиччини разом з Поляками західної (польської) Галиччини, завдяки ще й не демократичній (цензовій) організації автономного представительства, мали більшість у соймі, проводили такі постанови, які були корисні тільки для польської народності, витрачували краєві гроші на польські цілі, обсаджували всякі місця в самоуправі Поляками і та ін. Через те галицькі українці поставили здавна домагання поділу Галиччини по національності на дві автономні території – українську і польську, себто, щоб замінити автономію краєву автономією національно-територіальною. Такі домагання ставилися і в деяких інших краях, де були зліплені докупи території з різною людністю і їх можна без великого труду розділити. Але бувають такі краї, де людність перемішана так, що й не можна її розділити по місцевостях. Бувають народності розпорошені так, що ні де вони не мають країни такої, щоб там була їх більшість. В такому от становищі особливо Жиди. Тому найбільше з їх сторони підноситься думка, що національно-територіальна автономія все-таки незадовольняє національних домагань, а краще б триматися національної автономії не територіально (або екс територіально). Себто, щоб права само порядкування мали люди, горожами з різних країв держави, які признаються до якоїсь національності і вписуються на лісту (список) сеї національності: щоб їм вільно було мати свій сойм, свій скарб, куда пішла певна частина податків, які вони платять, і з тих грошей вони моглиб обслуговувати свої культурні потреби – содержувати школи, театри, музеї, шпиталі і та ін. Та все се по-перше, доволі складна річ, бо поруч того прийдеться організувати само порядкування територіальне (такої проби ще не зроблено, як воно буде), по-друге, – таке національне само порядкування може полагоджувати тільки деякі справи (власне, культурні, тому й автономія така зветься

культурною). Тому до такої організації прийдеться звертатися для заспокоєння потреб національностей розпорощених; там же, де якась національність має свою ясно означену територію з виразною своєю більшістю, там національні потреби сеї народності заспокоюються національно-територіальною автономією, а потреби національних меншостей забезпечуються певними постановами, які зіставляють їм представництво в автономних установах і різні права на задоволення їх культурно-національних домагань. Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання – об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості українські, як скажимо, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманського, Весарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської Ставропольської губерній. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість (в городах тепер українців менше, але городи мусять іти за більшістю окрестної території). Ся українська територія мала бути організована на основах ши- (*Слово Жид в українській мові вживається без образи! Про се тут ширше не має місця писати, подивіться в брошурі «Вільна Україна»*) рокого (нецензового) громадянського самопорядкування, від самогосподу («дрібної земської одиниці»), аж до верху—до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в певних справах, спільних для всеї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності всеї Російської республіки. Оте є розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної і демократичної.

Яка користь з такої автономії?

Се, мабуть, ясно вже і з усього сказаного, і тому більше для доповнення скажу кілька слів про головніші користі від такого автономного ладу України. З погляду національного, дуже важно, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть хазяєвами у себе: вони матимуть змогу свобідно задовольняти свої національні потреби в громадським самоурядуванні, в своїм соймі й своїх установах. Забезпечивши права меншим, народностям своєї землі, не маючи за міру панувати над ними чи обмежувати їх учімсь, навпаки – уділяючи і їм поміч з автономного скарбу, вони матимуть

змогу по справедливості обертати головну масу засобів краю свого задоволенню потреб свого народу. Тим способом українські робочі маси, що протягом стількох сталіть використовувалися, обдиралися на завдання чужих їм держав, на зріст і панування панських буржуазних верств, чужих їм по національності і культурі на розвиток отсеї чужої (Культури, аж тепер дістануть змогу культурного і економічного розвитку, подвигнення з свого занепаду і матеріальними і духовними засобами своєї землі. Можна, нарешті, буде вжити сих багатих засобів на розвиток усеї повноти українського і національного культурного і політичного життя і дати приступ до нього найширшим народним масам, робочому народові, коштом котрого досі виростили тільки чужо культурні верстви.

Про економічні й політичні впливи

З економічного погляду дуже важно, щоб природні багатства української землі й людська сила її не марнувалися і не притягалися що разу на бік з великою шкодою для краю й даремною розтратою для всього людства, різними сторонніми економічними рахунками, а вживалися мудро в інтересах економічного розвитку краю і добробуту народного. Україна становить окрему економічну область зі своєю виразною фізіономією й укладом, багато обдаровану всякими умовами для великого економічного розвитку і поступу. Вона має своє море і гори, великі ріки, світові транзитні шляхи, велику масу родючого ґрунту, умови для доброго утримання худоби, запаси лісу і водної сили, уголь і залізо – сі дві основи сучасного промислу, –інші метали, мінерали, кліматичні місця і лікувальні курорти, а до того головне – людність робочу, енергійну, кріпку, що зростає швидко, одним словом, – всякі підстави для того, щоб стати країною багатою, економічнонезалежною, з не такою відсталою і занедбаною, як тепер. Але для сього треба, щоб кермування економічними справами належало до самого краю, до його автономних органів, щоб різними тарифними штуками не відтягалося продуктів від найбільш корисних для них шляхів, щоб митовою (таможенною) і політикою не калічено розвитку промислу і торгівлі, щоб економічну енергію і сировинний продукт не притягано штучно до різних по закраєвих фабрично-промислових районів і та ін. Неодмінно треба автономії; нате, щоб запевнити українському хліборобові як найбільший прибуток, українському пролетарієві як найвищий зарібок, дати надвищій людності роботу на місці, на розвиненому промислі замість того, щоб він мандрував у світ заочі і його робоча сила пропадала для краю. В орудуванні української автономії повинен зістатися земельний фонд – з тих земель, які будуть викуплені від землевласників; в її завідуванні мають бути прибутки і промислові, і взагалі всі лишки доходів, щоб повертати їх на розвиток продуктивних сил України. З погляду культур ясно, що тільки при орудуванні краєм і його засобами українською автономією дійдуть своєї правди пребагаті і цінні зав'язки культури, науки і мистецтва багатого нашогонароду. Тільки під її рукою вони з прищіпки до «загальнодержавної» культури вийдуть на централь-

не місце в житті своєї країни. Розвинувшись в культуру багату, сильну, оригінальну, розгорнувши народні свої зв'язки в тіснім, єднанні з течіями європейськими стануть тою кураєвою культурою, яка своїм багатим і різномірним мистецтвом, літературою, краєзнавством огорне свобідним і невимушеним зв'язком народності України, об'єднані любов'ю і прив'язанням до своєї спільної отчизни, до свого краю. Все се так очевидно, що про се нічого багато говорити, а так важно, що істинно – треба всю душу і силу свою вложити, щоб здобути широку національно-територіальну автономію для України! Подумати, яка се буде економія часу і енергії, скільки відпаде даремних заходів, коли Україна об'єднається в одну національну територію! Відпаде вся боротьба за національні українські права, яка гальмує економічний і політичний розвиток, наприклад, в мішаних «коронних краях» Австрії її парламенті. Не треба буде висилювати весь хист і енергію на заходи коло полагодження своїх національних і краєвих справ у всеросійській думі, робити там хитрі партійні комбінації, щоб провести свою справу, «обробляти» російське ліберальне громадянство чи інші російські партії, щоб прихилити їх до своїх національних і краєвих домагань. Досить ми мали – не тільки з покійним режимом, але і з сим поступовим російським громадянством! Нехай живе здорове собі, а нам, щоб свої справи рішати у себе вдома в своїм соймі, а взагальнім представництві Російської федеративної республіки тільки те небагате, що тикається її всеї. А тепер, власне, про сю федеративну республіку треба порозумітися.

Федеративний устрій

Ми не вдовольнимосся широкою автономією України, а ще хочемо, аби держава, до котрої вона входить, була федеративною: щоб се була федеративна, демократична Російська республіка. Чому се важно для нас? Річ проста. Коли Україна матиме навіть широку політичну автономію своєї національної території, але Російська держава, з котрою вона буде зв'язана, зістанеться державою централізованою, то хоч би навіть автономія України була забезпечена формально, конституційною хартією, становище її не буде певне, і відносини її до Росії не будуть добрі. Наша стара Гетьманська Україна мала автономію широку, була правдивою державою, хоч не суверенною; а як зв'язалася з централістичною Московською державою – навіть за обостороннім договором, який не міг бути порушений односторонньою волею Москви, так її автономія стала на похилу площу. Доти та автономія була, доти Московщина всі зміни в конституції переводила не інакше, як за згодою (хоч і вимушеною) самої України – доки настав час, коли московське правительство (за Петра I) почуло себе сильним та й поважилося зломити свій «трактат Б. Хмельницького» (так само правительство Петра I його називало). Тай зломило. Такі Фінляндія – доти мала свою конституцію, признану їй російським правительством, доки воно її не скасувало. Тому становище України буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стояти-

ме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком. Федерация, інакше союзна держава (федеративний – союзний по-латині), власне, означає об'єднання в одній державі кількох держав. Організація йде або знизу, коли кілька окремих держав або не залежних громад організуються в одну державу і віддають дещо з своїх суверенних (верховних) прав загальнодержавній організації і її органам, а решту сеї суверенності зіставляють собі своїм місцевим органам» не перестаючи й далі бути державами, не повно суверенними тільки. Або йде з гори, коли держава одностайна (унітарна) ділиться своїм суверенітетом зі своїми провінціями і перетворюється в федерацію. Так було, приміром, з Мексікою, Венесуелою, Бразилією. В такому переході від одностайної держави з провінціями і колоніями (Ірландією, Канадою, Австралією, Н. Зеландією, Півд. Африкою) до федеративної форми, видимо, стоїть тепер Великобританія. Буває так і так, в результаті те саме: група держав, над котрими є спільні федеративні органи, що розпоряджаються певними суверенними правами і представляють всю союзну державу на зверх перед сусідами. Між правниками-спеціалістами ідуть спори, хто тут властивий посідач державного верховенства – чи держави-члени, об'єднані в союзі, що частину своїх прав передають союзній організації, чи держава союзна, яка частину свого суверенітету лишає своїм членам для повноти їх місцевого самопорядкування. Інші дотепно пояснюють, що властивий володар верховного права в такій державі – се народ (а в такій різноманітній державі, як Російська, – се народи і області, об'єднані в федерації). Він частину свого суверенітету передає державі союзній, частину заховує державам-членам. В отсім пункті, що складові часті союзної держави не являються простими автономними провінціями, а таки й далі державами – вага федеративної організації. Се зазначається часом і в самій назві федерації: найбільш звісна з них назва північно-американської союзної держави «Сполучені Держави Америки» (Соединенные Штаты – штати – се значить держави). Відносини між союзною державою і тими частями-державами, що об'єднуються в ній, укладаються дуже різноманітно. Але скрізь переводиться постановою, що зв'язок сих держав не порушний – поодинокі держави-часті, увійшовши в союз, не мають права виходити з нього – вони зрікаються сього права. На зверх, щодо інших держав, союзні держава виступає як одно тіло – право заграничної політики належить тільки до союзної держави, а не держав частей. Так само про від військовими силами і флотом держави. Поза тим конституція, звичайно, зачисляє ті справи, які належать до союзних, федеративних органів, а все не вичислене належить до місцевих органів само порядкування держав-частей. На практиці стрічається таке цікаве явище: автоном-провінції старанно обстоюють свої автономні права від усяких втручань центральної власті і пильнують її поширювати. Але доти тільки, доки загальна державна організація виявляє явну чи укриту охоту до того, щоб накидати їм свою волю. Коли ж вона щиро зрікається сих змагань і признає своїм складовим частям, бувшим прові-

нціям, «сі права роз поряджати собою, тоді, утвердивши свою державність і автономність, часті починають навпаки йти до того, щоб установити між собою якомога тіснішу одностайність, не вимушену спільність. Так що можна сказати про федерації: часто держави виявляють охоту до руху від центру, а не федерації – ідуть до центру. Се треба мати на увазі супроти різних балачок противників федеративного ладу, ніби-то федеративний лад веде до розвалу і розділу держави. Германія тридцять з лишком літ тому стала федеративною державою, і за сей час її державна одностайність не ослабла, а скріпилася і виявила в останніх літах таку силу організації, внутрішньої зв'язності і єдності, як ні одна держава: унітарна (одностайна). Цікаво через те приглянутись устроєві сеї найближчої сусідки федерації. Вона називає себе «вічним союзом для оборони території і підтримування німецького народу. На чолі його стоїть імператор, котрий має бути король Пруссії, але роль його по конституції має бути більш декоративна, і тільки фактична вага Пруссії як найбільшого з членів союзу і особисті прикмети такого імператора, як нинішній, дають йому таку пануючу роль. Зверхня, суверенна власть належить не йому, а всьому «союзом німецьких володарів та вільних міст», що творять федерацію – чотири королівства, шість великих герцогств, п'ять герцогств, сім князівств, три міські республіки і ще одна «імперська область» – Ельзас Лотарингія. Органами союзного правління являється: «союзна рада», «імперське зібрання» (рейхстаг). Союзна рада складається з делегатів від правительств поодиноких держав пропорціональна їх величині – малі держави посилають по одному, а інші – по кілька. «Імперське зібрання» (парламент) – з послів, вибраних всею людністю Німеччини простим, безпосереднім і тайним голосуванням. До сих органів належить в широких розмірах законодавство; вони уставляють бюджет союзу, податки на його потреби, розмір рекрутського набору для війська. Союз має деякі впливи на економічне життя – в його каси йдуть доходи від мита, пошт і телеграфів, від імперських (союзних) залізниць (союз має право будувати залізницю по цілій імперії): союзне законодавство уставляє норми банкової справи, монету, міру і вагу. Взагалі законодавство союз не захоплює дуже ширші круги – далеко ширші; ніж по інших федераціях. Натомість суд, адміністрація і громадське самопорядкування належить до держав-членів союзу. При тім є певна різниця між державами малими і більшими: більші правительства самі розпоряджають своїм військом, своєю поштою, залізницями, всією своєю адміністрацією, менші фактично правляться імператором і його міністрами. Держави організовані переважно дуже не демократично, і перевага в усім житті Пруссії, з її мілітаризмом і аристократизмом, викривлює федеративний устрій союзу. Федеративна Російська республіка мусить уложити своє життя інакше.

Федеративна Російська республіка

Ми хочемо, щоб держава, в склад котрої входить автономна Україна, була федеративною демократичною республікою. Хочемо, щоб вона була республікою, щоб в ній не було ні царя, ніякої іншої невідповідальної голови, що

мала б право правити до кінця віку й передавати своє місце, свій престіл по наслідству, своїм потомкам; хочемо, щоб вся власть була в руках людей, вибраних народом на час, і перед народом за свою діяльність відповідальних. Сим республіка різниться від держав монархічних, бо в них монарх, хоч би обмежений конституцією, хоч би такий, що «тільки королює, а не править», все-таки являється особою невідповідальною, і свої впливи завсіди може уживати на те, щоб ослабляти і гальмувати волю народу. Для Росії, в котрій ще стільки зісталося всякої всячини від старого самовластного режиму, що тільки жде, аби зашось учіпитись і помаленьку вертати хоч дещо з старого порядку, монархія не годиться. І тому величезна більшість людей, які цінують новий лад і його свободу, стоять і повинні стояти тільки за республіку! Республіка ся має бути демократична. Яку стрій автономної України, так і устрій всеї держави має бути опертий на рівності всіх горожан. Якийсь ценз не повинен мати місця. Як органи місцевого порядкування і автономного представництва, такі законодавні органи республіки повинні виходити з народного вибору загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням. Немає бути під якоюсь укритою формою, даною якимсь верствам більше впливу і участі в виборах, ніж іншим. Виборче право мусить бути однакове чоловікам і жінкам і починатися з молодого віку, недалі 20 літ. Щоб не тільки більшість виборців мала голос в представництві, повинний бути даний голос і меншостям через пропорціональне представництво, щоб депутатські мандати розділялися по числу голосів, поданих з цілої області. Щоб не віддати законодавчої та виконавчої власті виключно у власть найбільш сильних партійних організацій, а запевнити народові безпосередній вплив на законодавство, повинний бути признаний йому законодавний почин – право вносити в парламент чи сойм проекти законів; які мусять бути там розглянені, ухвали парламенту чи сойму у найважливіших справах повинні йти на затвердження народу (се зветься референдум). От сей устрій правдиво демократичний, до котрого маємо йти. Але республіка повинна бути крім того і федералістична, а не централістична. У Франції, скажім, республіка існує вже більше сотні літ, але вона централістична. Вся власть на місцях – в руках бюрократії, чиновників, котрих визначають міністри, а міністрів призначає більшість парламенту. З кожною переміною в парламентарній більшості йде переміна адміністрації. Життя гальмується її впливами. В найдрібніших справах треба чекати дозволу й ласки центрального правительства. Місцеве самопорядкування слаборозвинене і стиснене адміністрацією. Така республіка нас не доволить. Ми всі втомлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкували без втручання центральної власті. Хочемо широкої місцевої самоуправи, об'єднаної автономною організацією України, і тогож самого бажаємо й іншим народам і областям. А для запоруки того автономного устрою хочемо, щоб автономні краї були не простими провінціями, а

членами Російської федерації, учасниками її державності. До того разом з нами українцями, здавна йшли інші народності Росії, що й Литовці, нам і тепер іти до тої спільної мети. Маємо для неї взірців федеративних республік Швейцарській, Північно-Американській, Бразильській й інших. Правда, в них багато не відповідає демократичному ладові. Російську треба збудувати на чисто демократичних, підставах, але організувати її не централістично, а федералістично, щоб вона зв'язала союзним зв'язком автономні національні території і області як рівноправні учасниці державного права, щоб зникла нарешті та остогидла різниця між нацією державною і не державними, щоб усі були державними на своїй землі.

Автономна Україна в федеративній Російській Республіці

Представляю собі на закінчення в головних рисах, як мав би виглядати той устрій, котрого ми хочемо. Україна організується на основах, широкої місцевої самоуправи, Місцеве самоврядування дрібної земської одиниці, обране загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням чоловіків і жінок, буде порядкувати всі місцеві економічні, просвітні і культурні справи згідно з законодавством загальнодержавним і українським автономним, і вибирати своїх людей для місцевого завідування (адміністрації). Місцеві народності будуть мати своїх представників всіх місцевих радах [...] – Білоруси, Латиші, Ести, Грузини й ін... Загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням будуть вибиратися людністю України депутати до українського сойму; депутатські місця будуть розділені відповідно підрахунків і голосів цілої України, щоб усі партії, течії і національні групи мали своїх предетавників. Сойм сей порядкуватиме справами всеї України в її етнографічних межах і видаватиме закони в усяких справах, окрім тих небагатьох, що будуть полишені для парламенту загальнодержавного і міністрів республіки. Такі загальнодержавні справи, мабуть, будуть: справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових (таможенних), нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави (деякі залізниці, мабуть, і далі будуватиме республіка, і вони будуть в спільнім завідуванні її міністрів і міністрів краєвих), надавання певної одностайності карному (уголовному) і цивільному (гражданському) праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвім законодавстві. Все, не обняте загальним законодавством республіки, належатиме до законодавства краєвого. Сойм вибиратиме свій виконавчий комітет чи раду краєвих міністрів для порядкування справ області і заступства інтересів краю в раді міністрів республіки та стеження за тим, щоб діяльність їх у парламенті республіки не входила в сферу прав українського сойму і його міністерств. Осібні міністри в українськім кабінеті будуть пильнувати прав національних меншостей Української землі. Військо українське поки не буде замінене міліцією, хоч підлягатиме розпорядженням центральної воєнної власті

республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватися її коштами і не виводитиметься з української території інакше, як при оголошенні війни. Право зносин з пограничними державами в справі охорони своїх торговельних і всяких інших інтересів мусить бути за Україною, і при укладанні трактатів республіки міністр український, як і міністри інших членів федерації, мусить мати голос. Війна і мир також не можуть бути рішені без їх участі. Так в головних рисах представляється сей будучий устрій. А ясніше покаже його нам проект автономного статуту України, що буде уложений комітетом, зложеним з делегатів українських і від інших народностей – меншостей України. Він буде поданий на затвердження конгресові України, організованому так, щоб він висловлював волю людної всієї території України. А санкцію (останню ухвалу) йому дадуть Всеросійські Установчі Збори. Так уявляється се все.
Київ, квітень 1917 р.

Вислови автора:

- Рано набравши охоти до читання, позбавлений дитячого товариства, відірваний від ґрунту, я виростав серед мрій і фантазій, замкненим в собі відлюдком^[1].
- Доки народ живе, живе і його мова.
- Всі вчать своєї рідної мови, а наша біда така, що треба вчитися її більше, ніж кому іншому.
- Границя між своєю мовою й чужою затирається: рідко коли почує дитина, що великоруська мова, якої вчать її у школі, – мова чужа, інша від її рідної мови.
- Елементи великоросійської мови випирають елементи українські, незвичайно збіднюють українську мову, і, нарешті, діло доходить навіть до повної утрати почуття мови...
- ...що сказати про нас, коли глузуємо й відрікаємося чистісінького українського виразу тому тільки, що він для великоросійського вуха зазвучить дивно.
- Подивіться, як слабо розповсюджуються українські газети й журнали, всякі українські видання, які незвичайно малі круги української людної захоплюють, який незвичайно малий процент вводять вони в національну українську течію.
- Біда України у тому, що нею керують ті, кому вона не потрібна.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (1868 – 1920) – український філософ, правознавець, публіцист, один з організаторів Академії наук України. Вважав себе учнем *Драгоманова*, брав участь в українському соціалістичному русі. Головна філософська проблема – з'ясування загальних принципів створення системи наукових знань про суспільство. На початковому етапі своїх наукових студій виходив з розуміння суспільства як колективного цілого, тобто єдності "індивідуальностей" (індивідуальних буттів), яку називав генетичним поняттям, на відміну від метафізичних понять "духа" чи "необхідності"; вважав індивідуальність витокком суспільного розвитку. Основою свідомої діяльності людини Кістяківський вважав принцип належності: у суспільстві,

на відміну від природи, відбувається перетворення необхідного на належне завдяки діям людей, які керуються усвідомленням свого обов'язку; сама ж необхідність здійснюється як індивідуальний збіг обставин, що визначається культурними цінностями – нормами (логічними, етичними та естетичними), що їх досліджує наукова філософія. Суб'єктом суспільної діяльності є культурна спільнота. Роль інтелектуалів полягає у тому, щоб надати "культурного вияву" тим цінностям, якими вони керуються. Протиставляв два стилі мислення – генетичний (критичний) та метафізичний. Обстоював ідею плюралізму і доповняльності теорій (зокрема у галузі правознавства), оцінював філософію як критику понять, що допомагає обмежити теоретичні узагальнення, подолати їх метафізичність і вияснити зміст тих логічних норм, якими керується дослідження.

Осн. тв.: "На захист науково-філософського ідеалізму" (1906); "Реальність об'єктивного права" (1910); "Рациональне та ірраціональне у праві" (1911); "Держава і особистість" (1916).

М. П. Драгоманов і питання про самостійну українську культуру (На роковину смерті)

Подаємо за виданням: Б.Кістяківський. Вибране. – Київ, 1996

Значення М.П.Драгоманова для культурного піднесення, політичного пробудження та розвою національної самосвідомості України є невимірне. Оцінити його в короткій журнальній статті було б зовсім неможливо ¹. Досить укаати на те, що М.П.Драгоманов перший після Кирило-Мефодіївського братства висунув і розвинув широку українську політичну програму, довівши, що потреби українського народу можуть бути вповні задоволені тільки по створенні в Росії федерального державного устрою. Згодом, після видання указу 1876 року,

що забороняв українську літературу, він, заклавши в Женеві вільну українську друкарню, більше за всіх посприяв тому, щоб українське слово не було задушене й не завмерло, а навпаки, росло і ширилось. Завдяки його літературній і видавничій діяльності в Женеві до вже існуючої тоді української художньої та популярної літератури приєдналася публіцистична й чисто наукова література українською мовою. Далі, пособляючи ще від самого початку сімдесятих років, щоб українці писали в галицьких органах, та й собі дійово працюючи в першому галицько-українському або, вірніше, першому загальноукраїнському органі "Правда", заснованому за енергійного сприяння П.О.Куліша, М.П.Драгоманов перший висловив у пресі ідею, що українцям треба боротися з цензурною заборонаю української літератури в Росії шляхом перенесення своєї літературної діяльності в австрійську Галичину. На користь здійснення цієї ідеї він розпочав згодом систематичну агітацію в пресі. Як відомо, ця ідея невдовзі набула широкі популярності на Україні і завдяки дружній праці українських літературних сил на галицькому ґрунті у вісімдесятих і особливо дев'яностих роках минулого сторіччя діяння указу було спаралізоване. Разом з тим М.П.Драгоманов з усіх російських українців, коли не брати, звісно, митців слова й особливо нашого геніального поета Шевченка, зробив у ХІХ сторіччі найбільший вплив на культурний, політичний, а разом з тим і національний розвій галицьких українців. З боку останнього, тобто з боку впливу на національний розвій галицьких українців, з М.П.Драгомановим міг би позмагатися лише П.О.Куліш і особливо О.Я.Кониський. Але тоді як вплив останнього після його смерті дедалі меншав і падав, а скоро й зовсім перестане, тим паче, що він ніде не виклав своїх національно-політичних ідей систематично, вплив М.П.Драгоманова завдяки цілій низці обставин – перевиданню його праць, видрукуванню деяких раніше невідомих його досліджень, виходу тепер уже понад десяти томів його листування і, нарешті, самовідданій діяльності його послідовника М.Павлика – продовжує рости і ширитись навіть у ХХ сторіччі. Отже, можна сміливо сказати, що жоден українець, – ми знову виключаємо наших поетів і говоримо про минуле сторіччя, – не сприяв у такій мірі культурно-національному об'єднанню українців, належних до різних держав, як М.П.Драгоманов.

Якщо ж ми перейдемо до наступних заслуг М.П.Драгоманова перед Україною, то повинні будемо затим відзначити, що своїми науковими працями він підніс дослідження пам'яток нашої народної словесності на таку височінь, що здобув собі європейську наукову славу в колах учених фахівців із фольклору. Тут особливо вартою згадки є його праця над політичними піснями українського народу, яку він розпочав у Києві вкупі з В.Б.Антоновичем, а потім один продовжував у Женеві. Одночасово з ознайомленням європейського наукового світу з творами української народної словесності та їх науковим опрацюванням

він і в широких колах європейської читацької публіки розповсюджував звістки про українське красне письменство та культурно-національне відродження України в XIX сторіччі. Для цього він виступав на літературних конгресах, – наприклад у Парижі та Відні, – з доповідями (до речі, його доповідь на паризькому конгресі преси 1878 року про українську літературу й цензурну заборону її указом 1876 року було надруковано окремою брошурою), а також помістив цілу низку статей у різних французьких, італійських, німецьких та англійських виданнях. Отже, він був зачинатель тієї справи, яка вже понад десять років ведеться систематично завдяки виданню спочатку "Ruthenische Revue", а тепер "Ukrainische Rundschau" ². Точнісінько так упродовж тридцяти років, з 1865 по 1895 р., М.П.Драгоманов більше, ніж будь-хто, зробив для ознайомлення російського суспільства з українським рухом і потребами українського народу. Його численні статті, присвячені цим питанням, мають скласти доволі значну частину, на жаль, ще тільки розпочатого чотиритомного зібрання його статей, що видається під загальною назвою "Политические сочинения". Отже, й за цього випадку М.П.Драгоманов чи не один тривалий час робив те, для чого тепер створюються цілі органи преси, такі як "Украинский Вестник" та "Украинская жизнь" ³.

Нарешті, після того, як ще М.І.Костомаров у своєму листі в "Колокол" ⁴ Герцена вказав на неправильність поглядів, висловлюваних навіть деякими найпрогресивнішими представниками сусідніх з українським великоруського й польського народів щодо народу українського і бажаних для нього форм та шляхів розвитку ⁵, М.П.Драгоманов перший дав систематичний огляд і критику цих, подиктованих здебільшого необізнаністю, а іноді завойовницькими й експлуататорсько-зажерливими інстинктами, бажань наших сусідів. У своєму творі "Історична Польща і великоруська демократія", присвяченому цьому питанню, М.П.Драгоманов розвинув також принципи нормальної організації сусідських взаємин між українським народом, з одного боку, та великоруським і польським – з другого. Коли не так систематично, та не менш виразно він указав на єдино справедливі принципи, які треба покласти в основу регулювання взаємин між українським народом і народами, котрі живуть серед нього невеличкими острівцями, тобто між українською більшістю й інородницькою меншиною; до речі, ці вказівки він дав ще тоді, коли питання про справедливе ставлення до інородницької меншини теоретично не ставилось навіть в Англії, тобто в країні культурнішій від Росії, зі своєю справедливішою конституцією. Зокрема, він наполегливо радив українцям сприяти виникненню і розвою національної самосвідомості серед єврейських народних мас, висловлюючи ці поради в той глухий для єврейського народу час, коли в Україні не існувало ще єврейського національного руху.

Цей голий перелік того, що зробив М.П. Драгоманов для України, показує, яка широка, яка на диво різноманітна була його діяльність. Кожна із цих сторін варта була б спеціального дослідження, і жодне з цих досліджень не вмістилося б у рамках середньої журнальної статті. Та ми й не можемо робити предметом нашого нарису якусь із сторін діяльності М.П. Драгоманова в її цілому. Для нього ми вибрали більш скромне завдання, а саме – ознайомлення читачів з поглядами М.П. Драгоманова на питання про самостійну українську культуру. Серед інших питань українства це питання є особливо навидноті у нашій пресі й збуджує жвавий інтерес у нашому суспільстві завдяки появі в журналі "Русская мысль" присвяченої йому статті якогось Українця⁶. Але, мабуть, не стаття в "Русской мысли" поставила навидноті це питання, а навпаки, питання це поставило навидноті статтю, бо сама по собі стаття Українця доволі слабенька і має випадковий характер. Певно, якнасправді питання про самостійну українську культуру поставлене на перше місце самим українським суспільним життям, чи в кожному разі воно мусить бути поставлене на порядок денний як найнагальніше і найпекучіше питання українства для нашого часу. Тим-то ми і вважаємо, що саме на часі викласти по змозі повно глибоко правильні погляди на це питання, висловлені свого часу М.П. Драгомановим.

Найбільш цільно виклав М.П. Драгоманов свої погляди на самостійну українську культуру в двох останніх своїх публіцистичних працях, названих "Чудацькі думки про українську національну справу" та "Листи на Наддніпрянську Україну". Привід до виникнення цих праць дало обговорюване тоді в українській пресі питання про значення російської літератури для українського національного розвою. Але своїм змістом вони далеко вийшли за межі поставленої попервах теми, і сам М.П. Драгоманов у передмові до другої частини своїх "Листів на Наддніпрянську Україну" говорить, що в цих двох працях "викладено в звісній мірі цільну систему думок про українські національні завдання – громадські й літературні"⁷.

Якщо для німців та італійців у минулому столітті національне питання було питанням їхнього політичного об'єднання, то для українців воно було й досі лишається в першу чергу й переважно питанням їхнього культурного піднесення та розвою. Звісно, в українському національному русі є й такі дуже важливі сторони, як політична й соціальна. Вони були усвідомлені з перших моментів українського національного відродження і ще в першій половині XIX сторіччя були вповні з'ясовані й викладені в стрункій системі соціально-політичної програми Кирило-Мефодіївського братства. Одначе, цієї соціально-політичної сторони українського питання ми тут не зачепимо, тим паче, що й М.П. Драгоманов у своїх вищезгаданих публіцистичних творах, хоч і не оминув її зовсім, – інакше вони не могли б мати в собі "цільної системи думок про ук-

раїнські національні завдання", – але й не спинився на ній спеціально і не розглянув її докладно. Навпаки, свої погляди на соціально-політичні завдання українства М.П.Драгоманов розвинув головню в своїх доступних для російського читача публіцистичних працях російською мовою, а саме в "Исторической Польше и великорусской демократии" и "Вольном Союзе". Ця обставина є надзвичайно характерна для всього національного світогляду М.П.Драгоманова, а також для того часу, коли він діяв. Далі ми побачимо, що честь цілком ясно висловити й розвинути в пресі ідею про те, що український рух є в першу чергу й переважно рухом культурним, належить також М.П.Драгоманову, а не якомусь Українцеві з "Русской Мысли". Правда, М.П.Драгоманов не вживає так часто термін "культура" і "культурний", як ми звикли його вживати за останні десять – п'ятнадцять років. Він говорить у таких випадках описово; налягає на певні літературні та просвітницькі завдання українства і вказує на те, що українство має сенс тільки як прогресивний і демократичний рух.

II

Якщо ж ми тепер перейдемо до самих поглядів М.П.Драгоманова на питання про самостійну українську культуру, то перш за все будемо повинні відзначити, що в своїх Чудацьких думках про українську національну справу" він виступає проти формального націоналізму. На підставі цілої низки історичних прикладів він указує на те, що "національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди"⁸. І далі він резюмує свій погляд на формальний націоналізм у таких словах: "сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ"⁹. З цього він робить висновок, що ми в своєму українському національному русі станемо на "хисткий ґрунт.., як залишимо ясні думки всесвітньої людськості, котрі можуть дати найміцніший ґрунт нашому прямуюванню до національної вільності, а пристанемо до старозаконного примусового національства"¹⁰. В іншому місці, у своїх "Листах на Наддніпрянську Україну", він докладніше розвиває ці думки. За його словами, "ми не можемо шукати собі *провідних думок* для громадської праці, культурної, політичної і соціальної в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались у всяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т.д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах *інтернаціональних, вселюдських*. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а *націоналізм*, а надто такий, який сам себе протиставляє людству або котрий себе сам протиставляє людськості, або *космополітизму*; ми не визнаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненависть до других націо-

нальностей"¹¹. Потім далі в тому ж публіцистичному нарисі він дає стислу формулу своєї української національної програми, яку він завжди провадив у своїй діяльності і яку тут він друкує жирним шрифтом. Вона виражається у словах: "космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці!"¹².

У відповідь на посталий з непорозуміння докір, який робили М.П.Драгоманову, що відкидаючи формальний націоналізм, він відкидає й національність, він сам про себе каже: "*Національності я признаю, а тільки противлюсь націоналізмові, тобто примусу держатися звисних почуть і думок (політичних і культурних) по тій причині, що вони національні або (частіше) вважаються за такі*"¹³. Пояснює він свою шану до національності й до пов'язаного з нею національного патріотизму міркуванням, вираженим у таких словах: "Я не тільки не думаю глузувати з етнографічного патріотизму, а дуже ціную його, як одну з підстав солідаризації людей; та лишень думаю, що одним їм люди не живуть і не можуть жити. До нього треба ще чогось"¹⁴. Та коли М.П.Драгоманов відкидав як ознаки української національності те, що українські націоналісти вважали національними святощами, – а критиці теорії так званих національних святощів він присвятив цілий розділ у першому з вищезгаданих своїх публіцистичних творів¹⁵, – то в чому ж він убачав ознаки національності взагалі й української зокрема? На це питання він, звісно, не міг дати остаточної й повної відповіді; натомість він показує, як проблему про сутність національності ставлено в сучасній європейській науці. Про ознаки національності він говорить, що "тепер багато з того, що вважалось колись за національне, признано спільним усім народам на певному ступені зросту або й навіть продуктом інтернаціонального процесу, який начався давно". За його словами, "тепер наука про національність мусить розібрати, що в певних ознаках нації є сталого, більше-менше біологічного, а що перемінне, – і багато ще треба праці наукової, зробленої найширшим, всесвітньо-порівнявчим методом, щоб дійти до можливості сказати щось тверде про суть національностей"¹⁶. Переходячи до питання про українську націю зосібна, він указує на ті висліди, що він дійшов їх у своїх наукових студіях. Про себе самого і свої праці з цього питання він говорить так: "В міру своїх сил я працюю над обробкою матеріалу для національної психології української і в своїх працях по народній словесності відмічаю завше подобенство й відміни українських творів від чужих, українські варіації взятих у чужих народів тем і т.д. Але я не позволяю собі ніяких сумарних висновків, доки сотні праць по подібному методу будуть зроблені в однім крузі народної словесності, – а є ще чимало й других кругів"¹⁷.

У зв'язку з цими поглядами на національність, націоналізм і космополітизм, а особливо у згоді зі своєю головною тезою, що *національність і її вияви,*

особливо національна мова, мусять бути знаряддями проведення гуманітарних або вселюдських ідей у ті або інші народні маси, М.П.Драгоманов викладає й свої думки про самостійну українську культуру. То здебільшого думки про найважливіші органи всякої сучасної духовної культури – літературу. До того ж на ті часи українська література була чи не єдиним органом українського культурного руху. А що привід для виступу М.П.Драгоманова дало, як говорилося вище, обговорюване тоді ж в українській пресі питання про значення російського письменства для України, то він найперше вказує на те, що російська література справляє приємне враження не тільки на росіян, але й на кожную культурну людину, а також вона має й велику притягальну силу, бо розробляє загальнолюдські теми і завдання, а ця розробка і самі теми та завдання природньо й несикувано набирають своєрідного забарвлення, що створюється всією сукупністю великоросійського життя й відтворює психіку великороса в її головних рисах. З цього М.П.Драгоманов робить висновок, що "й наше українське письменство, щоб стати інтересним, мусить піти по тій же дорозі і, покинувши туманне й шкідливе національство, взятись до того, щоб обговорювати по-своєму ті живі справи, котрими тепер клопочуться усі освічені народи". Далі він указує на те, що "найліпше, що було писане на нашій мові, напр, твори Квітки, Шевченка, М.Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка, писане було, власне, таким же способом, як і твори нових російських письменників"¹⁸. За його словами, він "не раз усно й печатно говорив.., що українське письменство доти не стане на міцні свої ноги, доки українські письменники не будуть діставати всесвітні образи! думки й почуття просто з Західної Європи, а не через Петербург і Москву, тобто через російське письменство [...]". Далі він зауважує, що "не один уже десяток років чуємо ми про самостійність українського письменства, про його право бути рівним з російським", і наполягає на тим, що це право треба здійснювати не на словах, а на ділі енергійною працею, бо "в письменстві, може, ще більше, ніж у чому другому, право без праці, котра дає силу, не має ніякої вартості [...]". Затим він аналізує факти культурної історії Великоросії та України і пояснює, як так сталося, що з кінця XVII і особливо з початку XVIII сторіччя "Московщина, будши слабшою від України культурою масовою (і, на його думку, лишаячись такою й досі), стала вище від України культурою передніх рядів громади верств суспільства і через те перетягла до себе й передні ряди українські". З цього історичного уроку він робить такий висновок: *"Коли ми хочемо хоч зрівнятись тепер з Московщиною, то напружимося, щоб хоч де в чому випередити її передні ряди; тепер, коли література російська задавлена цензурою, а наша в Галичині може мати велику вільність, саме час для такого напруження. Ось через що тепер нема більших ворогів будучими нашої національної літератури, як усякі консервативні, клерикальні й т.і. угодовці [...]"*¹⁹.

Згадаймо, що М.П. Драгоманов писав про все це понад двадцять років тому. Відтоді українці свідомо чи несвідомо, умисне чи ненавмисне прямували шляхом, указаним М.П. Драгомановим. Надбання, зроблені українською літературою за цей час, колосальні. Ми не будемо їх тут перелічувати, а кому те цікаво, тому пропонуємо ознайомитись з самою сучасною українською художньою, публіцистичною й особливо науковою літературою. Скажемо лише, що тепер українська література в значно більшій кількості випадків може конкурувати з літературою російською, ніж це було двадцять років тому. Навіть відсутність конституційних свобод у Росії в перші чотирнадцять років після того, як вищенаведені рядки було написано, пішло почасти на користь тому, щоб українська література, згідно з передбаченням і порадою М.П. Драгоманова, могла конкурувати з російською, хоча взагалі таке запізніле введення конституційних свобод у Росії було для українського письменства не менш, а навіть більш згубне, ніж для російської.

III

Але досі наша мова була про один, хоча й головний, орган і знаряддя кожної культури, про українську літературу. Двадцять років тому, коли М.П. Драгоманов писав про завдання українського руху, це був чи не єдиний орган української культури. Щоправда, М.П. Драгоманов відзначає як "величезне надбання українства" у вісімдесяти роки минулого сторіччя розвиток українського театру. Цей розвиток можна вважати за якесь диво у культурній історії народів, бо він зійшовся з моментом найбільших нагінок на українство, з періодом занепаду всякої громадської діяльності і з пануванням глухої урядової реакції. Крім українського театру, який М.П. Драгоманов розглядає здебільшого як орган української літератури, він в інших місцях ще згадує іноді про українську музику та українські візерунки у вишивках; але згадки ці мають випадковий характер.

Тепер, по двадцяти роках, факти культурного розвою України показують, що й на український театр, і на українську музику ми повинні дивитися трохи інакше, тобто більше обертатися до іншого боку їхнього значення, ніж як робив це М.П. Драгоманов. Театр і музика були першими галузями нового українського мистецтва, які вирости і заявили про себе за найбільш несприятливих умов політичного і соціально-економічного існування українського народу. Тепер вони вже не самотні і не становлять якоїсь випадковості чи якогось винятку. Всі галузі мистецтва відновлені новим українським літературним рухом, і в даний момент уже можна сказати, що все широке поле мистецтва служить на користь культурного піднесення України. Не тільки розвинулись українське маллярство й українська скульптура, але й відживлено цю загнану в XVIII сторіччі російським світським і особливо духовим урядом і зовсім занедбану аж до

останніх років XIX сторіччя українську архітектуру²⁰, що про неї за часів М.П.Драгоманова ніхто навіть і мови не здіймав. Тепер серед рідної природи не лише наше вухо втішає рідна розмова і рідна пісня, але й наше око відпочиває на рідних і дорогих нашому серцю формах будівель в українському стилі. Ті глибокі душевні почування, які ще два десятиріччя тому могла збуджувати в нас українська хата, що була єдиним представником українського архітектурного стилю, бо ж на де-не-де вцілілі українські церкви тоді ще годі було вважати, – їх ніхто не знав, – тепер же ці почування породжують і нові великі будівлі. Отже, цей вид мистецтва, де, як кажуть, найбільше виражена індивідуальна народна душа, відтворений і розвивається на Україні. Чи не веде це до того, що українці чимраз більше і більше прилучаються до вселюдської гуманітарної цивілізації, розвиваючи й почасти творячи наново свої оригінальні й самостійні культурні форми? Чи не є це виконанням тієї загальної програми української культурної діяльності, яку виробив свого часу ще М.П.Драгоманов, хоча, звісно, не всі сучасні культурні діячі вважають М.П.Драгоманова за свого культурного керівника, а деякі навіть не знають про вищеокреслену його програму?

Але високим мистецтвом не вичерпується культурна діяльність українців на терені мистецтва. З прикладного мистецтва в часи М.П.Драгоманова звертало на себе увагу збирання українських народних вишивок і почасти притягували до себе інтерес візерунки українських килимів і плахт. Відтоді Україна зробила величезний крок уперед, і тепер провадиться планомірна діяльність для розвитку всіх різновидів художніх ремесел на Україні. Звісно, розбуркати таланти й надати охоти творити дітям простого народу можна тільки розробляючи рідні форми, рідні візерунки і рідний орнамент. Отже, земства на Україні навіть за тих випадків, коли їхні керівники не симпатизують, а іноді й ворогують проти українства, змушені, коли не хочуть, щоб кошти, видані на підтримку кустарної промисловості, пропадали дурно, помагати розвиткові українського вжиткового мистецтва.

З питанням про розвиток прикладного мистецтва пов'язане й питання взагалі про демократизацію мистецтва Український національний рух є переважно демократичний, тим більше, що український народ на момент виникнення цього руху складався із самих селян. Тому українці звертають свою головну увагу на те, щоб твори української культурної творчості йшли у народ і сприяли його культурному піднесенню. З високих видів мистецтва у вузькому значенні слова, тобто не включаючи до нього художньої літератури, найбільшу освітню вагу мають, безперечно, театр і музика. Український театр як стаціонарний заклад виник серед української інтелігенції, розвинувшись із аматорських вистав. Усі прославлені від початку вісімдесятих років минулого сторіччя українські актори старшої генерації, як Кропивницький, Карпенко-Карий, Старицький, Зань-

ковецька, Садовський, Саксаганський та ін., розвинули своє акторське обдаровання, беручи участь в аматорських виставах, і ніякої спеціальної театральної школи не закінчували. Якщо свого часу український театр прийшов до української інтелігенції і ступив до спеціальних театральних приміщень через аматорські вистави, то нині він іде у народ знов-таки головно у вигляді тих же вистав, що їх уряджують аматори. Тепер у більш або менш великих сільських місцевостях улаштовують українські вистави, учасниками яких є аматори не лише з представників української інтелігенції, але й на добру частину з робітників і селян.

Нарівні з постановням українських аматорських труп велике культурне значення має також виникнення в українських сільських місцевостях аматорських оркестрів і хорів. Надто ж є важливою організація і діяльність українських аматорських хорів. Разом з традиційними українськими "вечорницями" і славним, особливо своїм минулим, українським кобзарством вони поширюють і підтримують у народі знання і любов до народної поезії та пісні. Але в українських аматорських хорів, зорганізованих інтелігенцією серед народу, є й своє власне культурне завдання. Воно полягає як у тім, щоб ознайомити народ із творами українських композиторів, котрі належать до інтелігенції, так і в тім особливо, щоб повернути народові знання пісень, колись ним же самим і створених, але потім забутих ним або зовсім, або на добру частину, тобто в більшості місцевостей або повсюдно. Отже, ті ж самі твори народної поезії, ознайомлення з якими в часі пробудження інтересу до українського етнографічного матеріалу й виникнення українського національного руху переважно й викликали у перших українських культурних діячів любов та інтерес до українського народу, до його історичної долі та його побуту, а також породжували в них бажання й відвагу послужити його культурному піднесенню, тепер ці ж народні поетичні твори, дбайливо зібрані та збережені першими українськими діячами, мусять послужити культурному піднесенню самого цього народу. Адже ж точнісінько так, як упродовж XIX сторіччя українська народна пісня витіснялася з вуст і пам'яті народу потворними за змістом, мовою й формою творами фабрично-заводської, лакейської та солдатської поезії, так тепер відбувається і дедалі дужчає зворотний процес витіснення цих послідків сучасної міської культури чудовою українською піснею. Без сумніву, рідна пісня не тільки пробуджує національну самосвідомість в українським народі, але й виховує в ньому любов і смак до всього художнього і прекрасного.

Але український національний рух допроваджує до піднесення не однієї лише духової культури українського народу. Він працює і над піднесенням його економічної культури. Тут ми знов-таки маємо констатувати, як далеко пішли ми від того становища, в якому була українська справа, коли

М.П. Драгоманов розвивав свою програму української культурно-громадської діяльності. В сімдесятих роках, коли М.П. Драгоманов почав видавати в Женеві українську соціально-політичну збірку "Громада", він був соціалістом радикального революційного керунку. Та вже на початку вісімдесятих років він рішуче і твердо став на бік соціалізму реформаторського. І також він указував ще ті шляхи і засоби, за допомоги яких соціальні реформи повинні готуватися і згори, і, – що особливо важливо, – знизу. Але тільки звертаючись до українців, він налягав на те, що українська інтелігенція мусить сприяти виникненню й розвою знизу різних форм економічної організації серед народу. Українцям у Росії М.П. Драгоманов свого часу ще не вважав за можливе рекомендувати таке завдання.

Зовсім в інакшому стані перебуваємо ми тепер. Досить ознайомитися з першим-ліпшим оглядом українського життя, щоб переконатися в тому, що представники українського національного руху працюють тепер над організацією та розвитком усіх форм кооперативного руху серед українського народу. На останньому кооперативному з'їзді, який відбувався в Петербурзі, представники українських кооперативних організацій були вже в силі грати дуже помітну роль. Тимчасом на цьому з'їзді з'ясувалося, що кооперативна справа в Росії може рости лише в тому разі, якщо її буде зорганізовано не по-централістськи, а по-федералістськи, з наданням автономії краям. Отаку резолюцію, котра дає простір зростові українського кооперативного руху, й було ухвалено на цьому з'їзді. Звісно, в цьому напрямі лишається ще дуже багато зробити. Українці мусять засвоїти собі ту систему організації та діяльності, яку застосовують поляки в Познані, а тому за найліпший керунок для них може правити недавно видана в російському перекладі книжка Л.Бернгарда. В кожному разі українці мусять дбати про економічну організацію українських народних мас так же само, як і про їхню духову організацію. Тільки через таку всебічну організації український народ може і неминуче мусить перетворитися на могутній і цільний національний організм.

IV

З огляду на ті колосальні культурні завдання, які ставить собі і здійснює український національний рух, для кожного українця якось дивно прозвучав заклик до "ідейної боротьби" з розвоєм і ростом української культури, який недавно пролунав зі сторінок одного з органів російської прогресивної преси²¹. Нашу українську культуру хочуть замкнути в межах якоїсь "скромної обласної культури". Представники своєрідно зрозумілої загальноросійської культури привласнюють собі право і силу вказувати нам оті межі, до яких може доходити наша культурна діяльність і далі яких вона не повинна сягати. Вони накладають

заборону на деякі наші просвітницько-культурні починання, оголошуючи їх шкідливими.

Отже, наш національний рух, увесь сенс якого полягає, як ми бачили, в тім, що він є провідником найпередовіших гуманітарних ідей в українські народні маси, хочуть загнати чи то в якусь культурну безвихідь, чи то в кут. Нашу українську культуру хочуть позбавити її найвищих і найцінніших загальнолюдських елементів, хоча вони головню й надають їй життєвості і від них її здатність конкурувати з іншими культурами. Врешті, що є особливо незрозумілим, нам радять або диктують якби більше звужувати наші просвітницько-культурні завдання та діяльність і водночас ставлять нам за провинку те, що ми буцімто партикуляристи.

Цікаво було б знати, чи вперше на сторінках російського прогресивного органу проповідують "ідейну боротьбу" супроти певного просвітницько-культурного руху за його надмірну широчінь. По правді кажучи, ми геть відмовляємося розуміти, чому таку проповідь провадять під прапором ідейності. Бо якщо оцінювати її за її справдешнім сенсом і за тими згубними наслідками, які вона може дати, то її треба визнати за *найбільший вандалізм* не тільки нашого часу, але й усіх часів. З тими культурно-руйнівними завданнями, що їх вона висуває, може зрівнятися лише культурно-руйнівна діяльність історичних вандалів. Було б дуже прикро, коли б російська прогресивна думка після Пушкіна, Лермонтова, Тургенєва, Достоевського, Толстого і, – коротко визначивши російську суспільну культуру, – після маніфесту 17 жовтня насправді й всерйоз додумувалась до таких речей. Та ми особисто схильні бачити в цьому головню прикре схиблення, яке пояснюється дуже кепською обізнаністю російського суспільства щодо справжніх культурних прагнень українського національного руху²².

Проте від російського читача не можна й не варто приховувати того, що велике число українців незрідка ладні бачити тут головню і глибокий гандж самої російської культури. Такі думки та настрої в багатьох представників українського національного руху викликані, певно, системою примусового зросійщення, яка вже давно й так нещадно провадиться проти українського народу. Спинятися тут на антикультурному, деморалізуючому впливі цієї системи, що є одним з найогидніших видів насильства над людським духом, ми не вважаємо за потрібне. Але питання про загальну вагу примусового зросійщення дуже близько стосується розгляданого нами питання про самостійну українську культуру. До того ж це питання вкупі з іншими постало перед М.П. Драгомановим тоді, коли він узявся до викладу своїх ідей щодо українських національних завдань у своїх працях, схарактеризованих вище, і було ним докладно розглянуте в них. Представники чистого антрополого-етнографічного українського

націоналізму виступили тоді з твердженням, що зросійщення є специфічна риса великоросійської культури і що вона виражається в гаслі "сам живи, а іншим жити не давай". М.П.Драгоманов гаряче противився таким твердженням і доклав усіх зусиль, щоб довести їхню хибність. За його словами, "наскільки нам звісна історія й теперішній стан Європи, то ми можемо сказати, що не було й нема такої нації й національної держави, де б не було свого "обрусення" або й не зосталось слідів того й досі, і що, значить, *системи, подібні обрусенню, суть ознакою не певної національності, а певного порядку громадського, котрий відповідає певному періодові зросту народів*. Оглядаючи історію всіх культурних народів, ми мусимо прийти до виводу, що *система примусової національності є такою ж всевітньою проявою в громадському життю, як і система примусової релігії"* ²³. Цілий четвертий розділ своєї книжки М.П.Драгоманов і присвячує цікавому й, може, єдиному в своєму роді історичному нарисові боротьби ідеї вселюдської культури з ідеєю виняткової й примусової національності. Ми тут не можемо, звісно, навіть стисло викласти зміст цього нарису, а хто має інтерес до цього питання, того відсилаємо до нього самого ²⁴ Що ж до ваги зросійщення для України, то Драгоманов доводить, що воно зрештою є безсилим у боротьбі з українською національною культурою. Ба й навіть більше, за його словами, "правдиво науковий, широкий погляд на історію України мусив би показати нашій громаді й чужим, як фатальні національно-крайові задачі українські сповняли і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще й те, наскільки Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всевітньої цивілізації при повній самосвідомості й автономії, до котрих вона поривалась не раз і котрі вона тепер може сягнути на дорозі всевітнього поступу"²⁵. На доказ свого твердження М.П. Драгоманов указує межі іншими фактами осібно на закладення трьох університетів на терені України, хоча й запізніле, бо заснування університетів було передбачене ще в Гадяцькій угоді²⁶, укладеній гетьманом Виговським 1658 року, але все ж таки добродійне для українського національного розвою.

Однак, звичайно, надмірний оптимізм за цього випадку є зовсім недоречний. Треба просто сказати, що немає болючішого, тяжчого питання для кожного українця, ніж питання про примусове зросійщення. Наша дійсність рясніє такими потворними фактами насильства і гніту над "вільним словом" і духом нашого народу, а в минулому в нас такі, що не скоро забудуться, факти, як указ 1876 року, котрий навіть тодішній уряд не посмів розпублікувати для загально-го відома, й заборона української Євангелії, яка конфісковувалась жандармами як нелегальна книжка аж до 1905 р., що було б дивно, коли б українці по-інакшому ставились до цих дібр сучасної всеросійської культури. Зрозуміло,

що й цей недавно проголошений вищесхарактеризований заклик до "ідейної боротьби" з українством примусив українців оглядатися, чи не наготовують яке-небудь нове насильство над їхнім духовим ростом. У чому має полягати ця "ідейна боротьба без попусту", це поки не вказане тим публіцистом ²⁷, котрий її проповідує; та наперед можна сказати, що вона може породити тільки нову і, можливо, більш умілу і витончену, а тому, на думку автора, дійовішу форму насильного зросійщення. Втім, *уже в даний момент ця проповідь широко використана, як несподівана підтримка з чужого табору, русифікаторською пресою всіх відтінків для захисту старих форм примусового зросійщення*. І не тільки в інтересах культури Росії, хай би в яких формах вона виражалася, але й з особистих симпатій до автора цієї проповіді та з поваги до його заслуг ми хотіли б, щоб цей невдалий його виступ на користь "всеросійської" культури не мав інших наслідків.

Чому російська громада, хоч би й поступова, в цілому своєму складі не хоче дати нам справжнього простору й волі працювати над якнайширшим розвитком нашої культури? Адже коли якісь із наших культурних починань безґрунтовні, то вони відімруть самі собою. Чому замість проповіді ідейної боротьби з нами російська поступова громада поголовно не вважає за одне із своїх головних і найпекучіших завдань боротьбу з примусовим помосковленням як одним із найганебніших насильств над людським духом? Здавалось би, російська культура поставлена в такі сприятливі умови, що їй би нічого боятися конкуренції з українською культурою за умов змагання рівного з рівним. Упродовж ХІХ сторіччя російська культура аж так утвердилась і розширилась, вона завоювала стільки нових позицій, нарешті, вона завжди мала й матиме таку величезну матеріальну підтримку з державного казначейства, що хоч би мимоволі й мусила так чи інак поступитися деякими зі своїх теперішніх позицій українській культурі, проте зможе і за повної рівності умов робити принаймні такі ж швидкі успіхи, як і українська культура. В кожному разі російська культура має всі шанси втримати за собою й здобути більш загальну і світову вагу, ніж яка інша слов'янська культура. Невже навіть деякі представники поступової російської громади так погано вірять у силу і міць російської культури? Невже й вони вважають за потрібне підпирати її значення, зріст і поширення насильством? Проте нам заперечують, що ми порізнювачі, нам дорікають за те, що ми вчиняємо "нечуваний розкол" у російській громаді і російському культурному розвитку. Для чого ж, однак, викривлювати факти? Хіба існування трьох російських народностей не є підставовий і первний факт? Наша діяльність над відновленням, витворенням і розвитком української культури, заповідана нам всією історією України й цілим рядом поколінь українських культурних діячів, наших пращурів, є простий наслідок цього підставового й первного факту. Правда, ро-

сійська державна влада давно вже визнала цей головний факт як скасований. Та мало що в офіційних паперах оголошується скасованим і неіснуючим! Відколи представники російської поступової громади вірять таким офіційним повідомленням? Коли заглибитись у суть справи, то виявиться, що не ми порізнявачі і не ми вчиняємо розкол, а порізняють і розколюють прихильники примусового помосковлення України, однаково що явні, що приховані. Ми ж констатуємо, що примусове зросійщення веде лише до посилення в українському русі галицько-української течії, яка багато вільніше розвивається в конституційній Австрії, і до його переваги над подніпровсько-українською течією, задавленою в русифікаторських лабетах. Разом з галицько-українською течією в українському русі дужчають і німецько-культурні, й польсько-культурні впливи, а тимчасом, на жаль, падає великоросійський вплив. Тож примусове помосковлення віддаляє нас від найближчого й симпатичного нам великоросійського народу, тільки ж винна у тому сама російська громада.

Оглядаючи різні галузі української культури й різні види української культурної діяльності, ми не чіпали другого за своїм значенням органу і знаряддя всякої культури, що найближче йде за письменством, – школи. Та всі добре знають, що школа поки належить виключно до розділу про примусове зросійщення України, а не до розділу про її культуру. То є найтрагічніший факт у теперішньому житті українського народу. З-поміж подій останнього часу можна відзначити дві обставини, що виразно ілюструють стан цього питання на теперішній час.

Передовсім отой російський прогресивний публіцист, чиї погляди на український культурний рух ми розбирали вище, заявив, що він не береться просто і ясно розв'язати питання про необхідність української народної школи, бо то є питання суто педагогічне. Може видатися, що ця відповідь подиктована поважним звичаєм автора вважати під час розв'язання всіх важливих громадських питань на наукові дані й теоретичні аргументи. Але він здається нам просто не зовсім щирим, хоча, може, і несвідомо. Адже ж педагогічні погляди і системи бувають різні. Російська громада, яка ще недавно спізнала всіх принад педагогічних систем ф. Дм.Толстого й Победоносцева, а в даний момент випробовує дібра педагогічної системи.

Кассо, пречудово знає це з власного досвіду. Тому представники російської громадської думки ніколи не цуралися просто й ясно розв'язувати всі питання, дотичні до життєвих інтересів російської школи. Звідкіля ж за цього випадку з'явилася отака ухильність і нерішучість? Чи не є вони плодом поки не усвідомленого бажання обороняти зажерні інтереси? В такому разі для себе це прагнення виправдовують, певно, тим, що стан народної школи на Україні розглядають як звичайний здобуток російської культури, а не гвалтівний пограбу-

нок примусового помосковлення. Ми поки лише ставимо ці питання, але не важимося на них відповідати. Майбутнє покаже, чи не виступлять також і з російської поступової громади оборонці отої теорії, що її держиться тепер більшість поляків у Галичині в боротьбі з тамтешнім українським рухом. Це теорія так званого *stanu posiadania*²⁸; вона полягає в проповіді того, щоб нізащо не відступатись від раз хоч би коли надбаного, хоч би яке неправдиве було саме надбання і який неправомірний був титул володіння. Є вже ознаки появи оборонців цієї теорії й серед російської громади.

Відтак інша, незрівнянно важливіша й обтяжена наслідками обставина, що характеризує стан народної школи на Україні, постала під час обговорення в Державній Раді закону про загальне навчання. От тоді-то проф. Баталій і запропонував дозволити в народних школах Малоросії викладання російських предметів малоросійською мовою впродовж першого року навчання; він аргументував цю пропозицію тим, що у віддалених сільцях та хуторах Малоросії, у "ведмежих куточках", діти не розуміють по-великоросійськи. В кожного українця, безперечно, серце стискалося, коли він читав газетне повідомлення об тім. Справді, будемо називати речі своїми іменами: те, що і як прохав у даному разі проф. Багалій, було проханням милостині. Звісна річ, ми далеко не жебраки культурні; це засвідчує вищевикладений короткий нарис теперішнього стану нашої культури. Та коли йшлося про культурно-голодних дітей нашого народу, то довелося спробувати й милостині попросити. Як поставилася Державна Рада до цього прохання – відомо; більшість висловилося за поправку Пихно, щоб з першого року викладання провадилося в школах Малоросії російською мовою. У відповідь на прохання шматка черствого хліба, – ми поки лише про нього й просили, – нам простягни камінь. На жаль, такі речі, як і недавня відмова нам у праві читати Євангелію рідною мовою, довго не забуваються.

Вороги нашого культурного розвитку, либонь, торжествують з приводу рішення Державної Ради. Тепер точку над "І" поставлено, більше нема двозначностей, нам уже не даватимуть попуску; отже, нечуваний розкол у російській громаді припиниться. Але правдиво-культурні рухи так легко не вмирають. Якщо нам не дали викладання рідною мовою, коли ми просили його як милостині, то ми візьмемо його іншим шляхом.

Цей шлях є найприродніший і вірний для нашого культурного руху. І на цьому шляху ніхто і ніщо не може перешкодити нам здійснити нашу культурну мету. Цей шлях указав нам ще М.П.Драгоманов саме в тих-таки двох творах, присвячених оглядові українських національних завдань. Найперше ми мусимо відзначити те, що М.П.Драгоманов думає про головну рису нашого літературного розвитку. Ось його слова: "Зваживши, що література живе для людей, а не люди для літератури, і зваживши, що в українській літературі найбільше має

потребу той простий народ, котрий ніякої мови не знає, крім української, а на решті, що ся мова простого нашого народу єсть основа і живої вищої літератури української, ми все таки скажемо, що *головна праця наших писателів мусить бути виріб літератури нашої знизу в гору*. Тут популяризаційна література мусить зайняти широке місце"²⁹. Близько до цього погляду М.П.Драгоманова на українське письменство прилягає і його погляд на боротьбу за те, щоб завести українську мову в школах України. Він щодо неї говорить: 'Через те, що з усіх ознак національності найбільшу вагу має мова, то уявімо собі, як може піти боротьба за українську мову в Росії при самій найменшій політичній вольності – правах особи й земської автономії, яких виборюють собі народи в Росії. Коли б упала попередня цензура, то впали о теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Вже й досі українці доповнили, що вони можуть видавати популярні книжки настільки цінні, що їх перекладали й великоруси. По таких прикладах, які ми бачили в 1874 – 76 рр., коли українських книг, що були видані і розповсюджувались невеличким гуртком, розходилося по 27 000 екз. у рік, тоді як всеросійський офіціальний комітет грамотності розрішив тільки 42 000 екз. російських популярних книг на всю Росію, можна гадати, що при найменшій волі українська популярна література зробила б неможливою всяку конкуренцію з нею на Україні, навіть коли б школи народні й zostались російськими. При одній волі вживати українську мову в школах приватних, навіть попри обов'язковій російській, скоро б показалось, що в українських школах діти хутчіше виучуються читати й розуміти книги, навіть російські, ніж при теперішньому порядку, а се б притягло до українських шкіл народ і земства, так що останні почали б вводити українську мову в свої школи, а коли б закон тому перечив, то добились би відміни закону. Так в які-небудь 5 – 10 років однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними, хоч би з них і не витіснено було цілком і російської мови, та певно й церковнослов'янської"³⁰.

Отже, саме життя примусить вводити українську мову в школах на Україні, хоч би як протидіяли цьому явні и приховані вороги нашої культури. Всі зауваги про те, що сам наш народ хутко засвоює російську культуру і не має потреби в школі з рідною мовою викладання, ґрунтуються на абсолютно поверхових спостереженнях. Автори таких зауваг, як звичайно, самі побували в яких-небудь містах на території України, побалакали з яким-небудь справним городовим або двірником із "серця України" і почули від нього відповіді на стерпній російській мові. Тільки ж ми ніскілечки не перетендуємо на ці елементи; ми їх залюбки полишаємо російській культурі, і навіть коли почнеться масова реасиміляція українських міст, вони можуть не повертатися в коло українського народу. Справа не в окремих одиницях, а в народних масах. В українському се-

лі перешкодити рецидивові неписьменності й збудити справжній інтерес і любов до читання може лише книжка на українській мові. Та й у містах на території України переважно українська книжка викликає в нижчих верствах населення запал і бажання поповнювати свою освіту. Не підлягає сумніву, що врешті-решт українська книжка переможе. Але, звісно, мусимо визнати, що це все-таки важкий обхідний шлях і, отже, процес культурного зросту наших народних мас штучно вповільнюється.

Наш огляд культурницької діяльності українського національного руху показав, що він у своїй правдивій суті, розкритій М.П.Драгомановим, змагається за вселюдські ідеали. Його цілі сходяться тільки з цілями поступу й росту просвіти. За своєю основою він є безумовно демократичний, бо головне завдання його – культурне піднесення українських народних мас. Російська поступова громада з уваги на цей характер національного руху поголовно повинна підтримувати його й старатися зламати систему примусової русифікації, як історичний гріх російської державності. Навпаки, ті з російських прогресивних людей, котрі проповідують ідейну боротьбу проти українського національного руху, мусять знати, що ніякими хитрощами вони не зможуть скинути з себе моральну відповідальність за те насильство над людським духом, яким є примусове зросійщення.

МІХНОВСЬКИЙ Микола (1873 – 1924) – український політичний діяч, правник, журналіст, сформулював підставові тези *українського націоналізму* як ідеології, спрямованої на утвердження культурної самобутності та здобуття державної незалежності. Основні ідеї виклав у програмі Революційної української партії (РУП) під назвою "Самостійна Україна" (1900), у програмній статті "Десять заповідей Української народної партії"; автор низки інших статей та звернень. У "Самостійній Україні" вказує на правові підстави для державної незалежності України, та оскільки право є знехтуваним Російською імперією, то чинною має бути сила – боротьба за державну незалежність. Міхновський розглядав націоналізм як ідеологію, що поєднує цінність особистості, індивідуальної свободи і нації; вважав, що загальнолюдське ("космополітизм") не суперечить національному, оскільки людство складається з націй, а культурна різноманітність людства є цінністю. Він піддавав гострій критиці ліберальні та соціал-демократичні ідеології за національний нігілізм, в якому вбачав ідеологічну

підтримку російського шовінізму. Використовуючи гасло "Україна для українців", автор розумів його як право українців на свою історичну батьківщину, а не в розумінні позбавлення права інших етнопонаціональних груп на проживання в Україні. Почавши з правового обґрунтування права українців на державну незалежність, він перейшов до обстоювання захисту права націй на самовизначення, включаючи право на державну незалежність. Твори Миколи Міхновського, «Самостійна Україна» і «Десять заповідей УНП» без сумніву спричинили потужний вплив на становлення, розвиток та формування українського націоналізму і стали своєрідним партійним «кодексом честі» для членів УНП та бажаючих вступити в партію.

Осн. тв. Самостійна Україна (брошура); Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка; Виступ полуботківців; Микола Міхновський (у 85-у річницю з дня смерті); Микола Міхновський – імперіаліст № 1; «Десять заповідей УНП». – Див. Wikipedia.

САМОСТІЙНА УКРАЇНА

Подаємо за виданням: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – VI. – С. 61–73.

Кінець XIX віку визначився з'явищами, що характеризують новий зворот в історії людськості. Ці з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої "боротьбою націй", вже начався і закінчення наближається. Ті з'явища – це уоружені повстання зневолених націй проти націй гнобителів. На наших очах відбулися криваві повстання Вірмен, Кретьян-Греків, Кубанців і нарешті Боєрів. Коли ще поглянути на ту більше чи менше гостру боротьбу в її перших фазах, яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж німцями і французами, англічанами і росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж собою нації, то стане зовсім очевидним, що все світове національне питання вже зовсім достигло хоч і далеко стоїть до необхідного, дійсного та справедливого розв'язання. Проте, шлях до розв'язання єдино можливий, певний і хосенний показали нації, що вже повстали проти чужого панування, в якій би формі політичного верховенства воно не виявлялося, і цей шлях є противний Гаагській конференції.

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації. Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є

метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин.

Отже виникає питання: чи визволення національне можливе для нас? П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації. Вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії: за коном щось діється, йде якась пильна праця, від часу до часу грюкотить грім, але завіса ще не піднялася. Антракт власне починається з 1654 року, коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політичне і культурно помалу завмирає, старі форми життя зникають, республіканська свобода нівечиться, надія знесилюється, гине, але потім знов відроджується, з-під попелу старовини виникає ідея нової України, ідея, що має перетворитись у плоть і кров, прибрати конкретні форми.

З часу Переяславської конституції минуло сьогодні 247 років, незабаром Росія справлятиме 250-літній ювілей цієї події.

Коли доводиться нам іти на свої збори під допитливими поглядами цілої фаланги правительственних шпівонів, коли українцеві не вільно признаватись до своєї національності, і коли любити вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питання, яким правом російське царське правительство поводить з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон з 17 травня 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість і так далі? І нарешті найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?

Чи становище царського правительства відносно нас є становище права чи насилля? Відомо гаразд, що ми власновільно прийшли до політичної унії з московською державою і заступником її – царським правительством. Ця власновільність, на думку наших неприхильників, забороняє нам нарікати на несправедливість того, що нам діється, бо ми ніби самі того хотіли, самі обрали собі те правительство. Це твердження примушує нас розглянути природу і характер угоди з 1654 року.

Держава наших предків злучилася з московською державою "як рівний з рівним" і як "вільний з вільним", каже тогочасна формула, цебто дві окремі

держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей.

Виникає питання, чи по злуці цих двох держав обидві вони зникли, а. на місце їх почала існувати третя держава, наступниця тих двох? Чи, навпаки, не дивлячись на злуку, обидві держави існують поруч себе? І коли так, то який вплив мала злука на обидві держави з погляду міжнародного права? Сучасна наука міжнаціонального права вчить, що держава може бути як простою, так і складною. Вона каже, що дві або кілька держав можуть стати між собою до злуки і сформувати "спілку держав" ("Staatenbund"). Спілка держав – це така форма злучення, при якій шановання і підлягання спільним інституціям не тільки не виключає внутрішньої і надвірної самостійності злучених держав, але навпаки, оберігання тієї самостійності стає метою злучених держав.

Держави – члени спілки зберігають право міжнародних зносин поруч із Заступництвом цілої спілки. Усі вони мають право поокремо зав'язувати конвенції та посилати послів, аби тільки їх міжнародні зносини не мали на меті шкодити інтересам цілої спілки або окремих членів. Така спілка цілком можлива не тільки поміж державами, що мають однаковий політичний устрій, але й з різними формами державного устрою, і не перестає існувати навіть тоді, коли в одній з держав змінюється форма правління, або вимирає пануюча династія. Цим особливо "спілка держав" відрізняється від так званої "реальної унії держав", яка може існувати тільки поміж монархічними державами, раз-у-раз може перекротити своє існування, або вимерла династія. Спілка держав виникає із взаємної згоди держав, що стають до спілки. Зразком "спілки держав" можуть бути: Північно-Американські Злучені Держави, Швейцарська спілка і найбільша Германська Спілка.

Якже злучилася держава московська з державою українською? Шляхом погодження, а погодження це вилилося у формі т. зв. "перяславських статей".

Перяславський контракт так формулював взаємні і обопільні відносини держав (наводимо головніші пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

1. Власть законодавча і адміністраційна належить гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства.
2. Українська держава має своє окреме самостійне військо.
4. Суб'єкт неукраїнської національності не може бути на уряді в державі українській. Виймок становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.
6. Українська держава має право обирати собі голову держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обрання.
13. Незломність стародавніх прав, як світських, так і духовних осіб, і невтручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки.

14. Право гетьманського правительства вільних міжнародних зносин з чужими державами.

Аналізуючи ці постанови Переяславської конституції, приходимо до висновку, що в ній є всі ті прикмети, які характеризують "спілку держав". Таким чином, головніший закид, який роблять нам наші суперники, пильнуючи довести нам безвиглядність наших стремлінь, закид, ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, – є тільки впливом неуцтва й незнання ані історії, ані права. Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації склали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше – галицько-руське королівство – спробунок злучити докупи усі галузі, усі гілки нашого народу в одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз – Іваном Мазепою.

Таким чином українська держава в тій формі, у якій вона зформована й уконститутована Хмельницьким, є справді державою з погляду міжнаціонального права. Суперечники наші ще закидають нам і те, що українська республіка, зформована Переяславською умовою, не була самостійною державою, бо платила "данину" царському правительству. Коли й так, – то все ж навіть з їх погляду, Українська республіка була напів незалежною державою на зразок Болгарії, колись Сербії та інших балканських держав. Але півнезалежні держави відзначаються тим, що не мають права міжнародних зносин з надвірного боку: тим часом Переяславська конституція надавала це право українській державі. Якже проте розуміти ту "данину", що платила українська республіка московській монархії? Годі розв'язати це питання з погляду сучасної науки міжнародного права, бо вона не знає і не уявляє собі такої держави, яка б, маючи атрибути самостійної, платила "данину"; як з другого боку не може припустити, щоб півнезалежна держава користувалась правом засилати послів.

Це дасться пояснити тільки тоді, коли згідно з текстом конституції ми приймемо, що "данина" давалася не державі московській, а цареві московському, яко протекторові особливого роду, бо держава українська від спілки з московською виразно бажала тільки "протекції", а не підданства. З цього погляду та "данина" має значення вкладу до спільної скарбниці, призначеної для міжнародних зносин спільної ваги. Такий характер стверджується ще й тим, що українська держава не була завойована московською монархією, або придбана дипломатичним шляхом, як Польща, а злучаючись з московською монархією, не поступилася ані одним із своїх державних або республіканських прав, і устрій московської монархи для української держави був зовсім байдужий. Переяс-

лавська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи.

Московські царі чи імператори не виповнювали своїх обов'язків по конституції 1654 року і поводяться нині з нами так, наче Переяславська конституція ніколи й не існувала. Вони чинять з нами так, наче наша нація зреклася своїх державних прав, віддалася на ласку російським імператорам і згодилася поділити однакову долю з росіянами, що самі обрали собі царів. Але наш нарід ні сам, ні через своє правительство ніколи не давав такої згоди і ніколи не зрікався прав, що належаться йому по Переяславській конституції. Через те Переяславська умова є обов'язкова для обох контрагентів: монархії московської і республіки української на підставі засади, що ніяка умова не може бути знищена або змінена однобічною волею одного контрагента без виразно висловленої згоди другого. Через те "Єдина неділимая Росія" для нас не існує. Для нас обов'язкова тільки держава московська, і всеросійський імператор має для нас менш ваги ніж московський цар. Так каже право. Та в дійсності ніякої ваги не має Переяславська конституція, всеросійські імператори є наші необмежені пани, а Переяславська конституція тільки "історичним актом" та й годі. Якже з погляду права відноситись до такого знущення над правом? Коли один із контрагентів, каже право, переступив контракт, то другому контрагентові лишається на вибір: або вимагати від свого контрагента виконання контракту в тому розмірі й напрямку, в якому він був прийнятий обома ними, або узnavши контракт зломаним у всіх його частинах, зірвати усякі зносини з контрагентом. І тоді вже є панування сили, але не вплив права.

Наші суперечники можуть відповісти нам, що хоч справді контракт був повернений у нівець насиллям, облудою й підступом одного з контрагентів, але другий контрагент вже згубив не тільки право розпоряджатися своєю долею, але навіть право протестування, бо своїм довговіковим мовчанням він освятив неправні вчинки, і те, що було придбане кривдою, на підставі задавнення зробилось правним. Через те вже пізно відшукувати колишні права.

Але в тім розміркованні немає ані крихітки правди. Перше: не може бути придбане на підставі задавнення те, що захоплене грабіжницьким або злодіяцьким шляхом. Вдруге: розуміння про задавнення не може відноситися до зневолення свободи. Задавнення може мати вагу тільки в правних відносинах, але не з безправних, а такі відносини московської монархії до української республіки. У міжнаціональних відносинах задавнення може мати місце тільки відносно тих націй, що вже вимирають, що вже не мають життєвої сили, бо доки нація живе, доки відчуває себе живою і сильною, доти нема місця для задавнення. Але мимо того розмова про задавнення не може грати ніякої ролі, бо наш народ своїми повсякчасними протестами проти панування Москви (Дорошенко, Ма-

зепи, Кирило-Методіївське братство, Шевченко, селянські повстання 80-их років і т. д.) перервав течію задавнення, давши напрям розв'язати суперечку про обов'язковість Переяславської конституції тим способом, який може уважатися єдино дійсним і серйозним, цебто силою. Та навіть коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування є протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб ми – спадкоємці Богдана Хмельницького – по праву могли користуватись нашою спадщиною!

Але коли ми маємо досить правних підстав для повернення Переяславської конституції і визволення зрабованої волі, то чи так стоїть питання про фізичні і матеріальні засоби для досягнення нашої мети?

Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: "Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?"

Це не є самі слова: зміст їм відповідає. Коли в українській державі відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубольці погорджуються невимовне, а небезпечні з них засилаються на Сибір. Законами російської імперії зневажається право совісти, погорджується право свободи особистої, гнобиться навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української республіки перемінився нині на правного тирана, якому належить необмежене право над життям і смертю кожного з українців. Царський закон з 17 травня 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана зі школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовій працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить "данину" не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не вміє української мови. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь по Україні, і через 247 років по Переяславській

конституції "вільний і рівний" українець відіграє ще гіршу роль ніж колишній ілот, бо в ілота не вимагали принаймні інтелектуальної "данини", бо від ілота не вимагали любови й прихильности до своїх гнобителів, бо ілот розумів свій гніт, українець же тільки відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки. І от посеред таких лихих обставин ми зійшлися до купи, ми згурмувалися в одну сім'ю перейняті великим болем та жалем до тих страждань, що вщерть наповнили народню душу, і хай навпаки логіці подій ми виписали на своєму прапорі: "Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі". Чи не захоплюємось ми?

Чи не є цей ідеал наш однією з тих пишних, святих ілюзій, якими живе людськість, на які сподівається та які розпливаються зараз, скоро схочеш їх здійснити?

Може наша пристрасна любов до України підказала нам думку безглузду, безпідставну?

І чи можемо ми надіятися на симпатії широкого суспільства українського?

І, головне, чи здійснення цього бажання буде хосенне для нашої нації? Здебільшого, як головний аргумент проти нашого права на національне існування, проти нашого права на самостійність державну, виставляють те, що ми не маємо історичної традиції, не маємо минулого. На цьому аргументі не спинаємось через те, що помилковість його вже доведена нами попереду, теж і через те, що відсутність державно-історичної минувшини не може мати ніякого значення для другої, бадьорої нації, що відчула свою силу і хоче скористуватись своїм "правом сильного". Для нас далеко важніший другий аргумент- це закид, що нація наша безсильна, некультурна й інертна. Хіба може, кажуть нам, темна, незорганізована, розбита маса, неодушевлена ніякою ідеєю творить історію при сучасних обставинах життя? Хіба та маса відчуває національний або політичний гніт? Горстка божевільних може тільки смішити, але не викликати симпатій навіть поміж інтелігенцією, бо ціла українська інтелігенція охоче, без протесту йде шляхом винародовлення, а за нею й культурніші одиниці з народу. Та й врешті, хіба українська національність не є тільки різноманітністю російської? Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насилля. Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров! Нехай вчені розшукають, хто був кому родичем, – ображене чуття нації і кривда цілого народу гидує визнати моральні зв'язки з російською нацією! Через те ми можемо обговорювати тільки засоби і способи боротьби!

І так ми некультурні. Це безперечно правда: наша нація некультурна. Власне, культурність її історична, бо вона замерла на тій ступіні, на якій вона була ще в XVII ст. Це правда, що нація наша в загальній культурності з часу конституції з 1654 року поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусіла вернутись до нижчих форм життя, як політичного, так і соціального. Усі ті релігійно-культурні рухи, що були наслідком високої освіченості й хвилювали наше суспільство у XVI і віці, обіцяли статись джерелом не тільки свободи совісти, але й свободи політичної. Усі ці рухи були задавлені силоміць, були знівечені навіть елементарні політичні права, як право особистої свободи (панщина), і нація кинена в безодню темряви. Тоді була вбита стародавня культурність української нації, культурність так інтенсивна, що кількома своїми проміннями вона змогла покликати до життя й могутности націю нинішніх наших господарів.

Еге! Нині наші маси некультурні, але в самому факті нашої некультурности знаходимо ми найліпший, наймогутніший, найінтенсивніший аргумент і підставу до того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом! Бо хіба можливий для нашої нації поступ і освіта доти, доки нація не матиме права розпоряджатись собою і доки темрява є спосіб держати нашу націю в неволі!? Доки ми не здобудемо собі політичних й державних прав, доти ми не матимемо змоги уладнати стан речей у себе дома до нашої вподоби, бо інтерес наших господарів є цілком супротивний нашим інтересам, бо розплющення очей у рабів є небезпечно для панів. Цю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Це її право і її обов'язок.

А в історії української нації інтелігенція її раз-у-раз грала ганебну й сороміцьку ролю. Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила своєму народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільности тих інтересів. На очах історії сильна, освічена і культурна інтелігенція України приняла в XVI і XVII віках польську національність, і усі оті Четвертинські, Чорторійські, Вишневецькі та Тимкевичі – плоть від плоті нашої і кість від костей наших! Тоді сильним і могутнім замахом український народ породив нову інтелігенцію. Ця друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX в. І всі оті Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Прощинські, і всі от, Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки і "ім же ність числа" – усі вони наша кров. Народ знову лишиться без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування. Чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть із оцим масовим відступництвом інтелігенції? І війна, і пошесть – вони косять без розбору і вчених, і темних, бідних і багатих, відступництво забрало цвіти нації – найкультурнішу її верству.

Це були такі дві страти, що годі знайти їм рівні в історії якоїнебудь нації. Але український народ здобув у собі досить сили, здобув навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних та національних витворити собі нову третю інтелігенцію. Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не починалася, але характеристична його прикмета служення своєму власному народові відбилася в ньому з повною силою. Отже коли третя інтелігенція має органічні зв'язки з українською нацією, коли вона є заступником українського народу, єдиною свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не має нічого спільного з останньою формацією своєї інтелігенції – українська інтелігенція є само суспільство в мініатурі, стремління суспільства – це стремління інтелігенції, пориви інтелігенції – це пориви й симпатії цілого суспільства.

А коли так, то ми стаємо око в око з питанням: "Коли українська інтелігенція є, коли вона заступник суспільства, коли вона бореться, то чому ми не чуємо про цю боротьбу, не бачимо наслідків її і навіть не відаємо й про те, за що власне бореться нова інтелігенція?"

Годі ось тут докладно відповісти на всі оті питання. Одно можна сказати, що перевозвісника сучасного політичного українства – Шевченка не зрозуміло ні його власне покоління, ані поблизькі до нього. Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну, та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: "Робім так, щоб ніхто ніде не бачив вашої роботи!" Ці покоління "білих горлиць" своїм псевдопатріотизмом деморалізували ціле українське суспільство в протязі півстоліття.

Налякані стражданнями Шевченка, а почасти й прикростями, яких зазнали його товариші, ці покоління виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію льяляности, ці покоління своїм нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молоді, що стояла на українсько-національному ґрунті. Ці покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним! Ці покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії. Ці покоління самі найліпше назвали себе українофілами, цебто людьми, що симпатизують Україні. Вони не хотіли навіть звати себе українцями. Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від них одсахнулася, симпатій же старої України вони не змогли собі приєднати. Таким чином українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького, та короля Данила, минаючи українофі-

лів. Між молодією Україною і українофілами немає ніяких зв'язків – крім однієї страшної й фатальної зв'язі – своєю кров'ю заплатити за помилки попередників.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ". Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато – цілих 30 мільйонів. Нам належить будуччина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне "Я".

Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ". Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли через що були в нас Берестечки і Полтава. Ми відродилися з ґрунту наскрізь напоеного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матерей стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що зламавши кригу на весні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що прокинувшись до життя ламає свої кайдани. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Цей великий -увесь народ український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по пра-

ву, але віднято в нас теж силою. Наша надія довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що це вже остання боротьба, що потім уже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи. Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмеремо... Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні, і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усіх, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народню справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

Десять заповідей УНП:

1. *Одна, єдина, неподільна, від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей.*
2. *Усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиуди – се вороги нашого народу, поки вони панують над нами й визискують нас.*
3. *Україна для українців! Отже, вигонь з України чужинців-гнобителів.*
4. *Усюди й завжди уживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.*
5. *Шануй діячів рідного краю, ненавидь ворогів його, зневажай перевертнів-відступників – і добре буде цілому твоєму народові й тобі.*
6. *Не вбивай України своєю байдужістю до всенародних інтересів.*
7. *Не зробишся ренегатом-відступником.*
8. *Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.*
9. *Допомагай своєму землякові поперед усіх, держись купи.*

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги, не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш

Вислови автора:

- * Народ має право жити, коли він має силу жити
- * Ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи!
- * Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу навесні, бурхливо несе́ться до моря, так не можна спинити націю, що ламає свої кайдани, прокинувшись до життя.
- * Кожен, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!
- * Нелюдське ставлення росіян до нас освячує нашу до них ненависть.
- * Доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець... доти усі покоління українців йтимуть на війну.
- * Націоналізм... – рух світла і волі.
- * Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров!
- * Головна причина нещастя нашої нації – брак націоналізму серед ширшого загалу її.
- * Коли українська інтелігенція є, коли вона заступник суспільства, коли вона бореться, то чому ми не чуємо про цю боротьбу?..
- * Без сили нема права, щоб здобути право, треба мати силу.
- * Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас.
- * Ми сильні нашою любов'ю до України!
- * Україна для українців!
- * Слава і перемога – це доля борців за народну справу.
- * Націоналізм – ангел помсти для пануючих і визискуючих націй, ангел помсти за упереміжених...
- * Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі.

ЗІНЬКІВСЬКИЙ Трохим (1861–1891) – український письменник і публіцист, політичний і громадський діяч. У 1887 – 1890 рр. навчався в Петербурзькій юридичній військовій академії. Співробітничав з галицькими періодичними виданнями «Зоря» і «Правда». У публіцистичних статтях порушував питання української національної автономії. За своїми політичними переконаннями Трохим Зіньківський належав до «українофілів». Підтримував постійні контакти з учасниками громадського руху, був однодумцем і другом Бориса Грінченка. Трохим Зіньківський – автор суспільно-політичних праць, які вперше побачили світ у двотомнику «Писання Трохима Зіньківського», що його було видано 1896 року у Львові за редакцією Б. Грінченка.

«Творчий доробок цього талановитого діяча української культури досить яскраво репрезентує спрямування в розробці філософії української ідеї. Дуже істотним є те, що, приступаючи до осмислення національної ідеї, Т. Зіньківський від початку до кінця розглядає її в контексті історіософії європейської думки ХІХ ст.». (*Вілен Горський (1931-2007), історик, доктор філософії*).

«Чи знає загал це ім'я? Зважусь ствердити: не знає. Навіть серед інтелігенції з творчістю цієї неординарної особистості обізнане вузьке коло фахівців, хоч за аналітичністю мислення, широтою поглядів та злободенністю Т. Зіньківський досі не має рівних собі». (*Вадим Скуратівський, член-кор. Академії мистецтв України*).

«Щирість, як компонент особи національного героя як спеціально український, притаманний філософії цілої «Молодої України», що вже устами свого піонера, рано померлого публіциста, філософа й письменника Т. Зіньківського, в 1890 р. проголосила розрив із віковичним комплексом національної роздвоєності української інтелігенції, котрий тяжким спадком гнітив нову генерацію». (*Оксана Забужко, поетеса, письменниця, літературознавець, публіцист*).

Осн. твори: «Національне питання в Росії» (1888), «Тарас Шевченко в світлі європейської критики» (1889), «Штунда, українська раціоналістична секта» (не завершена), «Фіхте Старший» (1889). «Молода Україна, її становище і шлях» (1890).

МОЛОДА УКРАЇНА, ЇЇ СТАНОВИЩЕ І ШЛЯХ

Друкується за виданням: Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 33 – 46 /За ред. О.Семківа.

Нема, може, народу, де б інтелігенція його була в таких неприродних стосунках до нього, де б вона йшла такими різними шляхами, розбивалась на такі ворожі табори, як на Україні. Я не розумію під тими таборами інтелігенції те, що ми бачимо у народів, які жили й живуть нормальним життям. У кожного народу, що живе культурним життям, інтелігенція розбивається на різні течії, що пливають різно, держаться різних думок у громадському житті, але це не лихо – навпаки, – з багатьох ідейних течій мусить покористуватись добро громадське, бо що більш тих течій, то більше поля вони оживляють своєю водою і, спливаючи до купи в одне море, себто маючи своєю метою і кінцем своїм добро свого народу, витворюють багатий на воду потік духовного життя. Коли б ми бачили на Україні тільки* ці різні течії, що пливають в одне народне море, намагаються доповнити собою джерела духовного питва на Україні, запобігти потребам громадського та економічного поступу, – то не мали б на долю нарікати і мали б тільки клопіт, щоб ці змагання й течії набирались більшої снаги і давали пожиток в практичному житті. Але – пожалься, Боже! – не це на Україні: потоки інтелігенції течуть в різні моря, доповняють здебільшого чужі води, лишають Україну без усякого духовного напою і лежить Україна, як пустиня, що її Бог кинув...

Історія української інтелігенції навч дає нам бачити, яка нікчемна, яка безплідна, яка хирна та шкідлива буде інтелігенція, що не матиме в своєму народі коріння, не дбатиме про його просвіту, а намагатиметься тільки до того, щоб стати поверх народу, загнuzдати його і панувати через його криваву працю. Задля того вона радніша перекинутись чим хоч і ким хоч, аби цей що хоч поміг їй окульба- чити власний народ. Як-не-як, яка не буде погана інтелігенція, хоч би що народ мав, виробив які хороші основи життя, а все вона (інтелігенція) має найбільшу вагу в історії народу, вона народ веде і може завести свій народ в вовківню, у вир, в провалля і занепасти його. Це й зробила українська інтелігенція з нашим вільним, багато обдарованим духовними силами народом. Історія України, починаючи з литовської доби, вражає всякого своєю вдачею того царства, про яке Христос сказав, що царство, котре розділиться, – мусить загинути. Скоро тільки Польща (Люблінська унія 1569 р.), дякуючи ж українським панам-запроданцям, що бачили свій інтерес окульбачити за підмогою польського уряду «непокірний бунтарський народ», – здобула собі право патронату над Україною, як ми бачимо, що українська інтелігенція швидко, дуже швидко польщиться, навіть вірою. Ця унія й могла виконатись тільки через те, що українська інтелігенція (панство та попівство) не дбала вже про волю України, бо

на добрі три чверті була спольщена. Ця будяк-інтелігенція укупі з єзуїтами та з ляхами (панами) викликала незабаром криваві й славетні події козацькі. Так само, як польщилась українська інтелігенція за часів унії з Польщею, так швидко вона й московщилась, скоро Україна здобувалась на ласкаву московську «протекцію». За Польщі через те, що була не одна віра, ще хоч попівство мусило держатися свого народу, хоч у вузькенькій дуже сфері – релігійній. Культура, мова і тут панувала польська. З «протекцією» вже не стало і цієї греблі супроти напливу московщини – інтелігентні українці дуже швидко забули про свою народність і стали себе розуміти не інакше, як «россами». Воістину, можна дивуватись тому легкодухому перебіганню «межи чехи і ляхи», яке являє собою українська інтелігенція, коли ми зауважимо, якою мірою український народ визначається яко цілком відрубна, оригінальна і пишно багата на духовні сили національна цілісність, як супроти поляків, так щонайбільше і супроти москалів. Навіть попівство наше було до «протекції» наскрізь спольщене, що ще більшу увагу мусить звертати, коли пригадаємо собі, що за тих часів віра була (інтелігенції) трохи не єдиним принципом життя громадського і що католицтво та «благочестіє» вели завзяту війну межи собою.

Українське громадське життя йшло двома неоднаковими шляхами. Український народ виробив основи своєї власної культури, оперті на демократичнім ґрунті, а українська інтелігенція, навпаки, – йшла і йде в чужий панський табір. Вона набралася чужих, пансько-деспотичних ідей з чужого городу, намагалася посадити це трут-зілля на рідній мужицькій ниві – тільки шкода було праці спершу, поки український народ міг вільно свої справи вершити. А як уже пішли усякі батії, унії та «протекції» – українська інтелігенція, набивши собі голову панством, лигалася з ворогами українського народу і його волі і за поміччю чужого панства дбала про зневолення рідного народу – звідти швидкі скоки в польську «шляхту» і ще швидші в московське «дворянство», що тепер терном, будяком колючим опанувало українські «лани широкополі». Українська інтелігенція народилася вже з зерном своєї отруйної хвороби – перший її ступінь був фальшивий, і цей ступінь зазначив її поступування на цілу тисячу літ. Усю тисячу літ від Володимира та до самісінького XIX віку шкандибала вона на всі чотири, не розуміла своєї культурної задачі і не те що не принесла народові яку користь, але наробила страшної шкоди, бо одно знала, що гальмувала поступ культури в ріднім краї, занастила політичну, а з тим і громадську волю свого народу і довела до того, що після тисячі літ культурного життя український народ є нацією мужицтва, що йде навмання без освічених поводитирів, покинутий на поталу усякому хижому звірові-птиці. Коли же цей народ і потрапляє часом за своєю інтелігенцією, то хіба собі на шкоду, натрапляючи на «помії» з культури, що тільки руйнують та деморалізують здобутки попереднього тисячоліт-

нього життя.

Яка ж фальш нашої культури, що завдала нам таке лихо? В чому її шукати і звідки вона пішла? На нашу думку, причина перекинчинства, ренегатства нашої інтелігенції походить з того, що до 30-х років XIX віку, до Квітки та Шевченка на Україні не було українського письменства. Відомо єсть, що тільки той народ, що в його вироблена і міцна література, тільки той народ не боїться згубити свого місця між народами яко нація; тільки коли є література національна, тільки тоді є справжня інтелігенція, що не зрадить кращих ідеалів свого народу; література є єдиний показчик зросту, сили і чуття інтелігенції. Коли б українська інтелігенція викохала свою власну літературу, то ідеали пансько-шляхетські не знайшли б в ній місця, бо життя українського народу йшло саме супроти усякого панства: цих ідеалів українська інтелігенція, порвавши з народом своїм, напозичалась у сусідів – в цьому лежить руїна української культури і життя.

Чому це так сталося, що ми, виробивши в громадським житті чисті республіканські та економічні форми, вже тисячу літ проживши не без слави й не без ймення в історії, давши Україні, Литві, Польщі та Москві славетних діячів у політиці, у письменстві, тисячу літ уже знавши, що таке є граматика і як держати перо в руках, – самі починаємо з письменством (рідним) виступати на світ Божий трохи не укупі з якими зирянами та ороченами? Усе наше лихо бере свій початок, мусить лічити добу свою з часів «благочестія» візантійського на Україні. Я цим не хочу сказати, що саме по собі християнство візантійське могло зробитись таким шкідливим, що й тепер ми це тяжко відчуваємо, але річ в тім, що отруйні впливи і вагу візантійщини на розвиток нашої культури треба важити, озираючись на ті історичні та культурні обставини, в яких жив український народ. Я тут не зачіпатиму тих деспотично-державних ідей, які причували були до нас з Візантії. Відомо єсть, як попівство намагалось прищепити ці ідеї на Україні, як уже Володимир звав себе «каганом» – титулом деспотичного володаря хазарського, як ці ідеї бажали «звізантійщити», закривавити лагідні людяні юридичні звичаї наші, але дякуючи вільному громадському ладові, що вже до часу християнства виріс і зміцнився, візантійські деспотичні ідеї геть зовсім заснидали, замерли і вже швидко по Володимирові зникли з України, перейшовши на родючий для себе ґрунт в Суздальсько-Московській Русі, де за підмогою татарщини незабаром викохали могутнє дебеле дерево автократії. Я не це маю на увазі. Я маю на увазі інший бік візантійського «благочестія», що збивав з тропи нашу інтелігенцію аж тисячу літ і не давав їй змоги зробитись справжнім поводитирем і вчителем народів, і не давав витворити власну національну літературу. Хай ніхто не здивує, почувши, що це був принесений укупі з християнством кирило-мефодіївський буквар чи краще не буквар, а старос-

лов'янське письменство. Правда, були ще й інші фактори, що теж до того вели, але це були фактори другорядні, вони і без того першого не мали б сили значно пошкодити нашій культурі. (Втрата, наприклад, політичної волі, що має рішучий вплив на розвиток письменства, дає себе знати тяжко тільки в ХІХ в.). Тому-то я поминаю ці другорядні і всю вагу переносу на старослов'янське письменство. Воно було головною причиною того дивовижного «неплодія» і мертвоти в письменстві через усі тисячу літ нашого життя, що труїло усякий промінь життя духовного. Ця мертвотина старослов'янська заважала розвиватись національній українській літературі, бо письменним українцям близькість старослов'янської мови до української не давала змоги подивитись на речі просто без мудрацій та хитрощів письменницьких. Вони не змогли зрозуміти, що живе письменство можна збудувати тільки на ґрунті живої і до того своєї мови. Старослов'янська церковщина не йшла далі церковних книг чисто релігійного змісту, тому коли українцям треба було розмовляти про речі вищого порядку, хоч би й богословські, вони мусіли братись за польську або латинську мову, хоч теж мертво, але вироблену ще за римлян до наукового вжитку. Церковна мова поплутала геть розуміння нашим предкам саме своєю підхожістю до української. Письменні українці не могли відрізнити її від рідної і вважали просто за оброблену форму рідної мови, котра в устах у народа їм здавалась мужицьким жаргоном, зіпсуванням літературних форм. Тому-то українці свою макаронічну мертвотину величали рідною мовою, рідним письменством. Тому-то, чудно може кому здаватись, кирило-мефодіївське письменство занастало нас культурно і, коли б ми охрестилися від папи, ми могли б лічити вік свого письменства не з Квітки та Шевченка, а трошки раніш, наприклад, з ХІІ віку, з «Слова о полку Ігоревім...».

Як Україна впала в московські пазурі, вчені українці по-старому тягли нитку церковного ломоязичія, їм самим хіба і зрозумілого... Ніякої думки про потребу окремої для себе літератури не було у тодішніх українських письменців. Та така думка не могла і поміститись у їх мізковицях, думка, що народна мова могла бути виразом письменства та літератури, і тому намагалися писати щонайпакуднішою та незрозумілішою мішаниною з усяких панських мов: з церковщини, з польщини, з латини і врешті й з московщини. Що поганіша й дальша від живої мови була ця мікстура, то уважалась вченішою, поважнішою і «шляхетнішою», як тоді мовляли наші семінаристи, що все марили про шляхту та дворянство.

Для більшості українського культурного шару, вигадуваного московською мовою, звичаями та думками і в школі, і в хаті, український народ – зневажене мужицтво, українська мова – мужицький жаргон, котрий вона від щирого серця зневажа, соромлячись навіть признатись до своєї української крові. Інтеліген-

ція бачить в усьому московському (як до того – в польському) мову інтелігенції і єдиний орган культурного життя, бо ця мова гвалтом та гнітом і гнобительством над українською узурпувала її місце на Україні, узурпувала собі виключний стан, привілей бути органом правди і науки. Звідси: усе московське – ознака культури; усе українське – мужицтва, темряви; звідси – усе, що виринає поверх народу або хоч бажає тільки виринути, що хоче відрізнитись, виокремитись від нього, – все те прибирає кольори московські: мову, звичаї, думки... Народ же український, як те і повинно бути, і собі ненавидить та зневажає свою спанілу та почужену інтелігенцію, що дивилася і завжди дивиться на народ, як на бидло. Через те нема ніде такої моральної безодні між народом та «паном» (як звуть у нас всякого сурдута), як на Україні.

Можна всяку ідею знівечити – з націоналізму зробити егоїзм національний, так само і з космополітизму – нігілізм або сервілізм політичний...

Так, натомість, щоб працювати над речами реальними – економічними та просвітними справами свого народу – і вже на цім поділитися (без цього вже не обійдешся) на партії чисто політично-соціальні, – українці мусять поперед усього поратися коло справ чисто формальних – саме національних, бо цього неминуче вимагає той стан українського культурного шару, про який ішла річ. Доки національне питання не буде покінчене, доти воно найбільшу увагу звертатиме на себе і доти, на жаль, позитивна чисто практична праця громадська нестиме велику шкоду аж двічі навіть: з одного боку, ненаціональна інтелігенція не може працювати для народу на справжній йому пожиток та користь, зневажаючи та нехтуючи його ідеали та погляди на громадські справи, будучи культурною і духом чужою народові; з другого боку, національна інтелігенція мусить одриватися од практичної роботи, щоб боронити справи більш абстрактної вдачі, що мають ідейну, а не практичну вагу, і навіть просто, щоб завоювати собі місце для роботи, право на працю, як вона її розуміє. І ця борня національна мусить бути доти, доки справжня українська інтелігенція не завоює собі пануючого стану.

Ми тут не маємо на думці викладати наші погляди на те, що таке національна ідея загалом, про потребу для поступу й культури національних організмів, про марні сподівання «об'єдинителів» з усього світу, буцім культура нищить національні відміни і веде світ до волапука; не будемо говорити і про те, що національність – це колективна одиниця, до того ж природжена, а не штучна, твір історії, а не волі одиниць (як юридичні спілки, товариства), а тому твір об'єктивних початків, а не суб'єктивної волі. Не казатиму й про те, що коли за одиницею призначають право і потребу жити, мати своє «я», котре нікому не заважає, то ще більше така одиниця, як народ, що складається з мільйонів, має право жити. Не говоритимем про те, що європейська культура, і взагалі світова,

посувалась наперед генієм національностей, і букет цивілізації згубив би свою красу розмаїту і свої пахощі, якби в світі запанували волапюкісти або хоч самі москалі, що після того визволу індивіду з-під деспотії корпораційної та авторитетів всяких (філософія XVII та XVIII в.) визвол національних одиниць (і усяких інших колективних одиниць) з-під утиску та гнобительства інших національностей, панівних у державі, і взагалі від деспотизму державного, від знущання одної колективної одиниці з другої цей визвол – це друга частина великої культурно-історичної роботи – неминучий, логічний наслідок першого визволу одиниці і як такий – дальший ступінь людського поступу в упорядкуванні громадського життя. Це все речі реального, принципіального порядку, і я їх тут не чіпатиму, хоч вони й мають для нас фундаментальну вагу, – я маю на увазі український націоналізм в його практичній постанові, в його стосунках до питань практичного життя державного, міжнаціонального та громадського.

Насамперед, ідея національна, як і усяка, – річ суб'єктивна і через те може бути спаскуджена – тим одним стягом національної ідеї можуть покривати свої голови такі чоловіколюбці та волелюбці, як Мацціні [2], Гарібальді [3], Фіхте Старший [4], Шевченко, Міцкевич [5], з одного боку, а з другого, і такі смердючі гасителі народної волі, такі людинонена-видці, як Катков, Толстой (міністр) і всі помії російського газетярства від «Нового времени» до «Света» і «Луча» лічучи, граф Муравйов, Апухтін та Капустін і всі на світі «об'єдинителі» і деспоти, шинкарі кров'ю народною...

Здається, різниця між першого розбору націоналістами і другого така ж, як між огнем і водою, як між розбійником, що подорожнього ріже, і подорожнім, що боронить своє життя або кидається боронити іншого з-під розбишацького ножа, а проте більшість людей вдовольняється словами, і коли дві неоднакові речі загорнено в одну етикетку, їм і досить, вони один смак розумітимуть в обох – хоч що хоч! Це не тільки можна сказати про національність – про все, – от хоч би і космополітизм; його звичайно становить супротивне націоналізмові, надто у нас, в Росії, де дякуючи реакційним поглядам на націоналізм, його і ідентифікують з варварством московського панросізму. Треба розрізняти не слова, а річ саму по собі. В чистім благороднім розумінню націоналізм, як почуття природне, мусить бути під контролем ідей гуманізму – любити свій народ, працювати для нього не значить зневажати і ненавидіти іншу яку народність. Кожна людина мусить дивитися на всіх інших людей однаково, як на людей, поводитись з ними як собі того бажаєш. Цього вимагає гуманне космополітичне чуття, і в такім благороднім розумінню кожна людина мусить бути космополітом. Громадське добро кожної народності, навіть громади, кожної людської спілки не повинно суперечити гуманним космополітичним початкам – себто націоналізм мусить бути космополітичним; добро, що зроблено в одній

громаді, це здобуток усього світу, усього космосу; такий націоналізм, що суперечить людським вищим гуманним ідеям, – не націоналізм, це просто варварство, що прикриває свою погану і мерзотну вдачу чистим святим покровом націоналізму. Націоналізм же ми розуміємо як практичне виконання в житті космополітичних гуманітарних бажань та ідей, – тим космополітизм і націоналізм стоять як ціле і частина, як розуміння родове і видове; той, хто зве себе космополітом і цурається позитивної праці для свого народу, той нероба і ледащо; щоб же бути космополітом, треба працювати для світового добра, а найпродуктивніша дорога цій світовій праці – це праця для свого народу – так ми розуміємо націоналізм і такий мусить бути український націоналізм.

Націоналізм, як і всяка ідея, – суб'єктивна ідея, як її хто може розуміти, і у варварській голові ця ідея може викохати тільки варварське розуміння її – так, першим виявом національного почуття у Погодіна, як розказують його біографи, була думка геть вигонити з Росії усіх чужоземців! Так саме і народи як одиниці можуть розуміти цю ідею не однаково – вважаючи на те, на якому ступені культури стоять вони, яка була їх історія і в яких політичних обставинах живуть вони. Так, москалі в громадському житті виявляють національне своє «я» тим, що знущаються з інших народів, які попали в їх пазурі. Що вони тепер виробляють над нещасними народами від «финских хладных скал до пламенной Колхиды»? Скажуть, що це уряд тільки, а не народ, що народ, мовляв, московський, якби мав змогу висловити свої думки, осудив би це варварство. На превелике нещастя – це неправда. Бо урядове поступання в ділі асиміляції уповні відповідає поглядам самого народу московського, його історії, його культурі. Прислухайтесь лишень до російського письменства – усе воно, якщо не лічити одного-двох часописів, наголо централістичне, асиміляторське. Не треба забувати, що уряд державний, котрий не вчорашнім випадком зробився, а цілі сотні літ живе, – це органічний витвір історії народу, і російський уряд – гармонійний і логічний витвір історії московського народу. Я певен на тому, що, коли навіть буде в Росії конституція, російська громада і її письменство будуть наголо централістичні, і федералістів, як і тепер, буде жменька одна. Історія має свою неминучу логіку. Хіба б ті вакханалії асиміляторські, що нищать культуру в Остзейщині, у Польщі, на Україні і скрізь, де тільки червоних сорочок та личаків не носять, хіба б ті скажені вакханалії можливі були, коли б вони не відповідали асиміляторським бажанням московської громади? Адже ця громада працює, виконує міністерські накази та програми, тільки вона може дати «кровь и плоть». Коли б вона залюбки й самохіть не робила своєї темної і лиходійної роботи, урядовцям намагання були б мертвонароджені і марні, і без підмоги громадської урядовців самі міністерські проекти недалеко заїхали б. Коротко говорячи, я хочу сказати, що народ, котрий викохав у

себе деспотів, деспотично поводитиметься і з тим, хто матиме нещастя під його п'яту упасти. Раб, зробившись силою, стає деспотом. Українському народові, що вся історія його визначається вдачею демократично-федеративною, що йому не доводилось в історії давити інші народи, а тільки боронити свою політичну і громадську волю, – такому народові не можна розуміти націоналізм асиміляторським та централістичним. Наш націоналізм – оборона свого національного життя, волі, і яким він був у протязу всієї історії, таким повинен і зоставатися. Ми повинні толерантно поводитись з усякою іншою народністю і не знати ворогування до неї як до народності, хоч би й до тієї, що нас душить, а мусимо тільки ворогувати і битися з тими ідеалами та змаганнями, що мають нас знищити.

Звичайно думають, що націоналізм усякий у Росії мусить вести державу російську до розкладу, до руїни. Мусимо виразно і рішуче засвідчити, що ми не вороги російській державі, себто ми не думаємо, що на то, щоб наша народність вільно жила і розвивалась, нам треба було відірватись від Росії і заснувати окрему державу. Правда, самостійність державна – найкраща і найпевніша запорука національного життя, але така задача виходила б із порядку речей реальних і була б ні що інше, як тільки дитяча мрія. Національне життя народу можна погодити з чужою державою, і російська держава у Києві може стояти поруч з українським національним життям. В наші часи зовсім занехаяно думку, буцім народ не може жити інакше, як утворивши свою державу. Найновіша історія дала досить доказів, що народи можуть жити в одній державі, зберігаючи свою індивідуальність і користуючись з усіх прав самостійного народу; для цього держава повинна мати форму федерації. Така федерація в Європі – Швейцарська та Австрійська. Надто Австрія навчаючий приклад – це перша спроба федеративної держави на великий штаб. Такою федерацією, як Австрія, мусить бути і Росія через свій різноколірний національний склад. Тільки ця форма забезпечить культурну і політичну волю в Росії. Вся історія України і наш теперішній стан безправний вимагають од нас держатися федеративної ідеї, тільки федерація запоручить нам життя.

Отже, чи можлива федерація в Росії? Адже й найрадикальніша республіканська конституція може бути централістична. Найвиразніший приклад цьому ми бачимо в сьогочасній Франції, де провінція, громада взагалі, спілка громадська, корпорація не тільки не має автономії, але й тих «прав людських», що їх щедрою рукою запоручено нарізно кожній людині... Франція була вельми централізована держава і такою зосталась і тепер, хоч зветься республікою. Одмінилась бо сама форма: замість деспотії монархії стала деспотія палат, і з «прав людських» скористувалась тільки буржуазія, а найменше – народ; громадської автономії там нема і знаку ще. Французам і не снилась та автономія спілки та гро-

мади, якими в Германії люди здавна живуть і з яких користуються. Історія нам цю річ може пояснити. Французька держава і досі годується тими конституційними ідеями, що найвиразніше їх висловив Руссо. Це ідея республіки, держави, де вся воля всіх на практиці може доходити до половини числа депутатів палати. Тим часом і ці депутати не репрезентують собою волю народу, а тільки волю буржуазії, і оця буржуазія – такий деспот, який тільки може бути. Він пан над усім людським життям і навіть над людськими душами (яким деспотом може бути парламент – згадайте Конвент). Тому ні про яку корпоративну, громадську і навіть індивідуальну автономію, – справді, а не на словах, – тут нема чого і балакати. Ця теорія безмежного державного авторитету республіканської форми саме відповідає вдачі чи, краще, звичці французів жити під безмежною державною централістською опікою і в головних пунктах, як відомо є, французи і тепер цієї теорії держаться в громадському і державному житті. Навпаки, німецькі, здебільшого англійські юристи та філософи, відповідно історії, громадської вдачі та автономії своїх народів, показують на те, що держава не повинна затерти індивіда і громаду, бо держава не єдина форма суспільного життя, є бо й інші форми: релігійна, корпоративна, національна та ін. Щоб держава не робилась тираном душі і тілові, громадське життя треба так впорядкувати, щоб державний авторитет не захоплював безконтрольно усього людського життя, а щоб йому обмежено тільки одну частину його, – інші сфери життя мусять залежати від інших форм: релігійних, корпоративних, національних. Тільки в такому разі, коли державний авторитет буде розумно обмежений, можна встановити рівновагу в громадському житті, гармонію і волю. Ці ідеї, ідеї автономії, незалежно від держави в визначених рамцях інших форм суспільного життя тепер опанували більш освічену європейську громаду. Тепер вже перестали йняти віри в рятівничий державний суверенітет (краще – деспотію) і зрозуміли, що воля індивіда, його «я», його «право людське» будуть марні слова, доки сам суверенітет (хай би й у республіканській позолоті) не перестане бути деспотом не гірше од всякого абсолютного монарха. Навіть французи зневірилися вже в своїх теперішніх республіканських формах і доводиться чути, що республіка без автономії громадських одиниць в державі – будівля, що на піску її збудовано. Передова громада європейська бажає обмежити деспотію держави ось в яких головних речах. До цих бажань ми, українці, пристаємо теж, тим більше, що вони відповідають нашій історії, ідеалам громадським нашого народу і при нашій політичній стані єдино спасительні для нас.

1. В справах релігії мусить бути не тільки релігійна воля, яку тепер мають європейські народи (окрім народів Росії та в Туреччині), але держава не повинна і знати ніякої віри, ніякої церкви. Віра – виключне діло кожної людини, справи церковні теж кінчаються в громаді (комуні) і не мусять підпадати ні-

якому державному авторитетові. До цього європейські народи ще далеко не дійшли. Французька республіка, напр., признає право за кожною людиною вірити в що чи не вірити, але це тільки слова, справді ж не дає права вірити католикам, бо, взявши в свою опіку просвіту, уряд бере собі за клієнта атеїзм (теж релігія в негативній формі), боронячи вчити по школах католицтву, хоч би школярі бажали того. Яке ж діло до цього державі, що я хочу бути католиком чи чим? Де ж тут химерні «права людські»? Чим утиски проти католицтва на користь атеїзму кращі є від утисків католицтва, протестантства на користь православію. Те і це річ однакова – і те і се тиранія і знуцання над правами людськими.

Звичайно, на республіканську тиранію над церквою ліберальна і радикальна громада європейська звикла дивитись байдуже і навіть зі злорадством. Це пояснити можна історично, що папство було в останні часи таким же навіженим авторитетом, як і абсолютизм монархії, і супроти їх обох боролась європейська громада. Але тепер вже так дивитись на речі велика помилка. Церква, і саме католицька, така форма громадського життя, котрої самостійність проти державної тиранії треба оберігати задля добра волі людської. Христос приніс велику ідею, що її класична культура не знала, – визвіл людської душі з-під авторитету державного (згадайте: «Воздайте кесарево – кесареві, а Боже – Богові»). Цей принцип зберігло папство, воно проводило його в історії (хоч, звісно, з-за власних інтересів) і було рядом з індивідуалізмом германських народів першим фактором, що зберіг Європі «індивідуальну волю» в середніх віках, не дозволивши імператорам Священної римської імперії стати справжніми кесарями на кшталт кесарів деспотичного Риму, до чого вони так намагались палко. Православіє московське зовсім затерло головний принцип Христа, і відомо кожному, московське Православіє було і є «департаментом» і така ж копістка в руках уряду, як і поліція. Наше українське «благочестіє» до неволі московської зберігало чималу автономію церкви, не тільки вдержавши ті її крихітки, що перейшли спадщиною з Візантії, але значно її розширивши під впливом республіканських державних порядків. В Москві, навпаки, дрібні крихітки церковної автономії візантійської зовсім щезли, як запанувала татарщина на Москві.

Не треба сучасній громаді забувати того, що церква, заснована на справжніх принципах науки Христової, може бути великим фактором поступу соціального. І як на мою думку, папство, наприклад, як єдино-автономічна (справді) форма релігійна у християн, може величезну роль зіграти в розв'язанні соціального питання. Не забуваймо, що «апостольська церква» (з часів апостолів) була укупі і соціально-комуністична спілка, і досить папствові (католицизмові) заходитись коло соціального питання, як держава і громада буржуазна європейська, боячись такого конкурента, пустяться навипередки дбати про те ж. Від

цього прогрес соціальний тільки виграє. Коли католицтво зрозуміє свою задачу, то воно відіграє таку ж роль в соціальному питанні, яку воно відіграло в обороні індивідуального ладу європейського. Є свідоцтва, що церква католицька починає це розуміти і вважає вже на соціальні питання. Нехай папство це робить зі свого власного інтересу, але це однаково. Нам, українцям, треба вважати й на ту автономію нашої церкви, яка була до «протекції», бачачи тут не тільки відміну від московського православ'я і близькість до католицького ладу (тим більш, що чимала частина українського народу в унії з ним), й на таку історичну традицію, що дає нам ідейну силу впливати на реорганізацію московсько-чиновницького православ'я в автономну від держави спілку релігійну. Бо тільки ідеї, що мають історичну традицію в народі, – тільки такі ідеї мають животворну силу – їх не легко загасити.

Переходжу до других наших бажань.

2. Авторитет державний теж треба зменшити і в справах просвіт-них. Право сім'ї давати ту чи іншу освіту своїм дітям мусить бути забезпечене. Програми шкіл, мова в їх, навіть заведення шкіл менших, елементарних мусить перейти цілком до рук громадян, що дають на їх гроші.

3. За спілками усякого роду і розбору мусить бути признано ті ж права, що й за кожною людиною зосібно. Коли одна людина має такі і такі права, то од того, що дві чи три людини зійшлися до купи, не мусить поменшати і сума прав їх.

4. Усяка суспільна форма життя – город, громада etc. – користуватись мусить з повної автономії в усіх тих справах, що до їх належать і не зачіпають інтересів інших станів та форм громадських. Коли такі інтереси переплітаються, то розв'язують такі питання самі заінтересовані, а держава тоді тільки вміщується, коли справа має інтерес для усієї держави.

5. Як результат всіх особистих прав індивіда, як логічний наслідок прав корпоративних – за кожною людиною мусить признане бути право належати до якої він сам себе признав національності, бо національність – це лиш одна форма громадського життя колективного, природжена спілка; більш непорушна, ніж навіть релігійна, довговічніша, ніж державна форма: віру можна переміняти, а ознак, прикмет національності – інтелектуальних, фізичних, фізіологічних – скинути з себе не можна, хоч би й відцуравшись національності своєї; державне тіло можна за одну війну знищити і попелом пустити на всі чотири вітри, а національність живе й по втраті державно-політичної форми. Тому-то права національності мусять бути признані не тільки за індивідом, але за усією народністю, як за індивідом колективним. Ці права: автономія національна, хоч би така, як в Швейцарії (автономія громад / комун), дає автономію національності, бо громади, корпорації в справах, що торкаються їх національного «я»,

рішають, не даючи їх на кривду чию б не було. Звідси логічний вивід: федеративний лад у державі, що складається з різних національностей, як-от і Росія. Помиляються дуже вузькі розуми у російських радикалів, що нехтують національним питанням і за економічними (господарськими) справами нічого нічого не бачать більш, не розуміють, що хоч яка важна річ економія політична, але в ряду соціальних наук вона займає не перше місце через те, що соціальний прогрес щільно дуже зв'язаний з формами державного і громадського життя і навіть уповні від них залежить: збудуйте справді вільні (а не на словах тільки) форми цього, і соціальне життя (в економічних справах) прийме свої вільні і справедливі форми. А тоді можна годуватись тільки паліативами. В ряду пекучих питань, що їх має розрішити вільна громада, може, перше місце займає національне, бо це питання про волю, справедливість для мільйонових колективних одиниць, та ще таких міцних і природних!.. Мало того, тільки тоді, коли національностей-рабів не буде, тільки тоді люди можуть спокійно усі свої сили і снагу покласти на розв'язання чисто соціально-економічних справ. Дивіться на Швейцарію – там три нації, а проте національного ворогування не чути звідти, і люди дбають про інші справи, а не про національні. А через те, що там нема і національностей-раба, або покривдженої в чім, – національне питання там розв'язане. Де ж чути галас і стогін національної кривди – там, значить, є неволя. Ця неволя викликає боротьбу, ворогування там національне, що, певна річ, спиняє загальний просвітній та економічний поступ.

Громадське життя українського народу лежало і лежить на принципі громадської та індивідуальної автономії: сім'я, раз сини женяться, зараз розбивається на окремі сім'ї, а коли й зостається вкупі, то тільки в формі асоціації вільної спілки, де господарства кожної сім'ї виразно відмежовують «моє» й «твое» («моє ліпше, ніж наше», українське прислів'я, що добре малює індивідуалістичну вдачу українцеву), громада українська зовсім не те, що «мир», її авторитет більше моральний, що виходить з поглядів народних на волю громади («громада – великий чоловік»). Але ця підлеглість громаді залежить від того, що одиниця вільно признає її авторитет, – одиниця може й не згодитися з нею.

Державний лад наш теж, від Святослава (і раніше) до скасування нашої політичної автономії, був республіканський – гетьман і старшина військова вибирались вільними голосами і не тільки козацтва, а й усього народу, черні («чорні ради» так звані), доки Москва «чорну раду» не поробила кріпаками. Ніяка конституція відразу не змінить основин громадського життя у москалів – на це треба віки...

Все оце запевняє, що федералістів між москалями у всеросійському парламенті буде обмаль, одна жменька: це буде невеличка фракція. Федерація матиме проти себе загаль російської громади, великої числом і єдністю, а надто тією

перевагою та матеріальною силою, котру їй дає стан пануючої в державі нації.

За федерацію, окрім невеличкої купки москалів, мусять бути і будуть усі останні народи: поляки, українці, білоруси, фіни, кавказькі народи etc. Спільний інтерес мусить їх зв'язувати, вони мусять підмагати один одного і тепер, заздалегідь єднатись і порозумітись; усякий культурний і політичний здобуток чи втрата одної з народностей Росії мусить зачіпати всіх – це спільний інтерес, бо здобуток одної збільшує спільну силу до боротьби з ворожою їм усім централізацією та асиміляцією. Тому-то нам, українцям, не зовсім байдуже, що роблять навіжені асимілятори і в Фінляндії, і в Остзейщині, і в Польщі, і скрізь. Мусимо радіти з культурного поступу навіть у яких вотяків або зирян; асиміляція мільйонів фінського народу не тільки втрата і шкода для загальної культури світової, бо затирає, зменшує квітник народів нашої планети, але ще й збільшує числом ворожу нам силу. Найдужчий культурою народ в Росії – поляки, і дуже було б важно, щоб і українці, і поляки зрозуміли свій спільний інтерес (застерігаємо, що спільний інтерес з нами може мати тільки федералістично-демократична частина польської громади). Важно, щоб поляки звернули увагу на українців. Хоч ми тепер занадто ще дрібна сила, але українцям належатиме поважна роль у витворі російської федерації. Українці своїми громадськими змаганнями – федералісти й автономісти чистої води, і вони радо підпиратимуть федералістичну партію, а також нарізні народи в їх демократично-федеративних змаганнях. З другого боку, українці в найближчих культурних зносинах з москалями, а також між ними нема того запеклого ворогування, як між москалями та поляками, і його б зовсім не було, коли б несвітський гніт і нівечіння культурних наших змагань не вибухнули на Москві так люто та дико за останні 40–45 літ, розливши між українцями та москалями кров і муки кращих синів України. Це все дає право думати, що українці виконають роль, при звичайши москалів до автономістично-федералістичних ідей. Вони вже й виявили свій вплив у російському письменстві... Через Костомарова москалі дізнаються про федералістичну вдачу вічевої Русі, звідки і москалі повинні починати свою історію; через нього дізналися, що принципи вічевої Русі квітували в кращій частині Росії теперішньої аж до гасителів української волі Петра і Катерини і що московська автократія виросла зовсім не з основ староруського, спільного з українцями, життя, а з сумішки візантійсько-татарських ідей, що взяли перевагу під тиском нещасливих обставин політичних над автономістично-федералістичним ладом.

Примітки:

[1] *Маціні (Мадзіні) Джузепе* (1805–1872) – італійський політичний діяч. 1832 р. заснував таємне товариство «Молода Італія», головним завданням якого було об'єднання італійської держави в одну республіку.

[2] *Гарібальді Джузепе* (1807–1882) – італійський революціонер, керівник національно-визвольного і демократичного руху в Італії, полководець.

[3] *Фіхте Йоган Готліб Старший* (1762–1814) – відомий німецький філософ, професор. Як суспільний діяч, пропагував ідеї національної самосвідомості німців в епоху наполеонівського гніту над Німеччиною. Як філософ, увійшов в історію послідовним проведенням ідей трансцендентального суб'єктивного ідеалізму.

[4] *Мицкевич Адам* (1798–1855) – польський поет і діяч національно-визвольного руху. Автор книги «Балади і романси», поем «Дзяди», «Пан Тадеуш» та ін.

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (1880 – 1951) – укр. письменник, публіцист, політичний і державний діяч, автор етико-філософської теорії конкордизму. Для світоглядної позиції Винниченко характерною є тенденція до синтезу суперечливих підходів на ґрунті загальнолюдських цінностей. Прагнув примирити політику і мораль, діяти "з погляду вселюдської невмирущої правди і справедливості". Винниченко – один із чільних творців укр. неореалізму. Як і Достоевський, мучився таїною поневолення людини "звіролюдиною", власне людського в ній тваринно-хижим. Автор першої в укр. літературі соціальної утопії (роман "Сонячна машина", 1921-1924). Твори (1934 -1951pp.) – це "романи ідеї", з ретельно виписаним у них етико-філософським виміром конкордизму. Як філософ і мудрець Винниченко вважав, що людина з незапам'ятних часів (через гріхопадіння) порушила властиву їй в нормальному (щасливому) стані рівновагу й "погодження сил" та впала в дискордію, або розлад сил, а відтак – в агресієфільство. Капіталізм і державний (радянський) соціалізм, за Винниченко, є творінням хворої людини, неприйнятним для людей здорових. Щоб подолати цю хворобу, Винниченко пропонує філософію конкордизму. Засадою її є "усуспільнення" людиною самої себе, погодженість її із собою, іншими людьми, з природою. Соціалізм, за Винниченко, це витвір класової свідомості, конкордизм – вселюдської; перший підпорядковує етику політиці, останній – політику етиці. У філософсько-ідеологічному плані – це різновид ідеології "третього шляху", спрямованої на зреалізування "вселюдської акції" просвітленого конкордизмом людства.

Осн. тв.: "Твори". У 23 т. (1928); "Політичні листи" (1920); "Революція в небезпеці!" (1920); "Щоденник. Т. 1 (1911 -1920); Т. 2 (1921 – 1925)" (1980 – 1983); "Сонячна машина" (1989); "Відродження нації". У 3 ч. (1990); "Заповіт борцям за визволення" (1991); "Вибрані п'єси" (1991).

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР

Одвертий лист до М. Горького

Подаємо за виданням: Винниченко В. Публіцистика. – Нью-Йорк-Київ, 2002. – С. 191–198.

25 червня 1928 р.

Громадянин Горькій, кілька місяців тому назад прочитав я одного Вашого листа до руських письменників. Зміст того листа був такий... наївний, кумедний і образливий для Вас, що я не надав йому віри, тим паче, що надруковано було його в білогвардійській руській пресі. В тому листі Ви жалілися руським колегам, що знаходяться дурні та злочинні люди, які в'явили собі, ніби українське «наречіє» є справжня мова і на цій підставі переслідують руську мову, руську культуру та руських людей України.

Але в цих днях я довідався про такий факт. Один із членів Української Академії Наук звернувся до Вас із проханням дозволити перекласти на українську мову Ваші літературні праці. Ви на це відповіли, що дивуєтесь, для чого люди намагаються з наречія» робити мову і, не вважаючи цю штучну вигадку за потрібну кому-небудь, не дали дозволу на переклад.

Оригінал цього надзвичайно цікавого листа зберігається в Укр[аїнській] Академії Наук.

Таким чином, лист до руських письменників, очевидячки, треба вважати за дійсний факт.

Розуміється, нічого нового і особливого в цьому факті немає, громадянин Горькій. У Вас склалося собі переконання, що українська мова не є мова, а «наречіє». Що тут такого особливого, неймовірного чи страшного?

Здається, нічого. Кожен може мати собі свої переконання.

А тим часом, громадянин Горькій, тут є і особливе, і неймовірне, і навіть страшне. Не те, [громадянин] М. Горькій, що Ви вважаєте українську мову за «наречіє». Ви можете собі вважати, що Дніпро впадає в Москва-ріку, – від цього Дніпро в Москва-ріку не впаде і ніякої географічної пертурбації не станеться. І не з страху за українську мову я пишу до Вас оцього одвертого листа, а з цікавості до того громадського явища, що Ви його викрили оцим невинним слівцем «наречіє».

У цьому слові, громадянин Горькій, – цілий політично-національний світогляд. У йому ціла історія взаємовідносин двох слов'янських народів. У йому багато страждання, насильства, зла, громадянин Горькій. Початок історії цього слова припадає до історії всієї імперіялістично-колоніальної політики руського царизму на Україні. Воно та ще слівце «Малоросія» служили тією димовою завісою, під якою Москва, Санкт-Петербург і навіть Петроград впродовж кількох століть експлуатували і руйнували український народ матеріально і духовно.

Ні, не нове це Ваше філологічне відкриття, громадянин Горькій! Ще в 1876 році один із сатрапів царського уряду, міністр Валуєв, цілком як Ви, формулював його: «Никакого украинского языка не было, нет и быть не может». А на доказ цього видав закон, що не дозволяв (точнісінько як Ви) видання на ук-

раїнській мові яких-будь літературних праць. Так що етнографи мусіли записувати народні українські пісні латинською або французькою мовою.

Усім ідеологам цього закону, починаючи з Валуєва, переходячи через союз Русского Народа і кінчаючи Вами, відомо, одначе, що це філологічне «переконання» Валуєва не допомгло. Через що?

Через одне неймовірне, але фактичне явище.

Вороги Великої Російської імперії (головним чином – німці), заздрячи її могутності та славі, почали підкопуватися під неї, щоб розвалити її. З цією метою вони вхопилися за українське «наречіє», почали роздмухувати його і з нічого, можна сказати, створили цілий український рух. Взяли німці мапу Росії, єдиної та неделімої, відділили на ній, скільки їм заманулося, губерній і почали насаджувати там штучну мову, штучну історію, штучну культуру, штучну державність. Руські уряди (за згодою величезної більшості руської демократичної інтелігенції) всіма державними засобами боролися проти такого підступства ворогів, не дозволяли, забороняли, карали, душили. Але сталося чудо, неймовірне, фантастичне чудо, громадянин Горькій: створили таки вороги цілий народ, з окремою мовою, окремою історією, з окремою культурою!

І глум який: пам'ятаєте, як сама Російська Академія Наук ще до війни, після пильного вивчення питання, визнала, що українська мова не є «наречіє» руської мови, а таки дійсна самостійна слов'янська мова і український народ є дійсно самостійний слов'янський народ. Академія Наук, громадянин Горькій! Фахівці та знавці, та до того ще не вороги, а щирі руські люде!

Отже, створили-таки німці Україну! Та ще як створили: як тільки впав царат зі своїми сатрапами, законами та ідеологами, так оцей штучний, вигаданий народ одразу піднявся, заговорив, заборюкався, зажив. І ніби в справжнього народу, в його з'явилися свої соціальні й політичні угруповання, своя боротьба, свої класово-соціальні прагнення. Але свої, офарблені оттою штучною національністю.

І дійшло до того, громадянин Горькій, що за даного моменту на земній планеті є більше сорока мільйонів людей, що заявляють своєю рідною мовою оцю штучну, вигадану німцями мову! В самому тільки Союзі Радянських Республік є біля 27 мільйонів таких дивних гомункулосів. З 18 тисяч шкіл на Україні – 16 тисяч провадять навчання цією штучною мовою. Академія Наук на Україні видає свої наукові праці цим вигаданим «наречієм». Радянський Уряд заводить усе врядування на цій вигадці.

Чи не чудо ж, громадянин Горькій? І чи не загрозиве це чудо? Ви ж подумайте: воно руйнує всі закони науки, що ми їй звикли довіряти. Наука нас учить, що народи й мови їхні творяться тисячоліттями, що в цьому складному процесі беруть участь численні й ріжноманітні фактори історичні, економічні, географічні, кліматичні і т. д. і т. д. А тут раптом задумала собі купка людей міждержавну інтригу і за якийсь десяток-другий років взяла й створила з частини одного неподільного народу цілком новий, штучний народ. І цей штучний народ уже переслідує і кривдить той живий, справжній народ, з якого його зроблено.

Та ще більше. Хто може тепер гарантувати взагалі цілість руського народу? От тепер серед ваших однодумців у національному питанні, серед білогвардійської еміграції руської, панує тривога: Англія, за прикладом Німеччини, теж хоче «отторгати» і «расчленяти» Росію. Хто може поручитися, що англійці не підуть тим самим шляхом, що німці? Візьмуть собі мапу Росії, відділять, скільки їм потрібно губерній, скажемо, на півночі, й почнуть там «насаджать» штучну мову, штучну історію, штучну державність. А як усе це прийметься й розів'ється, візьмуть і «отторгнуть» разом з Ленінградом од Росії. І в Ленінграді почнуть переслідувати і кривдити руських людей, руську мову, руську культуру. Чому б ні? Чому німці на півдні Росії могли це зробити, а англійці на півночі не зможуть?

Так, громадянин Горькій, нічого Ви нового своєю філологією не сказали. Та й самі Ви повинні знати це. Не можете Ви не знати про вислід Російської Академії Наук. Не можете Ви не знати про думку Леніна, Вашого друга, в українському питанні, бо Ви ж читали, мабуть, його писання з цього приводу?

Не можете Ви не знати й про теперішній курс національної політики компартії на Україні. Не можете не знати, що ті «дурні» та «злочинні» люди, що в'явили, ніби українська мова є справжня мова, знаходяться в великій кількості в компартії і що сама партія запроваджує ту штучну мову по всіх урядових інституціях і кермує «українізацією». Ви ж знаєте, що вона не тільки не помічає, що це штучна мова, непотрібна, як Ви кажете, а вважає її за могутній і необхідний засіб освіти, організації працюючих мас, навіть уважає, що для найкращого кермування цими масами в боротьбі за соціалізм вона сама повинна цілком «українізуватися», себто злитися національне з українськими працюючими класами.

Та ще більше! Ви не можете не знати того, як самі Ви колись инакше ставились до українського питання. Пам'ятаєте, як у 1908 році Ви, збираючись видавати переклади моїх літературних праць з української мови на руську, з властивою Вам сльозою у розмовах зо мною вигукували: «Прекрасний язык! Милый язык! Люблю! Давайте, давайте издавать!»

З виданням моїх праць під Вашою редакцією справа не вийшла (з відомих Вам і мені не літературних, не політичних і не національних причин). Але Ви видавали переклади праць Коцюбинського³. І з Коцюбинським Ви так само декламували своє захоплення «прекрасним, милым языком». І з ним Ви так само сміялися й обурювалися з тих «болванов», які звали українську мову штучною, а весь український визвольний рух – вигадкою німців.

Все це Ви добре пам'ятаєте, знаєте, не можете не знати. Як же могло статися, що Ви, знаючи все це, все ж таки тепер самі себе записуєте до тих людей, яких так влучно самі колись характеризували? Які причини цього надзвичайно цікавого явища? Такої неймовірної зміни з Вас?

Очевидно, це мусять бути дуже важні причини. Не може ж бути, щоб така людина, як Ви, висловлювала такі надзвичайно серйозні висновки, не обдумавши їх, не обґрунтувавши і перед своїм сумлінням, і перед громадянством. Ви напевне перевірили висновки Російської Академії Наук, погляди Леніна, політику компартії, зрівняли їх з якимись новими науковими даними, що Ви ви-

найшли, Ви напевне проробили величезну й довгу роботу і тільки тоді наважились, не зважаючи ні на Академію Наук, ні на Леніна, ні на компартію, виступити з такою відповідальною і важною в багатьох відношеннях заявою, зміцненою до того ще актом заборони перекладу. Правда, громадянин Горькій?

Я думаю, що не помилюся, коли скажу, що велика кількість радянського громадянства на Україні (та й у Росії) з великою цікавістю чекатиме Вашого докладнішого обґрунтування Вашого виступу та пояснення такої надзвичайної зміни в Ваших «переконаннях».

Але мені здається, громадянин Горькій, що за Вас уже добре зробив це один із видатних проводирів компартії, Бухарін⁴ у своїй промові, виголошеній на з'їзді Комсомолу в Москві в травні 1928 року. Ось виривок з неї, що стосується до тих важних причин, які зробили таку неймовірну зміну в Вашому погляді на українське питання:

«Зустрічаються такі прослойки і такі «ідейні» течії, які нашу національну політику – одну з основних підвалин робітничої диктатури в нашій країні, один із найяскравіших виявів нашого інтернаціоналізму, – підводять під рубрику роздроблення «Великої Росії». Попадаються такі шановні панки, які запевняють, що наша національна політика, поскільки, скажімо, йде мова відносно розповсюдження української мови на Україні, тюркської мови в Азербайджані і т. ін., означає приниження «руської культури». Стара великодержавна пиха ігнорування всякої іншої нації, як нації другого сорта, як «іногородців», – оця надута, чванлива ідеологія російського поміщика і ліберального барина, що прикрив хрестом святої Софії, премудрости Божої, низьку пожадливість свого гаманця, починає знову розворушуватись разом зо зростом кулака, розлюченого нашим наступом, приватного торговця і «ідейного» героя Шахтинської марки, який тим більше хрипить про «Росію» і тим більше б'є себе в патріотичні «руські» груди, чим паскудніше продається чужинецькому капіталові. Звісно, в залізних обіймах пролетарської диктатури неможливо одверто викинути трьохколовий прапор і заспівати погрозливым голосом: «Розумійте всі язиці і покоряйтеся, яко з нами боги». Тому ця ідеологія плазом виявляє себе в скорочених формах.

На Україні ми бачимо іноді, як руські елементи, особливо із старого урядницького апарату, ні за що не хочуть вивчати українську мову. Вони бачать в систематичному проведенні українізації вияв чогось такого, що підриває честь і славу «Росії». Вони до цього часу в душі дивляться на Україну як на «Малоросію», що повинна постачати вареники та «малоросійське сало», танцювати гопака і т. ін. для користи справжніх руських, «Росії» і т. ін. Оця барська, антипролетарська, великодержавна ідеологія просочується і в низи». (Цитую за «Українськими] Вістями»⁵).

Так говорить чесний, освічений і послідовний революціонер і комуніст, що має життєві й наукові дані в цьому питанні.

Ви, громадянин Горькій, маєте велике щастя – можливість повернутись до рідного краю. Незважаючи на Ваші колишні опозиційні виступи проти компартії в основних питаннях революції. Вас приймають з одвертими обіймами. Ви – руський і друг Леніна. Ви маєте змогу зібрати скрізь, де хочете, всякі дані,

що стосуються до зачепленого питання. І коли б Ви схотіли так само чесно і об'єктивно, як Бухарін, з даними науки і життя підійти до цього питання, коли б Ви теж кермувалися інтересами істини і визволення людства від усяких форм насилля та експлуатації, Ви б сказали, мусіли б сказати про теперішні свої погляди те саме, що сказав про Вас і Вам подібних Бухарін.

Але Ви цього не скажете.

Бо Вами в даному разі кермують не дані науки й життя, а оця «барська антипролетарська ідеологія», оця великодержавницька ідеологія власника, оця психіка зоологічного націоналізму, що просто гарчить у душі без ніяких там даних науки, істини, переконань і тому подібного.

Це, розуміється, теж не нове, громадянине Горькій. Було воно до революції як по чайних Союзу русского народа, так і по редакціях найліберальніших газет. Є воно і тепер, що видно хоча б із промови Бухаріна.

Але, повторюю, є і нове, і особливе, і навіть страшне в Вашому «зоологізмі», громадянине Горькій.

Нове в тому, що Ви – перший із стану так званої поступової руської інтелігенції так одверто, так сміливо зідрали той фіговий листок мовчання, яким руська інтелігенція раз у раз покривала зоологічну наготу царської деспотії в українському питанні. За невеличким виїмком, усе руське «демократичне» й «соціалістичне» громадянство ніколи й словом не обізвалось, коли Валуєви, Столипін, Протопопови⁷ забороняли в'являти, що українське «наречіє» є мова. Оцим самим слівцем, оцим невинним «наречієм» воно виправдувало своє власне зоологічне гарчання і колоніальні гидоти царського імперіялізму.

Але – треба правду сказати, – ні в кого з цих «поступовців» не вистачало мужности і безтактности розперезати своє мовчазне гарчання на весь голос, аж до самого Валуєва. І тільки Ви перший зробили це і гаркнули: «Не было, нет й быть не может! Не разрешаю!».

От це є те нове і особливе.

А страшне, громадянине Горькій, в тому, що це гаркнули – Ви, Горькій, а не якийсь собі там темний, безвідповідальний неук або ідеолог Союзу Русского Народа. Гаркнули по-валуєвськи Ви, відомий руський письменник, якого вважають за представника руської культури, навіть за виразника руської пролетарської інтелігенції. Ви, що звете себе другом Леніна, великого революціонера і основоположника сучасного комунізму. Ви, що користуєтесь довір'ям, пошаною і любовію багатьох руських людей.

От у цьому страшне. Бо Ви ж не можете не розуміти, що своїм валуєвським покликом Ви даєте своїм прихильникам гасло лютої зоологічно-націоналістичної ворожнечі до української нації.

І цікаво: Ви, що так гарно часом кажете про мир і братерство народів, що так повстаєте проти війн, що так наївно вмовляєте членів компартії не гостро дебатовати між собою, тут Ви не задумуєтесь кликати до найганебнішої війни дужчого з слабшим, до задушення слабшого в найелементарнішій його потребі.

І ще характерніше: Ви раз у раз у політиці були тільки «другом». Активно, дієво, своєю власною особою Ви в політичній боротьбі не брали участі. А тут раптом Ви виступили цілком активно. Ви навіть на жертви і на дикий вчи-

нок пішли; не допустили поширення своїх книг серед широких мас українського пролетаріату та селянства, аби заборонити переклад їх на «наречіє».

І мимоволі з'являється питання: що ж би Ви зробили з іншими книжками, надрукованими цим наречієм, коли б мали силу та були послідовним? Заборонили б? Звеліли б на латинську мову перекласти? А з 16 тисячами шкіл, нищих і вищих? Позачиняли б? А з Українським Радянським Урядом? Розігнали б? А з Українською Радянською Соціалістичною Республікою? «Упразднили б за неадекватністю»? «Не было, нет й быть не может»?

Ну, а якби оті «дурні та злочинні люди», що «переслідують» руську культуру тою «українізацією», не згодились би на «упразднення», то Ви ж не обмежились би, мабуть, самим Вашим «переконанням», а, будучи послідовним, і гармат ужили б на доказ Вашої правоти? Хіба не так?

І хіба це все не страшно, громадянине Горькій? І хіба українські працюючі маси після цього не мають велику підставу голосно, прилюдно і руба поставити, не Вам уже, а всій руській радянській суспільності таке питання:

«Ви вважаєте М. Горького за свого найкращого представника. Ви в своїх маніфестаціях на честь його ювілею не раз це підкреслювали. Скажіть же нам, українцям, чи вважаєте ви М. Горького і в українському питанні за свого виразника та представника? Скажіть одверто, ясно і так само сміливо, як це зробив сам М. Горькій.

Ми маємо право знати, яка є радянська руська суспільність.

Ми знаємо добре дореволюційну, знаємо емігрантську білогвардійську (у всіх її течіях) руську суспільність, ми хочемо знати, які ж позиції до нас займає радянське, руське громадянство, які воно може займати позиції, коли такий її визнаний виразник і представник так недвозначно, так свідомо, обдуманно і активно зайняв позиції Валуєва?

Але, з другого боку, ми знаємо погляди й позиції провідної частини ВКП, що так мужньо і влучно висловив Бухарін, що переводяться в життя компартією України.

Так з ким же оті пролетарські і непролетарські письменники, з ким службовці, робітники, селяне, усі ті, що щиро і самовіддано будують новий світ, нові відносини між людьми і народами, з ким вони солідаризуються: з Бухаріним чи з Горьким?»

Оттак, на мою думку, громадянине Горькій, повинні запитати українці, а насамперед оті, що «переслідують» руську культуру.

І запитати рішуче, настійно, невідступно. Бо Ваш виступ, [громадянине] Горькій, не є Ваш індивідуальний виступ, не помилка якась, не ляпсус. Він – громадське і значне явище, і від найбільшого освітлення його, від того чи іншого відношення до його в немалій мірі залежить і оте саме будівництво нового світу та нових відносин між людьми та народами, що дороге кращій частині і руського, і українського, і всякого іншого народу, незалежно від мови чи «наречія», яким він балакає.

А Ви самі, громадянине Горькій, коли з того буревестника визволення поневолених народів, що були колись на Капрі⁸, перевернулися на смішного, анахронічного чорного ворона валуєвщини, коли мали відвагу закрюкати оте ста-

ре-старе «Не было, нет й быть не может», то майте ж мужність, хоча б ув ім'я того ж таки будівництва нового світу, так само голосно і сміливо навести ті дані та мотиви, що призвели Вас на це.

Українські працюючі маси, ховаючи буревестника, мають право вимагати хоч цього від його.

Париж, 20–6–28

ПРИМІТКИ

Прйводом до написання цього листа стала почута від когось із родини М. Грушевського розповідь про історію з перекладом роману «Мати» М. Горького. Цей лист уперше оприлюднено в паризькій газеті «Українські вісті» (19 липня 1928 р.).

Бухарін Микола (1888 – 1938) – російський державний і політичний діяч. Був членом політбюро ЦК, членом Виконкому III Комінтерну.

Протопопов Александр (1866 – 1918) – останній міністр внутрішніх справ царя Миколи II. Проявив себе як крайній реакціонер, прихильник кривавих методів придушення революції. Розстріляний за ухвалою ВЧК.

Вислови автора:

- Вірою вбивається всякий страх.
- Вся історія відносин між Москвою та Україною протягом більше, як 250 літ, з моменту злуки цих двох держав є планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імени її не лишилось.
- Всяка державна будова тільки тоді може бути непохитною, коли в її основу покладено не примус, а добру волю її складових частин.
- Мовчання іноді говорить більше, ніж слово.
- Політика – то злість, ненависть, нелюбов.
- Святість – найслабша перепона... Святість легше всього рветься.
- Найбільшу, майже ідеальну точність більшовизм виявляє в одній галузі своєї діяльності – в галузі терору і репресій.
- Невже щастя є тільки вічний, недосяжний міраж?
- Нема любові без ненависті, як нема білого без чорного! Хочете любові, то мусите ненавидіти.
- Терор – самовбивство для тої самої ідеї, яка його вживає.
- Те, чого ти боїшся... станеться не від твоєї віри, а від твого страху.
- Хто хоче бути великим артистом, той не повинен бруднити себе.
- Хто в себе не вірить, тому ніхто другий не повірить.
- Чого хочеш, те мусиш вважати найбільшим за все.

- Чудний наш народ – і сильний, і сумний... Мав героїв – і ніхто їх не знав... Усе життя любив волю – і все життя жив рабом... Утворив багатства пісні – і сам її не знає...
- Читати українську історію треба з бромом, – до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалася на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування. Чи не те саме стає тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялась і не хоче випустити...

ЛИПІНСЬКИЙ В'ячеслав (Вацлав) Казимірович (1882 – 1931) – видатний український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму. Один із організаторів Української демократично-хліборобської партії. Пізніше став одним з ідеологів «Гетьманського руху». Відстоював ідеї патріархальної монархії та згоди різних суспільних класів заради національної єдності. Виступав з різкою критикою поглядів Д. Донцова і його теорії «інтегрального націоналізму». Основна ідея мислителя: «Писану історію можна фальсифікувати скільки завгодно, але реального життя, яке впливає з дійсної історії, сфальсифікувати неможливо».

Ст. Липинський ввів поняття класократії, як однієї з форм державного управління. Термін був запропонований ним в його теорії українського консерватизму (теорія українського монархізму, або як він сам її називав теорія українського гетьманського націоналізму). Це форма державного устрою, яка відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основу такого устрою повинна бути покладена правова, «законом обмежена і законом обмежуюча» конституційна монархія. На чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається в спадок і є легітимною. Що ж стосується націоналізму, то він, писав Липинський, буває двоякий: державотворчий і державоруйнівний – такий, що сприяє державному життю нації, і такий, що це життя роз'їдає. Прикладом першого може бути націоналізм англійський; другого – націоналізм польський, український. Перший є націоналізм територіальний, другий – націоналізм екстериторіальний і віросповідний. Пер-

ший називається патріотизмом, другий – шовінізмом. Коли Ви хочете, щоб була Українська Держава – Ви мусите бути патріотами, а не шовіністами.

Осн. тв.: "Україна на переломі (1657 – 1659)" (1920); "Релігія і церква в історії України" (1925); "Покликання "варягів" чи організація хліборобів" (1925); "Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму" (1926).

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ **Листи до Братів-Хліборобів. Відень, 1926.**

Подаємо уривок з твору: Про національну аристократію та про три основні методи її організації: класократію, охлократію і демократію.

1. Темою оцих дальших моїх «Листів» мала бути наша політична тактика, отже наша політична самоорганізація і наші відносини, як до інших політичних груп, проявляючих себе внутрі України, так і до впливаючих на Україну політичних сил зовнішніх. Другими словами, я мав намір подати методи, яких, на мою думку, повинна вживати в політиці для організації і гюбільшеня своєї сили і для здійсненя своїх завданнь та активна частина хліборобського класу, що має волю (хотіння) творити і організувати українське на ціональне життя.

Але тут, ще більше ніж в попередніх «Листах», я зустрів великі труднощі при викладі своїх думок. Думаю, що ці труднощі стають перед кожним українським письменником-публіцистом, для якого писання не ціль, а тільки засіб; який би хотів своїм писанням побільшити творчу українську національну силу, а не тільки дати своїм землякам ще одну «раціональну» пораду на тему «як треба будувати Україну».

Таких порад і рецептів, більше або менше льогічних, більше або менше раціональних, можна надавати скільки завгодно. Але яка користь з тих вправ в публіцистичній стилістиці? Що з того, що існуватимуть численні писані рецепти для українських національних політиків, коли на-Україні не знайдеться людей, що матимуть волю і силу творити українську національну політику? І чи всі ці численні українські політичні рецепти своїм методом, по якому вони писані, не ослаблюють часом, замість зміцнювати, того стихийного хотіння і тієї ірраціональної сили, без яких не може повстати Україна?

Всяка соціально-політична теорія може бути дуже розумною, раціональною і дуже льогічною В межах тих предпосилок, на яких вона спірається. І між теоріями України інтелігентської: демократично-республіканської, України пролетарської: комуністично-республіканської і України хліборобської: трудо-монархічної, між всякими рецептами на орієнтацію східну чи західну – нема ніякої льогічної, розумової ріжниці. Всі ці ріжно побудовані і ріжно орієнтовані України теоретично можливі по стільки, по скільки вони являються зробленими пером на папері – по однаковим для всіх теорій законам льогіки – висновками з певних прийня тих на віру предпосилок.

Але зо всіх оцих, існуючих в теорії, раціональних і льогічних «Україн», в реальнім дійснім життю зможе повстати тільки одна реальна, тільки одна дійс-

но правдива Україна. Саме та Україна, яку своїм ірраці-ональним, стихійним хотінням сотворять люде, що, увірувавши в оцю свою Україну, матимуть силу і мати муть уміння, свою волю, своє хотіння тієї України, в яку вони вірять, перевести ділами в життя. Тільки реальні діла оцих живих реальних людей покажуть, котра з українських політичних теорій правдива, а котра при всій своїй раціональцости, льогічності і науковости – брехлива.

Хоч обставини, в яких я тепер живу, а перш за все надломлене здоровля, дають мені змогу тільки ділами пера працювати для здійснена нашої державно-національної віри, але я не хочу бути тільки літератором, або фабрикантом політичних порад та творів для показчиків української літератури. Я хочу, щоб дійсно була Україна, щоб дійсно, реально, а не тільки на палері існувала Українська Нація. Я хочу, щоб люде, що живуть на моїй рідній землі, де я вродився, виріс і виховався, витворили з себе сильну, розумну, добре зорганізовану і поважаючу себе Націю, переставши бути темною, од всяких позаукраїнських націй залежною, себе саму ненавидячою, розпорошеною і зрадливою юрбою. Я хочу врешті, щоб найрідніший мені, і по крові і по духу мені найблизчий український хліборобський земельний клас, сам перш за все зорганізувавшись і якнайкраще виконуючи свої обовязки супроти Української Нації, зайняв серед неї йому належне місце. І коли я за для цього всього пишу та друкую, то хочу оцим способом передачі своїх думок, оцим якнайбільшим зусиллям думаня, допомогти до здійснення того стихійного хотіння, яке обєднує всіх нас – всіх, що в од-но віруємо і одного хочемо.

В який спосіб друкованим словом – тоб-то працею розуму, тео ретичними законами льогіки і діялектики – допомогти до того, щоб було реально зроблено, щоб здійснилось те, чого ми хочемо, в що ми віруємо? Яка роля письменника в організації перемоги для армії, до якої він належить; для армії, що вся бореться своїм ділом, своїм рухом, за перемогу своєї спільної віри і яка, щоб перемогти, мусить мати в собі найбільше людей діла, людей руху, і можливо менше лю дей тільки слова, тоб-то якраз письменників? Як писанням, тобто раціоналістичними методами друкованого слова, розвязувати пробле ми чисто ірраціональні, якими єсть проблеми волі і сили, тієї волі і тієї сили, од яких залежить здійснення так само ірраціональної в своїм заложеню і в своїх предпосилках кожної громадської полі- тичної віри? Ось ті великі труднощі, перед якими опинився я, при ступаючи до писання своїх ' »Листів« про нашу тактику. Ось ті пи тання, які болюче мусять ставати перед совістю кожного, хто хоче чесно служити словом спільному ділу, хто хоче словом «р о б и т и», хто тільки словом може брати участь в процесі дійсної, реальної громадської творчости. І перше чим приступити до самої теми оцих моїх »Листів«, хочу попробувати намітити шляхи, на яких можна знайти на ці всі болючі питання відповідь. Може оці мої думки допоможуть стати на вірний шлях молодшому поколінню наших публіцистів-письменників: тим з посеред наших Братів-Хліборобів, кому доля, як і мені, судила на якийсь час покинути зброю чи плуга, та примусила по таборах, на еміграції і на вигнанню словом про довжувати спільну нашу боротьбу за перемогу нашої спільної віри

2. Слово, коли воно має бути творчим, повинно служити життю, а не безплотно намагатись нагинати життя до своїх законів. Раціо нальні, розумові закони слова: закони логіки, закони діалектики, тільки тоді можуть придбати творчу силу, коли вони служать не самім собі, а тому ірраціональному, нелогічному, стихійному хотінню, з якого родиться все життя, в тім числі і само слово. Бо коли прийняти, що остаточною метою соціальної теорії має бути: творити а не сказати, – то логічно сказане не завжди значить: зроблене.

Берегтись та уникати мертвої теоретичности, пустопорожньої літературности, логічних утопій та інтелігентського словоблудія, мусять перш за все всі ті, хто словом береться робити своє громадське діло. Спокусу стати на Україні тими »найрозумнішими людьми«, яким тільки »нешасливі обставини« не дали нічого розумного зроби, мусять од себе гнати геть письменники, що долю свою звязали з долей України, що цілим своїм єством хочуть тієї України, і знають, що сотворити її писаними порадами для літературної, метафізичної »сорокамільонної нації« не можливо. Бо оця »сорокамільонна нація« існує тільки в уяві літераторів і тільки в їх писаннях живе вона по логічним, але тільки на папері, законам якогось автоматичного, на оцих законах книжної »науки« побудованого розвитку

Українська Нація не поза нами, а в нас самих. Вона твориться повсякчасно творчею працею кожного з нас. Од цієї нашої власної праці, од її вартости, залежить наша внутрішня сила, якою кожний з нас і ми всі вмісті зможемо проявити себе і одстояти себе серед оточуючих нас інших, таких самих як і наша, колективних громадських сил, і серед всякої »політичної конюнктури«, тоб-то хвилевої комбінації цих сил. Всякі більше напружені моменти боротьби між собою різних громадських груп – чи називаються вони війнами чи революціями – проявляють тільки степінь і якість попередньої що денної внутрішньої праці, яку проробила в собі, в кожній своїй оди ниці, кожна з цих груп, і по своїм наслідкам являються безмежно правдивим і справедливим показчиком внутрішнього, індивідуального змісту та внутрішньої індивідуальної сили цих груп. Знайти об'єктивно правдивий соціальний закон, який автоматично, без ніякого суб'єктивного внутрішнього зусилля, зробив би з нас націю – неможливо. Зв'язувати »українську справу« з перемогою соціальних теорій, витворених зусиллям і внутрішньою працею інших націй, або думати, що спочиваючі спокійно в бібліотеках різні об'єктивні «наукові закони розвитку людства» зроблять для України те, чого не в силі зробити для неї своєю суб'єктивною працею, своїм власним стражданням, своєю власною посвятою ми самі – це значить прикривати звичайним літературно-словесним шарлатанством свою власну внутрішню нікчемність, трусливість і нездатність.

Ми абсолютно не віримо, щоб найрозумніщі професори якогось соціологічного інституту, перечитавши навіть всі мільйони існуючих наукових соціологічних творів, могли знайти об'єктивний закон, по якому могла би бути сотворена Українська Нація. Бо коли у людей на Україні не буде суб'єктивного хотіння оцю свою націю творити, то ніякі об'єктивні, наукові закони нам стати нацією не допоможуть. Ще менше віримо, щоб професори соціології могли, як хіміки, знайти закон, по якому могло би бути зпрепаровано оце хотіння, або, як

астро номи, означити час, коли воно на нашій землі зможе появитися. На томість, коли таке стихійне ірраціональне хотіння вже єсть, то, обсервуючи власне життя і життя інших націй, ми можемо пізнати що помагає і що заважає його розвиткові. І може пізнання тих умов, при яких ірраціональне суб'єктивне хотіння розвивається і перетворюється в такуж суб'єктивну, але вже свідому себе волю і в активну силу, буде користніше, ніж шукання раціональних та об'єктивних соціальних законів, які малиб увільнити нас од всього зусилля.

3. В кожній соціальній групі, об'єднаній однаковими матеріальними і моральними умовами спільного громадського життя, все може бути, як і у окремої людини, ірраціональне, стихійне хотіння до буття собою, до заховання, проявлення і поширення себе. Але поки оце стихійне хотіння даної групи не усвідомлене нею, поки ця група не має свідомости себе і своїх бажань, то її хотіння дримає і ніякими проявами руху, проявами сили не дає про себе знати. Цілі століття може тривати такий стан, аж поки в певний історичний момент певна частина цієї групи не усвідомить собі свого стихійного, досі неусвідомленого хотіння. З того моменту група, досі пасивна – стає групою активною; її хотіння, досі неусвідомлене, хотіння стихійне, сліпе – стає свідомим хотінням, свідомою волею, здатного творити діла.

Усвідомлювання собі оцього ірраціонального стихійного хотіння і виявлення його в виді прибраного в словесні логічні форми образу – стає першим завданням і обов'язком праці нервів, та розуму тих членів групи, що належать до її думаючої і пишучої, оперуючої соціальної частини.

Всяка соціальна теорія мусить бути зразу продуктом індивідуальної творчости. Але мірилом її сили і вартости являється не її «оригінальність», «об'єктивність», «науковість», «логічність» – а здатність підіймати живих, реальних людей на творчі громадські діла. Для доказу правдивости всякої соціальної теорії більше варте одно добровільно віддане за неї людське життя, ніж сотні «наукову» на писаних томів. Але знов, щоб люде віддавали за якусь соціальну теорію своє життя, вона мусить бути для них усвідомленою, вона мусить захоплювати їх образом, який вона викликає в їх душах і який відповідає їх стихійному ірраціональному хотінню. Вона мусить бути зформулована в живім – усвідомлюючім слові, здатнім порушувати стихійне хотіння людей.

І ось тут в цьому способі формулювання ірраціонального хотіння в раціоналістичнім слові проявляється вся чесність, вся моральна вартість письменника. Коли він до ніякої громадської групи органічно, всіми фібрами своєї душі не належить, коли в ньому немає безмежної любови до свого колективу, коли він не живе сам його життям, то в ньому не може бути громадського інстинкту і тієї ірраціональної інтуїції, яка одна тільки – а не вправи в логіці чи стилістиці – дає можливість письменникові зформулювати в слові ірраціональне хотіння своєї громади. Тому чесність і моральність вимагала б од людей, які в собі такої великої любови до своєї громади не мають, од людей позбавлених громадського інстинкту, щоб вони творенням СОЦІАЛЬНИХ теорій і публіцистичним письменством не займались.

Крім того громада має право вимагати і звичайно вимагає від письменника, щоби він, усвідомлюючи і формулюючи заложене в нім самім, як частині громади, спільне громадське хотіння, не вносив в що свою працю своїх персональних, егоїстичних інтересів. Мірилом: чесности і разом найбільшою нагородою для чесного письменника- публіциста повинно служити те, що його власна, його розумом, кровю і нервами сотворена теорія, вийшовши на люде, перестає бути його теорією, а стає теорією-вірою всіх людей, що належать до даного колективу. Не повинно бути більшої радості для чесного письменника, коли він, зформувавши в слові своє власне стихийне хотіння, зустріне серед своєї громади радісне признание, що це не його власні думки, що всі вже давно так думали, що вже давно всі того самого хотіли...

Алеж чесність в громадській публіцистичній праці і чесність в політичній думаню, це одна з найрідших прикмет, особливо тепер, в часах панування «преси», в часах не виданих ще в історії оргій літе ратурної брехні і літературного шарлатанства.

Бо рідко хто може встояти проти спокуси замінити свою громадську пустопорожність і свій тупий антигромадський егоїзм легкою компіляцією з підручників «політичної економії». Свою злобну заздрість до розумніших чи багатших прикрити ідеалістичною теорією якогось «визвольного руху». Своє особисте стихийне бажання зробити політичну карєру і добратись до державної скарбниці прибрати в словесні форми якоїсь «патріотичної філософії». Свою гадючу зне нависть до своїх найблизчих подати в якійсь блискучій своїм стилем прозі, або зробити з неї ідеологічну «оборону народу», де може навіть якась справедлива думка затроюється по дорозі між мозком і пером персональною злобою такого гадючого, безчесного письменника. До чого-ж веде оце літературне шарлатанство бачимо добре ми всі, су часники упадку і руїни європейської культури і цивілізації, що ко лись була сильна епічною правдою свого громадського життя, а тепер гние, оплутана брехнею усвідомителів і виразителів того життя.

Та й наша сучасна Україна може служити чи не одним з най більше яскравих прикладів руйнуючої ролі всякої брехливо-усвідомлюючої літератури. Подумаймо тільки, чи так би закінчився су часний великий стихийний рух нашого народу, коли-б наші письменники, наша інтелігенція, ті, що цей стихийний рух усвідомлювали і в слові формулювали, чесно виконували кожний своє завдання, чесно усвідомлювали хотіння тієї соціальної групи, до якої кожний з них по способу свого життя, по свому уродженю і вихованю належав. Коли-б різні наші наддніпрянські політики-учені з поміщиків, міщан та духовного стану, не писали в своїх публіцистичних творах неправди, що вони так політично хочуть і так політично думають, як хочуть і як думають безземельні або малоземельні селяне і в той спосіб на селянській біді не робили-б своєї персональної публіцистично-політичної карєри. Коли б письменники з посеред нашої шляхецько-дворянської верстви – замість усвідомлювати і об'єднувати свій стан для того, щоб він міг виконувати традиційну, по батьках одідичену державну ролю супроти своєї рідної землі – не спекулювали на різних екстериторіальних, не звязаних з рідною землею: «російських», «польських», «кадетсь-

ких»», «кресових» і т. п. словесних «політичних програмах», з яких кожна мала на меті спасти тільки шкуру свого автора, віддаючи одночасно на заріз йогож власних, менше дотепних, сусідів та братів. Колиб інтелігенти, що вийшли з патріярхальної і чесної селянської хлібо робської сімі, не соромились і не соромили цієї своєї сімі, в молодости одріжняючись од неї своїми калосами і червоними косоворотками, а в дозрілому віці своєю літературною ріжноманітною есерівщиною і публіцистичним бандитизмом та хуліганством. Коли-б на пророків комуністичної чи соціалістичної моралі не позували крикливо і брехливо сини священників або статечних міщан домовласників. Коли-б ідейними провідниками українського робітництва, яке, як всякий клас, бажало класової ідеології і класової організації, не ставали люде ні з яким класом органічно не звязані: здеклясовані, позбавлені вся кого громадського інстинкту, хоч може иноді персонально ідейні політики, що замість об'єднати робітничий клас, розбили його на взаємно поборюючі себе політичні партії. Коли-б виховані в «общерусской» без національній і руйнуючій інтелігентській культурі фразери, що з най більшим призириством самі ставились до всякої «національно-самостійницької» ідеології, що не вміли самі завести ладу в своїх дрібних балакучих інтелігентських «партіях» і прожити з кимсь тиждень, щоб не посваритись, не стали раптом творити «європейського, демократичного і республіканського» самостійного державного ладу, національно усвідомлювати народ і формулювати норми співжиття для «сорокамільйонної нації» і т. д. і т. п.

І чи не зовсім природним, безконешно правдивим і справедливим було те, що та людська громада, яка живе на Україні, викинула в кінець кінців з поміж себе всіх своїх «усвідомителів». «Усвідомителів», що не зуміли чесно усвідомити хотіння тих частин громади, до якої кожний з них належав; «усвідомителів», що одбившись од своєї громади, не живучи її органічним життям, тільки спекулювали словесно, тільки шукали літературних способів, щоб стати «політичними вождями», — «батьками й отаманами народу» і «провідниками нації», з якою вони нічим иншим, крім словесно-політичної спекуляції, не були звязані. Коли неграмотний солдат, посланий на розвідку, карається смертю за брехливе донесення, бо брехливе усвідомлення армії може грозити їй катастрофою — то яка має бути кара грамотним інтелігентам-письменникам, що за для особистих своїх інтересів нечесно ви конують свій обов'язок, що брехливо усвідомлюють свою націю і брехливо формулюють оте стихийне хотіння, од якого залежить буття або небуття нації?

Зформулований в слові усвідомлюючою працею письменників образ стихийних соціальних бажань даної групи, будить серед неї ці дрімаючі досі в її підсвідомості: бажання. Він об'єднує досі розпорошену енергію групи для боротьби за здійснення оцих вже усвідомлених, вже всіма уявлених собі бажань. Група, перед тим об'єднана механічно, організується, її пасивне хотіння перетворюється в свідому себе волю та активну силу.

Чим чесніше усвідомлене і зформуловане в слові оце стихийне хотіння, чим більше в цю працю вложено любови письменника до своєї громади, чим більше виражений ним образ відповідає стихийним бажанням даної групи і чим більше зі здійсненням цього образу вяжеться в уяві цієї групи її життя, а з не-

здійсненням її смерть – чим більше, одно слово, в цім образі життєвої правди і катастрофічності – тим більша його сила, більша його здатність підіймати людей на діла. Чи возьмемо ми обявлене Сином Божим християнство, з його зформульованими пізніше в творах отців Церкви образами страшного суду, перемоги добра над злом і вічної муки для грішників; чи первісний, сотворений фанатиками соціалістичної справедливості, соціалізм з образом соціалістичної революції і перемоги та помсти пролетаріату над буржуазією, яка на думку соціалістів, по дібно як діявол для середньовічних християнських письменників, є причиною всього зла на землі; чи могутні національні рухи з їх образами повної національної свободи, без якої існувати не можуть ці, що репрезентують націю – скрізь у всіх тих великих соціальних рухах ми бачимо великі, катастрофічні, в слові зформульовані образи, які настільки вяжуться з самим існуванням даної групи, що при мушують її свідомих членів віддавати за здійснення тих образів своє життя; по вічному прикладу Бога-Людини: «смертю смерть попрали і сущим во гробі живот дарувати».

Але всяка акція викликає реакцію. Боротьба за здійснення образу своїх бажань, свого соціального ідеалу, абсорбує і вичерпує енергію даної соціальної Групи. З другого боку занадто великі противоріччя між образом-ідеалом і його здійсненням в реальнім житті викликають зневіру, родять моменти слабости. І тут в цих моментах кризисів волі, знов страшно відповідальна роль припадає слову. Його завдання: побороти зневіру, знов усвідомити і знов зформулювати нові напрями стихийного громадського хотіння, знов підготувати нову атаку за здійснення спільних бажань даної соціальної Групи.

Але чи дійсно слово в цих моментах упадку стихийного хотіння, в моментах упадку епічності і правдивости життя, в часах панування літератури, виконує завжди як слід своє завдання?

Моменти зневіри в певні соціальні ідеали, моменти упадку віри в соціальні образи все йдуть в парі з ослабленням свідомої волі тих людських громад, які, усвідомивши собі своє стихийне хотіння, ці свої ідеали та цю віру в свої ідеали сотворили. І повний занепад якоїсь соціальної віри являється або наслідком фізичної смерті тієї громади, серед якої дана віра повсталала, або-ж наслідком повного виродження, повної переміни під впливом ріжних обставин і в результаті повного занепаду того первісного стихийного ірраціонального хотіння, з якого ця віра була народилася.

Наприклад соціально-демократична теорія звязана з існуванням і свідомою волею витвореної капіталістичним ладом здеклясованої інтелігенції, яка зформулювала в слові стихийне незадоволення і революційні змагання неволодіючого фабриками пролетаріату. Теорія есерів звязана з існуванням інтелігентів з посеред ріжних «жаюгчихся дворян», які свою індеферентність до посідання землі і свою нелюбов до землі переносять на селян в моменти, коли селянство, бажаючи власне заволодіти в повну свою власність поміщицькою землею, дуже радо годиться на її «соціалізацію». Національні ідеології звязані тісно з існуванням певних соціальних Груп, які можуть існувати тільки тоді, коли сотворять на певній території, серед певного етнографічного колективу свою власну державно-національну організацію. Певні ідеології релігійні, які не звязані з

економічним і матеріальним існуванням якихось соціальних груп, зв'язані з існуванням своїх організацій, своїх церков і існують доти, доки ці церковні організації здатні підтримувати свою віру. І розуміється не можливо було-б відродити писаними творами соціал-демократію, коли-б зникла здеклясована інтелігенція, або пролетаріят, заволо дівши фабриками, загубив своє первісне »революційне« хотіння; від родити журналами есерів, коли-б зникли »жающіеся дворяне« і селяне заволоділи-б нарешті їхньою землею; словесно відродити якусь націю, коли-б в її існуванні був заінтересований тільки якийсь клуб літера торів і не було на даній території ані одної міцної соціальної Групи, якої існування залежало-б од існування даної нації; відродити якусь релігію, коли-б її церковна організація розвалилась, або сама перестала в свою релігію вірити і т. і т. п.

Думати, що словом можна відродити ідеологію групи, що перестала існувати, або виродившись чи переродившись, загубила те первісне стихійне хотіння, з якого дана ідеологія повсталала, це те саме, що ставити, як кажуть Французи, воза поперед волів, або, як це бу вало у нас, збиратись доїхати до «Самостійної України» в «курерськїм поїзді російської революції», забувши, що не од пасажирів-літераторів залежить рух соціальних «курерських поїздів». В двох напрямках звичайно ведеться робота слова в моменти зневіри і упадку свідомої волі тих соціальних Груп, які ще не виродились або не переродились і не загубили ще свого первісного стихійного хотіння. В напрямі раціоналізації самої соціальної віри, самого соціального образу і в напрямі раціоналізації методів боротьби за віру, раціоналізації способів здійснення даного соціального образу.

Одні письменники намагаються своїм словом відновити саму віру, зробивши її більше раціональною, більше переконуючою; інші знов шукають нових методів, якими-б краще можна було боротись за стару віру. Одні думають, що коли не вдалось здійснити соціального ідеалу, то треба словесно поправити сам той ідеал – наприклад зробити його більше раціональним, науковим, поступовим; інші кажуть, що ідеал все мусить оставатись той самий, тільки методи для його здійснення мусять бути кращі. Попробуймо розглянути окремо ці два завдання слова.

Всяка раціоналізація самої віри в моменти зневіри і упадку свідомої волі має на меті: 1. переконати противника в об'єктивній правдивості даної віри і тим захитати його віру в себе та зменшити тим його силу спротиву і 2. переконати самих стомлених і зневірених борців за віру, що їхня перемога мусить прийти навіть незалежно од їх ослабленої волі, бо того вимагає сама »об'єктивна природа«, »науковість і логічність« їхньої віри. З цих двох бажань родиться переважна частина численних наукових соціологічних видань, які прикрашують собою бібліотеки письменників і політичних діячів, віруючих, що слово сам по собі має силу лікувати недужих, має властивість магичних: заклинань. Треба зазначити, що в часах творення держав і націй ніколи не бачимо розвитку соціальної літератури і соціальних теоретичних утопій. Теорії найкращого і найрозумнішого будучого соціального ладу, оперті на »об'єктивних і наукових даних, взятих з законів розвитку людскости«, подвдлюються все в часах упадку і

руїни старих форм людської організації, витворених волею і силою попередніх поколінь. Народи, чи якісь інші соціальні групи в періоди творення своїх організацій інтересуються звичайно двома речами: о р у ж ж а м і практикою а не теорією віри. Оружжам, як обороною і панцирем для тіла і практикою віри – моралю а не теософією – як обороною і панцирем для духа. Натомість появи різних теорій віри і раціоналізація вір все знаменують собою часи упадку і розкладу старих організацій.

Розвиток раціоналізму в лоні католицької Церкви йшов у парі з таким моральним упадком і внутрішнім розвалом її організації, що викликав Реформацію, яка в початках була рухом протесту проти раціоналізації віри, рухом містиків і фанатиків первісного християнства. Згодом Реформація, вичерпавши своє стихійне хотіння, витворила організацію з далеко більшою перевагою раціоналізму ніж у відродженій пізніше католицької Церкви. Раціоналізація соціалізму в формі «позитивної і наукової соціалістичної теорії» йшла в парі з дегенерацією робітничих організацій в дрібно-буржуазні парламентські партії і викликала серед соціалістів комуністичну ересь (III Інтернаціонал), яка на наших очах, вичерпуючи в російській революції своє стихійне хотіння, падає і одночасно раціоналізується, творячи «наукові» комуністичні теорії. Так само раціоналізація в XVIII віці, сотворена стихійним хотінням наших предків за часів Богдана Хмельницького гетьманської національної української ідеї – раціоналізація, яка прийняла врешті «наукові» форми з одного боку теорії «возсоединенія Руси» а з другого теорії «триєдиної Польщі» (Польща, Русь і Литва і т. зв. «поляньська теорія») – йшла в парі з фізичним винищенням (засланням найбільше активної гетьманської старшини в Сибір, зведенням зі світу цілої плеяди Виговських і Богунів, яких розстріляла Польща), сильною політичною дегенерацією і національним упадком носителів цієї ідеї: української козацької та шляхецької верстви і викликала українську демократичну реформацію, яка тільки «в народі» стала бачити спасення української національної справи. Ця наша демократична національна реформація – народившись з опозиції шляхецьких і козацьких синів до своїх, загубивших первісну стару національну віру, батьків та перейшовши через літературне романтичне народолюбство, – вичерпала врешті своє стихійне хотіння в твореню різних поступових, радикальних, демократичних, есдецьких, есерівських, комуністичних і т. п. «програм». Але й ці льогічні, наукові і раціоналістичні теорії, як показав досвід послідніх літ, не змогли потягнути за собою «народ», для якого вони призначались, і йшли в парі з дезорганізацією і повним моральним упадком української здекасованої інтелігенції, якою вони фабрикувались.

З цих прикладів бачимо, що всяка раціоналізація тієї чи іншої соціальної віри нічого крім шкоди для даної соціальної групи не приносить. Творити «переконуючі і наукові» утопії такого чи іншого будучого соціального ладу, раціоналізувати і условеснювати до безконешности витворені в первісних стадіях стихійного хотіння первісні прості соціальні образи того хотіння – це значить далі про довжувати діло упадку і руїни. Бо раціоналізація не тільки не відроджує, а навпаки ще більше присипляє стихійне хотіння даної групи; вона руйнує руйнуючий всяке хотіння квієтизм, опортунізм, тупе та мертво доктринер-

ство і безконешну толерантність (в надії на »неминучу« перемогу теоретичної «вічної і правдивої науки») до тієї реальної щоденної моральної гнилі, яка все більше дану соціальну групу роз'їдає. З другого боку, вона притягає до даної групи найслабші і найгірші елементи інших груп, які, давши себе «науково» переконати, приходять зі своїм кволим, але все-ж таки від мінним стихійним хотінням і тим ще більше в самих основах дезорганізують та розкладають «переконавшу» та прийнявшу їх групу.

Тільки в напрямі регенерації старої віри, в напрямі відродження живих і захоплюючих старих ідеологічних образів но вими методами, відповідаючими зміненним зовнішнім умовам істнування даної групи, може вестися творча робота слова в моменти зневіри і упадку свідомої волі. Бо дійсно переконати противника можна тільки ділом, а не словом, тільки силою, а не теорією. Бо наприклад доказати утопічність теорії диктатури пролетаріату зуміло багато краще своїми ділами наше селянство, ніж своїми книжками всі теоретики протосоціалістичної науки. Бо тільки від суб'єктивної а не об'єктивної вартості залежить здатність даної віри піднімати людей на діла. Бо будучина твориться ділами, а не «робиться сама» і вона закрита навіть перед тими, хто її творить, але належить вона до них, а не до тих, що її тільки, хочби й науково, передсказують. Бо ніхто не може знати, що єсть за тою темною стіною, перед якою кожної хвилини зупиняється в своїм поході поділене на тисячі своїх соціальних вір, працююче і воююче людство. І не роздумувати перед стіною; вгадувати різними способами, що там буде за нею, а перетворити, тесати її по образу своїх стихійних ірраціональних хотіннь – ось одиноким завданням всіх дійсних соціальних творців.

Католицьку Церкву спасали у всіх часах від розкладу і упадку не учені диспути з іновірцями, диспути, що були лише раціоналістичною обороною і чисто зверхніми проявами руху, – не запевнення, що перемога католицтва передірена Богом, а спасли її монаші ордени, що своїм завзяттям і відродженням чернечої моралі, відродженням організованого релігійного фанатизму, відродили від повідно до змінених умов саму суть католицтва, як воюючої Церкви, як організації того авангарду небесних святих, що на землі бореться за перемогу добра і старих та непорушних Божих законів. Православна українська Церква відродилась в ХУІІ столітті не полемікою з католиками, яка була вже наслідком відродження, а відродженням аскетичного православного монашества і уморальнюючих, воюючих за свою віру Православних Брацтв. Робітничий соціалізм не »наукою і пресою«, а робітничими синдикатами і прямою акцією« намагається спасти себе з одного боку од деморалізуючого впливу всякої – кажучи словами, ми синдикалістів – наволочі із інтелігентських політиків, а з другого од руйнуючого самі засоби продукції примітивного і варварського комунізму. Український національний рух не спасе себе фабрикацією словесних соціальних утопій, які б на стільки мали подобатись народові, що він захоплений талантом письменників, зробиться національно свідомим, аби тільки мати приємність взяти участь в будучім передсказанім і змальованім цими письменниками соціальнім устрої. Не літературою відродиться Україна, а моральним відродженням, зрос-

том і боротьбою тих соціальних груп, які стихійно хочуть і можуть Націю Українську творити і які без Нації Української не можуть жити.

Так само наша національна віра, усвідомлена і зформулована в образі українського Гетьманства-Монархії – образі, за який боролись зі своїми республіканцями, з Польщею і Москвою наші предки за Богдана і Юрія Хмельницьких, за Самойловича, за Мазепи, за Розумовського, буде спасена од упадку не раціоналізацією її і не словесним та логічним переконанням комуністів, соціалістів та республіканських демократів, що наша віра більше наукова і більше раціональна од їхніх вір. Не слова, а діла наші переконують наших супротивників, що віра наша правдива. Тільки відродженням – регенерацією а не раціоналізацією – самої тієї старої, по предках одідищеної і нашому власному стихійному йотінню відповідаючої віри, від родимо себе ми самі –ці, од кого залежить її здійснення. І це відродження нашої старої віри, а з нею і нас самих залежить од того, чи зуміємо ми знайти нові методи, відповідаючі сучасним умовам нашого існування, які-б допомогли нам наново нашу стару віру оживити, усвідомити і в живім слові зформулювати. А вдруге, чи зуміємо ми витворити такі нові раціональні форми нашої організації, які-б знов об'єднали нас, які-б морально скріпили нас і які-б дали нам ту саму внутрішню силу, що в колишніх, тепер вже занепавших і загинувших організаціях запевнила перемогу нашим предкам під Жовтими Водами, під Корсунем, під Пилявцями, під Конотопом і у всіх тих їхніх ділах, завдяки яким не пропала стара віра в сильну, велику і незалежну Гетьманську Україну ще й досі.

Методи для зформулювання в слові стихійного хотіння даної групи все однакові, чи маємо до діла з новою групою, яка тільки що Повстала і допіру вперше усвідомлює собі в словесних образах своє хотіння, чи маємо до діла з групою історичною, старою, яка, знесилившись і вже раз зживши в боротьбі свою свідому волю, відроджує наново свої старі образи, наново формує своє первісне стихійне хотіння, наново організується до нової боротьби за свою стару віру, і залежать ці методи, як вже вище було сказано, од тієї ірраціональної інтуїції письменника, яка дається тільки тим, хто в своїх серцях має великий вогонь любови до своєї громади, хто цілим своїм єством живе її колективним, спільним життям і хто чесно, без страху не для персональних користей виконує своє письменницьке, усвідомлююче завдання

Натомість не од інтуїції, а власне од науки, од логіки, од точної і пильної обсервації фактів життя і од здатности робити логічні висновки з цих фактів залежить здатність письменника- публіциста подавати своїй громаді методи для здійснення спільної соціальної віри, методи найкращої, заповнюючої громаді найбільшу внутрішню силу, громадської організації. І тільки тут, в цій сфері громадського життя можливе повне панування раціоналістичних законів науки, діалектики і логіки.

«Науковість» якоїсь соціальної віри або дуже мало, або зовсім не допомагає до її здійснення. Натомість соціальна група, що не має розумних, наукових, на даних обсервуючого і критикуючого розуму опертих методів тактики і організації, навряд чи зможе коли-небудь здійснити свою соціальну віру. Святого вогню захоплення певними соціальними образами-ідеалами не можна сотворити

наукою, але в боротьбі за здійснення своїх ідеалів муситься пізнати добро і зло соціального життя; і від розумної, раціональної моралі цього соціального життя – моралі, якою живе дана людська громада, залежить в першій мірі перемога або упадок її соціальних ідеалів.

Католицька Церква – найкраща організація, яку знає історія людства – може служити прикладом рівноваги між стихійним хотінням і свідомим себе розумом; між тим, що наукою і критикою руйнується і тим, що наукою і критикою будується. Тільки оця рівно вага між непорушністю догм віри і все більше раціональною моралю – між постійним підтриманням живучості і творчого напруження первісних образів первісного стихійного хотіння і постійним зкеруванням того хотіння (в даному прикладі релігійного містицизму) в будуючі а не руйнуючі форми все більше раціональної і розумної церковної організації – заборона своїм вірним дискутувати і піддавати розумуючій критиці незмінні догми віри, а zarazом найбільше захо чуття цих вірних до практикування своєї віри в рамках раціональної та розумної церковної організації – ось що спасло католицьку церковну організацію на протязі тисячеліть од тих страшних небезпек, через які вона проходила. Тільки раціональна організація ірраціонального стихійного хотіння дала католицькій Церкві перемогу з одного боку над розкладрвим, руйнуючим самі догми віри, а значить і саму віру раціоналізмом, а з другого над взриваючим віру з середини, вибуховим, неорганізованим фанатизмом та всяким необузраним стихійним релігійним містицизмом.

Було-б річчю абсолютно безнадійною намагались сотворити наукою і письменством хотіння Гетьманської України. Раціоналізація цього хотіння: змагання точно, критично, логічно, науково і переконуючо окреслити образ, догму цього хотіння – породило-б, так як і в соціалізмі чи демократизмі наприклад, ціле множество інтелектуальних словесних гетьмансько-монархічних програм і ціле множество взаємно себе поборюючих доктринерських гетьмансько-монархічних політичних партій. Але так само, коли це хотіння єсть, коли воно в масах жевріє, коли воно вже раз стихійно проявило себе в образі відродженого в 1918 році стихійного і неорганізованого Гетьманства, то покластися спокійно на саму тільки стихійність цього хотіння, на саму стихійну політичну творчість мас, на те, що здійснення цього хотіння передрішено, мовляв, «об'єктивними даними» – це значило-б допустити по прикладу демократії до появи різної політичної і літературної отаманії та кандидатоманії, що почне бушувати вже не під демократичними, а під гетьмансько-монархічними прапорами. Це значило-б допустити до повного виродження цього хотіння в гарні, стихійні, романтичні, але zarazом руйнуючі своєю неопанованою, незорганізованою стихійністю всякі жупани та оселедці, всякі авантюри різних самозваних претендентів. Це значило-б допустити, щоб страшна сила стихійного соціального хотіння попустому перегоріла так, як в хлистовщині наприклад перегорав і згорає хотіння релігійне, як скрізь і завжди згорає даремно vsаке неопановане розумною організацією, стихійне хотіння мас.

Пропаша та армія, яку літератори своїми творами і промовами думають повести в бій. Але так само пропаша та людська громада, що хоче боротись, а не може витворити з себе розумної, раціональної, моральної і здисциплінованої

організації; громада, що не має свого грамотного і чесного генерального штабу, який-би на підставі даних науки, даних обсервації, дав-би їй найбільш раціональні, найбільш розумні методи об'єднання і в той спосіб стихійне, неорганізоване хо тінна перетворив-би в свідому волю і активну силу моральної, здисциплінованої, раціонально зорганізованої і по своєму стихійному хо тінню готової до бою армії. Гигієна нічого не варта для людини, що не хоче жити, але людина, що хоче жити, без знання гігієни обійтись не може.

Постаратись намітити головні закони політичної гігієни державно-національних рухів; намітити раціональні методи, які-б допо могли всім нам, посідаючим однакове стихійне державно-національне хотіння, сотворити найбільше раціональні форми організації і в той спосіб покласти перші основи для реальної, – не словесної перемоги оцього нашого стихійного хотіння – ось завдання, яке я поклав собі в цих своїх «Листах».

Всі ми, як християне, хочемо Царства Небесного, і так само всі ми, як Українці – українські комуністи, соціалісти, демократи і гетьманці-монархісти – хочемо України. Але як християне ми йдемо до Царства Небесного через таку або іншу Церкву; так само як Українці до України ми можемо дійти тільки через таку або іншу громадську політично-національну організацію, якої внутрішня сила і здатність довести своїх вірних до цілі залежатиме од її більшої внутрішньої моралі, од її кращих, розумніших, більше раціональних та більше моральних методів спільної акції і спільного громадського життя. І може оця чисто письменницька праця над пізнанням методів політичної організації державно-національних рухів, дорогою пильної обсервації і критичної оцінки фактів національного громадського життя; праця, якої спробою хочу, по мірі скромних сил моїх, дати в цих «Листах» – допоможе знайти шляхи до перемоги Вам, Брати-Хлібороби, що єдинотворчим і реальним ділом, а не помішним тільки словом, тяжко боретесь в наших ще розпорочених, ще не об'єднаних, ще не зорганізованих українських хліборобських рядах.

Вислови автора;

* Без традиції нема культури, без культури нема нації.

* Комунізм не є, як дехто думає, початком нової доби, а він є кінцем і смертю доби старої.

* Тільки такі зруйновані нації можуть воскресати... які дух свій, хоч би поза межами Батьківщини, поза своїм тілом живим зуміли заховати.

* Атеїстами стають люди завжди на підставі своїх особистих “розумових” міркувань і ніколи на підставі ствердженої досвідом цілого ряду поколінь історичної традиції.

* Без власної держави нема й не може бути нації української.

* Навіть найкращі підручники історії ще нікого в світі історії не навчили: її треба в своїй крові, в своїй традиції і у своїй культурі мати.

* Державу Українську може здійснити наша любов до неї, а не зненависть до її ворогів.

- * Руїна одного з нас сьогодні потягне за собою руїну іншого завтра.
- * Не можуть вести когось за собою ті, що не мають ніяких внутрішніх даних на те, щоб самих себе повести.
- * Коли хочемо знищити анархію на нашій землі, то знищимо її насамперед у собі.
- * Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути.
- * Коли важиться доля нації, історія не відрізняє поміж нейтральними боягузів.
- * Україна – це не рай земний, бо рай на землі не може бути, – а найкраще виконаний обов’язок супроти Бога і людей.
- * Всі громадські цінності були завжди створені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншістю.
- * Держави здобуваються тільки спільним, організованим зусиллям, а не “популярністю серед народу”, з якої можна дуже добре жити і без власної держави.
- * В основі людських інстинктів і залежних од цих інстинктів людських думок лежить хотіння жити і поширювати своє життя.
- * Коли релігія накидається завойованим силою завойовників, то тоді не релігія служить опорою державі, а навпаки: держава служить опорою релігії.
- * Українським єсть і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі і що тим самим стало частиною України.
- * Громадська правда і громадське добро не міряються арифметичною більшістю голосів виборчих.
- * Світогляд, опертий на неправдах про минуле життя, мусить завжди вести своїх визнавців до помилок і катастроф в житті сучаснім.
- * Нації, де переважають “нейтральні”... неминуче засуджені на смерть і рабство.
- * Люблю народ, але не живу з “народної любові”.
- * Люди звичайно хочуть того, що їм подобається, подобається ж звичайно те, що вимагає найменшої праці.
- * Нації творяться перемогами або нещастями, психологічно спільними для всіх членів одного національного колективу.
- * Кожне національне відродження починається з відродження еліти.

ОГІЄНКО Іва́н Іва́нович (*церковне ім'я*: Іларіон; 1882–1972) – український вчений, митрополит (від 1944), політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, лексикограф, історик церкви, педагог, дійсний член Наукового Товариства імені Тараса Шевченка (від 1922). Огієнко – автор багатьох наукових праць з українського мовознавства, історії церкви, культури, канонічного права. Основні праці: 1. «Історія української культури» (1918, 1991, 1992, 2002); 2. «Історія українського друкарства» (1925, 1994); 3. «Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність» (1926); 4. «Нариси з історії української мови. Система українського правопису» (1927); 5. «Історія української літературної мови» (1950, 1995, 2001); 6. «Граматичні основи української літературної мови» (1951); 7. «Етимологічно-семантичний словник української мови» (т. 1–4, 1979–95). Але справою життя Івана Огієнка (працював 1936–1955) – переклад Біблії, що до сьогодні є неперевершеним надбанням українського народу. Огієнко є також автоом *«Десяти мовних заповідей свідомого громадянина»*.

Однією з етапних праць ученого, яка за радянських часів вважалася особливо крамольною, є «Історія української літературної мови» (Упоряд., авт. іст.-біограф. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.). В історичному розрізі, тут доступно і переконливо автор показав усьому світові той воістину тернистий шлях, яким пройшла українська мова в умовах століть заборон, утисків і обмежень, дослідив феномен незнищенності її, як "душі нації", "найціннішого скарбу" народу. Водночас у книзі переконливо спростовуються необґрунтовані теорії щодо "ісконного єдинства руських наречій" і спільної мовної колиски для української, білоруської та російської мов.

Осн. тв.: "Дохристиянські вірування українського народу", "Кирило і Мефодій", "Українська Церква", "Ідеологія Української Церкви", "Українська патрологія", "Біблійні студії" та ін.

УКРАЇНСЬКА МОВА

Подаємо уривок з книги: Іван Огієнко історія української літературної мови. Київ – 2001. Див.: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>

I. Частина перша. I. Постановля української мови

-
5. Постановля української мови
 6. Українська земля й український народ
 7. Українські племена
 8. Територія розселення

9. Постання мов білоруської й російської
10. Спільної "руської" мови ніколи не було
11. Відмінність української мови й раси
12. Політика в обороні "ісконного єдінства русскіх наречій"
13. Необґрунтованість теорій учених російської школи
14. Українська мова, а не наріччя

5. Постання української мови

Переходимо тепер до опису постання нашої української мови. Усе вищесказане дало нам правдивий малюнок дороги цього постання. Українська мова як така зарисувалася ще на слов'янській прабатьківщині, від якої відірвалася вже з виразними своїми рисами, як поставала й кожна інша слов'янська мова. Усі згідності й спільності в слов'янських мовах легко виявляються з їхнього давнього сусідства на слов'янській прабатьківщині, а різні форми одного й того мовного явища були вже в самій праслов'янській добі.

У слов'янській прабатьківщині українці сиділи приблизно на тих самих землях, на яких пізніш застала їх історія, цебто, українці автохтони на своїх землях, як це удоводнив М. Грушевський; так само й чеський археолог Нідерле твердить, що українці й білоруси найбільш автохтонні на своїх землях. "Середнє Подніпров'я було правдоподібно правітчиною нашого народу", – твердить М. Грушевський (т. I, с. 5, 45). Таким чином, Подніпров'я – це центр нашої найдавнішої території, де поставала наша історія, де витворювалася наша мова. Але народ український займав розлогу землю, куди входили – вживаю пізніших назв – і Галичина, Закарпаття, південна Волинь, а також Подоння.

6. Українська земля й український народ

Українська земля, як доводять археологічні розкопки, була заселена з найдавнішого часу, ще з часів палеоліту, цебто старшої кам'яної доби. Київ постав ще з початком людського життя на Дніпрових пагірках; на його терені знайдено найдавніші сліди людського життя в Східній Європі. Дніпро (Бористен) з глибокої давнини був головною торговельною дорогою. Він має широку систему допливів, сам простий, спокійний, а тому дуже надавався на водний шлях, і Київ став його найкращим пристанком при різних зносінах.

Археологія й мовознавство тепер сильно розвинулися, й вони освітили початки українського народу й його мови ще в доісторичних часах. Археологія показала, що на наших землях, підбиваючи під себе тубільну людність, жило багато різних народів, наприклад, кімерійці (1000 літ до Христа), скити (VII ст. до Христа), сармати (IV-III віки до Христа), роксолани чи алани, готи (II-III в. по Христі), гуни (IV-V віки), болгари, авари. Народи ці позоставили на наших землях, а також у нашій мові багато своїх слідів. Цим пояснюється, що дуже багато, понад 600 різних топографічних назв, наприклад, річок, пагірків, осель і т. ін. чужого походження, – готських, сарматських, аланських і ін.

Уже з IV віку по Христі безперечно вирисовується перед нами український народ (М. Грушевський. Історія України-Руси, I, 15), а вже з VI віку бачимо його зовсім ясно. Так званих антів, що жили по берегах Чорного моря, наука

сприймає за предків українців, і про цих антів розповідають уже грецькі джерела VI віку.* І вже в той далекий час росла мова цього давнього народу, з неї пізніше постала мова українська. Звичайно, ця мова розросталася тією дорогою, на яку вступила ще на своїй слов'янській прабатьківщині.

Але під тиском кочівників, що заливали українську землю, українцям часом доводилося відступати, але пізніше вони знову верталися на свої споконвічні оселі, як було це, скажемо по готах. Був час, коли українські племена мусили відступити на Дунай, і пробули там не малий час, чого в нашій мові позостався цікавий слід: слово "дунай" у наших старих пам'ятках і піснях визначає взагалі велику воду; це бачимо, наприклад, у "Слові про Ігорів похід", нашій пам'ятці 1187 року.** Пригадую тут, що наш Початковий Літопис⁴ взагалі виводить слов'ян з-над Дунаю: "По мнозих временіх сіли суть словени по Дунаєві, где єсть нині Угорська Земля і Болгарська. От тих же словен розідошася по землі, і прозвашася імени своїми".

7. Українські племена

Уже на своїй прабатьківщині слов'яни ділилися на роди, а роди почали гуртуватися в окремі племена. Коли на Схід потягла частина слов'ян, то вона рано зайняла свої землі й тут довго жила окремими племенами. Наш Початковий Літопис подає такі слов'янські племена, що лягли в основу народу українського:

- 1) *поляни* – над Дніпром, у теперішній Київщині;
- 2) *деревліани* – в лісах по Горині, Прип'яті й Дніпру;
- 3) *сіверяни, сівера* – по Десні й лівих допливах середнього Дніпра;
- 4) *уличі* – між Дністром та Бугом;
- 5) *тиверці* – на південний захід від уличів, над Дністром, аж до моря;
- 6) *дуліби, волиняни* – над горішнім західнім Бугом;
- 7) *хорвати й лучани* – в Галичині, їх року 981-го князь Володимир⁵ прилучив до своєї держави.

На жаль, Літопис подає не про всі племена, наприклад, мовчить про донців, що заселявали Подоння й пізніше злилися з українцями. Археологія цілком підтвердила ці дані Початкового Літопису про розселення східньої групи слов'ян.

Одірвавшись від спільнослов'янського життя, східнослов'янські племена довго жили родами, мало єднаючись між собою, бо й добрих шляхів для єднання не було тоді, та й саме родове життя від того стримувало. Наш Початковий Літопис сильно підкреслює окремішність наших племен, і твердить, що кожне з них жило своїми звичаями й обичаями. На формування окремих племен із родів сильно впливали такі фактори: географічне положення, економічний стан, стан політичний і сусідство з іншими племенами. Процес формування племен українського народу, а тим самим і української мови, затягнувся на довший час, головню ж на віки IX, X і XI, коли остаточно створилися українські племена, а з тим і говори української мови.

8. Територія розселення

Територія розселення українських племен, а тим і української мови, була дуже розлога. На півночі її йшла лісова полоса – густі ліси, що залізною заслоною відділювали українські племена від тих племен (словен, в'ятичів, фінів), що пізніше склали народ москвинів чи великоруський. Ліси й залісся були мало придатні до хліборобства, й українських племен до себе не манили. На заході нашої землі були Карпати, далекі від центру на Подніпров'ї. На півдні тягнувся широкий степовий пояс – середньоазійський степ, що заходив на нашу територію великим клином. Це центральне Подоння, долішне Подніпров'я й Подністрів'я. По цьому степу постійно товклися різні азійські кочові орди, головню монгольські, з якими ми весь час мусили входити в певні стосунки, а це позо-стало виразні сліди і в нашій культурі, і на нашій мові.

Справа в тому, що безмежні рівнини Азії йшли без перепон в Європу аж до Атлантийського океану, тому азійські кочовики легко сунулися далеко на захід. В Азії відбувалися різні фізичні та геологічні зміни, які гнали азіатів на захід.

Різні кочові монгольські орди, що товклися по нашій землі, довший час не давали змоги нашим племенам тісніш об'єднуватися в державну спільноту. Але коли на півдні та сході від нас постала сильна й культурна Хозарська держава ⁶, то вона в VI-IX віках стала для українських племен охоронним валом, за яким вони змогли об'єднатися й створити міцну державу. Це була половина IX віку, коли з племен почав складатися український народ і коли з племінних говірок стала творитися українська мова.

Чужинців на українській території було мало, але з часом вони закріпилися на наших пограниччях; це були: поляки, москвини, білоруси, литовці, словаки на заході й півночі, і всі вони позоставили свої сліди на нашій мові, як і ми на їхній. Взагалі, на заході українська територія немало тратила на користь поляків, угрів, волохів та словаків, зате далеко посунулася на південь та схід, по Крим та Кавказ.

9. Постання мов білоруської й російської

На слов'янському Сході постала не одна українська мова, але три мови: українська, російська й білоруська, і всі три вони, одірвавшись від мови праслов'янської, постали рівнорядно однаковим способом, і всі вони мови окремі, самостійні.

В основу білоруського народу лягли племена: *полочани* – по горішній Двіні, західна частина кривичів при Дніпрі, *радимиці* – по середньому Дніпру й Сожу, *дреговичі* – в Поліссі. Білоруські племена рано опинилися в українському державному об'єднанні, мали українську княжу династію в своїх пізніших князівствах: Полоцьким, Мінським і Смоленським. На Сході зацепилася навіть українська вимова в назві міста Мінськ замість білоруського чи російського Менск.

Треба мати на увазі, що слово "білоруський" дуже давнє слово, і в'яжеться з Руссю українською, а не московською. Довгі віки Білорусь зв'язана була з Україною єдністю державною, церковною та культурною. Ось тому по-німецьки кажемо Weissruthenie, а не Weissrussland.

Російські племена посіли північну землю на Сході. Це були племена: *словени* – біля озера Ільменя, на самій півночі, *східні кривичі* – над горішньою Волгою, *в'ятичі* – по горішній Оці (Ока).

Племена ці, прийшовши на східну північ, застали там багато різних степовиків, малих фінських племен монгольської раси: чудь, весь, мурома, меря, мордва, черемиси, вотяки, зиряни й ін. І розпочалася тут уперта й довга боротьба слов'янських племен з племенами фінськими. Фіни були слабкі й спокійні, тому легко піддавалися рушенню, а вкінці підпали їм зовсім. Слов'янщення чи рушення фінів розпочалося дуже рано, може ще з VIII віку (див.: проф. С. Платонов. Учебник русской истории, 1945 р., с. 10) і тяглося дуже довго, цілих п'ять віків. Взагалі, всі новітні російські вчені доводять, що росіяни, як народ чи нація, постали з мішанини з підбитими фінами, й постали дуже пізно, десь у XII-XIII віці.

Звичайно, ця велика фінська домішка сильно відбилася як на російській мові, так і на самому народному житті. Про це проф. С. Платонов пише (с. 60):

"Смешение русских поселенцев с финскими туземцами не прошло бесследно для русских. Они восприняли некоторые физические и духовные черты того племени, с которым роднились на новых местах. Изменился их чисто славянский тип и характер, получилось как бы новое славянское племя. Это племя, в состав которого вошли славяне разных областей и племен и некоторая примесь финов, называется великорусским племенем".

Ось тому й сама російська мова складається під впливом і своїх східних сусідів, різних фінських племен, чому в ній, особливо в топографічних назвах та в мові живій, так багато різних фінських слів, чого не було й нема в мові південній, українській.

Проф. Пресняковъ. Образование великорусскаго государства. 1918; Любавский. Образование основной государственной территории великорусской народности. 1929.

Російська мова, як і мова українська та інші слов'янські мови, намітилася ще на слов'янській прабатьківщині, і то не тільки сама, але в двох своїх головних наріччях: північноруське й південноруське. Від племен українських ці російські племена були відгороджені густими величезними лісами, тому обидві ці мові розвивалися незалежно одна від одної, розвивалися кожна своєю дорогою, без якоїсь спільної доби, для якої нема місця в нашій історії.

До цього треба ще раз підкреслити, що південний кочовий степ робив життя на українській землі дуже небезпечним, тому весь час була певна колонізація з півдня на північ, в залісся, в Суздальське князівство. Українці (як це бачимо тепер у Канаді) попереносили на північ свої південні назви міст, наприклад: Переяслав, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич і т. ін. Попереносили також і поширили свої старші билини князівської доби й т. ін. Звичайно, вся ця українська еміграція на північ винародовилася, та й була вона, певно, не надто великою, хоч сліди її в російській мові полишилися надовго.

10. Спільної "руської" мови ніколи не було

Говорити про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав, – такої єдності ніколи не було, й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на Сході слов'янства. Так, Україна, що тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX-X віках увесь слов'янський Схід, цебто народи український, російський та білоруський, але це було об'єднання виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне. До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. Дійсно, з України, з Русі (це була головно Київщина) пішла наша князівська династія Рюриковичів⁷ на північ, так що московські князі аж до 1613 року були, як знаємо, тільки з цієї династії. Але спільність князівської династії (в дійсності варязької) аніж не свідчить про спільність племінну чи мовну – український народ і українська мова пов'язана з народом російським і його мовою так само, як і з іншими слов'янськими народами й мовами. Державна єдність для розвитку мови – це чинник великої ваги, але не вирішальний, тим більше, що й сама ця єдність не була довгою, і в 1125 році, по смерті великого князя Володимира Мономаха⁸ назавжди порвалася. Українська династія занесла з півдня на північ і свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже в давнину. Русь – це була тільки державна назва, до того можливо й не своя, політичний термін, спільний спочатку на Сході для півдня й півночі, але головно для півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти.

Що не було якоїсь спільної мови "руської" чи "праруської", про це рішуче твердить проф. С. Смаль-Стоцький у своїй вище цитованій праці "Східні слов'яни", 1928 р., с. 21:

"Не було (спільного) центра або коліски східних слов'ян на середньому Дніпрі. Словіни новгородські, радимичі, і в'ятичі, і кривичі та й дреговичі середнього Дніпра ані не бачили, в тій колісці ніколи не лежали, і з неї в свої нові оселі ніколи не розходилися, тільки прямо із свого первісного осідку в прабатьківщині, так би сказати, найкоротшою дорогою направи, посуваючися навкруги балтів, ішли до нового осідку. Так само й бужани, і волиняни, і дуліби, і тиверці не вилігувалися в колісці над Дніпром. Якоїсь єдності й спільності східних слов'ян з одним якимсь центром не бачимо навіть ще далеко пізніш, а не то в цих давніх часах. Східні слов'яни, т. зн. їх частини (племена) стикалися в тих часах однаково і з північними, і західними, і південними слов'янами, т. зв. з поодинокими їх племенами, ніякі спільні інтереси супроти інших груп їх тоді до купи тісніше не в'язали, так що про якийсь окремішній спільний їх розвиток у суперечності до південних і західних слов'ян ані сліду ніде не бачимо".

В 988 р. великий кн. Володимир охрестив Київ, а потім почав хрещення й усієї своєї величезної держави. Тоді ж розпочалася в Києві й наша літературна мова, і кн. Володимир далі ширив по всій своїй державі не тільки православну Віру, але й літературну мову. І на півночі запанувала та сама літературна мова, що й на півдні, і вся ця літературна мовна спільність довго накидала в науці мильний погляд ніби й про однаковість народних мов. Церковнослов'янська

мова була тоді літературною мовою для всього слов'янства, але з цього ніхто не стане твердити, що й народні мови були однакові. Літературне, скажемо, *вѣра* на півдні вже в IX-XI віці вимовлялося *віра*, а на півночі *вера*.

11. Відмінність української мови й раси

Пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI віку, але й вони свідчать, що вже тоді наша українська мова мала свої основні риси, відмінні від рис мови російської*.

* Див. мою працю *"Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків"*, 1929 р., 494 с. – тут я докладно вияснив риси старої нашої мови.

Проф. Є. Тимченко випустив цінну працю *"Історичний словник українського язика"*, Київ, 1930-1933, т. I (більше не було). Коли б цей словник брав матеріал починаючи з XI ст., відразу було б видно, що вже тоді українська мова була самостійна, від російської мови відмінна. Та советська російська влада дозволила друкувати цього словника тільки з матеріалом, з XIV віку починаючи.

Але й без цього за останні часи сильно розвинулася наука про людину, антропологія, і вона незбито доказала, що українці й росіяни – це два різні народи; див., наприклад, працю проф. Хв. Вовка: *Студії з української етнографії та антрополії*. Прага, 1927 р.

12. Політика в обороні "ісконного єдинства руских наречій"

Те, що державна назва Русь перейшла з України також і на північ, а також те, що спочатку, в X-XII віках усі східні племена були в одній державі, та що з 1654 р. українці підпали під московську політичну владу, це поставило російських учених на ложну путь, ніби народи український і російський – це один і той народ, а мова їх спільна, чи власне українська мова – це наріччя мови російської. І ось це почали російські учені боронити в своїх наукових працях, але робили це з чисто політичних поглядів: коли признати українцям окремішність їхньої мови, то, виходить, і народ окремий, а це вже накидає думки і про окремішність державну. Таким чином російська наука стала проповідувати "ісконное единство русских наречій", а це довело тільки до наукового баламутства. Такі "політичні українці" по Першій світовій війні появилися й по інших державах слов'янського світу. Серби захопили хорватів і їх наука стала всіма силами доводити, ніби хорватська мова – це тільки наріччя сербської, що є тільки одна сербохорватська мова. Так само чехи захопили Словаччину і так само їхня наука стала доводити, ніби є одна чехословацька мова. Більше того, росіяни, серби й чехи тихо подали один одному руки й спільно доводили, що нема окремих мов ані української, ані хорватської, ні словацької. Польська наука, так само політично заінтересована в своїх українських підданцях, стала робити те саме, наприклад, проф. А. Брюкнер. Учений світової слави В. Ягіч у своїх німецьких писаннях в Австрії зве українську мову окремою самостійною мовою, а в російських писаннях – тільки за наріччя. Покійний наш проф. С. Смаль-Стоцький, що ревно боронив самостійність української мови, живучи в Чехах, не визнавав ані словацької, ані хорватської мови за мови самостійні*.

На такій же політичній основі постала була 1856 року й відома теорія російського професора М. Погодіна, що ніби поляни – то були великоросіяни, яких татарський погром Київської землі погнав на північ, а в XIII-XIV віках опустілі українські землі зайняли галичани. За цю теорію зав'язався довгий спір, і вкінці багато вчених як українців, так і росіян, глибоко довели, що українці автохтони на своїх землях, і по татарському погрому позоставалися так само вдома, а втекла тільки незначна частина.

** Див. його працю "Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов". Прага, 1927 р., с. 7, 13, 15 та ін. Цікаво, що "Відозва до українців" 1846 р. Київського Кирило-Методіївського Братства зве словаків і хорватів окремими народами.*

*** Про теорію Погодіна й зв'язаний з нею спір докладно подаю з відповідною літературою в своїй праці "Українська культура". Прага, 1923 р., с. 254-261.*

13. Необгрунтованість теорій учених російської школи

За останні часи, в кінці XIX й на початку XX ст., сильно була поширилася наука т. зв. російської школи, академіка Ф. Фортунатова та його учнів – А. Шахматова, Поржезинського й ін. Ці вчені встановили науку про т. зв. прамови, праформи, празвуки й т. ін. В історії постання мов вони вводили загальні чи прадоби, встановлені не на основі фактів, а виключно на голих домислах. Так наприклад, А. Шахматов доводив, ніби була загальна пра-руська доба в житті східнослов'янської мови, і тільки десь у XII ст. з неї постали мови українська, російська й білоруська.

Ця теорія Шахматова про спільну праруську добу була може бистроумна, але малодоказова. Багато вчених прийняли її й ідуть за нею й тепер. Але генеалогічна теорія Шляйхера давно вже впала і помалу почала падати й теорія про праруську добу Шахматова, як постала на родословній теорії. Сильніші вчені західні не раз виступали проти теорій Шахматова, наприклад, А. Брюкнер, В. Ягіч і ін., а Міклошіч взагалі не визнавав прамов. Сумнівалися в правдивості далекодучих гіпотез Шахматова й деякі вчені російські, наприклад, Істрин. Особливо гостро виступив проти теорії Шахматова наш проф. С. Смаль-Стоцький, пишучи, що вона "фантастична, штучна, скомплікована й до неможливості замотана, нереальна... Праруська мова – це тільки фантазія, яку крайня пора вже раз викоринити в нашій науці... Російська школа (Фортунов, Шахматов, Поржезинський) признає ще взагалі велике поле фантазії й любується в комбінаціях і теоретичних конструкціях, які, на наш погляд, переступають межі науки й сягають в область поезії".*

** Др. С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів. 1927, с. 52, 72, 61; Олексій Шахматов. 1864 р. † 1920 р.*

Як я вище показав, слов'янські племена з прабатьківщини порозходилися в різні місця, й ніякого праруського народу ніколи не було, а тим самим не було й праруської мови. Українська й російська мови започаткувалися ще на слов'янській прабатьківщині, а вийшовши звідти, розвивалися кожна окремо й самостійно.

14. Українська мова, а не наріччя

Наукове мовознавство тепер довело власне такий погляд на життя й постання мов взагалі. Мови розвиваються рівнобіжно одна одній, а не генетично, не одна з одної. Уже Копітар у своїй праці 1836 року показав, що всі слов'янські мови – то сестри одна одній, незалежні одна від одної. Так само й Міклошіч справедливо навчав, що всі мови самостійні. Так, сусідні мови завжди мають багато спільного, але все-таки кожна мова індивідуальна окрема одиниця.

З бігом часу ніби спільні мови розходяться, мовні різниці стають ясніші. Взагалі, на розвій кожної мови сильно впливає час, історія, її сусіди. Багато російських учених твердили, ніби українська мова – то тільки наріччя мови російської, а польських – наріччя польської. Це чисто суб'єктивні політичні твердження, на науці не оперті. Народ чи нація постає з племен, племена з родів; так само постає й мова зі своїх племінних говірок. Зрештою, термін язик-мова, наріччя, говірка – це все умовні терміни, для окреслення яких нема сталого змісту, нема й ясної межі між ними. Російська мова, скажемо, є окрема самостійна мова, але супроти своєї праслов'янської мови, з якої вона розвинулась, вона тільки наріччя. Життя й культура з бігом часу ведуть племена до об'єднання, так само й говори об'єднуються в мови. Свого часу російський проф. Будилович у Варшаві, намагаючись довести, Що поляки не мають окремої мови, твердив, що язиком зємо ту мову, що налічує щонайменше 20 мільйонів народу, коли ж народу менше, то це не язик, а тільки наріччя, мова, жаргон. До цього допроваджує політичне осліплення й суб'єктивне бажання обернути мови конче в говірки іншої мови!

За новішого часу глибоко вивчаються окремі мовні явища й творяться т. зв. ізоглоси, ізофони й т. ін., а вони ніколи не пробігають рівнобіжно в одній мові, а перетинаються й перехрещуються по різних мовах. На основі власне цього можна давати зовсім інші поділи слов'янських мов, і це певно незабаром буде зроблене. І взагалі сусідні мови сильно збігаються між собою, і їх відокремити так же трудно, як трудно відокремити окремі кольори в райдузі: колір існує, але неможливо окреслити, де він починається, а де кінчається.

Антропологія ясно й докладно довела, що расово українці, росіяни й поляки – це різні окремі народи. Так само різні в них мови, кожна сама в собі самостійна, а для досліду цього треба брати мову в цілому: в фонетиці, в формах, в складні, словнику, наголосі й т. ін. – тоді тільки впливе перед нами кожна мова, як цілість у самій собі, як мова самостійна. Початок багатьох мовних явищ треба шукати не з впливу панівної мови, а ще на прабатьківщині. Як я вже підкреслював, наші пам'ятки сягають XI століття і в них уже знаходимо багато основних рис української мови. Але треба тут підкреслити, що в мовознавстві ще й

сьогодні подивується неправильно, тільки російське, читання староукраїнських пам'яток, а це веде нас до повної наукової плутанини. Навпаки, коли старі наші пам'ятки читати так, як вони справді читалися на наших землях, тоді перед нами впливає правдива наша фонетика.*

** Див. мою працю "Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці". Варшава, "Елпіс", 1926 р., т. I, с. 9-32.*

Російські вчені тільки з політичних міркувань натягують українську мову до мови російської. А між тим глибше вивчення нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської. І це відомий факт, що українець, який не знає російської мови, легше порозуміється з сербом, ані ж з росіянином. Та й расово українець ближчий до серба. І цілком можливо, що на прабатьківщині в українців було трохи інше суспільство, аніж воно тепер. У всякому разі, в дунайську нашу добу ми сусідували з сербами, а не росіянами.

А вже коли українські племена закріпилися остаточно на своїх місцях, то в них ніколи жодної тяги на північ не було, – там було гірше життя, та й ліси непроходимі. Про це правдиво пише російський учений Ростовцев: Київська Русь "по своїх попередниках одержала в спадщину всі риси, притаманні для держав, що постали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, а не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами".*

** М. Ростовцев ъ. Еллинство й иранство на юге России. СПб., 1918. Див. іще: Проф. Готьє. Очерк по истории материальной культуры Восточной Европы. Ленинград, 1925; Б. Д. Греков. Культура Киевской Руси.*

При такому стані нема й мови про якусь там спільну праруську мову: мови українська й російська розвивалися окремо й самостійно, одна від одної незалежно.

Ось таким шляхом постала українська мова, і серед слов'янських мов завоювала собі окреме становище, як мова самостійна. Науковий світ європейський скоріш визнав українську мову за мову самостійну, наприклад: чех Палацький 1830 р., Копітар, Шляйхер, Ф. Міклошіч, Шмідт, Гірт, Бодуен-де-Куртене й багато інших*. Російські вчені вперто звали українську мову наріччям російської, але багато з них також здавна пішли за правдою й визнавали нашу мову мовою самостійною, наприклад: П. Лавровський, Даль, Срезневський, Ф. Корш і ін. А року 1905-го й уся Російська Академія наук своєю "Запискою" визнала українську мову за мову самостійну**.

** А. Животко. Чужинці про красу й багатство української мови // "Холмський Православний Народній Календар на 1944 р.," Холм, с. 80-82; Ілько*

Борщак. Европа про українську мову XVII-XVIII ст. // Рідна мова, 1933 р., ч. 2 і 8.

*** Див.: Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПб., 1905 р., видання Академії наук.*

Вороги української мови часом твердили, ніби вона – це "видумка австро-польської інтриги" (М. Юзефович) . Подібну думку ця "Записка" Академії наук зве "плодом неучтва або злобної видумки".

ДОНЦОВ Дмитро Іванович (1883, Мелітополь –1973, Канада) – український літературний критик, публіцист, філософ, політичний діяч, засновник теорії інтегрального націоналізму, представники якого, гадав, мають бути провісниками ідеалістичного погляду на світ, який вони розуміли як антитезу матеріалістичній філософії марксизму-ленінізму та засіб від позитивізму провідних діячів української демократії. У пошуках причини поразки української боротьби за незалежність (1917–1920) націоналісти переконалися, що маси прагнули незалежної держави, проте були засмучені і розчаровані слабким урядовим керівництвом. Гуманістичні традиції дореволюційного українського керівництва він охарактеризував як наївні та яким не вистачає національних переконань.

Ідеологію ОУН до 1943 р. називають *інтегральним націоналізмом* - на чолі України має бути верховний правитель, в країні повинна діяти єдина партія –ОУН, велика роль відводилась церкві. Основні засади інтегрального націоналізму за Донцовим: Нація – абсолютна цінність. Вища мета – незалежність держави. Мета виправдовує всі засоби. Майбутню державу повинен очолити вождь, керманіч з необмеженою владою. Соціально-економічні питання – другорядні.

Керуючись ідеями Ніцше, Донцов прийшов до генерального висновку: нація – не лише «мовна чи національна збірнота», – нація – це «воля щось спільне творити». Донцов намагався прищепити українській суспільності волю до влади і волю до життя, фанатизм на шляху боротьби за власну ідею, тверду віру у власні сили, і тільки такий вихід він вбачав у творенні повновартісної нації. Націю може порятувати лише народження нової психології переможців, а не рабів, «не вічний стогін покараних рабів і слези».

Коли ж Донцов говорить про суспільну еліту, то усвідомлює під цим не якісь матеріальні чи політичні переваги. Еліта, вибрані – це ті, хто вимагає від себе більше ніж інші, навіть якщо ці вимоги їм не під силу. Донцов послідовно обстоював ідею незалежності України та застерігав від орієнтації на Москву, попри те, чи вона царська, республіканська, буржуазна чи пролетарсько-

соціалістична. Різні сучасні українські націоналістичні рухи декларують тяглість своєї ідеології до інтегралізму.

Осн. тв.: "Історія розвитку української державної ідеї" (1917); "Українська державна думка і Європа" (1919); "Підстави нашої політики" (1921); "Націоналізм" (1966); "Дух нашої давнини" (1944); "Туга за героїчним" (1953); "Від містики до політики" (1957); " (1958); "Незримі скрижалі Кобзаря" (1961); "Росія чи Європа" (1955).

Дмитро Донцов. НАЦІОНАЛІЗМ

Подаємо уривок з твору: Д. Донцов. Націоналізм. – Львів, 1926. – С. 3–5, 224–255.

Замість передмови

Наш час є часом сумерку божків, до яких молився ХІХ вік. Катастрофа 1914 р. не даремно перелетіла через наші голови: всі "незрушимо" засади і "вічні" закони суспільної еволюції розсипалися в порошок, отвираючи безконечні перспективи перед людською волею.

Лише *один* закон вийшов неткнутим з катастрофи. Це – закон боротьби, яку Геракліт називав початком усіх речей, закон вічного суперництва націй, який панує над світом тепер так само, як панував у початках історії народів і держав. Розніжений вік, якому кривавий підсумок зробила перша світова війна, вік забобонних "законів" і законних забобонів забув про цей одинокий закон життя. Особливо в своїй другій половині почав наш вік забувати, що то є *воля*, пам'ятаючи лиш про *розум*; що то є *боротьба* і що то є *нація*, як одна з найгарніших еманаций волі до боротьби і боротьби за волю. *Розум, еволюція і космополітизм* – ось були цінності ХІХ віку, яким задали страшний удар події 1914 року.

Той рік пригадав нам призабуту правду, що світ належить до тих, які вміють хотіти; що одиноким живим чинником міжнародного життя є нація, незалежно від того, яка кляса веде її за собою. Правда, деякі проблеми, що стояли перед народами, розв'язано, але другі висунулися на їх місце. Новий ряд нових завдань виростає перед нами, що їх розв'язуватимуть наші нащадки. Впав царат, але живе й росте російський імперіялізм, як і його противник. Зник каліфат, але по нім прийшла регенерація Ісляму, якого вибухова сила так добре нам знана з історії. Животворчий дух Заходу починає віяти на Далекому Сході, де зріють події, повні тяжких наслідків, друго- і третьорядні континенти зголошують свої права на рівноправність або й на гегемонію, захитується становище Європи в безнастанному русі народів і країн.

Як у тридцятилітню і столітню війну, як у 1648 і 1709 рр., як під Каннами і Саляміном, ідея, яка порушуватиме конфліктами, що назрівають, буде ідея нації, ідея людської спільноти, що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю...

І в такий момент наш нарід стоїть обездолений і "обезмозглений" (decerebre), як сказав би Барес: без національного "вірую", і без сильної волі

боротися за нього; маючи замість національного ідеалу надтріснуті скрижалі старих вивітрілих “мудрощів”, мляву саламаху з “поступу”, “еволюції”, “міжнародного братерства” та інших “інтернаціоналізмів”, – отруйного зілля для здорового народного організму; засад, прекрасних для народів-*провінцій* та їх ідеологів провансальців, але не для народів-націй.

В цій книзі хочу усталити поняття українського націоналізму, так як я його розумію. А розумію його не як ту чи іншу програму, не як відповідь та завдання нинішнього дня, (і тому хай не розгортає цієї книги той, хто шукатиме в ній аргументів за тією чи іншою “орієнтацією”, партійною “програмою” чи формою правління), – лише як *світогляд*. Як певний світогляд протиставляю своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізмові XIX віку, *націоналізмові упадку або провансальству*. До цього типового провансальства я зараховую (виймаючи з нього те, що треба вийняти) дивну мішанину з кирило-методіївства й драгоманівщини, легалістичного українофільства й народництва з їх крайніми течіями, марксизму й комунізму з одного боку, “есерівства” і радикалізму – з другого, нарешті – з правих ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи неомонархізмом.

Ці напрямки різнилися між собою не в однім відношенні, навіть поборювали себе взаємно, але тим не менше *всі вони корінилися в тому самому світогляді, якому, як світоглядові упадку, протиставляю тут інший, йому засадничо ворожий*.

Початки того, що я розвиваю тут, розвивав я з того часу, як почав писати; отже те, що пишу, в суті речі ні в чім не різниться від того, що я писав досі. Лише тепер я старався убрати в систему те, про що перед тим писав доривочно або натяками. Яка мета цієї книги? Вплинути на формування української національної ідеології, яка, я в це вірю, вийде переможно з умового розбрату наших днів, – і тим самим вплинути на біг майбутніх подій. Хто сумнівається в можливості такого впливання хай пригадає собі слова Емерсона: “Всяка революція була спершу думкою в мозку однієї людини”.

Позитивну частину цієї книги мусіла попередити частина негативна, критика нашого “провансальства”, хоч цілковите розуміння цієї критики можливе щойно по прочитанні другої частини. Характеризувати наше провансальство я мусів його *ж таки словами і виразами*, не тому, що мені хотілося перетяжувати книгу цитатами (які уживаю не як докази, лише як ілюстрацію), а тому, що своїми словами мені просто неможливо було зформулювати так безконечно чужу мені ідеологію.

Розділ II. Зміст української ідеї – яскравість, виключність, всеобіймаючість

Тільки безуслівна віра в ідеал хоронить його від розкладу; вона не допускає до жадної дискусії над його наказами, до жадних розумувань над усталеними заповідями. Емоційне, чуттєве забарвлення ідеалу стереже його від найсильніших логічних нападів, найбільш незбитих розумових “доказів”. Аксиоматичний характер ідеалу (який він завдячує цій “емоційності”) згори виключає

всяку розумову аналізу, робить ідеал *нетикальним*, оточує його міцним муром “фанатизму”, якого не розвалити найтяжчим гарматам переконувань, глуму, обману або провокації. Там, де інтелектуаліст гризеться сумнівами, де за їх підшептами, двоїться його ідеал і його душа, – там віруючий, не тратячи часу на безплідні дискусії, як Лютер, кидає в Люципера-спокусника каламарем, і мара щезає. Непереможний в штуці *аргументування*, диявол сумніву тікає перед такою вірою.

В нас якраз боялися цієї віри! Не любили “примусових думок”, ані “абсолютного ідеалу”, ями логікою розсудили” питання нашої віри. Наше відношення до своєї й чужої ідеї базувалося на славнім “тому, що”, а наше відношення до дійсності переносили ми, за Драгомановим, “з почуття і віри на науку і розрахунок”. Не в гарячій, беззастережній прив’язанні до своєї ідеї (не в “емотивності”), але в моментах їй чужих, шукали ми санкції і оправдання цієї ідеї. Позбавлена емотивної підтримки, душа українця, навстіж відчинена нашептам часто чужої логіки, хиталася між різними, часом собі суперечними думками, не вміючи *відселити* в собі Савла від Павла, не віруючи ціло ані в одне, ані в друге.

Ось у цій слові “відділити”, *в неясності змісту української ідеології, є причина нашого, що так скажу, національного атеїзму*. Ось що про це пише Фереро: Людина може увірити в якусь правду *лише* “коли вміє її *відрізнити і протиставити* тому, що протилежне їй . . . (добре – злomu, красу – гидоті, правду – похибці). *Лиш тоді* може вона розрізнити свої вартості й протиставити їх протилежним, – коли *відділяє їх ясною чергою*, означеною межею. “Означити” (definir) походить від “знак” (finis), який означає границю, межу. Коли ці границі затерті або помішані, тоді добро, зло, правда й помилка, гарне й гидке мішаються. А в такому випадку як може воля *бажати* їх або ні, коли не вміє розрізнити?” В такому разі все кінчиться “анархією доктрини і ослабленням волі”¹⁹. Тут властиво було взаємне діяння. “Анархія доктрини” привела до ослаблення волі”, ослаблення волі” до логічної казуїстики, до повної “анархії доктрина, з яких ні з одною не в’язали в нас ні пристрасної любови, ні сильної відрази. Нам бракувало національного *догматизму*. Вірити можна лиш в те, що яскраво стоїть перед духовим зором. А що могли ми любити, коли бачили світ мов через льорнетку, накручену на чуже око, де все зливалось в неясну саламаху, де не можна було відрізнити націю від племені, самостійність від федерації, рідної країни від “слав’янства” **або** “Сходу Європи”, нарід від племені або класи, націоналізму від інтернаціоналізму, державництво від провінціалізму, свою ідею від чужої, угоду від боротьби? – Образ того, що треба було любити зливався з образом того, що треба ненавидіти. Яскравого протиставлення Бога і мамони, якому завдячує свою силу кожна релігія, – в нашій національній ідеології не було, не було догми, а значить і “еросу”, а значить і правдивого націоналізму, який притягав би маси.

Яскравою ідеєю була мрія – образ російського трьохраменного хреста на Св. Софії в Стамбулі, або Польщі *od morza do morza*. Можна було вмирати за суверенність нації, але за пропорціональне виборче право? . . . За Україну “як земля вширшки, як небо ввишки”, але за “автономію”, “самоопределение с при-

соединенієм”? Можна було гинути за самостійність, але не за федерацію, не за ту саламаху звалених в одну кучу, невідділених яскраво одна від однієї ідейок, з причепленими до них безконечними “але”.

Не маючи яскравого ідеалу, що виразно відрізнявся б від інших ворожих, українство *не могло мати сильної віри* в нього. Тому й старалися підперти його розумовими доказами, від яких ідеал блід і розпливався мов туман.

Для того, щоб ідеал був ясний, треба його “відрізнити і протиставити тому, що противне йому”. Цього українство ніколи не робило! Тут воно задовольнялося формулою Гр.Полетики, “патріотическим розсудженієм” на тему “Малої Росії”: “каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения (ii) прав и вольностей”. Це було цілком щось протилежне до формули Хмельницького – “нехай одна стіна о другу удариться, одна впаде, друга зостанеться”. Драгоманів застерігався проти сполучення української ідеї з поняттям “суду Божого”, з образом, що цілком відповідав сорелівському “мітові” або візії Шевченка (“Заповіт”, “козак безверхий”). “Поступове” і “соціалістичне” українство ХІХ-ХХ вв. теж прийняло формулу Г.Полетики. Його засадою, як і Г.Полетики, – стало шукати “приємливого для обох боків виходу з конфлікту”. Монархісти розуміли національне відродження “спільно з національним відродженням всіх трьох Русей”. Зрештою і автор “України ірреденти”, для отримання прощення за “гріхи молодости”, – висловився проти “національної ексклюзивності”, і радить “змагатися за добро нації... без ворожнечі до інших і в злучі з іншими націями”²⁰.

Бельгія і Чехія у війні 1914р., що відразу стали по боці Антанти, большевики, що відразу виступили з “інтернаціональними” гаслами – одверто протиставляли свою ідею ворожим їй силам. В нас старались вгадати яка сила перемає, щоб на ту “орієнтуватись”, і це звалось “реальною політикою”. “Общество – писав П.Куліш – подпав под иноплеменную *власть*, неизбежно деморализуется, доколе беззаветно не признает в ней охранительного *начала благоустройства*, или же не возстанет против нея со всей энергией отчуждения”.

Думаючи передусім не про “власть”, лише про “благоустройство”, – українська ідея не могла бути ані яскравою, ані різко, “со всей енергією” протиставляти себе іншій, і в наслідок того – “неизбежно” деморалізовалась”.

“Was ihr den Geist der Zeiten heisst, das im Grund der Herrn eigener Geist” – це правило второпали інші, сильні народи, які з себе *творили* “дух часу”. Наш провід – волів до нього пристосуватися, а не надати матерії власну форму...

З цим має раз на все зірвати нове українство. Бо всі ці ідейки (слов’янофільство, “Схід Європи”, соціалізм), мусять безплідними вмерти, як усе половинчате, що стає в дорозі цілому. Українство мусить усвідомити собі, що його ідея, коли хоче перемогти, повинна бути яскравою ідеєю, себто виключати всяку іншу, основуватися не на частиннім, але повнім запереченню чужої. *А для того ця ідея повинна бути всеобіймаючою.* А це значить, що вона повинна перейняти поняттям політичної влади, над людністю і територією, а по друге – натхнути собою таку суспільну форму господарства, яка б дозволила їй піднести “благоустройство” країни під своєю хоругвою, потроїти видатність моральних і фізичних сил країни в порівнянні з її теперішнім станом.

Досі наша ідея журилася всім іншим, тільки не цим. Їй було байдуже “як там впорядкується вище державне начальство”; чи будемо мати власні “двір, армію, в’язниці і жандармів”. Їй не потрібні були ці “шумні” й “далекі” програми “непевної вартости”. Ходило лиш про “забезпечення культурного й суспільного самоозначення”, про “волю особи”; радилося не “рватися заложити свою державу”, але стреміти до “волі краюї, громадської”, бо самостійність віджила свій вік”. Метою було лише “соціяльне визволення” і щастя селянської “мирної країни”, не задираючись з ніким, соціялістичне або хліборобське “благоденствие”. Хто його дасть – все одно, “європейський Схід”, взагалі “вітер зі Сходу”, якась наднаціональна організація. Отже збереження, трохи зреформованого чужодержавного ладу в середині, і – на зовні. А все це, і провінціалізм, і інтернаціоналізм, було зреченням з найважнішої функції зорганізованої нації – урядження влади, передача її чужій ідеї і державі. Це було *не повне, але частинне* лише, заперечення чужої ідеї; капітуляція перед нею, що обмежувала всеобіймаючість національного ідеалу.

Як “примус” в чуттєвій стороні свого ідеалу, так відкидало українство, в своїй змістовій частині, момент влади, властивий усім творчим ідеям. Воно часом бунтувалось проти чужого категоричного імперативу, але – лише в ім’я його обмеження, не протиставляючи йому свого безоглядного наказу. Ми не воювали на те, щоб на місце “фальшивої” ієрархії поставити “правдиву”; не на те, щоби, як протестантство, установити нові права й обов’язки. Лютерові належать слова: “Що є війна, коли не скарання безправства й злого? Нащо воюють, коли не на те, що хочуть мати мир і послух”²¹. А ось що каже большевик: “На черзі дня – ряд грандіозних *вибухів*, щоб потім *скувати* землю в один залізобетон”...

“Скувати”, “змусити до послуху” сили окруження, принести ідею свого, нового порядку, – ось перше завдання всеобіймаючої ідеї. І якраз тих функцій зрікалося українство, уступаючи їх іншим, – у відношенні до зовнішнього світу й до світу власного окруження. *Чуттєву сторону* українського ідеалу означали в нас словом “ніжність”, яке виключало “насильство” і “зачіпність”. Та “ніжність”, яка була примітивним щаблем об’єктивації волі, мала свій відповідник в *інтелектуальній*, змістовій стороні українства, який полягав у зреченні найвищої функції нації, функції влади.

Щоб говорити з Карляйлем, провансальський націоналізм звертав увагу на “неістотне” національного ідеалу. Великі ідеї все відрізняють істотне від побічного. В істотнім – не знають компромісів. Неістотне – лишають на волю долі, не зачіпаючи його, як царська Росія, що лишила нам шаравари, галушки, горілку, ковбасу, пісні і “малоросійські драми”; або як большевицька Росія, що лишила нашій пресі нашу мову (з чужим змістом), а владу – для себе, лишила нам землю, а собі – законодавство про неї і про нову панщину... У своїх споминах оповідає Раковський, що коли – під час якихось українсько-большевицьких переговорів – Леніну донесли, що Винниченко готов визнати советську владу, щоб лиш забезпечити права української мови, – большевицький папа весело гукнув: “Але ж добре! *Дайте йому навіть три мови!*” Подібно одному католицькому священникові, що готов був перейти на протестантство, лиш “не хотів

проповідувати без ряси”, заявив Лютер: “що ж завадить ряса? Хай має свою рясу при проповіді, *хай має три ряси*, коли це справляє йому приємність”²²... І большевицький, і протестантський папа, відділені від себе трьома сотками літ, – були апостолами нового “невільництва”, нової ієрархії. Загумінковий пастор і провідник українського соціалізму – дбали лиш про позірне, але не про суть, про ту миску сочевиці, за яку продаються права первородства.

Відповідником до “ніжності” в емотивній стороні, була якраз, у змістовій стороні українства, та “мова”, та “ряса”. Щоденна праця над “здвигненням простого люду”, *протиставлювана “шумним програмам”* – була цією “рясою”... “Краєві справи”, *протиставлювані “Русі Божою милостю”* – були тією “рясою”... “Матеріальні та просвітні справи”, *протиставлювані “високополітичним справам”*, – все це були “ряси”, які наші “народолюбці” вбирали на своє тіло для заспокоєння совісти, щоб забути про одяг чужої ідеології, в який вбирали свою душу. Бо що значила католицька сутанна, коли в ній проповідувалися антикатолицькі ідеї? Що значила українська мова, коли в ній голосилися протиукраїнські ідеї, принесені чужинцем? *Всеобіймаючий* ідеал, організація влади є конечною функцією кожного національного організму, *для зовнішньої консолідації (боротьби з інтернаціоналізмом) і для внутрішньої (в боротьбі з атомізацією)*, для боротьби з зовнішнім оточенням, і з пасивним внутрішнім середовищем. Коли якийсь нарід дбає лише про “мову”, лише про “селянську мирну країну”, коли він через глупоту провідників, зрікається сам справування вищих функцій, це завдання перебирають чужі, займанці. Нація, яка не виробила собі ідеї нового “послуху” в світі, і в собі – все кориться варягам. Подібне втягнення нації в орбіту чужої ідеї наступає й тоді, коли вона улягає атомістичним забаганкам власного середовища.

Коли на зовнішні потреби нації її недолужна провідна верства дивиться лиш як на спір про те, хто “буде вбирати у фартушки африканських негрів”, чужинці вчать її мудрішого погляду. І тут “ряса” не сховає нації перед життям, і тут нація не поставить себе поза дужки історії, тільки що не для себе битиметься вона за ті “фартушки”, лиш в інтересах чужої ідеї.

Якого викривлення дізнає нормальний зріст народу, що зрікається самостійності, яким провадить чужа ідея, про це яскраво свідчить історія. Українці, що мусіли битися на мазурських озерах проти Німеччини або в манджурськім гаолянні проти Японії, чи здиратися з останнього для чужих і ворожих їм цілей III-го московського Інтернаціоналу для скріплення великодержавної сили пасожита; Ренцина і Саксонія, що билися проти Австрії і Прусії під орлами Наполеона, скріпляючи своє власне ярмо, – ось приклади гелотства народів, які переказали журбу про вищі мети нації чужинцям, задовольняючись “рясою”. *Марними є отже надії, що через те самообмеження нарід зможе увільнитися від тягарів і жертв, зв’язаних з вірністю “всеобіймаючому” ідеалові своєї нації.* Ті тягарі будуть потрібні, потрібні й жертви, лиш що підуть вони на зміцнення чужої влади.

Подібне втягнення в орбіту чужої ідеї наступає для нації тоді, коли її провід улягає атомістичним, відосереднім забаганкам власного середовища. Так було з вітчизною Сташца, що писав про свій нарід: “Необачний нарід, основу-

ючи свою внутрішню волю лише на неплаченні податків і на нетриманні війська (дбав лише про “рясу”!) спровадив на себе зовнішню неволю”²³. Наша драгоманивщина, яка теж внутрішню волю бачила передусім у свободі від усяких тягарів і в “безначальстві”, спровадила на себе зовнішню неволю, чуже начальство. Атомізована суспільність, що для своєї “ніжності” не хоче сконсолідуватися в самовладну організацію, паде жертвою покликаних або непокликаних варягів.

Коли це станеться, наступ ворожої ідеї прямує далі. Тоді оманю показуються побожні бажання провансальства врятувати бодай свої льокальні цінності “для хатнього вжитку”, “добробут” чи “благоустройство”, бо ж від того, “як там упорядкується вище державне начальство” залежить і доля “домового вжитку”. Всі зусилля нації, позбавленої самовладства, йдуть намарно, навіть ті, що стремлять до заспокоєння місцевих потреб. Визволені 1648р. українські селяни підпали під панщину, запроваджену 1783р. Росією на Україні. Чужовладство ж довело й до того, що під червоною Росією український мужик – “владеть землею имеет право, но урожаем никогда”. Надія, що замкнувшись у вузькі границі “ряси”, потреб домового вжитку, нарід може врятувати хоч їх, показується злісною оманю. Навіть в останніх окопах не схорониться своя ідея, і звідси її виб’є чужа, в такому випадку.

Ця чужа ідея побиває тоді свою, “рідну”, коли ця не здобудеться на універсальну думку, ані на міцну волю її накинути. Тоді всі ці “ряси” і “мови” мандрують до музеїв або до “рідних” гопакияд, і сама ж маса зачинає з них глузувати. Тоді навіть ті, з “вищої тисячки” дезертують: Гоголь говорить про “Москву мою родину”, (як пізніше – “рідною мовою” червоні українські лакеї). Квітка пише оди білому, а Валеріян Поліщук червоному, цареві; тоді юрба зачинає захоплюватися “прекрасным русским языком” і “вітром зі сходу”; тоді відживають теорії про “три галузки” московського народу, тоді пережитком стає не лиш суверенність, але й “ряса”.

Тоді націю охоплює параліж. Філософія рентора, що стремить не до влади, не до організації, а до вживання і “добробуту”, сковує навіть економічну енергію нації. Приспана в політиці, та “жадность захвату чужого, дерзость силы”... та “грубая первобытная правда”, яка на думку нашого історика “управляла... нашим родным плугом в малороссійских пустынях” в XVI віці, яка “вела вперед хозяйство, промысл, торговлю”, – заламується і в економіці. А нація, помімо своїх багатств, стає “серед скарбів землі голота гола”, стає “плохою гречкосійською породою”, верствою, *клясою*, уступаючи й політичне, і економічне зорганізування краєм – чужинцям. Стає плем’ям чужої нації, з мудрішою елітою, з філософією здобувців, але не уживачів; організаторів і продуцентів, не консументів; войовників, не пацифістів²⁴.

Бо лише та дія, що організує життя, – надає йому свій національний характер, а не та “рідна”, якою дихають пасивні маси. Українські пісні співалися віддавна, але світ признав їх нашими лише від хвилі, коли з’явилися українські диригенти світової слави. Українське козацтво перестало існувати для світа відколи дістало чужих генералів. Українські легенди пізнав світ не тоді, коли їх оспівував по російськи Гоголь, лише від часів Шевченка, О.Стороженка і Мар-

ка Вовчка. За Куліша наш мужик, вірний свому аристократичному інстинктові, називав Правобережжя Польщею, бо коли там головні експортери збіжжя, цукроварники, аптикарі, інженери, агрономи були поляки, коли вони були організаторами життя, коли вони лише стреміли до політичної влади в краю в 1863р. – то й край до них належав; не лише в їх власних думках, але почасти і в думках закордону й навіть самої Росії, яка ще за Карамзіна уважала Польщею все, що за Дніпром. Українська маса працювала перед 1917-1921рр. так само, як перед і по тім, але Україну, як реальність, визнав світ лише в ці роки, себто тоді, коли український селянин, покинувши свої ідеали “мирної селянської країни”, взявся за політичну й економічну організацію краю, і за меч, коли його еліта, хоч незугарне, хоч хвилево, намагалася засвоїти собі цілі й прикмети кожної національної еліти.

Без всеобіймаючої ідеї ніколи українство не вийде зі стану провінції. Без революційної ідеології соціалізму, самий рух за підвищення зарібної платні був би мертвою ідеєю. Боротьба за соціальні й політичні здобутки французької революції не дала б жадних наслідків без староримської республіканської містики, якою окружено рух 1789 року. Всі зусилля англійських колоніальних отаманів-купців не привели б до нічого, коли б не велика ідея, що одушевляла їх, ідея вибраного народу, що має *панувати над світом*. Без тієї ідеї не могла б повстати і габсбургська імперія. “Імперіялізм з доби Вільгельма II був засуджений на невдачу, бо зовнішнє виявлення могутности є ніщо, коли бракує волі володіти світом”. Тим браком “керуючої”, владарної ідеї пояснює Барес якраз невдачу буланжизму, “безплідність чудових національних конвульсій”²⁶...

У своїй зовнішній політиці кермувалися ми не думкою щось “опанувати”, а задоволити лише соціальні, примітивні потреби якоїсь кляси; як соціалісти і провансальці зі своєю думкою про “соціальне визволення”, про “мову” і “рясу”, не журачись, “як там впорядкується вище державне начальство”. (“федерація”!). В таких випадках приходило переважно лише до “безплідних конвульсій”, жакерій, але не свідомих політичних рухів.

Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування духового, економічного і політичного нації. Без такої ідеї ми все лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі; народом “конвульсійних вибухів”, народом без патосу, сателітом сильніших; парією, верствою, навіть у себе вдома невільником не лише політичним, але й духовим і соціальним, нацією з “анархією доктрин” і з “ослабленням волі”... Так буде доки не виповімо безоглядної війни всім атомістичним та інтернаціональним доктринам, які паношують в нас, які сковують думку нації та її енергію, які розсаджують усяку збірну національну волю. Такою ідеєю може стати в нас не всесвітянська, ані соціальна, лише тільки *національна ідея*, щоб гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ.

Через те, що нація є вічна, що її воля не ідентична з сумою поодиноких воль, але щось самостійне; що її цілі осягаються цілими поколіннями, переростаючи цілі одиниці, родини, даного моменту. Через це, що несамодержавна нація не є нацією, ідея власновладства повинна бути над всіма іншими. Вона не

повинна робити угоди з жадними доктринами, що обмежують її неподільний вплив, ані в середині, ані на зовні, лише вона має надавати зміст національній волі.

Конкретно це значить, що коли в момент, де йдеться про існування нації, хтось застерігає собі право “сецесії” (“катам помагати”), то жадні засади “права” й “справедливості” не повинні вхоронити його перед долею Кочубея. Це значить, що коли ходять о самоутвердження нації, не мають бути респектовані “федералістичні” забаганки національних меншостей.

Це значить, що коли географічне становище України вимагає сталого поготівля нації, то засада демократизму має відійти на третій плян, що тоді “воля народу” або демократичність форм правління можуть пождати на своє здійснення. Це значить, що ми повинні покінчити з тим, що німці звать *Verfassungskultus*, не робити з ідеї незалежності справу “тактичну”, а з форми правління принципіальну (як наші праві й ліві “державники”); урядити всі внутрішні відносини так, щоб вони служили приказу самоутвердження нації, але не “щастю” її членів, те що Ранке називає “приматом заграничної політики”.

Власновладність це значить, що коли одна кляса в ім’я своїх клясово-економічних (“рентарських”) ідеалів підносить руку на власну державу, то це не “боротьба за визволення трудящого люду”, лише національна зрада. Конкретно, власновладність значить, що кожна кляса, яка хоче представляти націю, повинна стреміти не лише до клясово-соціальних, але насамперед до політичних цілей, до закріплення політичного й економічного панування нації в себе дома, а не до віддання його в руки чужої, хоч би “братньої” кляси за ціну ніколи не додержуваних обіцянок “соціального визволення” народних мас.

Те саме відношення, як до атомістичних, повинно бути й до всесвітянських доктрин. Національна воля є щось інше від суми одиночних воель, вона вище “волі народу”, його *часових* потреб, завдань і обставин моменту. В стремлінні нації до розросту грає ролю не її чисельна сила в даний момент, ні географічне положення, лиш той *суб’єктивний момент*, що зветься волею до розросту. Оттоманська імперія в XIX віці, сильна числом людности й традиціями, не могла використати чудового географічного становища (на чотирьох морях) і впала. Мала Англія в кінці XVIII віку мала заледви половину людности Франції, але це не завадило їй розпочати й довести до побідного кінця смертельну боротьбу з потужною противницею. Польща Ягайлонів мала такі самі не вигідні границі з Москвою як і за Катерини II, але в XVII віці Польща була в Москві, а в кінці XVIII в. Москва у Варшаві. Національна воля повинна стояти понад “природні границі”, як і понад “даний стан національної свідомості”. Вона не повинна числитися з ворожими сугестіями, що “ідея суверенности пережила свій вік”, ні з всесвітянськими доктринами “сходу Європи” і проче. Національна ідея, що хоче жити, має одверто голосити свій остаточний ідеал власновладства супроти зовнішніх, так як і проти внутрішніх сил, що сковують її енергію. Мети нації не обмежуються завданнями дня, ані тим станом, який застала дана генерація. Нація глядить в минуле, звідки в традиціях шукає свою відправну точку, і в майбутнє, яке має урядити для будучих поколінь, *ретроспективно і*

перспективно, не нехтуючи традиціями, ані провідною ідеєю майбутнього в ім'я “завдань дня”.

Мусимо змести з дороги всі доктрини, що заваджають консолідації нації довколо одного ідеалу: – демократизм, соціалізм, всесвітність, пацифізм. Кожна з цих ідей має відповісти на питання, чи вона скріплює націю, чи спричинюється до її могутності, чи навпаки її ослаблює. Не ідеал самостійності маємо оцінювати з точки погляду “свободи” одиниці, “демократичності”, форми правління або “визволення пролетаріату”, чи щастя “плохої грецької сім'ї” чи “мирного життя” країни, лише на те все треба глядіти з точки погляду власновладства і могутності нації.

Всю дотеперішню науку провансальства треба перевернути! Нас учили, що на національний ідеал треба “поглянути без усяких упереджень, вільно від усяких споминів історії”... Якраз навпаки! Мусимо усвідомити собі криваві зусилля минулих поколінь, щоби знати як іти далі до тієї самої мети. Нас учили, що ідеал нації це “земля”, “кусень чорного хліба” та спокій... Якраз навпаки! Тим ідеалом є експансія, організованість, власновладство.

Нас учили “завжди стреміти до згоди” з противною ідеєю, “не углиблювати національні антагонізми”, не віддаватися “безглуздій ворожнечі”... Якраз навпаки! Нація передусім мусить плекати в собі ті почування та ідеї, які помагають скорше дійти до мети.

Нас учили шукати чогось, “щоб стояло вище над усіма націоналізмами”, “всіх людей всіх вір признати братами”, шукати “інтернаціональної загальнолюдської правди”, виступати “під більш людським прапором, аніж релігійний та національний фанатизм”, “без зараннього рішення справ дальшої будуччини”... Якраз навпаки! Нісеніницею є “інтернаціональна правда”, бо це лише плащик для заборчої чужої ідеї, як російське слов'янофільство або большевизм. Нісеніницею є “загальнолюдська точка погляду” в політиці, бо точок погляду є стільки, скільки націй. Інтернаціоналізм, слушно зауважив провідник фа-шизму, як любов – до цього належать двоє. Коли ж цей інтернаціоналізм “без взаємності” засвоює собі нація підбита, це політичний онанізм, негідний нації, що хоче стати вільною. Нас учили – “Коли волю народу забезпечує окремішність, треба змагати до окремішності, коли її краще забезпечує спілка (федерація) з другою нацією, треба використати федерацію”... Нісеніниця! Треба сказати: Коли “воля народу” не суперечить підлеглості нації, треба цю волю дати, коли ця “воля” веде до страти “непідлеглості”, треба цю волю обмежити. Нас учили ідей “гуманності”, але нам найліпше пам'ятати слова Макіавеллі: “Коли йде про роздумування над щасттям рідного краю, громадянин не повинен затримуватися жадною розвагою справедливості чи несправедливості, людяності чи жорстокості. Істотна точка, яку треба поставити над усіма, це забезпечити нації свободу й незалежність”.

Така повинна бути наша національна ідея: всеобіймаюча, виключна, яскрава, якої гаслом є не спочинок і уживання, лиш акція і воля до влади над відірваними засадами, над чужою ідеєю, над власним оточенням, над обставинами”, над усім часовим і поодиноким. Лише та ідея виведе нас зі стану провінції, лише вона сполучиться з тим патосом, без якого мертва всяка ідея.

Вислови автора:

1. В нас тисячі воль замість одної яскравої думки, що лучила б усіх в одну цілість.
2. Безсила є та ідея, яка обмежується лиш “альтруїзмом” до себе, а позбавлена “скаженої злоби” проти чужого світу.
3. Світ належить до тих, які вміють хотіти.
4. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря.
5. Нетерпимість до чужих Богів – лиш відворотний бік непохитної віри в своїх.
6. Наш національний ідеал може здійснитися тільки в безкомпромісовій боротьбі з Росією... Свідомі цього ідеалу, навіть повалені на землю, навіть під чоботом щасливого переможця – встанемо. Зрікаючись його – ніколи.
7. Ідеал московської свободи – зрівняння всіх.
8. Жалість – ось де, властиво, правдива релігія москаля, релігія, від якої до “чрезвычайки” ближче, ніж спершу здається.
9. Нація, в якій воля до власного політичного ідеалу, до політичного чину ще не розвинена або розвинена рудиментарно, властиво, не є нація, а тільки нарід...*
10. Націоналізм – це бунт проти особистого й гуртового егоїзмів. Бунт проти ідеології, яка ставить інтереси класу над нацією, національної меншості країни над автохтонами.
11. “З нічого”, зі своєї віри побудувати нову дійсність...
12. Воля до життя є волею до влади.
13. Віра – це нестримне бажання перетворити мрію в реальне життя.
14. Великі здаються нам такими тому, що ми стоїмо перед ними на колінах.
15. Найбільш гнітять того, хто найменше вимагає.
16. Без панування нема свободи.
17. Саме поняття “підданий” віддає якнайліпше суть взаємних відносин між (російською) державою та одиницею.
18. Мало носити в серці ідеал. Коли його не боронитиме запеклість фанатиків – цей ідеал перекреслить інша, чужа фанатична сила.
19. Панувати не над кимсь, а на своїй землі.
20. Демократія – панування многих – знає лише закон числа...
21. Замість слухання в собі Vox Dei – прислухування до змінного Vox populi.
22. Сума слабих не дасть сили.

23. Коли читаємо історію Європи, – читаємо історію її народів. Читаючи історію Росії, не бачимо нічого, окрім темної маси...
24. Думки, пророцтва поетів-візіонерів, їх відчуття відливаються їм неначе в тропи – по самотнім проходах, в бессонні ночі, в пропасниці.*
25. Народ, який хоче порвати кайдани і “вражою злою кров’ю волю окропити”, проливає і потоки власної крові.
26. Пророків, які з дому неволі вказують народу великі шляхи визволення, чекає каміння і хрест.
27. Віра і любов... які це замацкані пальцями недовіроків та егоїстів поняття!
28. Хто вірить, того не збити, не захитати в його вірі жодними людськими “доказами”, той піде по воді, і не переконати його, що сила тягару тіла потягне його на дно.
29. Найбільшою містерією є слово.
30. Вихор і вогонь – образи Святого Духа.

ХВИЛЬОВИЙ (Фітільов) Микола Григорович (1893 – 1933) – український поет, прозаїк, культуролог, ідеолог українського *Відродження* 1920-х рр., організатор низки мистецьких угруповань. Філософські погляди розвивав у художніх творах та публіцистиці під маскою державної комуністичної ідеології, за допомогою прийомів, названих ним “свідоме парикмахерство”, “запах слова” та інших езопівських кодів, спираючись на близькі йому висловлювання офіційних ідеологів. Основною ідеєю публіцистики Хвильового була візія азійського ренесансу й пов’язана з нею концепція культурної революції в Україні. Україна завдяки своїй специфіці європейської колонії євразійської імперії може і повинна стати промотором ренесансу Азії. Для цього вона мусить сама вийти зі стану провінційного “Сонгороду”.

В основі історіософії і культурології Хвильового лежить циклічна модель еволюції, подібна моделям “євразійців”. Якщо євразійці спиралися на циклічні моделі *Данилевського*, *Шпенглера*, соціал-дарвінізм *Ніцше*, то наш мислитель в основу своєї моделі поклав ідеосимвол Христа. Хвильовий належав до того ідейного напрямку, що йде від *Сковороди*, *Юркевича*, *В. Соловйова*, зближається з антропософією філософа-містика Штайнера. Але в штайнерівську візію майбутньої культури “народу Христа” (Євразію) Хвильовий вніс ідею специфічної місії українського народу в духовно-матеріальній еволюції людства.

У своїх творах Хвильовий висловив вимогу перед новою українською літературою припинити наслідувати Москву й орієнтуватися на «психологічну Європу». Вважав, що на зміну провідній ролі Європи в культурному процесі має прийти «євразійський Ренесанс», у якому провідну роль відводив новій українській культурі. Відтак, Хвильовий наголошував на необхідності позбутися залежності від «російського диригента». Перед нами, писав він, стоїть таке питання: на яку зі світових літератур взяти курс? В будь-якому випадку, не на російську. Від російської літератури, від її стихії українська поезія повинна втікати як можна швидше. Справа в тому, що російська література віками тяжіє над нами, як хазяїн положення, який привчив психіку до рабського наслідування. Європа – це досвід багатьох віків. Це не та Європа, якій Шпенглер оголосив «присмерк», не та, що гниє, і до якої вся наша ненависть. Це – Європа грандіозної цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона і т. д. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу.

Осн. твори: «Вальдшнепи»; Камо грядеши?; Україна чи Малоросія?; Сині етюди; Твори. У 2-х т. – К.: Дніпро, 1990; Твори. В п'ятьох томах. – Нью-Йорк – Балтімор – Торонто, 1978–1986.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ?

Подано за виданням: Хвильовий М. Твори: У 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. - С. 590-598, 601-603, 610-621. (*Фрагменти*). 1926 р.

III

[...] Отже, будемо говорити серйозно й не «по-хлоп'ячому». Хвиля¹ ображається, що ми назвали Україну самостійною державою. От тобі й раз. А хіба вона не самостійна? Перехрестіться, камраде, та подивіться в нашу конституцію. Розгорніть параграф перший і уважно перечитайте. Чи, може, ви гадаєте, що нашу конституцію складала «хлоп'ята»? Чи, може, ви, як Юринець, голосуєте й галасуєте за Малоросію? Чого ви повертаєтесь і так жалкенько по-рабськи усміхаєтесь до російського міщанина? Все одно п'ять з плюсом не поставить. Нічого вам протестувати» й проти росіян, які теж мають свою конституцію й теж самостійні. Скажіть, будь ласка, який тризубівський великодержавник вже намагається і Московію українізувати? Отже, ми є справді-таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом у Радянський Союз. І самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів, тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Коли якась нація (про це вже давно не раз писалось) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого – вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес. «Замазувати» самостійність порожнім псевдо-марксизмом

значить не розуміти, що Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки це перейде того природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення на ціональних держав. Наше завдання полягає не в тому, щоб дурити чи то нервувати молоде українське суспільство, диференційоване від своїх петлюрівських бурбонів, а в тому, щоб ясністю своєї позиції остаточно атрофувати в ньому почуття зоологічного націоналізму і – головне – розгорнути дальшу диференціацію. Не треба забувати (ще раз кажемо), що ми живемо в надзвичайно складній обстановці, коли поруч соціалістичного будівництва виростають елементи капіталізму, а з останнім і молода буржуазія. Наші надбудови не встигають розвиватися пропорціонально надбудовам третього стану. Молодь, що виходить з вузів, легко піддається пропаганді по темних закутках. Чи є Україна колонія, чи ні, – такі розмови ми вже давно чуємо. В наших умовах – це загрозове питання. Соціальні процеси, що їх викликано непом, логічно ведуть до конфлікту двох культур. Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм, фактично, коли не *de jure**, декретованим гегемоном – російським конкурентом.

Отже, тут з порожніми фразами далеко не поїдеш. Наше завдання попередити цей конфлікт. Іншими словами: ми мусимо негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селянина, але вже й робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру. Бо всі ці розмови про рівноправність мов є не що інше, як приховане наше бажання культивувати те, що вже не воскресне. Іншими словами, ми самі собі ставимо перешкоди в нашому соціалістичному будівництві. Від цього треба якомога швидше відмовитись. Цим ми прискоримо серед українського суспільства цілковито ідеологічний відлив на наш бік. Тільки таку постановку питання ми можемо назвати серйозною.

*Ergo***, покиньте, Хвиля, «любити» сахарином своїх уст «робітничо-селянську Україну», покиньте «прагнути» підняти її на вищий «культурний рівень» і т. д., і т. п. Нікому від вашої любові не холодно й не душно. Ви зумійте взяти на облік співвідношення всіх реальних сил і зробити правильний прогноз на майбутнє. «По воле волн» пливете ви сьогодні зі своєю популярною брошурою. Але ми вам пропонуємо поставитись активно до процесу, інакше ми будемо з вами сидіти на тій гілляці, що її вже трохи підрізано. Радянська влада зробила для України стільки, скільки їй не зробив би жодний уряд на світі. Приблизно такими от фразами ви «щеголяете» на дев'ятому році революції. Але це й без вас всі давно знають. Справа в тому, що викликані революцією сили можуть врешті стати ворожою стихією. А щоб попередити це, ми й пропонуємо не тільки вивчити деталі цього руху, але й трохи напружитись і відчувати вчасно ті гасла, що вже носяться в даній конкретній суспільній атмосфері. Жодне з гасел не страшно для нас, коли воно в наших руках, але бережіться, коли воно попаде в чужі руки. [...]

*Юридичне (*лат.*).

**Значить (*лат.*).

IV

Справа лежить глибше. Наголос ми зробили не на «московських задрипанках», як декому хочеться, а на тих причинах, що виносять на поверхню життя новий лозунг. Справа в тому, що українське національне відродження логічно підійшло до другого свого етапу. В молодому національному суспільстві, з одного боку, пройшов певний процес класової диференціації, а з другого – ми спостерігаємо метушню і біганину. Остання ж з'ясовується тіснотою рямців культурного розвитку. Молоді сили не бачать ще в цих рямцях дальших перспектив і не можуть розгорнутись для виявлення своєї творчої потенції. Справа в тому, що в той час, як у Росії ми завжди втручаємось морально й матеріально в національне культурне будівництво, в усі його закутки, на Україні логікою одірваності нашої від національного відродження ми, крім химерної ситуації в культурному будівництві, маємо кілька не завжди неімпотентних матеріально і не завжди неслабеньких «хохлацьких апаратів». Це один бік медалі. Другий – витікає з класової диференціації в національному організмі. Соціальні процеси що далі то більш поглиблюють цю диференціацію і при такому стані речей зовсім неможливою становиться та атмосфера, що нею оточують наші головоотяпи той революційний кадр, який безпосередньо будує українську радянську культуру. Кожний міщанський шпінгалет із російських кіл вважає за свій обов'язок дивитися на такого от українця скоса і при нагоді потріпати його по плечу: «мовляв, работай, націонал, може, через 100 років і будеш комуністом». Цим ми не думаємо бити самих себе: наша компартія завжди йде назустріч життю. Ми цим хочемо підкреслити, що відповідну атмосферу утворюють, звичайно, не шпінгалети. Словом, нам – компартії – треба негайно звернути увагу на це загрозливе явище і пошукати нових шляхів для рішучого розв'язання цього питання. Треба якомога скоріш піти назустріч українській радянській молоді, яка хоче бути, перш за все, комунарами, а потім вже українцями. Треба не забувати, що вона вже знає собі ціну і вже вміє відрізнити міщанина від революціонера. Інститут «вчених хохлів» – це був необхідний історичний етап в розвитку української комуністичної думки. Тепер цей інститут віджив себе, і молодь, яка не загубила почуття своєї людської гідності, сьогодні хоче вийти на радісний творчий шлях радянського будівництва в супроводі справжнього товариського оточення.

Словом, справа йде знов-таки про органічне вростання нашої партії в національний радянський рух. Коли Хвиля, сидячи в центрі і на відповідальній посаді, досі не уявляє, що робиться хоч би в тій же українській літературі, то чого ж можна чекати від товариша з Окружкому, припустім?

Наш друг так репрезентує перед партією нашу ж таки літературу і нашу ж таки радянську інтелігенцію, що прямо очі на лоб лізуть. Справа в тому, камраде Хвиля, що ви трохи проспали: лягали – була Малоросія, підвелись – стоїть Україна. Наша інтелігенція, на ваш погляд, і досі в тому самому ембріональному стані, що ви його спостерігали в провінціальній «Просвіті», починаючи свій перший безштанний період свого ж таки битія. Справа, друже, зовсім не в тому, що наша інтелігенція не вміє перекладати з закордонних, як ви кажете, мов, а справа, так би мовити, навпаки: «наше державне видавництво ще

не скоро спроможеться видати оцих класиків». Це ж ви самі пишете, хоч, правда, і не в тому сенсі. Зрозуміли, де «Сіракузи»³?

Але ви, мабуть, і досі не здогадалися, в чому ми вас обвинувачуємо? Ми вас обвинувачуємо в тому, що ви запльовуєте українську радянську інтелігенцію жалконькими словами, і тим даєте привід російському міщанству підвести вище голову, і тим даєте привід молоді нервувати і не довіряти Компартії. І ми вас обвинувачуємо в тому, що ви замазуєте перед Москвою правдиву картину того розгону в нашому культурному будівництві, який принесло з собою національне відродження. Будучи малограмотною людиною, ви такою уявляєте собі і всю молоду українську інтелігенцію і такою її одреко- мендували центральному органу партії. Бо ж подумайте: навіть дочка Жовтневої революції Вільна Академія⁴ (і та) в своїй добрій половині вже давно стежить за західно-європейською літературою безпосередньо і не має потреби в російських перекладах. А ви ж кажете про всю українську інтелігенцію. Правда, несподівана для вас новина? Ну, якже, ви допіру злетіли з Марса, а в Малоросії ви звикли принижати себе... чи то пак – нас. Справа ж, друже, не в Хвильовому. Хвильовий дійсно здібний у нас тільки виписати якусь чужу фразу з латинського чи з французького словника «для пуццого фасону», але він же Вільній Академії, так би мовити, за кавалериста, і держать його там до пори до часу. Невже ви припускаєте, що якийсь інший член Вільної Академії буде полемізувати з вами?

Але коли ви не розумієте й цього, то як же ви зрозумієте, чому ми не радимо нашим письменникам орієнтуватися на московське мистецтво?

Визнавши не тільки де-факто, але і де-юре національне відродження за один із тих етапів, що його мусить пройти Україна на своєму шляху до соціалізму, ми тим самим свідомо примушуємо себе не тільки робити дальші висновки, які витікають з цього визнання, але й віддаємо себе в цілковите розпорядження залізної логіки консеквенції*. Логіка ж висновків вимагає, перш за все, ясності.

Давид Штраус⁵, що, як відомо, грою фортуни теж має деяке відношення і до матеріалістичного монізму, кинув колись такий цікавий афоризм: «Можливо, Сіріус і більший за Сонце, але від нього не спіє наш виноград». Отже, коли російське мистецтво – велике і могутнє, то це буквально нічого не доказує. Навпаки, коли світло з нього приходить до нас, як сузір'я «Великого Пса», тільки за кілька великих років, то нам треба якомога швидше покинути орієнтацію на нього. Виноград національного відродження не мириться з тим, хоч і прекрасним, – але – в силу багатьох і відомих історичних непорозумінь – далеким сонцем. Хочемо ми чи не хочемо, логіка подій і певних соціальних процесів [пропуск. – Упор.] ми мусимо це визнати. Справа, значить, не в тому, що це шкідливе чи нешкідливе явище. Справа в тому, чи зуміє Компартія вчасно підхопити те нове гасло, яке вже ширяє в повітрі, і надати йому відповідний комуністичний зміст. Звичайно, нема нічого легшого, як торохтіти порожнім псевдоінтернаціоналізмом, – «левому ребячеству» ми знаємо ціну. Всі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на базі російської (як це культура на базі культури, коли культура завжди бере базою своєю економіку?), що «язык русский – язык Ленина» (а хіба «язык мордвы» чи то киргизів – не може бути «языком Ленина?»), що на Україні російська культура є культура

пролетаріату (а чому в низових професійних радах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями вмісті?), що «треба іти з росіянами, як рівний з рівним», що всі народи – брати і т. д., і т. п. – всі ці фрази є все-таки фрази – не більше, і їм місце в архівах кєренщини. [...]

У гаслі, скерованому проти російського мистецтва (звичайно, не в погромному сенсі, як його тлумачать демагоги, а в сенсі орієнтації), ми добачаємо два моменти. Перший витікає безпосередньо з логіки національного відродження («надто ще болючі спомини минулого», – цілком справедливо каже Юринець); він, цей момент, обумовлюється, головним чином, сумою тих факторів, що їх викликає це відродження. Висловлюючись вульгарно, але зате й ясніш, боротьба за книжковий ринок, за гегемонію на культурному фронті двох братських культур на Україні – російської й української – це є життєва правда, та проза, яка далека від сантиментів і романтики і яка з кожним днем становиться яснішою. Тут висновок короткий: оскільки ми визнаємо українське відродження за необхідний і неминучий етап, остільки ми не тільки мусимо розвинути матеріальні рямці для виявлення культурних можливостей молодій нації, але й подивитись на нове гасло по-марксистськи. Чому українська інтелігенція не хоче орієнтуватись на російське мистецтво? Тому, що на книжному ринкові вона стикається з російським крамом. Орієнтуючись на російське мистецтво, вона не здібна побороти свого конкурента, бо її крам буде завжди розцінюватись як крам другого, третього чи то четвертого сорту, хоч би він був і першого. Це закон психології нашого читача принаймні на перший десяток років. З другого боку, українська інтелігенція відчуває, що в масі вона не здібна побороти в собі рабську природу, яка північну культуру

*Консеквенція – послідовність

завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній.

Отже, оскільки це так, то нам залишається тільки взяти все це на облік і вчасно підхопити нове гасло, скерувавши його в комуністичне річище. Коли українська радянська культура робиться в себе, на Україні, гегемоном, то це зовсім не значить, що вона не може стати комуністичною. Але коли в боротьбі її проти російського конкурента (будь то конкурент з пролетарських письменників чи з «сменовехівців») цю культуру не хочуть розуміти, то це вже загрозливе явище і з цього моменту ми будемо спостерігати відхід її до табору дрібної буржуазії. Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки. [...]

Але друга причина витікає зі спадщини. Велика російська література є, перш за все (здається, так її характеризує і Брандес), література песимістична, певніше, пасивно-песимістична. В західноєвропейському письменстві оптимізму теж не багато було, але там песимізм завжди закликав суспільство до активності, до будівництва, до «невідомих обрїїв». Він, цей песимізм, не тільки стимулював до боротьби, але в ньому суспільство находило і сенс життя. Російський пасивний песимізм виховував кадри «лишніх людей», попросту кажучи, паразитів, «мечтателей», людей без «определенних занятий», «нитиків», сіреньких людей

«двадцатого числа». Російський песимізм породжував класичні гімназії, що з них виходили Рудіни – високовчені і безпорадні в практичному житті. Російський песимізм породжував і дику бюрократичну машину, бо ж ці Івани Івановичі і Петри Петровичі, вилізши з-під мамашиної «класично-гімназійної» спідниці і стикнувшись з суворим життям, шукали «20-го числа», щоб тягти свою «песимістичну лямку», розбавляючи її вином, «винтом», «стукалкою» і теософськими розмовами про велике призначення «Росії-Месії». Цей песимізм міг виникнути тільки в Росії, де кволий умираючий феодализм не давав виходу з подвійної людської природи, принесеної капіталізмом, і затримував людське «я» в лабетах кволого християнського дуалізму, в лабетах християнізму. [...]

Велика російська література дійшла своєї межі і зупинилась на роздоріжжі.

І якою злою іронією на адресу тієї ж літератури звучать ці безграмотні поради орієнтуватись на московське мистецтво. Волею історії вийде зовсім навпаки: російська література для свого відродження зможе знайти чарівний бальзам тільки під буйним живим деревом відродження молодих національних республік, в атмосфері весни колись пригноблених народів. Але це трапиться тоді, коли національні генії України, Білорусії, Грузії і т. д. побідним тріумфальним кроком будуть іти по Західній Європі під грім фанфар, які розбуркають віковий сон жидкобородого «богоискателя», які навіки придушуть в нім почуття великодержавницького шовінізму й примусять його поважати сусіда. Клини вибивають клином, а не проповіддю християнського соціалізму. [...]

VIІ

Отже, для наших опонентів були неясні такі терміни: «Європа», «Росія» і «азіатський ренесанс». Очевидно, і надалі вони будуть плутатись. Але більш здібні з них повинні вже розуміти, що під «Європою» ми мали на увазі не тільки технічні досягнення, але й – головне – психологічну категорію, певний тип культурного фактора в історичному процесі, певний революційний метод. «Чи можна погодити віру в Азію з захватом по відношенню до Європи?» Це цілком залежить від того, шановний тов. Юринець, що ми розуміємо під Європою. Європу Гегеля, Лессінга і т. д. – можна, бо кожний з них у ретроспективному плані не тільки виразник певних кіл буржуазії, але й той Радищев, яким пишався Ленін. Європу навіть Шпенглера – навряд чи можна, хоч би тому, що вона не може стояти в названому плані, а в плані сьгоднішньої боротьби ця Європа для нас загрозливе явище. Ленін ніс світло з Азії, але він завжди пропонував учитись у Європи. Він, очевидно, гадав, що психологічну Європу можна зв'язати зі Сходом. [...]

Сьгодні ми – сучасники «Гибелі Європи», але не як фаустівської культури, а як буржуазного типу. Але ми – сучасники й свідки падіння творчої енергії людського матеріалу на європейській території. Західне суспільство природно йде до стану духовної імпотенції. Творчу енергію вичерпано, її хватило на два періоди: пройде багато віків, коли Європа знову [матиме] блискучу історію. Це зовсім не значить, що вона ще довго не буде іти попереду інших країн, це зовсім не значить, що і в час свого тимчасового замирання вона не буде творити чудеса хоч би в тій же техніці, – це значить, що творча ініціатива всесвітнього,

універсального значення вже не може виявитись на тій території, де розрядка людської енергії протікала на протязі кількох десятків віків. Греція і сьогодні живе, але це вже не Греція далекої прекрасної культури. Рим і сьогодні жевріє, але жодний Муссоліні¹³ уже не підніме його на висоту колишньої грандіози. Європейські комуністичні революції як пролог до пролетарського періоду не обійдуться без сторонньої ініціативи, як це було з буржуазними. І це зрозуміло, бо ініціатива піде відтіля, де буде творитись четвертий культурно-історичний тип. Тільки натхненці цього культурного періоду зможуть доклати капіталізм.

Але де ж ця загадкова країна, що розв'язує велику світову проблему? Вона там, на сході. *Ex oriente Lux!* *тм.* Світло зі Сходу! (*лат.*).

Азія знову виходить на широку історичну дорогу. Віковий, тисячолітній відпочинок східного людського матеріалу – це є період накопичення енергії для всесвітніх універсальних завдань. І тільки ця енергія здібна вивезти Європу з цивілізаційного періоду конаючого типу культури. В цьому не може бути сумніву. Соціальний пафос, що ним горить сьогодні Азія, є не тільки перша ознака відродження нових грандіозних сил, але й ознака відповідності останніх четвертому типу культури. [...]

Азіатський ренесанс визначається не тільки відродженням класичної освіченості, але й відродженням сильної й цільної людини, відродженням нового типу відважних конкістадорів, що за ними тоскує й європейське суспільство. Але цього не могла не розуміти буржуазія. Колись Коперник вносив у світогляд сумніви, Ньютон з'ясував світовий порядок. Сьогодні фашизм прийшов цей порядок зміцнити. І хоч цей прихід запізнілий, але це досить вдала й вчасна вилазка: темперамент фашизму не може не викликати симпатію.

Отже, всі ці передпосилки треба завжди брати до теорії залежності надбудов від економіки.

Але при чому ж тут Україна? А при тому, що азіатське відродження тісно зв'язане з більшовизмом, і при тому, що духовна культура більшовизму може яскраво виявитись тільки в молодих радянських республіках... і в першу чергу під блакитним небом південно-східної республіки комун, яка завжди була ареною горожанських сутичок і яка виховала в своїх буйних степах тип революційного конкістадора. З другого боку, наша Євразія стоїть на межі двох великих територій, двох енергій, остільки авангардом 4-го культурно-історичного типу виступаємо ми. [...]

Отже, ми, азіатські конкістадори, є, хоч як це й дивно, перш за все «західники». І протиставляємо себе, з одного боку, «ен-кам», а з другого – «європейкам». Діалектика навчила нас нести світло з Азії, орієнтуючись на грандіозні досягнення Європи минулого. Іншого путі, на наш погляд, нема для пролетарського мистецтва. Тільки установка на «західництво» передає нам командні висоти. Волею історії ми перешиковуємось в інший план, але з такою ж непохитною вірою в здійснення своїх ідеалів, що їх ми мали, випускаючи літературний універсал 21-го року¹⁶. [...]

Але національне відродження робить чудеса, і нація прискореним темпом підходить до свого золотого віку. «М'ятежні генії» (термін, що ним охрестили себе поети епохи «Штурму унд Дрангу») повторюються сьогодні в українській

літературі. Раніш, ніж почати фундаментальну творчість, «м'ятежні генії», як відомо, кинулись у бій. Багато з них не витримало такого безпримірного горіння, частина з них збожеволіла, але натомість з гуртка страсбургських «м'ятежників» вийшов Гете. Наша епоха теж страждає на гігантомахію, але ця гігантомахія не що інше, як гігантомахія «бурі й натиску». Історична місія «м'ятежних геніїв» зводилась, як відомо, до того, щоб розчистити атмосферу, скинути традиції, знайти самостійний шлях для розвитку німецької літератури. Ті ж самі завдання і ми беремо на себе. «Штурм унд Дранг» звертався до Оссіана, Гомера, Шекспіра, ми теж провіряємо свої можливості на античній культурі і Ренесансі. Це зовсім не значить, що ми когось хочемо рабськи наслідувати. Ми тільки даємо своїм вбогим опонентам ще один козир у руки, але козир більш певний.

«Штурм унд Дранг» був, як відомо, продовженням французького раціоналізму і його визвольних ідей, але він був також повстанням проти раціоналістичного догматизму. М'ятеж продовжує російський більшовизм, але повстаємо проти псевдомарксистського вульгаризму. Тоді був час не зовсім ясного протесту, – наші горизонти теж тільки-но виявляються.

Така от наша історична аналогія і спеціально для тих, хто їх полюбає. Нічого блукати в «пантагрюелізмах» – «дайош» «бурю й натиск». Наша епоха все-таки залишається великою епохою ренесансу, що розчиняє двері тому весняному повітрю, яке легеньким і радісним вітерцем біжить з Азії.

Наше відродження йде під прапором пролетарських революцій і кожним своїм нервом спрямовано туди, де маячать і горять під осіннім димком прекрасні «озера загірної комуни». Ми вже все маємо – і буйні фарби Петрицького²⁰, і конструктивну чіткість Мелера, і прекрасні звуки Вериківського, і незрівнянну поезію Тичини, Рильського, і надзвичайного Курбаса, і.., і.., і.. Але ми ще не маємо відповідної культурної атмосфери. Ми знаємо, що основа всього – це Дніпробуд. Але не виросте дуб без сонця. Безпокійний Байрон не будував Лондона, але й навіть він, «могильщик» третього стану, був великим громадянином і вмів запалити до творчості своє суспільство. І це ми знаємо. Ми віримо, що гряде і наш геніальний неспокійний громадянин. Його викликаємо ми своїми нервами, своєю непоборною волею.

Отже, підводиться прекрасне сонце відродження, і ми тиснемо руку тобі, невідомий товаришу. Ми підемо з тобою по наших спустошених городах і селах з багряним прапором і вийдемо на той великий тракт, що по ньому йдуть народи до далекого, але безсумнівного комуністичного суспільства.

ПРИМІТКИ

¹ *Хвиля* Андрій (Олінтер, 1898 – 1939) – завідувач відділу преси ЦК КП(б)У. Виступав і в ролі літературного критика. Був репресований. Мова йде про його статтю «Про наші літературні справи (До літдискусії)», надруковану в газ. «Комуніст» (24, 25, 28 квітня 1926 р.).

² *Юринець* Володимир (1891 – 1937) – український радянський філософ, літературний критик, академік АН УРСР (від 1929 р.), завідувач кафедри Українського інституту марксизму-ленінізму. Був репресований.

³ «*Сіракузи*» – згадка про давньогрецький поліс на Сицилії, центр морської торгівлі.

⁴ «...дочка Жовтневої революції Вільна Академія...» – йдеться про Українську державну академію мистецтв, засновану 5 листопада 1917 р. (1924 р. перетворена на Київський державний художній інститут).

⁵ *Штраус Давид* Фрідріх (1808 – 1874) – німецький філософ-ідеаліст.

⁶ *Керенщина* – тут: Тимчасовий уряд, очолюваний Олександром Керенським (1881 – 1970).

⁷ *Брандес* Георг (1842 – 1927) – данійський літературознавець, публіцист. Автор «Російських вражень» (1887), праці «Найголовніші течії в європейській літературі XIX століття» (1872 – 1890).

⁸ *Гегель* Георг Вільгельм Фрідріх (1770 – 1831) – німецький філософ-ідеаліст.

⁹ *Лессінг* Готхольд Ефраїм (1729 – 1781) – німецький драматург, теоретик, літературний критик епохи Просвітництва.

¹⁰ *Радищев* Олександр (1749 – 1802) – російський мислитель, письменник. Автор відомої книги «Мандрівка із Петербурга в Москву» (1790), конфіскованої й забороненої в царській Росії до 1905 р.

¹¹ *Шпенглер* – див. прим, на с. 268.

¹² «...ми – сучасники «Гибелі Європи» – М. Хвильовий на цьому етапі підтримував більшовицьку тезу про «загниваючий капіталізм», критично, на противагу М. Зерову, ставився до тогочасної авангардної літератури тощо.

¹³ *Муссоліні* Беніто (1883 – 1945) – фашистський диктатор Італії в 1922-1943 рр.

¹⁴ *Коперник* Микола (1473 – 1543) – польський астроном, автор геліоцентричної системи побудови світу.

¹⁵ *Ньютон* Ісаак (1643 – 1727) – англійський математик, механік, астроном, фізик, зачинатель класичної механіки.

¹⁶ «...літературний універсал 21-го року...» – йдеться про «Наш універсал до робітництва і пролетарських мистців українських», підписаний М. Хвильовим, В. Сосюрою, М. Йогансенем і опублікованим у зб. «Жовтень» (Харків, 1921). У ньому проголошувалася нова доба для розвитку українського мистецтва.

¹⁷ «...епохи “Штурму унд Дрангу”...» – мається на увазі літературний рух у Німеччині 1770 – 1780 рр. «Sturm und Drang» («Буря і натиск»), який походить від назви драми Ф. М. Клінгера. Його естетична програма обґрунтована Й. Г. Гердером (1744 – 1803), німецьким філософом, письменником, теоретиком літератури. Відповідно до неї вимагалася зображення сильних почуттів, героїчних вчинків, створення сильних характерів, відстоювання національної своєрідності мистецтва.

¹⁸ *Оссіан* – легендарний воїн і бард кельтів, який нібито жив у III ст.

¹⁹ «Нічого блукати в “пантагрюелізмах” – “дайош” “бурю й натиск”» – М. Хвильовий заперечує самовдоволення, примирення з існуючим життям, яке у-

соблює Пантагрюель (герой роману «Гаргантюа і Пантагрюель» французького письменника Франсуа Рабле (1494 – 1553), закликає до активної життєвої позиції й натхненної творчості.

²⁰ *Петрицький* Анатоль (1895 – 1964) – український живописець, театральний художник, мистецтвознавець, професор Академії мистецтв, Київського художнього інституту. У 1920-ті роки оформляв вистави в провідних театрах Києва та Харкова.

²¹ *Мелер* (Меллер) Вадим (1884 – 1962) – український живописець, театральний художник. Освіту здобув за кордоном. Був головним художником у «Березолі», від 1935 р. – у Харківському українському драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка. Оформляв вистави в постановці Л. Курбаса.

²² *Вериківський* Михайло (1896 – 1962) – український композитор, диригент, педагог, музичний і громадський діяч.

²³ *Курбас* Лесь – див. прим, на с. 387.

Вислови автора:

Перед нами стоїть таке питання: на яку зі світових літератур взяти курс? В будь-якому випадку, не на російську. Від російської літератури, від її стихії українська поезія повинна втікати як можна швидше. Справа в тому, що російська література віками тяжіє над нами, як хазяїн положення, який привчив психіку до рабського наслідування.

Українське суспільство, зміцнівши, не примириться зі своїм фактичним гегемом – російським конкурентом. Ми повинні негайно стати на сторону молодого українського суспільства, яке втілює не лише селянина, але і робітника, і цим назавжди покінчити з контрреволюційною ідеєю створювати на Україні російську культуру.

Європа – це досвід багатьох віків. Це не та Європа, якій Шпенглер оголосив «присмерк», не та, що гниє, і до якої вся наша ненависть. Це – Європа грандіозної цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу

Інші про нього:

Хвильовий – це певна сукупність рис, це озброєний ворог, це поза всім іншим розгорнений націоналізм, це явище, що має свою вагу і тим дуже небезпечне.

(С. Косіор)

Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється і нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилює і полонить. Аскет і фанатик, жорсткий до себе і до інших, хворобливо вражливий і гордий, недоторканий і суворий, а часом - ніжний і сором'язливий, химерник і характерник, залюблений у слово, у форму, мрійник.

(В. Коряк, 1928)

...і раптом... – побачив свого вчителя і натхненника! Ось на цім самім місці він стояв разом з другим. Низенький, сухорлявий, з великими очима, з широкими чорними бровами і смутний-смутний. Вони ждали на вінду, викликані, очевидно на черговий контроль до цієї установи, що хоч і не була культурно-мистецькою інституцією, але завідувала душами всіх митців і романтиків. Це був Микола Хвильовий. Бог, на якого Андрій молився з усіма своїми товаришами». (Йдеться про зустріч Багряного з Хвильовим під час першого арешту у будівлі НКВС на вулиці Совнаркомівській в Харкові).

(Із роману [Івана Багряного](#) «Сад Гетсиманський»)

Дмитро Іванович Чижевський (1894, Олександрія, нині Кіровоградської області – 1977, Гайдельберг, ФРН) – учений-енциклопедист, культуролог, філософ, славіст, дослідник української і слов'янської літератури, історії культури, філософії. Один із найвидатніших славістів останнього тридцятиліття 20 століття, відомий дослідник німецької славістики. У багатогранній науковій діяльності Чижевський виявив велику ерудицію і зробив значний внесок у дослідження історії літератури, естетику й філософію (російську, українську, словацьку, чеську, польську й німецьку, хоча з 1,000 наукових праць більшість – близько 200 – присвячено Україні). Д.Чижевський – автор фундаментальних праць «Філософія на Україні», «Нариси з історії філософії на Україні», «Філософія Сковороди», «Історія української літератури від початків до доби реалізму» та інших. Автор «теорії стилів». З вересня 1949 – професор Гарвардського університету. З 1962 – член Гейдельберзької Академії, член-засновник Української вільної АНМ в США.

Чижевський першим відкрив слов'янське і зокрема українське бароко, а історію української літератури намагався побудувати як історію стилів: підкреслюючи початковий зв'язок з візантійською культурною сферою та вказучи на співзвучну зміну стилів з західними впливами (з 16 ст.).

Разом з тим феномен українського бароко вчений ставив у загальноєвропейський контекст, не вичленовуючи лише стилістику, а підкреслюючи тотальність барокового мислення у ті часи.

Дмитро Чижевський вперше здійснив систематизацію історико-філософського процесу в Україні. Його загальне бачення становлення й розвитку історії української філософії відзначає реальний початок історико-філософського українознавства як самостійної галузі.

Дмитро Чижевський завжди принципово відрізняв українську культуру і мову від російської (великоруської) і від своїх німецьких колег за фахом вимагав слідувати цьому.

Серед багатоманіття сфер гуманітарного знання, позначених суттєвим внеском, зробленим Дмитром Чижевським, поважне місце належить історії філософії.

Він охоплює теми, починаючи з античної філософії й аж до німецької класичної філософії й німецької містики. Але тим осередком, навколо якого завжди центрувались історико-філософські дослідження вченого, безумовно, була історія філософії України. Саме в цю галузь історико-філософської науки Д. Чижевський зробив чи не найвизначніший внесок, завдяки чому він справедливо може вважатися фундатором наукового історико-філософського українознавства.

Щоправда, сам учений досить обережно розцінював значення своєї праці, зауважуючи, що історія філософії на Україні не є головною темою його студій, і що тому той матеріал, який він подає, не може вважатись завершенням і викінченням наукової праці в цій галузі, а навпаки – скоріше має на меті пробудити цікавість і увагу до цієї галузі дослідження, що досі оминалась україністикою.

Осн. тв.: "Логіка" (1924); "Філософія на Україні: Спроба історіографії питання" (1929); "Нариси з історії філософії на Україні" (1931); "Філософія Г.С. Сковороди" (1934); "Гегель в Росії" (1939); "Коменський і західна філософія" (1939); "Український літературний барок: Нариси". У 3 т. (1941 - 1944); "Філософія життя Штура: Глава з історії словацької філософії" (1941); "Історія української літератури від початків до доби реалізму" (1956); "Росія між Сходом і Заходом: Історія російської думки II: 18-20ст." (1961).

Дмитро Чижевський

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ НА УКРАЇНІ (1931) ПЕРЕДМОВА

Подаємо за виданням: Чижевський Дмитро. Філософські твори. У чотирьох томах. Під загальною редакцією Василя С. Лісового. Том I. – Київ, «Смолоскип», 2005.

З цією "історією" трапилась історія». Рукопис її, що був уже написаний року 1927, з ріжних причин не попав до друку і випадково загинув разом з іншими манускриптами і усіма моїми матеріалами до історії філософії на Україні. Лише тепер, коли знов з'явилась можливість цю працю видрукувати, довелося писати «нариси», користуючись датами моєї пам'яті та тим значно меншим, щодо обсягу, матеріалом, що був мені приступний. Тому-то деякі поста-ті (Т. Прокопович, Д. Велланський, С. Гогоцький) освітлені більш побіжно, ніж: вони того б заслуговували. А проте картина, мені здається, є досить суцільна. Прогалини я надіюсь поповнити при нагоді пізніше...

Ці «нариси» мають популярний характер. Тому в них оминаю всі історіографічні питання (їм присвячена моя праця «Філософія на Україні. Спроба історіографії питання», Прага, 1926; 2 вид., ч. I, Прага, 1929; до неї і відсилаю

усіх, хто цікавиться літературою питання), тому я не даю в книзі і апарату приміток, обмежую посилки найнеобхіднішим мінімумом, не обґрунтовую завжди тих моїх тверджень, які розходяться з пануючими поглядами (хоч я гадаю, що не висловлюю ні однієї думки, яку б не міг достатньо та детально обґрунтувати).

Слід було б тут ще також звернути увагу на той факт, що ця праця повстала як плід часів мого дозвілля, що історія філософії на Україні не є головною темою моїх студій і що тому той матеріал, який я подаю, не може вважатись завершенням і викінченням наукової праці в цій галузі, а навпаки ~ скоріше має на меті пробудити цікавість і увагу до цієї галузі дослідження, що досі оминалась україністикою.

Дм. Чижевський

Прага, I.V. 1929-Церинген, 15.VIII.1930

ФІЛОСОФІЯ І НАЦІОНАЛЬНІСТЬ

1. НАЦІЯ І ЛЮДСТВО

Є можливі два різні скрайні погляди на те, що таке є національна особність і яке її значіння. Ці погляди вже дуже давно існують і дуже давно побороють один одного. Один із цих поглядів можна назвати *раціоналістичним*, другий *романтичним*. З пункту погляду раціонального може здаватись, що перший з них є цілком консеквентний і «само собою зрозумілий». Він базується на цілком логічних аргументах і промовляє до нашого розуму. Тому не дивно, що ми дуже часто зустрічаємо його в історії людської думки, що він повстає знов і знов, скільки б не боролось з ним інше розуміння проблеми нації – «романтичне».

Раціоналістичний погляд на націю базується на тій основній передпосилці, що в житті лише те має сенс, що можна зрозуміти й обґрунтувати розумом. З пункту погляду раціонального усі люди, безумовно, однакові, рівні між собою. Поскілки люди здійснюють, хочуть здійснювати й мають здійснювати в своєму житті правду, справедливість – соціяльну та етичну, – красу, постільки вони усі стремлять і мають стреміти до одного, бо *дійсна* правда це є правда, що для усіх людей, завше та усюди, є й має бути однакова, дійсна справедливість є та справедливість, що є й має бути справедливістю усюди й для усіх, дійсна краса не повинна залежати від місця та часу. Отже, те, що є в людськiм житті «*об'єктивно*») цінним, є усюди й для усіх однакове і те саме, незмінне і нерухоме.

В житті й історії це не є так – ми маємо різні наукові, філософічні, релігійні погляди, ми бачимо різні побутові звичаї, різні моральні приписи, різні художні «стилі» та «смаки». Треба думати, що одні із цих поглядів на правду, на справедливість, на красу є *помилкові*, інші є *правильні*. Люди, розуміється, дуже часто помиляються. Історія людства і його сучасність повні такими помилками. І національне життя, національні особливості, національні різниці і на-

лежать, власне, мовляв, до таких помилок, «ухилів». Історичний розвиток направлений (або ми маємо стреміти до того, щоб він був направлений) до усунення оцих відмін, різниць, «ухилів» та помилок. Дійсно визначні особи і з'явища вже і зараз, коли спільність усього людства ще не досягнена, піднімаються над помилками і різноманітністю до вселюдського, єдиного і однакового для всіх. Раціоналісти (розумні раціоналісти, по меншій мірі) не роблять із цього висновку, що треба «не визнавати», «відкидати» національні особливості. Вони приймають факт існування цих особливостей як «необхідне зло», що базується на традиції, що не може загинути зараз так само, як не можуть бути усунені помилки та усе фальшиве і невірне, несправедливе у сучасній науці, в сучасному соціальному устрою, в сучасному художньому «стилі» і т.ін. Але дійсно цінним і важливим є лише «вселюдське», наднаціональне, надчасове.

Як не здається логічно консеквентним оцей погляд на проблему нації і які не наводяться в оборону його історичні аргументи, але в ньому самому лежать такі глибокі та основні помилки, що з повним правом ми можемо погодитися з тими представниками «романтичного» погляду на націю, що на ці помилки та однобічність раціоналістичного погляду вказують.

Вже в органічному житті ми зустрічаємо таке багатство різних форм та типів, яке показує нам, що навряд чи може існувати життя (не тільки органічне, а й людське – індивідуально-психічне та суспільне), яке б такої різноманітності форм та типів у собі не мало. Чи можлива природа, в якій би був лише один тип рослин або одна порода тварин? Чи мало б сенс людське життя, коли б воно відбувалось серед, може, й ідеальних, але цілком подібних один до одного людей? Це, може, з пункту погляду розуму «незрозуміла» витрата сили і матерії, що природа продукує різноманітні та по-різному збудовані істоти, але ця «незрозумілість» лише вказує, що розум не є здібний зрозуміти життя, як воно є, до кінця, показує, що природа не є наскрізь «розумна» і раціональна, але ні в яким разі не може бути аргументом, доказом того, що ця природа «помиляється», йде «хибним» шляхом, бо якраз ця різно-манітність органічних форм в природі зумовлює, робить можливою пишність і розкіш органічного життя, поскільки різноманітні типи, форми й породи -в боротьбі та співпраці між собою – живуть через постійний обмін між собою матерії та сили. Так само і людське суспільство можливе лише тому, що є різноманітність і різнобарвність типів і психологічних осіб окремих людей, бо ніяке суспільство не склалося б із цілком однакових однотипових індивідумів.

Так само стоїть справа і в історії, і в культурі. Найліпшим прикладом можуть бути зміни в історії людства. Різні стилі – класичний і романтичний, готика і рококо можуть бути для нас одночасно прекрасні, не дивлячись на всю їх протилежність та розбіжність і не дивлячись на нашу найбільшу симпатію до того або іншого з них. Так і в інших сферах культурної творчості. *Вічні* цінності не є такі одноманітні і однобічні, як це вважає раціоналістичний погляд. І в повноті *історичного* життя реалізуються окремі боки, форми вічної краси, одна за однією, а то й разом у різних «напрямах», «течіях» мистецтва! Так само не тільки в мистецтві, айв інших формах культурного життя – в релігії, філософії, науці. «Вселюдське» значіння, вічність окремих культурних форм (у тім числі і

форм національного життя) є таке саме, як абсолютне значіння окремих однобічних «напрямоків», «шкіл», течій та стилів у мистецтві. Це різні прояви, різні реалізації, здійснення тих самих – абсолютної правди, краси, святости, справедливості. І цінність їх якраз і полягає у їх індивідуальності, окремішності, бо якраз те, що в усіх них є індивідуальне і доповнює інші вияви, освітлює абсолютні цінності з інших сторін, ще не виявлених в інших здійсненнях їх у історії. Цілком ясно, як треба з цього пункту погляду розв'язати питання про відношення між нацією та людством, між національним та вселюдським, – кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в оцих обмежених і однобічних здійсненнях загальнолюдський ідеал і є живий. Тому кожна нація якраз в своєму своєрідному, оригінальному, у своїй «однобічності» і обмеженості і має вічне, загальне значіння. Як живі, різнманітні людські індивідууми у суспільстві, так конкретні, різнманітні нації з'єднані в людстві. Тільки через них і в них людство є можливе. Тому-то романтичний погляд на націю аж ніяк не веде до національної виключності і національного засліплення. В той час як на ґрунті раціональної теорії нації часто буває, що представник якогось окремого національного типу свій національний тип приймає за *єдиний* «правильний», *єдиний* вічно цінний, – для представника романтичної теорії це значить просто піти проти передпо-сілок власної думки, і це було б можливо, лише коли б він залишив основи власної теорії.

Розуміється, теорія нації не обмежується лише тим, що ми сказали вгорі. Але зараз ми можемо цим обмежитись, бо сказаного досить, щоб зрозуміти проблему національної філософії.

2. ФІЛОСОФІЯ І ФІЛОСОФІЇ

Так само, як на націю, можна дивитись і на усі продукти національної культури – на національне мистецтво, науку, філософію. Є два погляди на філософічне знаття, що якнайтісніше зв'язані з тими, про які ми говорили у відношенні до нації.

На розвиток філософії можна дивитись як на процес постійного накупчування окремих пізнань. Філософія складається, мовляв, із окремих тверджень, вірних або невірних. Розвиток філософії і є процес збільшення кількості вірних тверджень та спростовання і відкидання невірних. Отже, історія філософії є історія *помилки* людського духа. Поскільки помилки виправляються, відпадають, постільки ми маємо справу вже з надісторичним.

Цьому поглядові треба протиставити інший, який був найбільш рішучо та послідовно розвинений на початку XIX віку Гегелем. Абсолютна правда не може розкритися ні в якому *закінченому* вияві. Кожний окремий вияв абсолютної правди, тобто кожне окреме філософічне твердження, що ми маємо в історії розвитку людської думки, є лише *часткова* правда, фрагмент, уривок абсолютної правди, є неповний і недосконалий відблиск Абсолютного. Ця «неповнота» є причиною змін і боротьби ідей в історії думки. Одна неповна правда бореться з іншою, теж неповною та частковою. Але і усяке сполучення таких «неповних», «часткових» правд в єдність, усяка їх «синтеза», яка може бути досягнена об-

меженим людським розумом, є необхідно теж неповна, теж часткова і тому вимагає знов доповнення. Тому ані на одній синтезі історичний розвиток філософії не кінчається, тому повстають усе нові й нові противенства між світоглядами та пунктами погляду, що сполучаються та з'єднуються в усе нових і нових синтезах – кроках до безмежної повноти, абсолютної правди.

Так ми розуміємо значіння факту існування багатьох «філософій», себто багатьох «шкіл», течій, напрямів, світоглядів. Кожна конкретна філософічна система є одночасно обмежений та частковий вияв абсолютної правди і вияв певного часового, національного, мистецького, наукового, релігійного і т.ін. пункту погляду. Кожна конкретна «філософія», себто певна окрема філософічна система, є певне усвідомлення абсолютноцінних, непережимимих елементів певної національної культури, наукового світогляду, мистецького стилю, певної позитивної релігійності тощо, є піднесенням цих конкретних форм культури у сферу абсолютної правди. Як не мусимо говорити, що лише один *тип* людей є здібний до моральності, а, навпаки, вважаємо, що кожна людина зі своєю індивідуальною своєрідністю є однаково цінним і важливим елементом «морального всесвіту», як ми не можемо вважати лише один художній стиль носителем прекрасного, краси, а вважаємо, що в кожному розкриваються різні і в різноманітності своїй однаково важливі сторони краси, так само і щодо окремих «філософій». І як моральний світ збіднів би, якби не було різних типів людей, що різними шляхами і у різних формах стремлять до справедливости, як збідніло б мистецтво, коли б воно стратило різні національні та історично зумовлені стилі, так і з пункту погляду філософії, якби не було різних історично-змінливих та національних «стилів» у ній.

Не треба думати, що неможливі зовсім «помилки» у філософії. Але джерело та характер цих помилок є інші, ніж звичайно собі уявляють. «Помилки» мають головним чином «негативний» характер – є негациєю якоїсь реальности, яку не помічає автор тієї чи іншої теорії. Іншими словами – помилковість у філософії є проголошення «однобічного» і обмеженого абсолютно-вірним та безумовним. Так кожна «філософія», кожна окрема система, що хоче бачити у собі реалізацію *абсолютної* правди, стає помилковою. Кожна національна філософія, що хоче бачити у собі *єдину* й *усю* правду, стає на хибний шлях.

3. РОЗВИТОК ФІЛОСОФІЇ

Хід розвитку філософічної думки є тому ніби перехід від однієї часткової правди до другої, від однієї «однобічності» до другої і може бути безплідним хитанням між цими однобічними, обмеженими правдами, а іноді – підняттям над тими однобічностями, що в даний історичний момент репрезентовані у даного народу, в даній культурі, злиттям цих «однобічностей» у єдність, до «синтези» їх. І ця синтеза залишається все ж обмеженою, однобічною, але вона, поскільки вона зливає два однобічних означення Абсолютного, є тим самим вже «вища», ближча до абсолютної правди. Розвиток філософії і полягає, головним чином, у цих моментах синтези.

Звернувши увагу на цей «синтетичний» характер філософічної творчості, ми зрозуміємо і те, що ті основні посилки, які лежать в основі синтезу, повинні бути якнайбільшим «доповненням» одна однієї, себто повинні бути протилежними одна одній. Розвиток філософії і є дійсно рух між протилежностями і через протилежності до синтезу.

Такий є рух цих протилежностей і в межах кожної національної філософії. Тому-то можна говорити, що у кожної національності звичайно репрезентовані якісь дві полярно протилежні течії. Так само можна бачити полярно протилежні устремління і в кожному історичну епоху, так само полярні протилежності розвиваються і в межах кожної окремої течії чи напрямку. Але ці полярні протилежності мають між собою щось спільне, завдяки чому вони – не кожна окремо, а обидві разом – характеризують дану націю, епоху, філософічний напрям тощо. Так, у французькій філософії аж від середньовіччя боролись філософічний містицизм та раціоналізм, в англійській філософії – емпіризм та платонізм, в німецькій – спекулятивна й індуктивна методи, в російській – релігійні тенденції і різні форми «просвіченості» – матеріалізм, позитивізм тощо. Так, в філософії XVII віку борються емпіризм і раціоналізм, у філософії XVIII віку – «просвіченість» та містична релігійність, в філософії XIX віку спекулятивна філософія та позитивізм і т. д. Так само борються протилежні тенденції і в межах кожного окремого напрямку: в раціоналізмі – скептицизм та реалізм, що вірить в самостійне існування понять, в емпіризмі кладеться в основу або досвід сенсуальний, або позазмисловий, в «просвіченості» маємо раціоналістичний та сенсуалістичний полюси і т. д.

Самі національні пункти погляду в філософії є у відношенні один до одного саме такими противенствами, протиріччями, через які проходить розвиток світової філософії як цілого. Тому-то лінія філософічного розвитку в різні епохи, так би мовити, проходить через різні країни, через різні нації. Іноді лінія філософічного розвитку кілька разів повертається до тієї самої нації, іноді проходить через неї лише один раз. Таким чином, окрема нація в певні моменти репрезентує історичну сучасність – іноді разом з іншими націями, а іноді і сама. Переважно три моменти характеризують особливості філософії даної національності: 1) форма вияву філософічних думок, 2) метода філософічного дослідження, 3) будова системи філософії, «архітектоніка», зокрема становище і роля в системі тих або інших цінностей. Форма вияву філософічних думок, може, є найбільш зовнішня національна риса у філософії. Стремління до простоти і прозорості у англійців, стремління до симетрії і схематизму у французькій філософії, стремління до відкриття «діалектичних моментів», протиріччя і «руху» думки між ними – в німецькій (що здається декому «туманністю» німецької думки) – це є, без сумніву, важливі, але зовнішні риси. Значно більше значіння має метода філософування – емпірична та індуктивна метода англійської філософії, раціоналістичні докази у французькій, трансцендентальна та діалектична метода у німецькій накладає відбиток на саме ество філософічних систем цих націй. Ще глибше значіння будови системи. Від цього залежать як максимально оригінальні і цінні, так, щоправда, й максимально «помилкові» національні риси філософічних систем. Ріжне постановлення в системі ціннос-

тей релігійних, теоретичних, етичних, естетичних, вітальних і т.д. – це, розуміється, є основа системи. Так само залежить від цього архітектонічного моменту і різна характеристика окремих сфер цінностей – «почуття», «припис», «обов'язок» є основні форми моральних цінностей в англійській, французькій та німецькій етиці або згода з досвідом, з розумом, із внутрішньою закономірністю пізнання – як теоретико-пізнавчий критерій в тих самих націй. Поскільки одно із цих тверджень абсолютизується, проголошується загальнозначним і негуються усі інші, постільки ми маємо справу з основними помилками національних філософій.

Такі національні «помилки» дуже характеристичні, дуже важливі для «стилю» національних філософій, так само, як «помилки», «хиби» людини не менш характеристичні для неї, як її позитивні сторони. Так само, як людина, і нація має кожна свої певні конкретні «небезпеки», можливості падіння. Так, зокрема, – у сфері філософії. Англійський емпіризм має тенденцію до виродження у поверховість, французький раціоналізм – у схематизм та бідність, німецька спекулятивна філософія – у зайву темноту та штучну конструктивність.

4. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ

Коли ми говорили, що лінія філософічного розвитку переходить із країни до країни, то це твердження не торкалося ані України, ані інших славянських народів, бо ще не траплялось в історії розвитку філософії, щоб «великий філософ» – чи то українець, чи представник якоїсь іншої славянської нації – утворив синтезу світового значіння. «Світового значіння», себто яка була б вихідним пунктом дальшого філософічного розвитку філософії в світовому масштабі. Мало цього, в межах національних у славян і досі поруч з чистими теоретиками можуть бути поставлені мисленники, які тільки намічали ідеї, тільки кидали думки, не продумуючи їх до кінця, не даючи їм останньої філософічної обробки. Так *починався* розвиток у більшості народів старого та нового часу. Але філософічні тенденції кожного народу виявлялися яскраво й виразно завше лише в постатях великих систематиків, і лише тоді виразно виступали риси філософічного національного обличчя. Можна сміливо сказати, що національні особливості філософії досократиків та навіть Сократа стали ясними лише після Платона та Аристотеля. Так само німецька філософія середньовіччя та ренесансу, а може, навіть Ляйбніц, стають нам зрозумілі цілком у своєму національному характері лише після Канта та т.зв. «німецького ідеалізму» (Фіхте, Шеллінг, Гегель). Так само в Англії середньовічні течії з ухилом в бік емпіризму стають нам ясні, лише коли ми знайомимось з англійським емпіризмом новітніх часів, або англійський платонізм XVII віку стає зрозумілий при освітленні його з пункту погляду англійського гегеліянства кінця XIX – початку XX віку.

Тому ми знаходимось в досить скрутному становищі, коли захочемо схарактеризувати українську філософічну думку, бо ми можемо з повною певністю сказати, що маємо тут справу лише з початками і наміченням думок, які можуть бути розвинені в дальшій філософічній творчості українських мисленників майбутнього. Власне, так само стоїть справа і в інших славян. Ані релігійна фі-

лософія у росіян, ані «месіянізм» у поляків теж не досягай такого рівня, щоб можна було говорити про світове їх значіння.

Славянській (зокрема українській) філософії треба ще чекати на свого «великого філософа». Тоді те оригінальне, що, може, є в зародку в творах до-теперішніх славянських мисленників, виступить у весь зріст, відкривши глибини національного духа, не лише перед усім світом, а й перед народом самим. Так, Ніцше побачив в трьох великих представниках німецької філософії – у Ляйбніці, Канті, Гегелі (з яких він ні з одним не погоджувався) - вияв німецького духа. Чи можемо ми сказати, – питає він себе, – що основні твори німецьких філософів є «німецькі»? «Чи маємо ми право сказати: вони є твір «німецької душі» або по меншій мірі її симптом, в такому сенсі, як, напр., ідеологію Платона, його майже релігійне божевілля форми ми звикли вважати явищем «грецької душі»? Чи були дійсно німецькі філософи – філософічно *німці*? Я нагадаю три випадки. По-перше, незрівнянне відкриття Ляйбніца, з яким він залишився переможцем не тільки над Декартом, а й над усіма, хто до його філософував, – що свідомість є для уявління лише випадковою ознакою, а *не* його необхідним та сутнім атрибутом; отже, що те, що ми зevamo свідомістю, є тільки одним із станів нашого духовного та психічного світу і *далеко ще не він сам*. Пригадаємо, по-друге, той колосальний знак запитання, який Кант поставив над поняттям причиновости. Він почав обережно відмежовувати сферу, в межах якої це поняття має взагалі сенс. Візьмемо, по-третє, той подивний виступ Гегеля, яким він зрушив усі добрі і злі логічні звички і звичаї, почавши вчити, що родові поняття розвиваються одно із другого. Чи є в цій гегелівській новині, яка вперше принесла основне поняття «розвитку» в науку, щось німецьке? Так, без сумніву: в усіх трьох випадках ми чуємо, що «відкриті» та вгадані щось у нас самих, і ми вдячні за це і здивовані разом, – кожне із цих тверджень є ґрунтовна частина німецького самопізнання, самодосвіду, самосхоплення. «Наш внутрішній світ є значно багатіший, ширший, глибший», – так чуємо ми усі з Ляйбніцом; як німці, ми сумніваємося разом з Кантом в остаточній значності природознавчого пізнання та взагалі в тому, *що можна* назвати «причинним»: *приступне* пізнання здається нам як таке вже менш цінним. Ми, німці, є гегеліянці, навіть якби ніколи не було ніякого Гегеля, поскільки (в протилежність усім романцям) уділюємо інстинктивно ставанню, розвитку глибший сенс і більшу вартість, ніж тому, що «є», – ми анітрохи не віримо в поняття «буття»; так само, поскільки ми не бажаємо визнати за нашою людською логікою, що вона є логіка яко така, єдина форма логіки» (Werke, V, 299-301, «Fröhliche Wissenschaft», V, § 357).

Досі ми не маємо таких філософів, значіння яких для усіх було б таке безумовне, як значіння, скажемо, Канта в історії німецької думки, яке визнає навіть Ніцше, що був запеклим ворогом Канта і кантіянства, або зі значінням Декарта, Мальбранша, Паскаля для французької думки. Розуміється, можна говорити про Сковороду, Гоголя або Юркевича як про типових представників національного українського характеру. Але ні першому, ні другому, ні третьому не вдалося свої своєрідні думки прищепити світовій думці, та щодо Сковороди і Гоголя, то вони більше належали до тих, хто ставить проблеми, ніж до тих, хто

дає їм остаточну формулюнку.

Для характеристики української філософічної думки робить великі труднощі ще те, що українське культурне життя не завше було різко та яскраво усамотійнене і відокремлене. Мінявся і ступінь політичної залежності і ступінь рівня національної свідомости, зокрема національної свідомости інтелігенції, – отже, найважливіші з передпошилок культурного розвитку. Українська історія знижується на певний час до рівня «областної історії» (російської, почасти польської). Наслідком цього було те, що значна частина видатніших представників української думки працювала поза межами України, а навпаки, на Україні брали живу участь в культурному життю чужинці.

Навіть мова, яка часто може служити критерієм, чи відносити дану особу до тієї чи іншої культури, і вона тут не може бути певним мірилом вже через те, що в українській мові майже не писав ніхто з українських мисленників. Проте національні особливості виявлялись в їх думках, як це завжди буває, цілком спонтанно, «само собою». В XIX віці на Україні – і ніяк не асимілюючись з українським життям – перебували представники інших націй. Вони мали певні «впливи», іноді досить широкі. Інші чужинці були тісніше зв'язані з Україною – походженням і вихованням, участю в національній русі. Вони свідомо стреміли зрозуміти психологію українського народу, перейняти його традиції. Розуміється, в межах кожної нації існують завше різні групи культурних діячів, що в досить різних ступенях і формах виявляють дух даної нації. На Україні, однак, було багато таких, що занадто далеко стояли від місцевих культурних традицій. Проте не може бути сумніву, що характеристику української психіки та особливостей української думки дістанемо не менше виразну, ніж, напр., характеристику, що її дають різні автори окремим німецьким «племенам» («Stämme»), які, хоч і ніколи не були національно відокремлені від цілої німецької нації, але мали сильні місцеві державні, політичні, культурні традиції. На Україні протягом одного віку ці традиції були у великому занепаді. Натомість протягом століть перед тим вони були самостійні та повинні були відстоювати себе проти натиску чужонаціональних стихій з різних боків.

Для українського філософічного життя, може, ще занадто рано писати історію його. Але така спроба все ж є можлива. Лише треба і авторові, і читачеві ставитися до її вислідків, як до лише провізоричних, тимчасових, мати на увазі, що вони, можливо, будуть виправлені і скореговані дальшими дослідженнями.

II. УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ХАРАКТЕР І СВІТОГЛЯД

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАМІТКИ

Цілком ясно, що було б дуже добре починати характеристику історичного розвитку якоїсь національної філософії начерком тих національних підвалин, на яких ця філософія виростає. Ці підвалини є те, що ли б назвати «народнім світоглядом». Народній світогляд є національно-зумовлене становисько даного народу до світу та життя. Він виявляється і в тім, що *цей* нарід в світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно і т. д.

Розуміється, протягом віків народній світогляд не залишається все тим самим. І впливи чужих культур, і великі зміни у власнім житті – все це накладає свій відбиток на психіку народню. Народній світогляд є, таким чином, сполучення певних надісторичних та історичних елементів. Історично-зумовлені елементи, розуміється, легше піддаються зміні, ніж зумовлені певним психічним укладом нації. Але й ті, й інші в кожен даний момент накладають свій відбиток на філософічну творчість представників даної нації.

Не треба думати, однак, що народній характер і світогляд є повна та цілісна єдність. Є завше в кожній нації різні психологічні типи людей, є певні різноманітні соціальні типи, є, нарешті, місцеві відміни, що можемо назвати племінними. Усі такі відміни дуже ускладнюють національне обличчя народу і роблять його характеристику надзвичайно складним завданням. Від цієї різноманітності характерів залежать і певні ухили у світогляді.

Не тільки з цієї причини і не тільки тому, що сучасна психологічна наука ще не дає нам певних метод до переведення психологічної характеристики певного національного типу, утримуємося ми тут від детальної спроби національної характеристики «українця». Головним чином утримує нас від цього те, що ми самі не прийшли до певного і закінченого вислідку у цім відношенні, а існуюча література теж не дає нам яскравої характеристики українського національного типу.

Ми обмежимося тут лише певними натяками на те, що здається нам найбільш безсумнівним, попередивши, однак, що одмічені нами риси є, на жаль, лише дуже загальні і без великого уточнення навряд чи можуть вважатися основою «характереології» українського народу.

2. СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ

До характеристики національного типу можна йти трьома шляхами. Перший із них – це дослідження народньої творчості, другий – характеристика найбільш «блискучих», яскравих, виразних історичних епох, які даний народ пережив, третій – характеристика найбільш значних, «великих», видатних представників даного народу.

Перший шлях є, може, максимально надійний. Але він має, в кожному разі, дві труднощі. По-перше, в продуктах народньої творчості ми маємо надзвичайно різнобарвний конгломерат продуктів різних епох і різних «типів», різних напрямків, що почасти зливалися між собою, почасти залишалися та залишаються незлитими й досі. Якби ми звернулися, напр., до «народньої мудрости» українського народу, то ми дістали б на трохи чи не найголовніші питання майже протилежні відповіді. Бо ці відповіді беруть початок і в дохристиянському часі, і в християнському; і від «правовір'я» християнського, і від оживілих, і від уніятів, і від католиків, і від «аріян»; і від селян, і від козаків, і від шляхти, і від аскетичного світогляду Лаври, і від бароккового письменства Київської Академії. Дуже багато елементів народньої творчості є спільні Українці та її сусідам, українцям та іншим слав'янам, українцям та іншим хліборобським народам. Детальна та старанна аналіза не є пророблена і досі, і тому наша

характеристика може випадати лише дуже загальною і неточною.

Характеристика українського національного характеру, на яку дають нам право аналізу народнього світогляду, випадає так. По-перше, безумовною рисою психічного укладу українця є – *емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм*, найяскравіше виявляються ці риси в *естетизмі* українського народнього життя і обрядовості; з емоціоналізмом зв'язані, безумовно, і значні впливи протестантської релігійності на Україні, бо ж однією із сторін протестантизму є висока оцінка в ньому «внутрішнього» в людині; одним з боків емоціоналізму є і своєрідний український гумор, що є однією із найбільш глибоких виявів «артистизму» української вдачі. Поруч з цими рисами стоять *індивідуалізм та стремління до «свободи»* в різних розуміннях цього слова; ця риса стає іноді в конфлікт до першої, – проти примирливості естетизму, прийняття ним усього в світі, поскільки воно є «прекрасне», гармонійності тієї картини світу та життя, що розлягається перед естетичним зором; індивідуалізм може вести до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, до розкладу усякої життєвої форми; разом з тим індивідуалізм може вести і веде в певних випадках до глибоко позитивних форм творчості і активності. Поруч з цими двома основними рисами стоїть третя – *неспокій і рухливість*, більш *психічні*, ніж зовнішні, *неспокій і рухливість*, що є, яко зі своєю основою, зв'язані із певним «артистизмом» натури, зі стремлінням до переходу в усе нові й нові форми, але разом з тим і з індивідуалізмом, що не хоче мати ніяких сталих, міцних основ поза межами індивідуума, а не може відшукати їх в ньому самім; з цією рисою зв'язані і дуже позитивні риси характеру, як здібність до прийняття нового, тенденції до психічної еволюції, але і максимально негативні сторінки української історії – «хиткість», тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм, усі жорстокі та криваві сторінки української історії.

Вже у згаданих вище рисах ми бачимо в зародку тенденції історичного життя українського народу. Ці історичні тенденції накладали свій відбиток на ті психічні властивості українського народу, що вже існували у відповідний час. Можемо навіть сказати, що народній характер *вибирав* для себе те із історичних подій, що якраз відповідало його еству. Найбільш важливими моментами історичного розвитку українського національного характеру треба вважати постійне тло української історії – природу України та два періоди історичні – князівську добу та добу барокко.

Степ був тією основою, що якнайбільше придалася до усталення психічних рис, про які ми вже говорили. Тут треба додати лише ще одно: степ є безумовно та форма буття природи, що може бути поставлена поруч з тими західноєвропейськими ландшафтами, які є головними носителями *величності*. Те почуття безмежно могутнього або безмежно великого, що викликають *море, ліс і гори*, приймає також специфічну форму і у степу, що сполучує широту і розмах краєвиду з буйним розквітом життя природи; естетичне і релігійне почуття і філософічна свідомість однаково прокидаються на ґрунті степового ландшафту. Як море, ліс і гори, так само і степ має свої «небезпеки»; почуття величного породжувало тут своєрідний – і історично зумовлений – «неспокій», бо ж степ довгі століття був ніби джерелом вічної загрози кочовників, все нових та нових

руйнівничих людських хвиль.

Основним культурним з'явищем князівської доби було прийняття християнства та утворення на його ґрунті письменства. Треба визнати, що християнство, узятє із Візантії, не принесло з собою специфічних візантійських впливів. Основний вплив був все ж вплив старохристиянської літератури (щоправда, у візантійському виборі й освітленні). Отці церкви і Святе Письмо – це були ті духовні сили, що впливали на стару Русь. Отже, на Русь прийшли відгуки *гелінізму*. Геліністичні впливи, безумовно, відбилися і на усьому народньому світогляді і знайшли – почасти – нове життя в новіші часи, зокрема у Сковороди та Юркевича. Найвиразніші і найзначніші є впливи *барокко*. Впливи барокко дали на українському ґрунті розквіт пластичного мистецтва та літератури; до цього ж часу належить і максимально інтенсивна релігійна боротьба на українських землях і найширший розмах політичного життя. Риси духовности барокко залишилися в українському національному типі аж досі. Основна духовна риса барокко – це «*декоративність*», що цінить більше широкий жест, ніж глибокий зміст, – більше розмах і кількість, ніж внутрішню якість, більше – вираз, форми вияву змісту, ніж зміст самий, одним словом – цінить більше «здаватися», ніж «бути». Але в психічній сфері стремління до «декоративности», до широкого жесту, до «імпозантности» природно веде до певної ілюзорної пишноти та маєстатности, за якою, може, нема достатньої духовної підпори, веде до певного «психічного авантюризму», що відбивається і в життю, і в культурній творчості. Залишили слід, розуміється, і глибші та значніші риси бароккової духовности – стремління до великого та до безмежносте, відсутність страху перед сполученням протилежностей (синтеза християнства та античності в зах.-евр. барокку, що відбилося і в українському). Духовно споріднений з барокком романтизм теж знайшов на Україні в ХІХ віці глибокий та широкий відгук, – і дивним чином впливи романтики тягнуться протягом цілого століття, навіть і через ті часи, що були максимально «антиромантичні».

Нарешті ми можемо піти і шляхом спостережень над видатнішими представниками української нації – як над їх життям, так і над їхніми думками. І коли ми, може, і знайдемо велику розбіжність людських рис і якостей, то все ж деякі риси висунуться перед нами як «типові». Із таких «типових» рис треба згадати декілька. *Емоціоналізм* виявляється у високій оцінці життя почуття. Почуття, емоція оцінюється навіть як шлях пізнання (Гоголь, Юркевич). «*Філософія серця*» (Юркевич) є характеристична для української думки. Але ця «філософія серця» має і інший сенс, – в людськiм душевнiм життi глибше, ніж свiдомi психiчнi переживання, служить їх основа – «серце», найглибше в людині, «безодня», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки (Сковорода, Гоголь, Юркевич, Куліш). З цим зв'язане і визнання, що *людина* є малий світ, «*мікрокосмос*», бо в «сердечній глибині», безодні кри-

ється усе, що є у цілому світі (К. Тр. Ставровецький, Сковорода, Гоголь). Безумовно, характеристична риса психічної вдачі видатних українців це – на певний час в житті і в певних умовах – ухил до духовного *усамотнення*, що Гоголь звав «духовний монастир» (Сковорода, Гоголь, Максимович, Куліш). Це усамотнення духовне є, безумовно, імпульсом до визнання величезної етичної цінності за індивідумом, визнання для кожної людини права на власний, індивідуальний етичний шлях, те, що ми могли б назвати (*плюралістичною етикою*) (Сковорода, Гоголь). Але між окремими ріжноманітними етичними типами повинна панувати не боротьба, а згода і гармонія – «мир» є основна етична і соціальна цінність, мир між людьми та мир людини з Богом (Київська школа, Сковорода, Гоголь, Юркевич, Куліш). Виявом цього стремління до гармонії між людьми є, безумовно, той факт, що українські мисленники завше стреміли зайняти позиції примирливі – віддати справедливую оцінку навіть протилежним їм думкам, ворожим течіям (напр., Юркевич, Лесевич). Скрайні течії – в якому б то не було напрямі – не знаходили відгуку. До ідеалу гармонії зовнішньої приєднується ідеал гармонії внутрішньої. Ідеал *внутрішньої гармонії* є найвищим ідеалом етичної свідомості. Чи багато мисленників досягнули цього ідеалу, судити важко. Сковорода і Гоголь найбільше до цього наближувалися. *Релігійне забарвлення* яскраво виступає в історії української думки.

Дуже типові риси національного характеру відкривають симпатії представників даної нації до інших націй. У визначних українських мисленників знаходимо такі симпатії головним чином до німців (Прокопович, Сковорода, «Книги битія укр. народу», почасти Куліш, Б. Кістяковський) та італійців (Гоголь). Ті симпатії, які висловлюють Гоголь або Куліш до росіян, мають політичний, а не психологічний характер.

Підкреслимо наприкінці знов, що ця характеристика українського національного типу в його статиці й динаміці є де в чому гіпотетична. Але головні риси її легко підтвердити окремими прикладами, з якими зустрінемося в усіх главах цієї нашої книги.

Крип'якевич Іван Петрович (1886–1967) – історик, академік АН УРСР, професор Львівського університету, директор Інституту суспільних наук АН України, доктор філософії. Автор багатьох праць з історіографії («Українська історіографія»; 1923), археології, сфрагістики, історії культури, численних науково-популярних нарисів з історії України («Велика історія України»; 1935), «Історія українського війська» (1936, співавтор) та підручників «Оповідання з історії України», «Огляд історії України» репетиторій для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів" (1919), «Історичні проходи по Львові» (1932, перевидання 1991 р.) та ін. Найважливіші історичні праці Крип'якевича присвячені періоду козаччини і Хмельниччини – «Матеріали до історії української козаччини» (1914), «Студії над державою Б.Хмельницького» (1925–1931), «Богдан Хмельницький» (1954) та ін. Іван Крип'якевич є яскравим представником державницького напрямку у вітчизняній археології.

Осн. праці: «Матеріали до історії української козаччини» (1914), «Студії над державою Б.Хмельницького» (1925–1931), «Богдан Хмельницький» (1954); «Українська історіографія»; 1923); «Історія української культури»; 1937; «Велика історія України»; 1935; та ін..

Іван КРИП'ЯКЕВИЧ УКРАЇНСЬКИЙ СВІТОГЛЯД

Подаємо цю розвідку автора, опубліковану у виданні: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. – С.151-166.

До джерел світогляду. Коли аналізуємо наш сучасний погляд на світ, виринає питання, як далеко в минуле сягають джерела нашого світовідчуття: коли, в якому часі появилися первні нашого світогляду, які саме були ті прапочатки, в яких умовах вони розвивалися і що з них дійшло до нашої епохи. Розгляд цих проблем може мати особливе значення, коли, серед змінливості поглядів на світ у різних епохах, повелось би нам знайти деякі постійні форми, що все були однаково цінні. Ті постійні основи мали б ціну і для нашого покоління, послужили б нам за певні дороговкази в наших світоглядових розшуках і ваганнях.

На цьому місці зробимо спробу розглянути світогляд князівської епохи. Це доба дуже довга, кілька століть, безперечно, за такий час проходило немало перемін у думанні людей, але ми, з деякої перспективи, можемо вважати цю епоху одноцілою і дошукуватися в ній тих праджерел, з яких вийшов наш світогляд. Щоб більш прозоро з'ясувати розвиток цієї доби, ділимо її на три періоди: перший, коли наші предки жили у власному середовищі і ще мало зустріча-

лися з сторонніми народами; другий, коли дістались у вир міжнародного життя і під його різnorodні впливи; третій, коли наші предки перетравили ті чужі позиції і витворили свою окрему культуру.

Здобувці і колонізатори. На наших предків ми привикли дивитися з деяким відтінком меншевартости. Такий осуд, в основі несправедливий, витворила давня історіографія, що не вміла вдумуватися у суть справи й обезцінювала той світ, з якого ми вийшли. Що закид меншевартости давніх українців неоправданий, це видно з того, що вони доказали у найстаршій епосі своєї історії. З своєї прабатьківщини, десь у глибині східно-європейського суходолу, вони рушили у великий завойовницький похід, перейшли багна, пущі і степи, як повінь розлилися по широких просторах, дійшли до Чорного моря, кинули свої полки на Балкани, переправилися до Малої Азії, а їх окремі частини пішли глибоко в далекі країни. Це не було спокійне, тихомірне плем'я, а нарід здобувців і завойовників. Що давні українці мали державотворчі здібності, про це свідчить держава антів, перша українська держава, що перетривала три століття; що вони вміли організувати своє економічне життя, про це вимовно говорить недавно відкритий арабський історик Ібн-ал-Факих, що широко описує торгівлю слов'ян в Азії, тоді навіть Чорне море звалося Слов'янським, аж пізніше почали звати його Руським. Не може бути й мови про меншевартість давніх українців: у своїй первісній енергії і творчій силі вони нічим не відрізнялися від таких самих виступів гелленів, італіків чи інших.

У світогляді наших предків на першому місці виступає гін до здобування, експансії, боротьби. Але одночасно з тим помітна і друга риса закріпити і сколонізувати ту землю, яку добуто мечем. Куди б ці здобувці не зайшли, зараз ставили укріплені городи і біля них розводили хліборобство. Давні українці були так само завзятими хліборобами, як і войовниками. Про високий розвиток хліборобства у них свідчить незвичайно вироблене старе словництво з цієї ділянки, а також археологічні розкопи, в яких знайдено найрізnorodніші роди хліборобських рослин. Як глибоко хліборобські заняття увійшли у світогляд давніх українців, докази дає старовинна міфологія та обрядовість, в якій усі вірування і свята в'яжуть тісно з рільничим календарем.

Войовник і господар – це тип давнього українця. Осередком, у якому розвивався цей військово-господарський світогляд, був рід. Це була велика родина, що складалася з кількох десятків людей, мала свою окрему оселю, свої ріллі, ловецькі терени і все господарство. Рід творив невелику, але дуже суцільну групу, з'єднану зв'язками крові і спільними інтересами; за своїх членів солідарно заступався, обороняв їх, мстився за їх кривду. До воєнного походу члени роду виступали як один бойовий відділ, свідомий того, що бореться за свою оселю, майно, своїх дітей. Рід мав свої традиції, шанував своїх предків, культивував давні обичаї, творив норми життя. Одиниця не мала індивідуальної свободи, жила життям роду і підпорядковувалася його прововоді. Але тодішнє життя було таке буйне і різnorodне, що давало змогу людині розвинути всебічно її сили. На першому місці стояв фізичний розвиток. Перекази, які зберіг найдавніший літопис, показують нам типи таких народних героїв, як той юнак-силач

("кожум'яка"), що у змаганнях переміг велетня-печеніга, або хлопець, що переплив Дніпро під Києвом, під обстрілом печенігів, або князь Мстислав, що у двобою переміг казкового князя Редедю. Народна уява особливо цікавилася подвигами людей, що фізичною силою перевищувала інших. Але разом з силою і хоробрістю подив викликували підприємчивість, зручність, життєвий спрйт. Літопис залюбки описує воєнні хитрощі Олега, що нібито під Царгородом наказав прикріпити до човнів щогли з вітрилами і так заїхав під місто; оповідає про різні хитрощі Ольги у війні з деревлянами; записує анекдоту про білгородців, що криницями з кисілем піддурили печенігів і так визволилися з облоги. Труднощі й небезпеки тодішнього життя учили вмільости орієнтуватися бистро у всяких обставинах, радити собі в кожній пригоді.

Але життєві труднощі не могли прибити радісного уживання життя. Трудди і праці сірого будня чергувалися з радіщами і розвагами свята. "Сходилися на ігрища, на танки і на всякі бісовські пісні", – оповідає літописець про давні народні ігри. "Ігрища втолочені і людей велика сила, що починають пхати один одного". Українська вулиця веде свої початки ще із слов'янських часів. В іграх, змаганнях, танках, музиках і піснях виживала людина надмір своїх сил. Особливо ж пісня супроводжувала наших предків на кожному місці і в кожному часі – при щоденній праці і в родинних святах, при релігійних обрядах і громадських виступах, у війнах, походах, перемогах.

Разом збираючи все вище сказане: світовідчуження давніх українців виходило з тісних зв'язків з родом, носило в собі буйні живущі сили, а на першому місці стояли в ньому елементи воєнного завзяття і господарської любови до землі.

Зустріч з Орієнтом. Предки українців тільки в найдавнішій епосі жили у відокремленому світі; згодом зустрілися з посторонніми народами, що почали діяти на все їх життя і світогляд. Впливи йшли з трьох сторін: з азійського орієнту, із скандинавської півночі та з візантійського півдня.

Зі сходу увійшли в зв'язки з Україною і народи з вищою цивілізацією, як туранці, перси, араби, і варварські кочові орди – гуни, авари, хозари, печеніги. Орієнтальні народи досягнули в матеріальній цивілізації вищий розвиток, як східна Європа, і східні купці, що продиралися у наші землі, доставляли різноманітних промислових виробів, прикрас та взагалі предметів, що характеризували вищий рівень культури. Тим вони підіймали дещо побут українських верхів, учили їх вибагливішого життя, уживання, розкоші. Але одночасно вони вносили розлам у гармонійну цілість українського побуту, бо чужі цивілізаційні набутки не були ані глибокі, ані вартісні. До того ж орієнтальні приходні не йшли у східну Європу з метою її культуризувати, а тільки намагалися використати її природні багатства. А дикі азійські орди вже йшли просто на знищення і поневолення України. Кожний новий наїзд степовиків приносив нам нову руїну. Хозари, що поєднували характер степової орди з деякою цивілізацією завоювали навіть деякі українські племена і держали їх якийсь час у своєму ярмі. Але ця агресивність Азії служила нашим предкам за остоу, що зі сходом неможлива яка-небудь дружба і взаємини. Давні українці мали настільки вироблену власну ку-

льтуру, що легко видобулися з-під орієнтальних впливів. Це видно з переказів найдавнішого літопису, що про орієнтальні народи висловлюються з почуттям власної вищрсти. Так, про обрив-аварів літописець каже, що хоч вони були "великі тілом і горді умом", з них не залишилося ні сліду. Про хозарів є переказ, що вони налякалися, коли покорені ними поляни як дань принесли їм мечі: "їх зброя гостра з обох боків, – вони будуть брати колись дань з нас і інших країн!" Зневажливо ставилися слов'яни до орієнтальних вірувань нпр. мусульманську святиню описано коротко, що там "немає веселости" тільки смуток і великий сморід". Орієнт своїми лестощами не зміг полонити наших предків.

Скандинавці. З-під влади Азії слов'яни видобулися за допомогою варягів-норманів. Коли скандинавці з'явилися в Україні, наші предки мали вже за собою не одно століття власної культури, вже пройшли період початків державної організації, створили цілу мережу торговельних шляхів, пізнали море і дороги до Балкану й Азії. Нормани допомогли слов'янам розвинути та скріпити організаційні первні, які вже існували з давніх часів. Організацію роду скріпила і доповнювала варязька дружина, зв'язана братерством, солідарністю, вірністю супроти князя. Переорганізовано військо: воно дістало кращу скандинавську зброю, було уформлене у правильні лави, добуло нову дисципліну, просякло елементом лицарства. Скріпилася державна влада, бо князь розпоряжав сильним військом і легко міг приборкати виступи невдоволених племен. Скандинавці підтримували експансію українців на південь, вели великі походи на Чорне море і Царгород, на Каспій і Кавказ. Варяги внесли творчий фермент у життя України.

Візантія. Глибокий вплив на наш давній світогляд мала Візантія. Наші предки, приймаючи добровільно християнство в грецькому обряді, самі створили пригоже поле для поширення візантійської культури. Християнський світогляд був повний і закінчений, обіймав усі людські справи, давав готові норми, не допускав ніяких уступок і компромісів, тому мусів особливо сильно відбитися на світовідчужанні цієї епохи. Християнство відбило свою печать передусім на суспільному житті. Давній рід добув нову опору через освячення подружжя, піднесення становища жінки, обов'язки батьків супроти дітей. У громадських відносинах повинні були уступити елементи насильства й боротьби; їх мали заступити братерство і любов. Державна влада знайшла нове джерело сили у теорії походження з Божої ласки. Візантія мала рішальний вплив на піднесення духовної культури. Письмо, школа, література, мистецтво – все розвивалося на грецьких зразках.

Дле хоч наші предки так всеціло прийняли візантійські культурні взори, то все таки зберегли резерву супроти самих греків. Візантія вела свою імперіялістичну політику на Чорномор'ї і намагалася знищити кожную політичну силу, що їй там могла загрожувати. Тому поборювала передусім Київську державу. Наші князі добре це відчували. Ольга, що перша прийняла християнство, з обуренням згадувала про те, як довго грецький імператор казав їй чекати в царгородській пристані на авдієнцію. Коли Святослав вертався з болгарського похо-

ду, греки, хоч і склали з ним мир, наслали на нашого князя печенігів і в бою з ними Святослав поліг. Володимир намагався видерти з візантійських рук Крим, що був bastіоном політичних інтриг Візантії на українських землях. Ярослав бажав усунути церкви супрематію грецького духовенства й установив митрополитом українця; на візантійські обмеження української торгівлі він відповів морським походом на Царгород. Батька галицької династії, Ростислава, візантійський намісник Криму отруїв, коли князь почав вести політику, неприхильну Візантії. "Греки є лукаві – аж до сьогоднішнього дня", в таких словах літописець замикає свій погляд на Візантію.

Українська синтеза. Різні чужосторонні набутки і впливи предки українців сприймали і перетоплювали в свою гармонійну цілість. У *Слові о полку Ігореві* згадуються аварські шоломи, латинські мечі, готські дівчата – це сліди різnorodних культурних позичок – а все таки *Слово...* творить один монолітний пам'ятник. У світогляді князівської епохи в часах її розвитку основу творили не чужі позички, а давні народні первні. І не могло бути інакше, бо народний організм черпає все живущі соки з власних глибин, а чужосторонні подуви торкалися тільки його поверхні.

Найперша характеристична риса тих часів – це тісний зв'язок з своєю землею і своїм народом. Старий рід, хоч і пройшов різні економічні й соціальні переміни, був ще живою дійсністю і мав свій авторитет. Приклад давала князівська династія, що звала себе "племенем Володимира Святого" і культивувала традиції своїх предків. "Не погубіть землі, яку придбали батьки і діди ваші трудом великим і хоробрістю!" – таке гасло безнастанно повторюється у літописах. З свідомості роду виросло поняття батьківщини, Рідної землі. До скріплення його немало спричинилися безконечні бої з степовими ордами, від яких треба було обороняти рідні оселі. Нарід високо Цінив усіх тих, що охороняли ту землю та її примножували – Ігоря Старого, Святослава Хороброго, Володимира, Ярослава, – їх пам'ять шанували далекі покоління. І з другого боку, громадянство осуджувало тих, що розбивали єдність і разом з чужинцями руйнували батьківщину – Святополка Окаянного, Олега Гориславича. Ця народна опінія в'язала одиницю і стримувала її від егоїстичних виступів. Так само кожна група й оселя мусіла піддаватися тому неписаному праву. Рідну землю, батьківщину репрезентував князь. Провід монарха в цій епосі був самозрозумілий і ніхто його не квестіонував.

Громада не могла існувати без князя, як це літопис каже про новгородців: "Не могли витерпіти без князя сидіти". В іншому місці літописець завважує: "Не було князя, а боярина не кожний слухає". Галицькі бояри не пускали свого князя до бою: "Ти у нас один князь і якби тобі що сталося, що ми робили б?" Варязька епоха дала князеві фактичну силу, візантійські впливи збільшили його авторитет релігійним культом. Але з-поза тих зовнішніх форм пробивається народний ідеал "добрих князів, що зберігали нашу землю", як колись славили своїх князів деревляни. Князь для народу був передусім батьком і господарем, що мав дбати про своє велике господарство – державу. І всі визначні князі здійснювали цей народний погляд. Володимир Мономах у своїм "Поученні" закли-

кає синів: "В дому не лінуйтеся, але всього самі догляньте, не спускайтеся на урядовців, ні на слуг. Вийшовши на війну, не дивіться на воєводів, самі розставляйте сторожі. Куди-небудь їдете, не дозволяйте вашим слугам кривдити нікого. Не дайте сильному знищити слабого..." Князь повинен був розуміти свої обов'язки володаря-патріярха. Знову ж нарід був обов'язаний князя шанувати, слухати, виявляти йому вірність. На такому взаємному довір'ї між князем і народом спирався увесь державний лад. Коли ж одна із сторін порушила цей порядок, коли князь поведився самовільно, не дбав Яро державу, не слухав голосу ради, або коли бояри бунтувалися проти князя, тоді упадав закон рівноваги і держава приходила до розстрою. В таких часах нормативним чинником ставала сама "земля", громада, яка на своєму вічі привертала захитаний порядок, почувала князя про його обов'язки, або його й усувала, судила і карала "беззаконних" бояр. Але українське віче не мало республіканських тенденцій: громада, як тільки передала владу в руки "доброго князя", знову уступала на бік.

Коли вже поняття батьківщини, рідної землі стало живе і тверде, в українському світогляді виступили ще виразніше дві відвічні риси – войовника і хлібороба. У боротьбі з степовими кочівниками, у виступах проти різних наїзників, скріпився тип лицаря-войовника, зв'язаного з землею, що її обробляє і поширює. Осередком культу лицарства була дружина. Дружина вийшла з слов'янського роду, з стародавньої організації однокровних людей, що були зв'язані з своєю землею й оселею, варязька дружина ще сильніше висунула елементи лицарської солідарності – і князівська дружина стала організацією лицарської еліти. У дружині рішальний голос добули "великі" бояри, що мали участь у князівському роді, вели провід у війську й адміністрації, але до дружини належали також "малі", служебні бояри, сірі рядовики з народної маси, для яких війна була постійним ремеслом, належала також боярська молодь, що дід проводом досвідчених войовників училась військового мистецтва. Дружина скупчувала всі елементи, від верхів до низів, і в'язала їх в одну лицарську організацію. Свою воєнну практику дружинники відбували у безнастанних походах, роз'їздах, зустрічах зі степовиками та у війнах з іншими народами – мадярами, поляками, литовцями. У цих бояр витворився неписаний лицарський кодекс, що обов'язував усіх войовників. На першому місці стояв обов'язок хоробрости. Святославові літописець вкладає в уста такі слова: "Від предків ми добули у спадщину мужність – не наш звичай утікачами вертатися додому, але або жити й перемагати, або славно померти!" Так само Данило кличе: "Нехай страх не має приступу до сердець ваших! Воїнові, що вирядився на війну, слід або перемогу добути, або впасти з руки ворога!" До обов'язків лицаря належить і вірність своєму князеві. Перед боєм молодші князі приїздили до найстаршого і запевняли його: "Батьку, хочемо голови наші скласти за тебе!" Галичани у бою кличуть: "Не погубимо чести князя свого!" А тим, що вагаються йти у бій, військо погрожує: "Хто не піде з нами, того порубаємо самі".

Але з лицарським світоглядом в'яжеться друга відвічна риса українця – бути господарем. Війна не ведеться для самої війни, добичі і слави, але в обороні рідної землі, рідних осель. І вертаючись з війни, лицарі зараз ставали хліборобами, переймалися господарськими інтересами. Коли Володимир Мономах

раз на весні хотів уладити похід на половців, боярськорушинники спротивилися тому: "Незручно йти весною, знищимо селян і ріллі їх". Хліборобські міркування протиставляються воєнним потребам. І хоч велася безнастанна боротьба на пограниччі, і степовики загрожували своїми руйнуючими набігами, уперті господарі все закладали нові хутори, заорювали нові землі, будували нові оселі. Як тільки на хвилину ущухала війна, зараз плуг хлібороба посувався в глибину степів. Як глибоко хліборобський світогляд проникав усе життя, видно з літератури: митрополит Іларіон, описуючи заслуги Володимира і Ярослава, порівнює їх з хліборобами, – перший зорав українську землю, другий засіяв її, "а ми живемо і споживаємо". У *Слові о полку Ігореві* навіть воєнні дії описуються як рільничі заняття – "віють душу від тіла", "стелять голови снопами", так тісно лицарський світ в'язався з хліборобським.

Коли князівська епоха дійшла вже до повного розквіту, давнє примітивне світовідчування перейшло у завершений світогляд. Головну роль мали тут впливи візантійсько-християнської культури, яка опанувала верхи громадянства. У суспільних відносинах, у релігійних поняттях, у мистецтві, літературі почали обов'язувати постійні освячені норми. Ідеї божого царства, справедливості, братерської любови запанували в умах і серцях. Українці стали учасниками християнського світогляду, що обіймав усю Європу.

Але цей завершений погляд на світ не усунув і навіть не мав наміру усунути здорових основ давнього світовідчування. Молодеча буйність, життєрадісність, експансивність залишилися далі характеристичними рисами української вдачі. В людині цінилися на першому місці фізичний розвиток, здоров'я і краса. "Мстислав був кріпкий тілом, червоний на лиці, з великими очима". "Князь Володимир був високий на зріст, широкий у плечах, гарний з лиця, гарні мав руки і ноги" – це звичайні характеристики в літописах. Фізичну силу добували у змаганнях, дужаннях, лицарських ігрищах, ловах. Особливо ж у ловах виживалися ті сильні люди, що залюбки йшли зі списом . на ведмедя, або власними руками ловили дикі коні. Бенкети, музики, ігри протягалися без кінця. "Празникував князь вісім днів" – читаємо в літописі. "Руси єсть веселіє пити, без того не може бити" – мав сказати Володимир Великий. Народні співці і лицарські поети оспівували діло героїв.

Більш вдумливі натури шукали заспокоєння в духових розвагах. Запопадливо збирали бібліотеки, переписували книги, вчитувалися "днями і ночами" у прастарі Ізмарагди і Пчоли, шукали в них джерел мудрости. Щоб дійти до ще вищої досконалости, замикались у монастирських келіях, свої буйні вдачі приборкували суворою аскезою. Але і крізь витончені форми нової культури пробивалася погідна українська душа. Навіть суворі ченці розводили сади і засаджували квіти. В письменстві поруч з високомовною візантійською школою виступає проста манера, наближена до народного стилю; мистецькі твори при своїх витончених візантійських формах набирають усе більше місцевого кольориту; навіть церковні обряди в'язуються з давніми слов'янськими обичаями, як це видно із святкових звичаїв. Народне життя все більше накладало свою печать на новий світогляд.

Кінчаємо наш огляд. Князівська епоха, хоч і проходила різні переміни у своїм розвитку, все таки виявляє деякі основні риси, що ввесь час залишалися незмінними. Можна вказати їх чотири: 1) тісний зв'язок світогляду з землею, 2) військово-лицарські елементи, 3) хліборобські замилювання, 4) живе, радісне наставлення до життя.

Останнє питання: чи ті риси, які відкриваємо у найдавнішій епосі нашого життя, мають значення також для пізніших часів? Чи є в них ті постійні основи українського світогляду, за якими шукаємо в теперішній змінливій добі? З відповіддю треба ще зачекати. Безперечно ті характеристичні риси, які ми вказали, виринають і в пізніших епохах – хоч би згадати тісний зв'язок світогляду з землею; але не можна сказати, чи крім них не було ще інших елементів, цінних і характеристичних для даного часу. На це потрібні ще дальші студії і міркування.

Світогляд міщансько-козацької доби

Нові центри. Після занепаду давньої князівської держави Україна прожила три сторіччя бездержавного життя, – без керівного органу, що порядкував би усіма справами. Все життя розбилося на окремі клітини і дісталось під руйнуючі впливи шляхетської Польщі. Але живі сили українського народу не дали себе знищити, а скоро регенерувалися, громадянство у нових формах повело боротьбу за своє існування. Все життя перебудовано в одному напрямі – оборони від чужинецького наступу. Це найбільш характеристична риса тогочасної української організації і духовності: всі змагання звертаються на один фронт – щоб відбити ворожий натиск, захистити свої цінності, охоронити основи національного буття. Організацію українського життя в XVI-XVIII ст. проводили два головні осередки – міщанський і козацький.

Міста того часу добули собі провідне становище завдяки устроєві німецького права, що забезпечував їм розмірну самостійність і дав змогу дійти до значного добробуту та культури. Але міщани-українці не мали в місті повних прав, їм, як не-католикам, дозволяли поселюватися тільки в окремих кварталах, не допускали до провідних становищ, заборонили виконувати публічно релігійний культ. Ці обмеження, а не раз і болючі зневаги, викликали серед українського міщанства настрій роздратування й образи. Заможні і культурні верхи нашого міщанства не відрізнялися нічим від патриціату інших націй, а мусіли терпіти зневажливе становище. Це викликало реакцію і дало поштовх до боротьби.

Організацією українського міщанства стали братства, давні церковні установи, зреформовані під впливом цехового устрою. Братства не були великими організаціями: навіть найбільш діяльні братства, як у Львові або Києві, не мали більше, як 20-30 членів. Але це були найзаможніші міщани, що своїми фінансовими засобами могли повести успішно національну оборону. Малочисленність братств дала їм внутрішню суцільність і однодушність, бо мале число братів легше могли провести одну думку.

Братська організація добула собі незвичайну популярність, особливо у західних землях – навіть у найменших містечках повстали братства, що стали

осередками місцевого життя. Братства не були зв'язані у формальний союз, але стояли з собою у тісних зв'язках, вели листування, посилали одні до других своїх висланців, повідомляли про свої плани, радилися у різних справах. Так виникла одна велика і сильна організація, що мала вплив не тільки на міщан, але і на все громадянство. Перші братства мали міщанський характер, але пізніше, коли братський рух добув собі успіхи, до братств почала входити шляхта і духовенство, так що братства стали загальнонаціональними установами, – признаною репрезентацією всього народу.

Другий центр утворило запорізьке військо. Як за князівських часів, так і у пізніших століттях східна Україна жила під безнастанною небезпекою від набігів монголів, і справа організації оборони була її життєвою справою. Але на зміну давній дружині прийшла тепер нова сила – козаччина. Вона витворилася з різних суспільних груп: зі здобичників, що виправлялися у степи для ловів, з селян, що втікали зпід панського ярма, з усяких неспокоїх людей, що бажали вижити свою енергію в диких полях; але всі ті елементи покрила найчисленніша військова верства, що йшла у степ для боротьби з татарами.

Осередком організації стала Запорізька Січ, що надала народному війську лицарський характер. Доступ на Січ був дозволений кожному, але новиків піддавали довгим спробам і вправам; вони мусіли служити як джури досвідченим войовникам і були піддані суворій дисципліні. Хто не виявив військових прикмет, того відсилали з Січі. Козак повинен був визначатися витривалістю на холод і голод, терпеливістю, самопосвятою, аскетичним життям. Запорожцеві не вільно було виявляти своїх індивідуальних забаганок, про все рішала воля громади. Січовики жили спільно в куренях, разом харчувалися, разом вели всякі промисли. Всі важливіші справи вирішувала рада, на яку мав доступ кожний козак. Але особливий авторитет мали заслужені, "старовинні" козаки, або січові діди. Рада була найвищим органом січового народоправства: на ній ухвалювали закони, обирали старшину, виконували суд. Кожний козак міг досягнути найвищого становища у війську: "Терпи, козаче, отаманом будеш". Січ виступала під гаслом оборони християнства та боротьби з "бусурманами" і тим єднала собі широку популярність.

Січовий центр добув авторитет не тільки на Запоріжжі, але всюди, Де жили козаки. Багато міст і сіл Наддніпрянщини прийняло запорізький устрій: населення проголошувало себе козаками, не признавало польської адміністрації, а обирало собі власну старшину. Поневолені соціально низи шукали в козаччині виходу із своєї неволі.

Братська організація і запорізьке військо вели ту саму боротьбу проти шляхетсько-польського режиму. Але довгий час вони ішли окремими напрямками: братства організували міщанську інтелігенцію, яка привикла йти легальним шляхом, на Запоріжжі гартувалися революційно настроєні елементи. Але остаточно обидві течії зійшлися з собою. Це була особлива заслуга гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, що став посередником між обома осередками і з'єднав їх для однієї мети. Запорізьке військо взяло під свій захист релігійно-національне життя, міщанська ж інтелігенція признала військовий провід Запо-

ріжжя. Від того часу все громадянство веде змагання на одному фронті – твориться спільний національний світогляд

Бойові настрої. З'єднання, різних груп до спільних завдань давало українському громадянству і фактичну, і моральну самовпевненість. Важкий наступ що йшов спершу від Польщі, пізніше від Московщини, не сприймався пасивно, а зустрічав реакцію і боротьбу. Зі зброєю в руках обороняли бояри свої права; селяни вели боротьбу за свою волю, міщани добивалися прав у місті; духовенство боронило церковної незалежності; вся інтелігенція вела боротьбу проти національних обмежень; врешті запорізьке військо з'єднало всіх до боротьби за державну самостійність. Для цієї епохи незвичайно характеристичний цей бойовий настрій громадянства – завзяття, відвага і впертість у оборот своїх прав. Це бойове наставлення пробивається із виступу волинського депутата Лаврентія Древинського, що прямо перед особою короля не вагався обжалувати польську політику, стверджуючи, що українці терплять гірше, як турецьку неволю, і закінчив патетичним закликком: "Якщо не буде повне заспокоєння і не будуть вилікувані тяжкі рани, доведеться призвати разом з пророком: суди мене Боже, і розсуди справу мою!"

Той самий тон пробивається з усієї полемічної літератури, що з незвичайним жаром обороняє позиції свого громадянства і не перебирає в засобах, щоб перемогти противника. Ця гаряча доба створила новий тип письменника, відважного, охочого до боротьби, настороженого на ворожі напади, чулого на потреби хвилини. Іван Вишенський є найкращим представником цієї течії. Ці активісти виходили на літературне поле озброєні в наукові аргументи, намагалися зручною діалектикою доконати суперника, коли ж логічних висновків не вистачало, вони не цуралися часто літературних ефектів – іронії, глузування, памфлету або й брутальних особистих атак.

Такий сам бойовий підхід до справ помічаємо у Богдана Хмельницького, коли у славних переяславських промовах погрожує польським панам: "Ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно!" Таким самим завзяттям були проникнуті і народні маси. "Перше язики людські назад обернуться, ніж ляхи над нами будуть панувати" – такими словами зустрів старий Федина з Рашкова вістку про польський похід на Україну. "Так чернь роз'ярилася, що або знищити шляхту, або сама згинуть хоче", – пишуть очевидці. Ненависть до чужої влади дуже яскраво виступає у всіх заявах цієї епохи. Спершу бойовий фронт звертався проти Польщі, опісля, коли Україна зустрілася з Московщиною, така сама хвиля невдоволення звернулася проти "московського тиранства".

Любов до Батьківщини. Серед боротьби з чужими завойовниками все живіше палає почування любови до рідної землі, до "отчизни". "Що ж на цьому світі може бути миліше від отчизни?" – питається проповідник Радивилівський. "Навіть дим батьківщини солодкий" – каже полковник Лобисевич. "Хто за отчизну не хоче вмирати, той потім з отчизною мусить погибати" – римує Касіян Сакович. "Мила отчизна", "люба матка Україна" – це слова, які чуємо так само з уст Мазепи, як і Петрика Іваненка.

Любов до рідної землі давала тогочасним людям незвичайну відпорність проти чужих намов та інтриг. Польський офіцер з часів Хмельниччини визнає: "шпигів неможливо дістати між Руссю: всі – зрадники (тобто вороги Польщі), а від бранців ані словом, ані муками нічого не можна допитатися". Українське громадянство з погордою ставилося до тих, що зраджували свій нарід. Вже в сатиричній промові Івана Мелешка з XVI ст, є випад проти ренегатів: "багато є таких, що, хоч наші кості, але собачим м'ясом обросли і воняють". Майже такими самими словами козацькі старшини зустріли воєводу Адама Кисіля, що намовляв їх до миру з Польщею: "Ти, Кисілю, кість від костей наших, а відщепився і пристаєш з ляхами!" Часто повторювали приповідку: "Недобра то птиця, що своє гніздо каляє і руйнує" – тобто не шанує батьківщини.

Вольності. Все цінне, за що велася боротьба, мало назву "вольностей". Це поняття появилася в XVI ст., коли різним гуртам і клясам довелось обороняти свої давні права. За свої вольності заступаються українські пани на люблинському сеймі, нащадки боярів, міщанство, селяни, козаки. Найчастіше про свої "золоті вольності" говорили запорожці, – навіть вся територія Січі звалася вольностями запорізького війська. Мазепа у відомій вірші "Всі покою щире прагнуть" закликає:

*Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умрете,
І вольностей бороніте!*

Оборона вольностей – це головна справа, якою жила тогочасна Україна. Гніт, який терпіли й одиниці і все громадянство, незвичайно загострив чуття на всякі образи, і найменший утиск викликав реакцію. Чужосторонні подорожники, що проїздили через Україну, помічали цю чутливість і зазначували, що українці "над усе люблять свободу". Історик Шерер пише про козаків: "Вони воліли не-вигоди важких походів, аніж спокійне життя рабів. З історії довідуємося, як то батьки переказували своїм синам горде почуття незалежності як найдорожчу спадщину, при чому гасло "смерть або воля" було їх одиноким заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю".

Громадська дисципліна. У цих важких змаганнях за свободу і незалежність потрібна була однодушність і дисципліна всіх громадян. На це звертали увагу братства, вимагаючи від своїх членів, щоб вони в усьому піддавалися своєму прововоді. За кожен провину проти громадської дисципліни брат платив кару або мусів просидіти визначений час на церковній дзвіниці. Особливо карали тих братів, що без оправдання не явилися на сходах братства або не брали участі в похоронах померлого товариша. Членам братства не вільно було виносити братських справ поза поріг братства. Також не дозволено було подавати своїх спорів до міського або державного суду – вони мали вирішуватися в самому братстві. "А хто погордив би церковним братським судом, має судитися як непослушний церкві. А як з того не покається до четвертої неділі, то як поганець і явногрішник хай від церкви відлучиться"...

Братство ставило також тверді вимоги до вчителів, щоб вони вела прикладне життя і всі свої сили та вміння жертвували для виховання молоді – щоб учитель "недбайливістю своєю, або заздрістю, або лукавством не залишився винен ні за одного Богу Вседержителю і потім батькам його і йому самому".

Ще гостріша дисципліна панувала на Запоріжжі. Хоч кожний козак був людиною свобідною, проте одночасно він мусів піддаватися наказам найвищого органу січового народоправства – ради. Участь у раді була обов'язковою. Рішення ради обов'язували все військо, хто їх не виконував, того карали військовою карою – прикуванням до гармати, а нерідко і смертю. Особлива дисципліна була наказана на морських походах – тоді навіть не вільно було пити горілки.

Ідея рівності. Соціальні питання в тому часі були незвичайно загострені. Спершу йшла боротьба селянства і міщанства проти шляхти, згодом виступи селянства і дрібного козацтва проти старшинської кляси. Але ці групи, що їх роз'єднували соціальні відносини, були примушені ставати до спільної оборони проти національного гніту, що йшов від Польщі і Московщини. Через ті межі ними приходило до порозуміння і співпраці, – появилися переконання, що всі громадяни мають рівні права.

Уперше таку співпрацю бачимо в братствах. Членом братства міг бути кожний, без огляду на своє походження: "хто б хотів вступити у це братство, чи міщанин, чи шляхтич, чи передміщанин, чи хто з посполитих людей всякого стану" – всі платять те саме "вступне". І справді, в братствах згідно поруч себе засідала і шляхта, і міщани, і козаки, а навіть гетьмани уважали своїм обов'язком записуватися в члени братств.

Ідею рівності проведено також у братських школах. У "порядку" львівської школи читаємо: "багатий над убогим нічим вищий не має бути, тільки самою наукою, тілом же всі рівні". "Дидакал має вчити і любити всіх дітей рівно, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що ходять по вулицях страви просити". На перших місцях сиділи тільки учні, що визначалися більшими успіхами в науці: "Сидіти має кожний на своєму певному місці, відповідно до науки: котрий більше вміє, буде сидіти вище, хоч би й був дуже вбогий; котрий буде вміти менше, на підлішому місці має сидіти".

Принцип рівності дійшов до повного і консеквентного розвитку на Запоріжжі. На Січі не знали ні шляхтича, ні міщанина, ні селянина, всі були товаришами запорізького війська. Запорожці не цікавилися тим, хто якого був роду і звідки приходив, і був навіть звичай, що нові козаки змінювали своє прізвище, щоб заховати своє походження. На Січі рівність проявлялася тим, що всі козаки мали рівний доступ до ради, всі могли на ній забирати слово і голосувати, всі мали право досягти найвищого місця у війську. Під час революції 1648 р., коли творилася козацька держава, до козацької кляси увійшли різні соціальні групи: давні запорожці, селяни, міщани, шляхта. Всі мали рівну участь у привілеях військової верстви. Богдан Хмельницький заявляв московським боярам: "У нас свобода усім, – вільно людині звідки-небудь приїхати і жити безпечно". Таким робом прийшло до фактичного з'єднання різних соціальних елементів в одну цілість. Інавіть пізніше, у XVIII ст., коли вже козацька старшина замкнулася в окрему клясу, все ще міщани і селяни мали право вступати до запорізького війська, а нерідко доходили і до становищ полковників.

Авторитет влади. Шаблями запорізького війська, при участі народних мас, що підняли повстання, була збудована нова держава. При її організації на перше місце виринула справа авторитету державної влади.

Серед довгих століть бездержавности забулися давні традиції давньої князівської влади і тепер доводилося з трудом творити нові державницькі поняття. Січове народоправство з демократичною радою не могло тут служити прикладом, Богдан Хмельницький побудував гетьманську владу на основах військової дисципліни. Силою своєї індивідуальності і великими воєнними перемогами він добув собі таке могутнє становище, що міг звати себе "єдиновластцем і самодержцем", а чужинці звали його князем Руси. Він не збирав давньої всенародної ради, а всі справи вирішував при участі вузького кола найвизначніших старшин. Для маси його пляни були невідомі: "Один Бог знає, що наш батько Хмельницький думає-гадає". Але це піднімало міт його влади. Ті, що відчували, яке значення має сильна державна влада, всіма силами підтримували авторитет гетьмана. Козацькі сотники з власної ініціативи почали додавати до гетьманського імени титул "божою милістю". Духовенство у богослуженнях поминало ім'я "государя і гетьмана Великої Росії" (давня назва Київської метрополії). Військо відзивалося до гетьмана словами: "при гідності твоїй всі гинути будемо – або всі полягнемо, або всіх ляхів знищимо!" Подержавницьки настроєні кола охоче прийняли проєкт спадщинного гетьманства, "щоб була тая слава, що Хмельницький гетьманом".

Але проти сильної гетьманської влади виступала опозиція, що спиралася на перебільшене поняття "вольностей", що не дозволяли козакові терпіти над собою ніякої влади. Навіть проти Богдана Хмельницького виступали самовільні полковники, а проводар черні Максим Кривоніс заявляв: "Ти нам не присяжний гетьман, я так само ним можу бути". Проти Виговського виступив Пушкар разом з Запоріжжям, що не хотіло віддавати проводу в руки городової старшини. Демагогічними гаслами Добув собі булаву Брюховецький, проти Мазепи підняв бунт Петрик Іваненко, закидаючи гетьманові, що кориться Москві і протегує

нове панство. Ця опозиція була тим небезпечна, що свої виступи вона вміла прибрати в ідеологію оборони "вольностей". Але кінець-кінцем авторитет гетьманської влади переміг січову охлократію.

Ця боротьба за авторитет не залишалася без сліду у тогочасному світогляді. Як, з одного боку, гетьманська влада мала велику пошану, так, з другого боку, голос народу домагався, щоб гетьман був справедливим володарем – той самий прояв, який бачимо у князівських часах. Іван Виговський, приймаючи гетьманство, ужив клясичних слів: "Ця булава буде доброму на ласку, лихому на кару". Цієї ласкавости особливо чекали маси, яких соціально становище дедалі погіршувалося під гнітом старшини. Гетьмани своєю владою могли притуплювати особливо гострі форми соціальної боротьби, робив це і Хмельницький, і Мазепа. Дорошенко виявив глибоке знання психіки української маси, коли сказав: "У цього неважливого народу більше значить ласкавість, як строгість".

II

Культура. Світогляд цієї епохи творився серед безнастанної боротьби з ворожими наступами і головне місце в ньому займали питання оборони й організації. Але одночасно, навіть серед найважчих переживань, ішла глибока культурна творчість. Особливо у двох напрямках виявлялася енергія мас – колонізаційній експансії і поширенні освіти.

Українське селянство, навіть під панцизним гнітом, виявляло велику любов до землі і вмільсть її використовувати. Утікаючи перед панами, селяни врубувалися щораз глибше у старі пущі, викорчувували і випалювали ліси та заорювали нові ріллі. Прямували в гори, засновували в недоступних місцях нові оселі, розводили худобу, закладали борти і пасіки в лісах. Ішли у дикі поля, безлюдні степи, недоступні балки і яри, всюди ставили зимовники, хуторі, хазяйства. Особливу колонізаційну енергію визвало повстання 1648 р., коли народними руками була знищена шляхта. Сирієць Павло Алепський, що проїздив південною Україною, не міг надивуватися, як селяни добували нові землі, орали їх, засівали, як на очах виростали нові села, з гарними церквами і заможними господарствами, – з млинами на кожній річці, з великими стадами худоби, овець, всякої тварини. Колонізаційна експансія, що почалася з часів Хмельниччини, продовжувалася безупинно в дальших сторіччях – щораз нові селянські валки прямували на південь і на схід, сколонізовували цілу Слобожанщину, покрили новими оселями цілу смугу степів, аж до Чорного моря. На протязі XVII-XIX ст. територія України збільшилася удвоє. Ця жадоба посідати землю дуже прикметна для української психіки тих часів.

Так само характеристична була жадоба науки і знання. Вона пробудилася під кінець XVI ст. у боротьбі, яку треба було вести з польським натиском. Міщани, шляхта, духовенство, селяни навипередки почали засновувати школи, так що подорожник Олеарій дивувався, що при кожній церкві є школа. Павло

Алепський з зачудованням бачив, як у церквах нарід молився із книжок і навіть жіноцтво було грамотне. Що більше – бездомним сиротам не давали пропадати безпросвітно, а в школах і бурсах вчили їх грамоти. У XVIII ст. школи рахували вже цілими сотнями – так само у Гетьманщині і Слобожанщині, як і в Галичині. Десяток друкарень працював на те, щоб постачати книжки для мас, що бажали знання. Освіту поширювали сотні вихованців братських шкіл і Київської Академії – учителі, студенти, бурсаки, мандрівні дяки. До народного смаку пристосувалося письменство і театр різдв'яні вірші і вертеп, діалоги, драми, інтермедії, лірика різного змісту. Виникла різnorodна і різнобарвна культура, що глибоко проникла в народні маси і творила їх світогляд.

Консерватисти. У боротьбі проти чужих впливів громадянство навчилося цінувати надбання давніх поколінь. Не можучи серед ворожих наступів розвинути нової творчості, тогочасні діячі намагалися заховати принаймні те, що залишилося з старих часів. Соціальний устрій, церква, літературні засоби, авні мистецькі форми, побут, навіть щоденні звички – все те приймало характер усвячених, ненарушних скарбів, що були у великій пошані, без огляду на їх зміст і вартість. Цей консерватизм проявився деколи як недовір'я і ворожнеча до всього, що нове і незвичайне. Тип такого обожувача старосвітщини виступає у сатиричній промові Івана Мелешка з половини XVI ст., що накидається на нові звичаї, одяг, страви, чужі впливи, і протиставить їм давнє патріархальне життя. Ті самі форми консерватизму виявляє Іван Вишенський, який з незвичайним завзяттям бореться проти всяких новинок, що ішли із заходу, "проти поганських хитрощів і руководств", а дораджує вернутися до давньої "руської простоти".

Але тогочасне громадянство було занадто свіже і творче, щоб піддаватися таким міркуванням знеохоченого до світу черця. Хоч воно шанувало старі традиції, то також охоче піддавалося новим впливам, які ішли на Україну з подувами ренесансу та гуманізму. Автор "Перестороги" поставився критично до минулого, добуваючи причини занепаду давньої держави у недостатчі освіти: "Це вельми зашкодило державі руській, що не могли шкіл і наук всенародних поширювати і їх не основували, бо коли б були науки мали, тоді через неучтво своє не прийшли б до такої загибелі". Нові школи, що постали в Острозі, Львові, Києві, використовували західні зразки і приновлювали їх до місцевих обставин, з одною метою – підняти якнайвище знання і науку. Але цей буйний розвиток нової культури придушили невідрадні обставини релігійного роздору. Могилянська Академія обмежилася вузьким річищем схоластики.

Нові напрямки в академічну науку намагався увести щойно на початку XVIII ст. Теофан Прокопович, вихованець західних шкіл, чи не найвизначніший ум того часу: він увів до Академії вищу математику і дещо природознавств-

ва, зреформував поетику, опрацював нову систему виховання. Але він не знайшов енергійних наслідувачів і наука знову стала на місці.

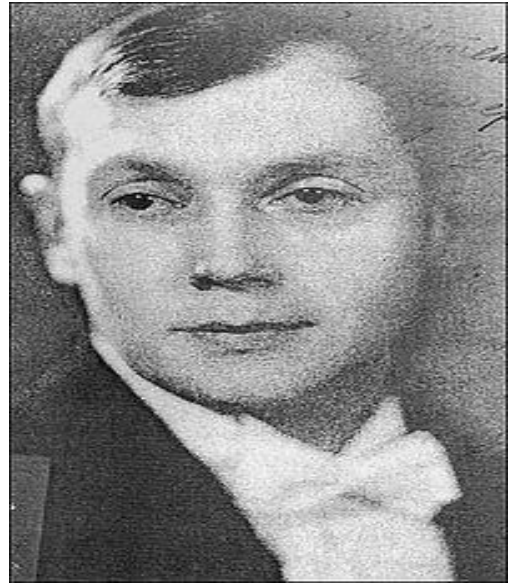
Зріст індивідуальности. У бойовій атмосфері цих сторіч зросло і вироблювалося не тільки громадянство, але й одиниця. Державні мужі, войовники, організатори, письменники, мистці – цілий ряд всяких талантів виявився у тих бурхливих часах. Зріст індивідуальности – це також вислід цього свободолюбивого життя, яким славилася тогочасна Україна, де одиниця не давала себе закувати в ніяке ярмо, а все прагнула волі.

Чужосторонні письменники і подорожники, що бували на Україні, зазначають характеристичні риси світогляду типового українця. Назверх Українці визначалися чепурністю і культурним виглядом; любили жити в солідно збудованих домах, серед просторого господарства; кожна хата мала свій садок; навіть у найбіднішій хаті звертала увагу незвичайна чистота – чужинці з того погляду порівнювали Україну з Голяндією. Сильно виступали естетичні почування: в одягах і прикрасах жінок, у танках, в замилюванні до співу і музики. Обсерватори підкреслюють активність і зручність українців, велику інтелігенцію і зацікавлення поступом. У зустрічах з чужими українець – щирий, ввічливий і гостинний, нікому не накидається, але також не дозволяє порушити свою свободу. "Це дуже шляхетна раса", – пише англієць Клерк (1812 р.).

Висновки. Світогляд цієї епохи творився в боротьбі з чужим наступом – в обороні від Польщі і Московщини. Організацією громадянства проводили головно два осередки: міщанський, що проявляв свою діяльність у братствах, школах, письменстві, та військовий – у запорізькому війську. Обидва центри зійшлися у спільних виступах, що проходили в атмосфері завзяття і бойовости. Найбільш характеристичні прикмети тогочасного світогляду такі:

- 1) любов до батьківщини, що виходить із зросту національної свідомости;
- 2) свободолюбність і цінування рівности;
- 3) зрозуміння громадської дисципліни і державного авторитету;
- 4) консерватизм у доброму і лихому значенні.

МАЛАНЮК Євген (1897 – 1968) – поет, публіцист, філософ. Філософські, історичні ідеї Маланюка переважно зосереджені на філософії української історії, на руйнації пов'язаних з нею соціальних міфів та роздумах про подолання історичної безвиході. Маланюк розглядає українську історію як історію певного типу ментальності. При цьому він заперечує визначальний вплив на Україну зовнішніх чинників. М'якосердність, лагідність, "розспіваність", "жіночність" характеру українців, їхня схильність до компромісу, до запальної емоційності, яка швидко сходить нанівець, – ці чинники, за Маланюком, є руйнівними для українства, оскільки не врівноважуються іншими – раціональними, вольовими, опертими на норми писаного права у створеній власними зусиллями державі. Феномен малоросійства в інтерпретації Маланюка є вітчизняним еквівалентом "втечі від свободи", відмови від самостійної організації культурного і політичного життя. Запоруку вивільнення від "синдрому малоросійства" Маланюк вбачав у побудові системи суспільної еліти на європейських політичних і культурних засадах.

Ідея утвердження державності України – центральна ідея поетичного Універсуму Євгена Маланюка. Поет звертається до витоків української державницької традиції – князівсько-дружинницької доби, періоду гетьманування Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика, в ній прагне відшукати підстави для творення сучасної держави. Однак образ України – внутрішньо роздвоєний, дуалістичний, він постає перед читачем в двох своїх іпостасях: Степова Еллада та Чорна Еллада. І саме ця антиномія є для Євгена Маланюка джерелом внутрішньої неструктурованості українського суспільства, втрати вольового, динамічного, державницького начала. Поет вибудовує своєрідну історіософську концепцію буття України, елементами якої є Еллада, варяги та Рим. Еллінський гіпертрофований індивідуалізм, панестетизм має бути згармонізований варязьким активізмом та ієрархічністю Риму, ці три елементи мають існувати не окремо, лиш у своєму поєднанні, синтезі. У творенні свого образу України Євген Маланюк виходить із конкретних історичних та географічних реалій, бо саме Україна – це місце трагічної зустрічі Заходу та Сходу, цією обставиною зумовлене те, що вона довгий час лишалася суб'єктом, а не об'єктом історичного процесу.

Осн. тв.: "Земля і залізо" (1930); "Перстень Полікрата" (1939); "Влада" (1951); "Нариси з історії нашої культури" (1954); "Малоросійство" (1959); "Книга спостережень". У 2 кн. (1962, 1966).

Шлях до Шевченка

Подаємо за виданням: «Шлях до Шевченка», яка вперше була надрукована в 1942 році в празькому щомісячнику "Пробоем" та вірш «Псалми степу» за виданням: Маланюк Є. Поезії. – Нью-Йорк: НТШ, 1954. – С. 27-30.

Ніде правди діти: постать Т. Шевченка була муміфікована віддавна й наміцно. [...] Не варто ніколи забувати, що ще живий голос пізнього Шевченка фактично лунав у порожнечі петербурзького усамітнення поета та, чим далі – тим більш, змалоросійщеної далекої України, яка вже не в силі була дати його творчості живий і оживлюючий резонанс. [...]

Сімдесяти й вісімдесяти роки – «пропащий час» – порожнечу ту поширюють і усталюють. В Україні одумирає шевченківське покоління..., що, в кожному разі, було фізичними сучасниками Великого Вигнанця, що, в той чи інший спосіб, досвідчило на собі громи й блискавиці «Чигиринського Кобзаря» та «Гайдамаків».

На зміну приходять покоління «синів»... Воно вже не ставило собі батьківської дилеми «родина – отечество» чи проблеми «перти проти рожна» (мовляв Шевченко) чи, врешті, національно гинути, але гинути з повною свідомістю тієї загибелі. Ні, воно пішло по лінії новонародженого, вірніш, «новонадуманого» в уже зарисованій (по 1856 р.) будівлі імперії, імперського ж, безнаціонального й анаціонального «лібералізму», лібералізму таких Герцена й Чернишевського, учнів та спадкоємців засновника російського націонал-комунізму й батька пізнішого большевизму – Віссаріона Белінського. [...]

Спершу згоголізовані, згодом препаровані чернишевськими та некрасовими, переважно «мало»-російського ж походження, ці «патлаті нігілісти» з недовчених студентів і недокінчених семінаристів напливали на північ уторованим здавна шляхом українського культуртрегерства, щоб замінити zdeгенеровану еліту попушкінської й помиколаївської Росії. [...]

Однак Шевченківське зерно виявилось правдивим і повновартісним: не оживе, аще не умре. І воно справді вмерло в покоління кінця минулого віку, щоб воскреснути, вибухнути цілою потугою своєї нескоренності в поколіннях пізніших, вже на наших очах.

Тільки геть пізнішим поколінням дано було вповні зрозуміти й пережити враження перших читачів Кобзаря. [...]

Справді, людям мого покоління, незалежно від того, чи були вони т. зв. «мартівськими» українцями, чи з дитинства чули вірші Шевченка з уст батьків, – образ поета, що відкрився на тлі [19]17 року, викликав, перш за все, образ вибуху, вулкану, Везувія... образ підземного полум'я самої нашої землі, що раптом прорвало якісь віковічні надмогильні плити і стрельнуло ввись, і розіллалося вогненним морем, і зарокотало племінною карою, запалюючи й пропалюючи наскрізь.

Образ чуда. [...]

Пригадую собі, як всупереч фотографіям і, мовляв, «науковим даним», – серце, що пережило епопею 18–19 років, ніколи не могло погодитися, так би мовити, з «кожухом і шапкою» – аксесуарами, що, здавалося, раз на завше

увійшли в канон Шевченкової іконографії... І саме цей підсвідомий бунт змусив по-дилетантському попорпатися в книжках і конспектах, щоб знайти раціональне підтвердження ірраціонального здогаду. І виявилось, з цілою певністю, що і отой кожух, і ота шапка, хоч і задокументовані на фотографіях, в дійсній житті Шевченка були, справді-таки, випадковою дрібницею: всього лише даниною моді, до речі – моді виразно-панській, що в зв'язку з пізнім слов'янофільством та раннім народництвом запанувала була по петербурзьких салонах та на Невським проспекті кінця 1950-х років. «Маркевич ходить по Петербурзі в жупані, в шароварах, в кучмі й кобеняку... Макаров теж замовляє такий костюм», – писав р. 1857 Куліш до дружини в Мотронівку. Тим Маркевичем, до речі, був син відомого нашого історика. Або: «Навіть убрання його (Шевченка) – щось вроді жупана й високої шапки – не могло тоді (біля р. 1860) вразити мене екзотизмом: такі людські строї щодня попадалися на Невським (проспекті), як рівно ж у товаристві, серед пишних пань і фраків...» Так пише в своїх спогадах про Шевченка відомий на свій час російський поет Яків Полонській.

Але з якою ж підступною зручністю панове Белінські і їх нащадки використали оті злочасні кожух і шапку! З якою цупкістю вчепилися вони в цю зовнішню дрібницю, щоб нею, власне, стягнути Шевченка з його національної височини і поставити на спільний «всеросійський» рівень з якимись Кольцовими чи Некрасовими. І той спотворений і спрепарований образ нав'язали вони землякам разом з хитрою легендою про «мужика-самоука», «крестянского», мовляв, цебто провінційного, а пізніш – «класового» поета.

Для справедливості варто зазначити, що про «дъюготь» у Шевченковій поезії першим висловився ніхто інший, лише тією поезією здемаскований землячок – Гоголь. [...]

Велетенське явище нашої культури й новітньої історії нашого народу, явище, що його ототожнюємо з прізвищем Шевченка, є занадто велике і складне, щоб по-старому підходити до нього з примітивними засобами святочної лірики з вчорашньої просвітянської традиції. Височина цієї постаті, виростаючи на очах покоління все вище й вище, змушує одночасно й нас до постійного зросту, вимагає від нас постійного напруження духа, постійного зарядження духовною енергією.

І може, саме в цім корениться найглибша таємниця цього єдиного в своїм роді поета, що являє собою ніби мікрокосмос нації, що стається її серцем і душею, вулканічним джерелом її життєвих сил, врешті, її судьбою, її призначенням. [...]

Року 1935 у київській академії наук вийшла спеціальна публікація під заголовком «Шевченко і російська революційна демократія» пера Є. Шабліовського. [...] Вже сам рисунок на окладинці книжки вимовно говорить про її задання: там в один ряд, ніби «злучені єдиним поривом», Шевченко з... Добролюбовим та Чернишевським яко менторами. А над їх головами мальовничо віє спільний стяг з написаним на нім гаслом «К топору зовите Русь!». Автором же того гасла, як виникає зі змісту книжки, і був саме «червоний» Ніколай Чернишевський, про якого відомий письменник Н. Леонов, людина мудра й чесна (автор прецікавих київських оповідань), пише, що «й сам Н.Г. Чернишевський

шукав співробітництва у виданнях М.Н. Каткова (реакційного редактора і публіциста-«чорносотенця». – Є.М.), – та заходи ці були марні» («Загадочный человек»).

От в яке товариство, виконуючи одержане завдання, пошив п. Шабліовський нашого генія, що фігурує на портреті на початку книжки, при такій okazji, розуміється, в неодмінних кожусі й шапці!

Завдання втягнення Шевченка за всяку ціну в лоно славнозвісної російської «інтелігенції» (та ще й 60-х років!), пришиваючи йому стичність з різними ліберал-всеросійськими «демократичними» обрусителями, – то було ударне завдання советської пропаганди, особливо від часу зліквідування Хвильового та його плеяди, коли-то усунено було, як здавалось, останні рештки невігідних свідків, отже, можна було «культурне будівництво на Україні» розгорнути на цілу всесоветську широчінь... Найретельніший виконавець цього завдання в добі Постишева – п. Шабліовський, дійсно, зі шкіри вилазив, щоб довести, що Шевченко, можна сказати, днював і ночував з «учителем» Чернишевським та нашими «бесами», змальованими Достоевським у його знаному романі. Але в усій своїй брошурі, оперуючи навіть сумнівними документами та цілком шулерськими аргументами, він так-таки й не міг довести навіть звичайного знайомства Шевченка з обидвома «патлатими нігілістами», що то так інтимно позують разом з Шевченком на окладинці брошури. Розуміється, для кожного, хто хоч трохи уявляє собі характер Шевченка та його форми життя у Петербурзі, праця п. Шабліовського видається справді сизифовою. Шевченко, який вибачав все, oprіч фальшу та ницості, тим більш підлоти й дволичності «нігілістів», ніколи б на поріг до себе не пустив того роду людського примірника. [...]

Немає більшого заперечення справжнього Шевченка, як ота, вульгаризацією і своєрідною «традицією» вироблена суміш «кресьянскаво поета» з Тарасом (теж своєрідна «помста» Гоголя!) Бульбою, як отой «дядько в шапці», просвітянська ікона, перед якою, як перед символом зубожіння нації, відправлялося рік-річно некрофілічно-слізливий «академічний» відправи.

Він був не лише пророк і Кобзар Нації, не тільки поет і не тільки маляр, і не тільки діяч чи історична постать... Це щось зовсім інше. І в плані лише історії, і в плані лише культури – він все виглядатиме сплосченим і обкрайним. Він, що якимось дивно сполучував у собі і Гонту, і Мазепу, і тайну української жіночості, і втілення чоловічості, він, що увесь шарів найчуйнішого ніжністю і що за хвилину вибухав бурею пекельного гніву, він, що до кінця любив і так само до кінця ненавидів, і що в нім ненависть і любов, помста й ласка якимось гомерично зливалися в одну потужну мелодію, – то соборний витвір самих землі, підсоння, краєвиду, повітря нашої Батьківщини. То – найглибший вибух раси, що в добі історичного занепаду – саме ним – відновила душу й тіло народу.

І ще одне. Не треба забувати (бо це прикро омертвляє його живу постать), що він був і талановитим портретистом, і чарівним співаком, і дотепною товариською людиною, що мала слабкість до гарного одягу (звідсіль же й ота шапка з кожухом!), розумілася на добрих стравах, закохувалася (не завше щасливо, але завше – повно)...

Чи складав він читанку для майбутніх (ой, як же майбутніх !) шкіл, чи шкiцував проект власної хати, чи вибирав собі місце для садиби, чи студював ритiвництво i пишався заслуженим титулом академіка гравюри, – у всьому він був повною, довершеною людиною, повним, довершеним українцем, без слiду національного калiцтва, хоч у життєписі його багато було б для того калiцтва підстав.

Музичною мовою кажучи, то був велетенський дiяпазон: від «погибнеш, згинеш, Україно» до «Поставлю хату i кiмнату», від сцени Гонти з синами, від якої мороз iде поза шкіру, до анакреоністично-безжурного «Великомученицекумо». I в усьому шумує побiдне життя, уняте в не смертєльну вiчність геніального твору.

81 рік тому фізично тяжко хворий, але духово одержимий непереможною жадобою праці й творчості, – бо він мусив творити сам за мiльйони незрячих, – раннім ранком 9 березня він спішив із своєї кiмнати вниз до майстерні, де чекали його недокiнчені мiдерити.

Зламаний засланням та виснажений хворобою організм нараз зрадив: він впав зі сходів, щоб тілом вже не встати.

У цьому пориві до творчості в останній смертний час, у цьому творчому русі увесь він. Він, що був живою Обiтницею i що залишив нам i досі нездiйснений заповіт.

Збережена мова оригіналу

ПСАЛМИ СТЕПУ

1

Лежиш, скривавлена i скута,
Мов лебiдь в лютiм полоні.
Яка ж страшна Твоя покута!
Які глухі, жорстокі дні!

Мiцна, як смерть, Твоя в'язниця,
В ній морок смороду i мла.
Невже ж Тобі ще може снитися,
Що вільна Ти колись була?

Що над ланів співучим злотом
Ти билась крилами в блакить?
А тут терпінням i скорботам
Життя віддало кожну мить.

А тут все тіло пражить сором
Гостріш, ніж біль найгірших кар, –
Коли Тебе розпусним зором
Нагую огляда владар.

2

Ні, Ти – не мати! Шал коханки

У чорнім полум'ї коси,
В обличчі степової бранки
Хміль половецької краси.

В очах звабливий морок ночі –
З них кличе, кличе глибина,
А в диких рухах ще регоче
Ніким не займана весна.

Тебе б конем татарським гнати,
І – тільки просвистить аркан –
Покірливо підеш сама Ти
З лукавим усміхом у бран.

Привабливо-безсила й гарна –
Осяеш Ти чужий намет,
І хижий хан буде безкарно
Впивати уст отруйний мед.

Та хутко скінчиться відрада:
Засне він стомлений, в тобі ж
Прокинеться кривава зрада
І стисне віроломний ніж...

Блиснуть у тьмі вовчиці очі –
Лиш горло кров'ю захарчить, –
Ти в море степової ночі
Впірнеш русалкою умить.

І знову чарівне обличчя
Закриє половецький степ,
І знову ніч очей покличе –
Тебе спіймать, схопить Тебе б!

Тебе б конем татарським гнати,
Поки аркан не заспіва!
Бо ти ж коханка, а не мати,
Зрадлива бранко степова!

З
Хижі птиці летять зі Сходу
На червоному тлі пожеж, –
Бачу, бачу Твою Голготу
І звідціль, з моїх мертвих меж.

Скитський вітер гуляє й нині,
 Як тоді, пам'ятаєш Ти?
 А степи Твої знов – пустині,
 Хіба тільки нове – хрести.

Проорало глибоким плугом,
 Кров'ю сіяв новий сіяч, –
 Дике жито прийдеться другим
 Тяжко жати під спів і плач.

Дике жито! Криваве жито!
 Поховай же страшний наш слід, –
 Серцем спаленим – все пережито
 В апокаліпсі хижих літ.

Прости, прости за богохульні вірші,
 Прости тверді, зневажливі слова!
 Гіркий наш вік, а ми ще, може, гірші,
 Гіркі й пісні глуха душа співа.

Під грім гармат, під вітру подих дикий
 Гула дудонь з-під варварських копит, –
 Ми не зазнали іншої музики
 І інших слів в вогні залізних літ.

Десь мудрим сном в архівах спали книги,
 Ми ж з них хіба палили цигарки.
 Піврусини, а напівпеченіги, –
 Наш навіть сміх був хмурий і гіркий.

Тож не дивуйсь, що, визволившись з брану,
 Ти, зранена, зустріла нас, синів,
 Що в дикім захваті ярили кожну рану
 Шершавими руками дикунів,

Що в дикій пристрасті – Твоє тулили тіло,
 І кожний рвав до себе і радів,
 А кров текла... І Ти заохолоділа
 В палких руках закоханих катів.

Тепер, коли кругом руїни й вітер,
 Я припадаю знов до Твоїх ніг, –
 Прости, прости, – молю, невтішний митар,
 Прости, що я – останній печеніг,

Прости, що я не син, не син Тобі ще,
 Бо й Ти – не мати, бранко степова!
 З Твоїх степів летять птахи зловіщі,
 А я творю зневажливі слова.

Вислови автора:

Як в нації вождя нема,
 Тоді вожді її – поети
 *

Можна смерть лиш смертю здолати,
 Тільки в тім таємниця буття.
 І зерно мусить вмерти, щоб дати
 В життедавчому житі – Життя.
 *

Нація – це невсипуща внутрішня “боротьба” сил формотворчих і ідеотворчих з інертною масою (“більшістю”) етносу.
 *

Безкриле серце не окрилити.
 *

Наша національна проблема – брак почуття ієрархії.
 *

Поезія має ту властивість, що зникнути навіки не може: заакумульована в ній творча енергія не лише не гине, а й має здібність періодично відроджуватися.
 *

Українській душі бракує почуття трагічного, незважаючи на всю об’єктивну трагічність української історії.
 *

Демон Мистецтва вибачає кров, морд, навіть зраду, навіть розпусту, вибачає всі злочини, крім одного, – злочину фальшу, злочину проти музикальності, проти вищої мистецької краси.
 *

Фальш смертельний у мистецтві.
 Тільки вічністю міряти час.
 Збагнеш...

Чому стилетом був мій стилос
 І стилосом бував стилет

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван Павлович (1919 – 1984) – український історик, політолог, публіцист. Наукова і організаторська діяльність І. Лисяка-Рудницького була підпорядкована одній меті – популяризації українських інтелектуальних цінностей в англomовному культурному середовищі. Що ж до філософських зацікавлень мислителя, то його осердям було історичне пізнання та філософія історії. У центрі його історіографічних інтересів – історія укр. суспільно-політичної думки од серед. ХІХ ст. до 30-х рр. ХХ ст. Зацікавлення мислителя як політолога концентруються навколо чільної теми – доля України в новітній історії. Процес націостановлення, на думку Лисяка-Рудницького, йде згори донизу (основним націотворчим чинником є вища суспільна верства), згідно з другим, цей процес іде знизу вгору, тобто націостановлення відбувається внаслідок національного самовизначення народу, демократичним шляхом.

Аналізуючи події української історії, І. Лисяк-Рудницький виходив із факту існування у кожного народу свого національного характеру, що визначається «комплексом культурних вартостей, правилами поведінки і системи звичаїв, які притаманні кожній окремій країні». Національний характер виступає як поєднання рис, з одного боку, поширених серед багатьох народів, а з другого – властивих лише окремій історичній спільності. Міра поєднання загального й особливого у національному характері кожного народу зумовлюється особливостями його історичного розвитку. Для української історії, на думку І. Лисяка-Рудницького, характерне існування двох традицій – західної, соціально-політичної, та східної, християнсько-духовної, синтез яких найяскравіше проявився в період Київської Русі та козацької держави ХVІІ ст.

Осн.тв.: "Розмова про бароко" (1943); "Консерватизм" (1958); "Інтелектуальні початки нової України" (1958); "Роль України в новітній історії" (1963); "Україна між Сходом і Заходом" (1969); "Між історією і політикою" (1973).

Лисяк-Рудницький І. УКРАЇНА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ

Подаємо за виданням: Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою; Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Б. м., 1973.

Завдання, що його ставить собі дана доповідь – це спроба схарактеризувати Україну з типологічного погляду та здефініювати ті риси, що визначають її як історичну одиницю. Я цілком свідомий ризикованості цього почину та небезпек, що криються в дешевих узагальненнях. Тому намагатимуся не виходити поза межі того, що можна перевірити емпірично.

Ще заки пірну в тему, хотів би коротко з'ясувати мої теоретичні заснов-

ки. Я вірю в існування чогось такого, що згрубша можна назвати «національним характером». Однак це не треба фальшиво розуміти в натуралістичному сенсі. Бо це явище належить до суспільно-культурної, а не до біологічної сфери. Національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові. Національний характер формується історично й можна визначити ті фактори, що спричинилися до його постання. Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність і уміння відкидати або асимілювати підривні впливи. Дуже важлива наступна обставина: національний характер не являє собою чогось абсолютного унікального й оригінального, але радше індивідуальну комбінацію прикмет, які широко поширені у світі й спільні багатьом народам. Це спостереження важливе з методологічного погляду. Стверджуючи й оцінюючи подібності та різниці, що існують між націями, та застосовуючи порівняльну методу, ми спроможні здефініювати відносну оригінальність даного національного типу й ступінь його спорідненосте з іншими народами.

Заголовок цієї доповіді говорить про те, що Україна перебуває «між Сходом і Заходом». Але яке значення даємо цим поняттям, «Схід» і «Захід», у застосуванні до української історії?

Оскар Галєцький стверджує, що поняття «Захід» часто вживають як синонім «Європи». Згідно з думкою Галєцького, це утотоження означає підмінювання цілості частиною (т. зв. *pars pro toto*), що легко приводить до неясностей. У самій Європі можна відрізнити кілька географічних зон, що з них «Західня Європа» тільки одна. «Захід» у вужчому й точному розумінні – це атлантийська окраїна континенту: Англія, Франція, Нідерлянди. Але європейський суходіл обіймає й інші обшири, які не менше європейські й тому, в ширшому значенні слова, не менше «західні», ніж атлантийська зона.

У формулі «Україна між Сходом і Заходом» поняття «Захід» стосується Європи в цілому. Україна «західня» остільки, поскільки вона становить органічну складову частину європейської спільноти народів. І тут не йдеться про простий факт фізичної географії. Для історика Європа – це щось більше, ніж великий півострів євразійського суходолу; вона – сім'я народів, які, не зважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культурну і суспільну спадщину. Не все, що географічно розташоване в Європі, належить до неї історично. Наприклад, колишня Оттоманська імперія, що впродовж кількох століть обіймала велику частину європейського континенту, напевне не входила до складу європейської культурної спільноти. Це саме стосується мусульманських держав середньовічної Іспанії. Більшість істориків згідна теж у тому, що Московщину – Росію 14 – 17 століть не слід уважати за європейську по своїй суті країну. Загально відомо, що «європеїзація», чи пак «окциденталізація», Росії наступила щойно в наслідок реформ Петра I. Але навіть багато російських мислителів вважали цю європеїзацію проблематичною.

Україна ніколи не пережила доби насильного й раптового «узахіднення», аналогічної з царюванням Петра в російській історії. І в цьому аж ніяк нема нічого дивного. Країна, що від своїх початків була суттєво європейською, – і в цьому значенні «західньою», – не потребувала асимілюватися до Європи шляхом наглого, революційного перевороту. Проте європейський характер України скріплювався завдяки впливам і контактам з іншими європейськими країнами. З котрою частиною європейської спільноти підтримувала Україна найтісніші зв'язки? Не з атлантийською, себто західноєвропейською, зоною. Щоправда, ще з часу Київської держави існували стосунки між Україною й Францією та Англією, що їх можна простежити теж в усі інші епохи української історії; але вони завжди залишалися радше спорадичними. Коли модерні українці говорять про «Західню Європу», вони на ділі звичайно мають на думці простір, що більш відомий під іменем Центральної Європи, себто землі з німецькомовним населенням, від Північного моря до наддунайської долини. Німцям судилося репрезентувати, – добре або зле, – «Захід» в очах українського народу.

Ще тіснішими були зв'язки з країнами, що положені на схід від німецької етнічної території, що для них у науковій літературі викувано термін «Середньо-Східна Європа» (*Ostmittel-Europa*, *EastCentralEurope*): Чехія, Угорщина, Польща, – особливо остання. Крім цього, треба згадати про балтицькі й скандинавські обшири: Литву, що з нею Україна впродовж двох століть, від половини 14 до половини 16, перебувала у прямому політичному зв'язку, та Швеція, звідки вийшов стимул до створення Київської держави.

У цьому місці дозволимо собі перервати обговорення західніх первнів у формації українського національного типу; до нього повернемося трохи згодом. А тепер візьмемо під розгляд не західні, а східні елементи.

Нехай мені вільно буде зробити тут одне зауваження на маргінесі основних висновків. Серед народів східньої половини європейського континенту спостерігаємо одну чудну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідніх (точніше, незахідноєвропейських) рис у їхньому національному обличчі. «Польща – заборолло західньої, католицької культури»; «чехи – єдина слов'янська нація з західнім життєвим стандартом»; «Угорщина, – що її Золота Булла одночасно з англійською Великою Хартією»; «румуни – горді нащадки римських легіонерів». Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочу казати, що вони фактично незгідні з правдою, – принаймні до якоїсь міри. Проте від них тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами.

Але вернімося до нашого українського конкретного випадку. Я стверджував суттєво західній, себто європейський характер України. Але це не значить, що я заперечую існування сильних незахідніх елементів в українському національному типі. Під впливом сил, що променювали зі Сходу, загальноєвропейські прикмети зазнали змін, – хоч вони не були знищені й заступлені іншими.

Але яке значення має в контексті української історії поняття «Схід», «Орієнт»? Цей термін застосовують до двох зовсім різних історичних об'єктів: з одного боку, до світу східнього християнства й візантійської культурної тради-

ції, та, з другого боку, до світу євразійських кочовиків. Ясно, що ці два значення поняття «Схід» між собою цілком пов'язані. Крім цього, хоч обидва «Сходи» відіграли першорядну роль у розвитку України, вплив кожного з них здійснювався в зовсім інший спосіб.

Почнемо від Сходу євразійських номадів. Предки українського народу були від непам'ятних часів землеробами. Вони заселяли смугу лісостепу, що простягається від карпатського підгір'я до східних допливів Дніпра. На південь від тієї території прадавньої рільничої культури лежали відкриті степи, що по них мандрували кочовики. До перших століть християнської ери номади південноукраїнських степів були іранського походження. Здається, що між скитськими й сарматськими чабанами й войовниками та протоукраїнськими хліборобськими племенами існували своєрідні симбіотичні взаємини. Якщо вірити етнологам, сліди іранського впливу можна досі знайти в українському й російському фолкльорі. Становище змінилося ґрунтовно, коли, в наслідок Великого переселення народів, на зміну іранській окупації степів прийшла тюркська. Починаючи гунською навалою в 4 стол. по Хр. і кінчаючи зруйнуванням Києва монголами в половині 13 століття, кілька великих хвиль євразійських кочових орд, переважно тюркського походження, кидалися одна по одній прибоєм на українські землі. Після цього в понтійських степах уже не появлявся жоден новий кочовий народ. Але з поділів Монгольської імперії виникло, як одна з держав-спадкоємиць, Кримське ханство, що в 15 стол. стало васалом Оттоманської Порти. Національним промислом кримських татарів було людоловство. Україна зазнавала майже щорічних татарських набігів, що приносили їй невимовне горе. Можна сказати без помилки, що боротьба проти татарської загрози становила центральну проблему в українській історії, аж до часу ліквідації Кримського ханства за панування Катерини II.

Наведені факти самі собою добре відомі, але наше завдання витягнути з них деякі загальні висновки. Знаходимо аналогію між Україною й такими орієнтальними країнами, як Єгипет, Месопотамія й Іран, що теж були виставлені на періодичні номадські наїзди. Проте різниці тут більше вагомі, ніж подібності. По-перше, українське хліборобство, на відміну від згаданих країн Близького Сходу, завжди належало до європейського, індивідуального типу, а не до типу «гідравлічної агрикультури», – щоб ужити терміну Карла Віттфогеля, – що характеристична для сухої зони, де збереження осілої цивілізації в річкових долинах і оазах залежить від існування централістично керованих споруд для наводнення¹. По-друге, в Україні не було чіткого, визначеного самою природою, розмежування між землями хлібороба й кочовика. Підсоння понтійських степів континентальне, але не в більшій мірі, ніж підсоння американського Середнього Заходу. Ця урожайна рівнина була дуже сприятлива для рільництва, але рівночасно вона творила вимріяне пасовище для отар номада. Це спричинювало відсутність виразної граничної лінії між заселеною країною й так званим «Диким полем». Щоб бути точним, тут узагалі не доводиться говорити про лінію, але радше про граничну смугу, широкий пояс рубіжних земель. Тут

¹ Див. Karl A. Wittfogel. *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power* (New Haven and London: Yale University Press, 1957).

надибуємо сугестивну паралелю між українським і американським історичними процесами. Фредерік Джексон Тернер пропонував, щоб американську історію досліджувати з погляду великого колонізаційного процесу, що в його ході Дикий Захід, – цей відповідник українського Дикого поля, – зазнав ступневого освоєння та пристосування до осілого, цивілізованого побуту². Вважаю, що Тернерова «теза пограниччя» (FrontierThesis) могла б творити дуже плідний методологічний засіб й у вивченні української історії. Але й тут знов не можна перенапружувати паралелю. Відношення сил, що існувало між українцями й тюркськими номадами, було зовсім інакше, ніж між англосакськими американцями й індіанськими тубільцями. У випадку Америки рух експансії на захід був безперервний і безповоротний. Зате у випадку України границя впродовж віків коливалася ;то в цей, то в той бік. Слов'янська хліборобська колонізація раз-у-раз вирушала на підбій Дикого поля, намагаючися стати міцною ногою на берегах Чорного моря; це були завоювання як плуга, так і меча. Але ці передові позиції хліборобської культури періодично заливали хвилі номадизму. Кому пощастило врятуватися від смерті або полону, тому доводилося шукати порятунку в більш захисних північних і західних сторонах, прикритих лісами, горами й болотами. Але татарські набіги деколи доходили навіть до цієї безпечнішої зони. Ця вікова, епічна боротьба скінчилася щойно в другій половині I стол., коли після остаточного знищення Кримського ханства українське селянство тривало заселило понтійські степи.

Який вплив на формування українського національного типу можна приписати цим зв'язкам з євразійськими кочовиками? Це був передусім могутній гальмівний чинник.

Велетенські втрати в людях, матеріальних добрах і культурних цінностях, що їх потерпіла Україна, очевидні. Тут треба особливо підкреслити знищення міст. Київська Русь уже подала розвинене міське життя. Але під час великої монгольської навали в 13 стол. ці городські центри систематично зрівнювано з землею. Мусимо теж згадати про перерізання торговельних шляхів, що відіграло велику ролу в занепаді квітучої культури середньовічної Руси. Цей занепад почався вже навіть до появи татарів, як наслідок грабіжницьких дій їхніх попередників, печенігів і половців.

Але це тільки частина цілої картини. Другий бік – це внутрішнє перетворення українського суспільства під впливом того виклику, що його ставило Дике поле. Тут можна ще раз звернутися до американської аналогії. Згідно з Тернером, «пограниччя», – що під ним слід розуміти переходову смугу між заселеними землями й Диким Заходом, – було визначальним фактором у формуванні американського національного характеру. Людина пограниччя, – піонер і ковбой, – стала в багатьох відношеннях репрезентативним американцем. Звичаї й установи, що виникли в умовах пограниччя, забарвили собою весь американський побут, не виключаючи землі давнього поселення вздовж східнього побережжя. Ці твердження можна, з відповідними змінами, прикласти й до української історії, може, навіть з більшим правом, ніж до американської. Українською людиною пограниччя був козак, що в 16 – 17 століттях став ре-

² Див. Frederick Jackson Turner. *The Frontier in American Hist* (New York: Henry Holt, 1920).

презентативним типом свого народу. Треба зауважити, що навіть у тих областях України, наприклад, Галичині, що фактично не були охоплені козацьким рухом, знаходимо незчисленні народні пісні, що прославляють козаків. У своїй суті козацтво було організацією військової самооборони населення загрожених пограничних земель. Воно становило авангард української селянської колонізації, але при цьому воно теж запозичило багато тактичних засобів і звичаїв від своїх ворогів-татарів. (Подібно американські піонери багато дечого навчилися від індіан). Однак згодом військова організація, що спонтанно виросла на пограниччі, почала ступнево відігравати щораз важливішу ролю теж у житті осілого запілля. Україна, що раніше входила до складу великого князівства Литовського (т. зв. Литовсько-Руська держава), після Люблінської унії (1569) опинилася під пануванням Польщі. Польська річпосполита була неспроможна забезпечити своїм українським провінціям ефективну охорону проти постійної татарської загрози. Крім цього, Польща накінула Україні суспільний устрій, чужий і ненависний більшості українського народу. У конституційних рамках речіпосполитої, – де монополія влади належала шляхті, а селянство було цілком закріпачене, – не було місця на верству вільних і озброєних «плебеїв». Польські намагання знищити козацьку військову організацію приводили до напруження, що постійно зростало й нарешті в 1648 році вибухло великою революцією. Після перших боїв між козацькими й польськими силами населення «волости» (запілля) майже поголовно піднялося проти польського режиму. Тепер «покозачилося» багато людей, що зовсім не були козаками в первісному значенні пограничних войовників, але радше належали до селянства, міщанства чи навіть дрібної православної шляхти. Військова організація пограниччя поширилася на розлогі простори, звільнені від польського панування, та послужила як основа нового суспільного й адміністративного ладу. Наприклад, козацькі військові з'єднання, полки й сотні, тепер перетворилися на територіальні адміністративні одиниці. Офіційною назвою нового політичного організму, української Козацької держави, було «Військо запорозьке». Революція 1648 року теж спричинилася до прийняття нової національної назви. Слово «Україна» означає, на думку багатьох, «погранична земля» й спершу стосувалося справді пограничної смуги, що в ній коренилася козаччина. Перенесення козацької системи з пограниччя на волость сприяло поширенню й популяризації назви «Україна», що її тепер стали уживати, – зразу тільки в розмовній мові, – як назви всієї території, яка опинилася під козацькою юрисдикцією. Нове ім'я ступнево замінило традиційне «Русь», що виводилося від середньовічної Київської держави.

Підсумовуючи цю частину доповіді, можемо зробити наступні висновки. «Схід» євразійських номадів мав подвійний вплив на формування українського національного характеру: поперше, як гальмуючий чинник на шляху нормального поступу країни, подруге, через сильну оборонну реакцію з боку українського народу. Проте, це ще не робило самої України євразійською. Іншими словами, євразійська кочова стихія діяла на український народ ззовні, але вона не була «інтерналізована», вона не стала складовою частинною українського національного типу. Другий великий східній вплив, – грецька (візан-

тійська) релігійна й культурна традиція, – діяв зовсім відмінним способом: з середини, формуючи саму духовість суспільства.

Я переконаний, що більшість з-поміж присутніх у цій аудиторії знають чарівне оповідання про «пробу вір», що входить до староруської «Повісти временних літ». Повість розказує про те, як Володимир Великий київський виправив посольства до різних країн, щоб пізнати їхні релігії, та як врешті князь і його радники, захоплені звітом про красу візантійських церковних відправ, вирішили прийняти християнство з Константинополя. Це тільки легенда чи, точніше, мандрівний літературний мотив, правдоподібно позичений літописцем з чужого джерела. Все таки цей переказ можна розглядати як вказівку на те, що грецьке християнство саме своїм естетичним аспектом було близьке й рідне народові Київської Русі.

Але деякі новітні українські історики, – наприклад, визначний дослідник середньовічної та церковної історії С. Томашівський, думають, що вибір Володимира був трагічною, епохальною помилкою. Бо через прийняття християнства в його східній постаті Русь-Україна засудила себе на духовний застій і безплідність та замкнула собі шлях до того, щоб стати повноправним членом європейської спільноти. Цей погляд перегукується з відомою теорією Арнольда Тойнбі, який у своїй схемі «цивілізацій» світу рисує гостру поділову лінію між «західньою цивілізацією», що обіймає католицькі й протестантські нації Європи, разом з їхніми заморськими відгалуженнями, та «східньохристиянською цивілізацією», себто середньовічною Візантією й її модерним спадкоємцем Росією.

Що можемо сказати на ці теорії? Передусім мусимо тямити, що вибір, зроблений Володимиром, не був випадковий. Він був передрішений тією обставиною, що українські землі належали до сфери променювання грецької й гелліністичної культури вже добрих півтора тисячоліття до хрищення Русі. Починаючи з 7 століття перед Хр., побережжя південної України й Криму було засіяне грецькими колоніями. Між приморськими грецькими містами-державами та протослав'янськими племенами в глибині країни існували торговельні й культурні зв'язки. Більшість цих поселень загинула під час Великого переселення народів, але деякі таки збереглися. Київська держава, що народжувалася, від самого початку й ще довго до своєї християнізації підтримувала різноманітні зносини з візантійським світом.

Крім цього, Східня імперія в 10 стол., за панування великої Македонської династії, саме перебувала на шпилі своєї політичної й культурної сили. У той час Візантія могла, мабуть, більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство давало новонаверненим народам Північної й Середньо-Східньої Європи. Пересадження багатої грецько-візантійської культури, – почасти запозиченої прямо з Царгороду, а почасти присвоєної в її болгарській версії, – на

сприйнятливий ґрунт молоді слов'янської країни дало спонуку до швидкого культурного розквіту Київської Русі, яким вона себе прирівняла до відносно найбільш розвинених частин тогочасної Європи. Правда, візантіїство, не зважаючи на весь свій блиск і вишуканість, на довшу мету зраджувало деякі разючі прояви кволости. Воно було радше статичним, і йому бракувало того надзвичайного динамізму й творчої снаги, що їх латинське християнство розгорнуло після 1000 року, у романську і готичну епохи. Однак ми маємо право зробити наступне гіпотетичне твердження: здається правдоподібним, що коли б не наїзди кочовиків, Київська Русь була б спромоглася на те, щоб перебороти візантійську статичність та дотримати кроку з загальним європейським прогресом. Це припущення знаходить своє підтвердження в тому факті, що домонгольська Русь, хоч перебувала в церковній залежності від Царгороду, ніяк не була духово ізольована та вороже настроєна до латинського Заходу, якщо не рахувати принагідних богословських полемік.

У цьому місці можемо знову підхопити нитку наших попередніх висновків стосовно західнього первня в українському національному типі. Київська держава відзначалася наступною знаменною прикметою: вона поєднувала переважно східню, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західньою суспільною й політичною структурою. Багатозначний факт, що політичний візантизм залишився цілком чужий Київській Русі. (Візантійська теократія згодом прищепилася в Московському царстві, в часи його піднесення, де вона сполучилася з державною організацією, зформованою на зразок орієнтального деспотизму Золотої Орди). У домонгольській Русі, – як на середньовічному Заході та на відміну від Візантії й Москви, – державна й церковна влади були не злиті, а розділені, при чому кожна з них була автономною у своїй власній сфері. Державність Києва носила на собі виразну печать духа свободи. На це склалися наступні чинники: суспільний лад, що його характеризували договірні відносини; пошанування прав і гідності індивідуума; обмеження монархічної влади князя боярською радою й народним вічем; самоуправне життя міських громад; територіяльна децентралізація на квазіфедеративний кшталт. І цей свободолубний, європейський по своїй суті, дух притаманний і українським державним організаціям пізніших епох. Галицько-Волинська держава 13 – 14 століть виразно еволюціонувала до феодалного устрою. Дозрілий фєвдалізм, включно з фєвдальним парламентаризмом, знаходимо в Литовсько-Руській державі 14 – 16 століть. Козацька держава 17 – 18 століть посідала становий устрій (*Standestaat, society of estates*). І це не був випадок, що в 19 стол., – в добу, коли Україна була політично асимільована Росією, – всеросійський лібералізм і конституціоналізм знаходив собі найсильнішу підпору власне в українських провінціях імперії. Коли б встояла відроджена 1917 року самостійна

українська держава, вона, певно, була б примістилася в складі західніх конституційних форм. Українська громадськість у своїй більшості бажала демократичної республіки з соціалістичним забарвленням, а консервативна меншість схилилася до конституційної монархії.

Етос і естетичне чуття українського народу закорінені в духовній традиції східного християнства. Але поскільки країна рівночасно була у своїй соціальної і політичній структурі частиною європейського світу, постільки українці прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. У релігійній сфері це зробило Україну класичною країною унійної традиції. Але ця тенденція була притаманна всім українцям а не тільки католикам східного обряду. Вона сильно позначилася серед більшості українського народу, що дотримувалася православ'я, а також серед українців-протестантів. За приклад може служити Київська Академія, розбудована митрополитом Петром Могилою, що стала головним інтелектуальним центром цілого греко-православного світу та у своїй організації й програмі навчання йшла за прикладом західніх університетів. Ця тенденція знайшла свій вираз і в мистецтві, в стилі українського (або козацького) барокко, який в оригінальний спосіб сполучав візантійські й західні первні.

Приходимо до наступного висновку. Україна – розташована між світами грецько-візантійської й західньої культур і законний член їх обох – намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу. Це було велике завдання й не можна заперечити, що Україна не зуміла його повнотою виконати. Україна наближалася до цієї синтезу в великі епохи своєї історії, за Київської Русі й за козаччини 17 століття. Проте, хоч ці епохи були багаті на потенційні можливості та часткові досягнення, в обох випадках остаточна синтеза означала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
1. Максимович М. О. (1804-1873) Передмова до збірника	7
2. Гоголь М.В. (1809-1852). Вій.....	12
3. Шевченко Т. Г. (1814-1861) І мертвим і живим.....	40
4. Куліш П.О. (1819-1897). Українофілам	
5. Костомаров М.І. (1817-1885). Книги буття	
6. Юркевич П.Д. (1826-1874). Серце і його значення в житті людини	
7. Антонович В.Б. (1834-1908). Три національності	
8. Потебня О.О.. Цивілізація і	
9. Драгоманов М.П. (1841-1895). Пропаший час	
10.Подолінський С.А. (1850-1891). Лист до Смірнова	
11.Франко І.Я. (1856-1916). Поза межами можливого	
12.Вернадський В.І. (1863-1945). Про Ноосферу	
13.Грушевський М.С. (1866-1934). Хто такі українці	
14.Кістяківський Б.О. (1868-1920). Драгоманов і пит.	
15.Міхновський Микола (1873-1924). Самостійна Україна	
16.Зіньківський К.М. (1873-1959). Україна	
17.Винниченко В.К. (1880-1951). Лист до Горького	
18.Липинський В.К. (1882-1931). До братів-хліборобів	
19.Огієнко Іван (1882-1972). Українська мова	
20.Донцов Д.І. (1883-1973). Націоналізм	
21.Хвильовий М.Г. (1893-1933). Україна чи Малороссія?	
22.Чижевський Д.І. (1894-1977). Нариси з історії філософії	
23.Крип'якевич І. П. (1886-1967). Український світогляд	
24.Маланюк Євген. (1897-1968) Стаття. Вірш	
25.Лисяк-Рудницький І.П. (1919-1984). Україна між сходом і заходом	

Навчальне видання

Множинська Руслана Володимирівна

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ
(Українські мислителі ХІХ-ХХ ст.)

Хрестоматія

Навчальний посібник